maandblad oud-utrecht

negenenvijftigste jaargang

1986

Uitgave van de Vereniging

LIJST VAN SCHRIJVERS

Bosch van Drakenstein, R. G. (& Folmer-von Oven, A. T.) De restauratie van Slot Zuylen 54
Braams, M. W. Verslag van de najaarsledenvergadering 12
Burg, V. A. M. van der Lijst van de grafstenen in de kerk van Zeist, door kerkmeesters opgemaakt 1 mei 1751, voorzien van aantekeningen door de bewerker 86
– Om de goede naam en eer van van een minderjarig meisje 106
Campen, J. W. C. van Mr P. H. Damsté 1902-1985 2
Croo de Vries, A. B. R. du Sara Sibilla Verdion uit Batavia of Indische welstand in Utrecht 236
Dirkse, P. Boekenschouw 8
Donkersloot-de Vrij, M. Oude kaarten in Utrechtse gemeentehuizen 13
Folmer-von Oven, A. T. (& Bosch van Drakenstein, R. G.) De restauratie van Slot Zuylen 54
Graafhuis, A. In en om de Domkerk 97
Groot, H. L. de Jeruzalemstraat 4-6 154
– Pauwstraat 27 211
– Twijnstraat 225
Haas, K. de Boekenschouw 67
Hamer, D. Nogmaals de Niënhof 6
Hees, P. van Boekenschouw 88
Hoekstra, T. J. Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1985: Inleiding 109
– Personele zaken 111
– Tentoonstellingen en bruiklenen 114
– Hamburgerstraat 38, aanvulling 144
– Oude Gracht 99 187
Hout, P.C. von (& Voskuilen, A. W.) Nieuwegracht 137 183
Hulzen, A. van De graaf van Megen: een regeringsgetrouwe edelman en zijn rol in Utrecht (1567) 71
Jansen, G. H. Boekenschouw 91
Kaajan, H. J. Ph.G. De Zuiderkerk (1925-1986) 57
Kipp, A. F. E. Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1985: Inleiding 109
– Personele zaken 111
– 1e Achterstraat 7 118
– Breedstraat 22-24-24a 120
– Buurkerkhof 4-5, 6, 7 123
– Choorstraat 10-12 126
– J. P. Coenstraat 5, Molenerf De Ster 129
– Hamburgerstraat 9, Lutherse kerk 133
– Hamburgerstraat 38 136
– Haverstraat 10, 12, 14 145
– Janskerkhof 17 152
– Kromme Nieuwe Gracht 2 165
– Kromme Nieuwe Gracht 43 171
– Mariaplaats 22 181
– Prins Hendriklaan 50 217
– Springweg 149 224
– Vechtdijk 134 227
Klück, B. J. M. Haverstraat 43 en 45 151
– Kromme Nieuwe Gracht 25-31 166
– Kromme Nieuwe Gracht 46 172
– Oude Gracht 113 (Fresenburg) 197
– Oude Gracht 223 204
– Oude Gracht 240 206
– Pauwstraat 30 216
– Springweg 54 en 56 218
– Springweg 69-71 221
Kylstra, E. M. Plompetorengracht 5-7 3
– Boekenschouw 10
– Boekenschouw 67
– Boekenschouw 99
– Berichten 103
– Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1985: De ,,Geïllustreerde beschrijving'' 116
Lägers, H. Een Middeleeuwse hofstede bij De Bilt 73
Maes, N. Boerderij ,,De Boeije'' 240
Mathijssen, J. A. C. Brigittenstraat 20 93
– Wim Uittenbogaard erelid van Oud-Utrecht 98
Meulen, J. N. van der De identificatie van een foto, het college van collectanten van de gereformeerde kerk 84
Meyere, J. A. L. de Twee 19de eeuwse schilderijen met ,,De Smeetoren en de Geertekerk'' 75
– Nieuw licht op de Gouden Eeuw, Hendrick ter Brugghen en tijdgenoten 105
Penders, J. Archeologische en bouwhistorishe kroniek van de gemeente Utrecht over 1985: Het Utrechts documentatiesysteem 116
Reinders, H. Bunnik en St. Anthonis 3
– Boekenschouw 240
Rem, P. Van jachthuis naar lustslot, moeilijkheden tijdens de verbouwing van paleis Soestdijk 1815-1821 63
Röhner, G. J. Berichten 79
– Uit de tijdschriften 102
– Berichten 103
– Berichten 108
Rutten, J. De loop der dingen, tentoonstelling van archeologische voorwerpen uit de stad Utrecht 23
Schaik, A. H. M. van Bij de nieuwe omslag 1
– *Boekenschouw* *9*
– *Boekenschouw* *23*
– *Boekenschouw* *31*
– *Boekenschouw* *41*
– *Bij de zomer-omslag* *57*
– *Boekenschouw* *78*
– *Berichten* *78*
– *De primaat in het Franse Huis of een Bisschopswapen met allure* *81*
– *Boekenschouw* *241*
Schilp, C. A. Janus de Winter 25
– Sociëteit P.H.R.M. 51
Schuur, J. A. Bouwen voor Utrechts Universiteit, tentoonstelling en boek ter gelegenheid van 350-jarig bestaan 7
Sengers M. A. G. Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1a-ab, botanisch onderzoek 164
– Lange Lauwerstraat 3-13, botanisch onderzoek 180
– Pauwstraat, botanisch onderzoek 215
Slot H. J. Geertebolwerk 1A. Het Duitse Huis 131
Smit, M. Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1a-1b 157
Smit, W. Een wandeling over Soestbergen 231
Spruit, J. E. Boekenschouw 29
Staal, C. Berichten 79
– Uit de tijdschriften 102
– Berichten 108
Stabu-bestuur Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1985: Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de stad Utrecht (STABU) 112
Sijnke, P. W. Maritiem-historische werken, S. Muller Fz., als geschiedschrijver in zijn vóór-Utrechtse periode 69
Temminck Groll, C. L. Kees Groeneveld, 1897-1986 28
– Theunes Haakma Wagenaar, architect, Utrecht 5 mei 1908-2 september 1986 96
Treling J. R. Lange Lauwerstraat 3-13 176
Utrechts Geveltekenfonds Langs Utrechtse geveltekens (3) 45
Vermij, R. H. Een abt tegen ambtenaren, benoemingsperikelen in het klooster Oostbroek 1561-1566 33
Vess, S. De Utrechtse portretten van Sabine Vess 38
Voskuilen, A. W. (Hout, P. C. von) Nieuwegracht 137 183
Werkgroep Documentatie van het U.M.F. Het Utrechts documentatiesysteem wordt openbaar 11
Willigenburg, W. P. Chr. van Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1985: Voorwoord 109
Zwarte, R. de Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1a-1b, aanvulling 163
– Oude Gracht, riolering 185
– Zwarte Water 226

LIJST VAN ARTIKELEN UTRECHT STAD

Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1985. *Diverse auteurs* 109
– 1e Achterstraat 7 118
– Van Asch van Wijckskade, riolering 119
– Breedstraat 22-24-24a 120

- Buurkerkhof 4-5, 6, 7 121
- Choorstraat 10-12 126
- J. P. Coenstraat 5, Molenerf De Ster 129
- Geertebolwerk 1A. Het Duitse Huis 131
- Hamburgerstraat 9, Lutherse kerk, 38 133
- Haverstraat 10, 12, 14, 43 en 45 145
- Janskerkhof 17 152
- Jeruzalemstraat 4-6 154
- Keukenstraat 10-42 155
- Kromme Nieuwe Gracht 2, 25-31, 43, 46 165
- Lange Nieuwstraat 3-13 176
- Mariaplaats 22 181
- Nieuwegracht 137 183
- Oude Gracht, riolering, 99, 113 (Fresenburg), 223, 240 185
- Pauwstraat, 30 211
- Prins Hendriklaan 50 217
- Schalkwijkstraat 1a-1b 155
- Springweg 54 en 56, 69-71, 149 218
- Twijnstraat 225
- Vechtdijk 134 227
- Zwarte Water 228
- Lijst van panden en percelen waar in 1985 bouwhistorisch of archeologisch onderzoek werd verricht, dat in deze kroniek niet of slechts ten dele wordt behandeld 229

Brigittenstraat 20. *Mathijssen, J. A. C.* 93
De primaat in het Franse Huis of een bisschopswapen met allure (Mariaplaats 19). *Schaik, A. H. M. van* 81
Plompetorengracht 5-7. *Kylstra, E. M.* 3
Twee 19de eeuwse schilderijen met ,,de Smeetoren en de Geertekerk''. *Meyere, J. A. L. de* 75
Sociëteit P.H.R.M. *Schilp, C.* 51
Een wandeling over Soestbergen. *Smit W.* 231
Bij de nieuwe omslag ((Sterrenburg). *Schaik, A. H. M. van* 1
Bouwen voor Utrechts Universiteit. *Schuur J. A.* 7
Langs Utrechtse geveltekens (3). *Utrechts Geveltekenfonds* 45

- Van Asch van Wijckskade 22, 27bis, 28, 33 49
- Boothstraat 2, 5, 6, 11, 12 50
- Drift 15, 17, 25, 27 47
- Hoogt 16 46
- Janskerk 46
- Janskerkhof 3, 4a, 12, 13, 15, 30 46
- Lucas Bolwerk 1 47
- Neude 1, 39 45
- Nobelstraat 141 47
- Plompetorenbrug 1 49
- Plompetorengracht 5, 14-16 49
- Schoutenstraat 5, 13 45
- Voorstraat 90 50
- Wijde Begijnenstraat 5 50

De Zuiderkerk (1925-1986). *Kaajan, H. J. Ph. G.* 57
Het Utrechts documentatiesysteem wordt openbaar. *Werkgroep Documentatie van het U.M.F.* 11
Janus de Winter. *Schilp, C.* 25
De Utrechtse portretten van Sabine Vess. *Vess, S.* 38
De identificatie van een foto, het college van collectanten van de gereformeerde kerk. *Meulen, J. N. van der* 84
Om de goede naam en eer van een minderjarig meisje. *Burg, V. A. M. van der* 106
Uit de tijdschriften (o.a. over Van Asch van Wijckskade, het Duitse Huis en Oudaen) 102

UTRECHT PROVINCIE

Een Middeleeuwse hofstede bij De Bilt. *Lägers, H.* 73
Bunnik en St. Anthonis. *Reinders, H.* 2
Nogmaals de Niënhof (gem. Bunnik). *Hamer, D.* 6
Bij de zomer-omslag (Camminga State, Bunnik). *Schaik, A. H. M. van* 57
Boerderij ,,De Boeije'' (gem. Bunnik). *Maes, N.* 240
(Houten) in: De Zuiderkerk (1925-1986). *Kaajan, H. J. Ph. G.* 57
Van jachthuis naar lustslot, moeilijkheden tijdens de verbouwing van paleis Soestdijk 1815-1821. *Rem, P.* 63
Lijst van de grafsteden in de kerk van Zeist, door kerkmeesters opgemaakt 1 mei 1751, voorzien van aantekeningen door de bewerker. *Burg. V. A. M. van der* 86
De restauratie van Slot Zuylen. *Bosch van Drakenstein, R. G. & Folmer-von Oven, A. T.* 54
Oude kaarten in Utrechtse gemeentehuizen. *Donkersloot-de Vrij, M.* 13
Berichten (o.a. over Baarn, Krommerijngebied, Nieuwegein, Werkhoven, Wijk bij Duurstede en Zeist) 78

EXPOSITIES, EXCURSIES EN SYMPOSIA

Bouwen voor Utrechts Universiteit, tentoonstelling en boek ter gelegenheid van 350-jarig bestaan. *Schuur, J. A.* 7
Nicolaas van der Monde-lezing 1986 22
De loop der dingen, tentoonstelling van archeologische voorwerpen uit de Stad Utrecht. *Rutten, J.* 23
Dagexcursie naar 's-Hertogenbosch 31, 43
Tentoonstelling: De viering van het lustrum van de Utrechtse universiteit in 1886 55
Symposium Zuid-westhoek Provincie Utrecht 80, 91
Nieuw licht op de gouden eeuw, Hendrick ter Brugghen en tijdgenoten. *Meyere, J. A. L. de* 105
Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1985: Tentoonstellingen en bruiklenen. *Hoekstra, T. J.* 114
Tentoonstelling Burgers in de Buurkerk 242

PERSONEN

Christoffel Alberts (Roest), in: Een abt tegen ambtenaren, benoemingsperikelen in het Klooster Oostbroek 1561-1566. *Vermij, R. H.* 33
Jacob van Baern, in: Een abt tegen ambtenaren, benoemingsperikelen in het klooster Oostbroek 1561-1566. *Vermij, R. H.* 33
Graaf de Brimeu van Megen, in: De Graaf van Megen, een regeringsgetrouwe edelman en zijn rol in Utrecht (1567). *Hulzen, A. van* 71
Hendrick ter Brugghen, in: Nieuw licht op de Gouden Eeuw, Hendrick ter Brugghen en tijdgenoten. *Meyere, J. A. L. de* 105
Mr P. H. Damsté, in: Mr P. H. Damsté 1902-1985. *Campen, J. W. C. van* 2
Hans van Dokkum, in resp.: Bij de nieuwe omslag. *Schaik, A. H. M. van* 1
- Sociëteit P.H.R.M. *Schilp, C. A.* 51
- Bij de zomer-omslag. *Schaik, A. H. M. van* 57

Jan de Greef, architect, in: Van jachthuis naar lustslot (Paleis Soestdijk). *Rem. P.* 63
Kees Groeneveld, in: Kees Groeneveld 1897-1986. *Temminck-Groll, C. L.* 28
Aartsbisschop Gerardus Gul, in: De primaat in het Franse Huis of een bisschopswapen met allure. *Schaik, A. H. M. van* 81
Hendrik Jacob van Hengst, in: Sara Sibilla Verdion uit Batavia of Indische welstand in Utrecht. *Croo de Vries, A. B. R. du* 237
Samuel Muller Fz., in: Maritiem-historische werken, S. Muller Fz. als geschiedschrijver in zijn vóór-Utrechtse periode. *Sijnke, P. W.* 69
Sara Sibilla Verdion, in: Sara Sibilla Verdion uit Batavia of Indische welstand in Utrecht. *Croo de Vries, A. B. R. du* 236
Wim Uittenbogaard, in: Wim Uittenbogaard erelid van Oud-Utrecht. *Mathijssen, J. A. C.* 98
Toon Haakma Wagenaar, in: Theunes Haakma Wagenaar, architect, Utrecht 5 mei 1908-2 september 1986. *Temminck Groll, C. L.* 96
Janus de Winter, in: Janus de Winter. *Schilp, C. A.* 25

BOEKENSCHOUW

Ach Lieve Tijd (9) De Utrechters en hun goed recht 29
Ach Lieve Tijd (11) De Utrechters en hun handel 67
Ach Lieve Tijd (14) De Utrechters en hun buurten 91
James Boswell, Utrecht Verse 41
Annet van den Broek en Koos Groen, Hun laatste rustplaats. Kerkhofgids van schrijvers, acteurs, schilders, componisten, politici, sportsterren en andere bekende Nederlanders 23
Dr. R. E. de Bruin, Burgers op het kussen. Volkssouvereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht 1795-1813 240
H. W. von der Dunk, W. P. Heere, A. W. Reinink, Tussen ivoren toren en grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit, 1936-1986 88
Gemeentelijke Monumentencommissie Utrecht, Jongere bouwkunst in Utrecht. Monumentale panden in de stad Utrecht uit de periode 1850-1940 99
W. P. Gerritsen, Doris Edel, Mieke de Kriek, De wereld van Sint Brandaan 241
H. M. Haverkate en C. J. van der Peet, Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht 9
M. W. Heslinga e.a., Nederland in kaarten. Veranderingen van stad en land in vier eeuwen cartografie 31
Kirstain Houweling, Anthony Tom, Het Bartholomeus Gasthuis 101
Gerrit H. Jansen en Sabine Vess, Ballonnen en brood. Utrechtse portretten 41
G. A. Klinkenberg, Jaren met Marsman 78
Provinciale Planologische Dienst Utrecht en Gemeentewerken Vleuten-De Meern, Inventarisatie Monumenten gemeente Vleuten-De Meern 99
A. W. Reinink, De Uithof 10
A. W. Reinink, J. A. Schuur (red.), Bouwen voor Utrechts Universiteit, Architectuur en stedebouw binnen de stad 67
Jan Rietveld, De Stokroos. Nagelaten gedichten. Met tekeningen en een herinnering van Dirkje Kuik 11
Ton H. M. van Schaik, Van polder tot rotonde. Het verhaal van de Utrechtse Majella 8
Hans van Straten, Cola Debrot en de nachtelijke stemmen bij het Domplein 78
Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, Dada komt naar Utrecht. Een verslag uit 1923 78
Drs. Dick Valentijn, Het huis Oudaen te Utrecht 101
Werkgroep Restauratie, TH-Delft, Afd. der Bouwkunde, Monumenten-inventarisatie van de gemeente De Bilt 99

VERENIGING OUD-UTRECHT

agenda 12, 24, 32, 44, 56, 80, 92, 104, 108, 242
berichten 78, 92, 103, 108
begroting 1987 99
financieel jaarverslag 42
ledenvergadering 42, 98
nieuwe leden 30
propaganda, aangeboden
Maandbladen, Jaarboeken, prentbriefkaarten 56, 97
– Sinterklaasverkoop 97
– Nieuws van de propagandacommissie 102
prijswinnaars
Jeruzalemvaarders 40
verslag van de najaarsledenvergadering 12

samenstelling: drs. R. van Antwerpen

BIJ DE NIEUWE OMSLAG

T Litre g38.
UTRECHTSE OPENBARE BIBLIOTHEKEN
C
Maan
1986

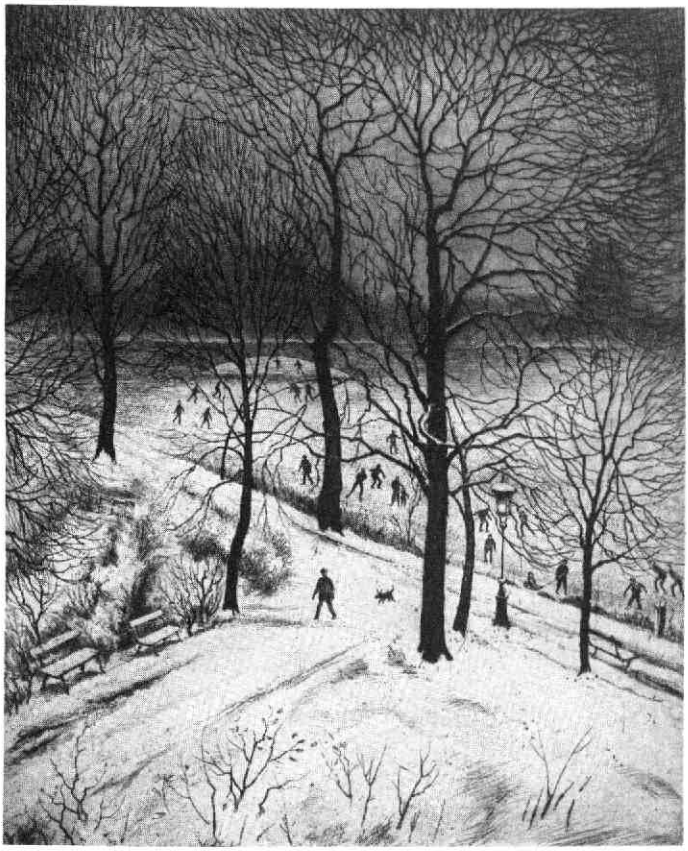

De omslag van 1986 van het Maandblad brengt ons van de provincie weer terug naar de stad, en hij is een cadeau.
Schilder en graficus Hans van Dokkum, al jarenlang een trouw en gewaardeerd lid van onze vereniging, heeft hem de redactie aangeboden bij gelegenheid van zijn vijftigjarig verblijf in de stad Utrecht. Op Kerstavond 1935 kwam de smid zijn kachel aansluiten in hun bovenhuis aan de Laan van Minsweerd.
Daar hebben de Van Dokkums twintig jaar gewoond. In 1955 verhuisden ze naar het huis Sterrenburg, dat de kunstenaar al vaker tot inspiratie heeft gediend. Zo maakte hij in 1976 de litho *Bomen om mijn huis,* waarvan een deel onze omslag heeft gesierd gedurende de jaargang 1978. Bij die gelegenheid hebben we al enigermate de betekenis van het oeuvre van Van Dokkum proberen aan te geven (Mbl.O.U. 1978, 1-2). Hetzelfde jaar gebeurde dat laatste op nog meer bevoegde wijze door Cor Schilp in het boekje *Hans van Dokkum. Schilder en graficus,* dat de kunstenaar en docent werd aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag.

Voor de meeste lezers zal de nieuwe omslag geen of weinig toelichting nodig hebben. Opnieuw heeft Van Dokkum uit het raam van zijn atelier op Sterrenburg 1 gekeken. Hij deed dat in de ouderwetse strenge winter van 1984-1985, toen de schaatsers weer de singels opgingen en zelfs onder de bruggen konden doorzwieren. Op de achtergrond zien we dat ook gebeuren; wie goed kijkt herkent de Tolsteegbrug, met links de contouren van het politiebureau en even verder het bolwerk Manenborg, waar de beeldhouwer Pieter d'Hont zijn atelier heeft.
Het pad links loopt omhoog naar Sterrenburg, en de eenzame man die er zijn hond uitlaat vormt een opvallend contrast met de krioelende schaatsers op de singel.

De redactie is er trots op met dit fijnzinnige Utrechtse wintertafereel dat inmiddels ook een plaats heeft verworven in de Topografische atlas van het Gemeentearchief, haar jaargang 1986 te kunnen openen, en zij wenst Hans van Dokkum en zijn vrouw nog vele mooie winters en zomers op Sterrenburg. *v.S.*

MR P. H. DAMSTÉ 1902-1985

Het plotselinge overlijden op 26 november 1985 van mr P. H. Damsté mag in het maandblad van Oud-Utrecht niet onvermeld blijven.
Van zijn ,,Uit het verleden van De Bilt'', een bundeling van artikelen uit de Biltse en Bilthovense courant van 1958-1960, tot aan zijn bijna laatste publicatie ,,Oostbroek en De Bilt c.s.'' (in de Stichtse Historische Reeks van de Walburg Pers, 1978) ligt een groot deel van zijn schriftelijke activiteit, waarvan Jaarboek en Maandblad ruimschoots geprofiteerd hebben.
Jarenlang heeft mr Damsté gefungeerd als gemeente-secretaris van De Bilt (1933-1964), nauwkeurig en consciëntieus, zoals alles wat hij deed, totdat zijn gezondheidstoestand hem dwong eerder afscheid te nemen dan hij gewild had. Zijn onderscheiding, als eerste, met de erepenning van de gemeente De Bilt was meer dan een loos gebaar, ook voor hemzelf.
Zijn laatste publicatie, ,,De geschiedenis van het portret van Jaspar Schade door Frans Hals'' (Oud Holland 1985, 29-43) deed hem kennen als de geduldige auteur, wien geen moeite te veel was om de geschiedenis van bedoeld portret tot in bijzonderheden vast te stellen.
Maar buiten dit alles was er nog een andere P. H. Damsté: de man die in de verzorgingsflat te Utrecht, waarin hij na nog tien jaren Bilts inwoner gebleven te zijn, met zijn vrouw intrek had genomen, altijd bereid bleek anderen behulpzaam te zijn, maar die tegelijk de afstand wist te bewaren, nodig om de samenleving in een dergelijke instelling dragelijk te maken.
Van deze man, die bovenal een betrouwbaar vriend was, hebben wij slechts moeilijk afscheid kunnen nemen.

J. W. C. van Campen

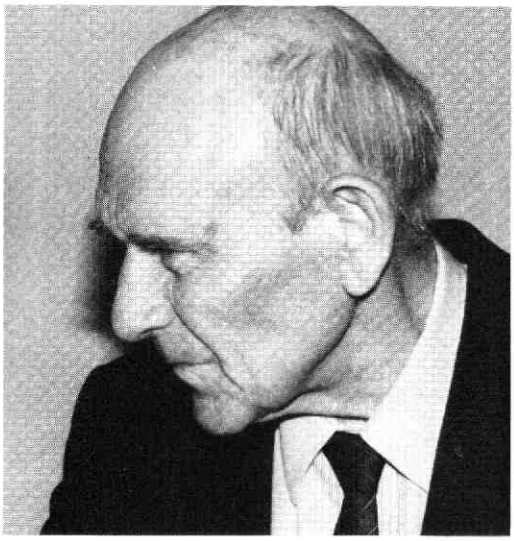

Mr P. H. Damsté, 1985.

Foto: Roelant Nanning, Vleuten)

BUNNIK EN ST. ANTHONIS

Tot voor kort werd gedacht dat zowel Bunnik als Odijk werden beschermd door St. Nicolaas. Dat leek een logische keuze, want beide plaatsen liggen aan de Kromme Rijn, welke in de Middeleeuwen nog van groot belang was voor de internationale scheepvaart en St. Nicolaas is de beschermheilige van o.a. de schippers. Voor beide plaatsen heeft Dekker de onjuistheid van deze patrocinia aangetoond. Odijk werd beschermd door St. Heribert[1]), Bunnik door Anthonis[2]).
Voor Odijk, het dorp waar Dekker erg veel van af weet, heeft hij gewezen op het voorkomen van de naam Herbert, vernederlandsing van St. Heribert. Voor Bunnik doet hij dit niet. Omdat ik voor mijn doctoraalscriptie de Bunnikse naamgeving destijds wel heb onderzocht, kan ik de onderbouwing voor Bunnik wel geven. Of Bunnik gewijd is aan St. Nicolaas dan wel aan St. Anthonis zou mede moeten blijken uit het geven van de voornaam Nicolaas of Claas dan wel Anthonis of Teunis. Om dit cijfermatig te kunnen onderbouwen heb ik gekeken naar de voornamen van mannen die voorkomen in het schepenenarchief van Bunnik in de eerste 25 jaar vlak na de Refomatie. Die Reformatie viel in Bunnik in 1593 toen ds Gerobulus de kerk zuiverde van ,,Paapse superstitiën''. Omdat de pastoor weigerde met zijn huishoudster te trouwen, werd hij verjaagd en zat Bunnik enkele jaren zonder officiële geestelijke. In 1596 kwam de eerste dominee. In dat jaar begint ook het eerste deel van het schepenenboek uit Bunnik[3]).
Er is waarschijnlijk ooit een deel geweest dat liep van 1540 tot 1596, maar dit is helaas verloren gegaan, althans afwezig.
Van de vele namen die in de eerste 25 jaar (1596-1621) van het oudste schepenenboek voorkomen heb ik eerst de niet-Bunnikers verwijderd. Door de vele dossiers die ik nog van mijn doctoraalscriptie had liggen, was dit niet moeilijk. Over bleven 21 mensen van wie ik (vrijwel) zeker ben dat ze in Bunnik hebben gewoond. Vrijwel allemaal zullen ze er ook geboren zijn.

Onder deze namen komt de naam Nicolaas in het geheel niet voor, Claas slechts 1 x. Daarmee valt Nicolaas als beschermheilige af. Er zijn nog 18 andere namen die slechts één keer voorkomen.
De lijst van namen die meer dan eens voorkomen:

2x Aalbert	7x Peter
2x Huybert	8x Gerrit
2x Joost	9x Hendrik
2x Thomas	10x Adriaan
2x Wouter	13x Cornelis
3x Jacob	14x Jan
5x Willem	17x Anthonis (en
6x Gijsbert	Teunis)

Het voorkomen van 17 Anthonissen (14%) duidt erop dat er in bijna elk gezin iemand met die naam was. Anthonis komt zelfs vaker voor dan de populaire voornamen Jan en Kees (Cornelis).

Van 1593 tot 1716 was er geen katholieke statie in Bunnik. De kerk was (en is) hervormd. In de eerste 25 jaar van het doopboek (1626-1651) komt er geen Anthonis voor en slechts één Teunis. Hervormden noemden hun kinderen (uiteraard) niet naar de roomse beschermheilige van het dorp. Bij hen was Cornelis het meest populair: 10x. Een kwart van de jongens waren Kezen. Verder komt Hendrik 4x voor; Jan, Dirk en Willem ieder 3x en Arien, Gijsbert en Gerrit 2x.

Helaas zijn er in de 17e eeuw geen katholieke doopboeken gemaakt voor Bunnik. In 1718 beginnen de geregelde doopboeken. In de eerste 25 jaar worden 170 Bunnikse jongens gedoopt. De naam Anthonis blijkt van de eerste naar de zevende plaats te zijn gezakt. Bovenaan staat Joannes (28), dan Cornelis (17) en Hendricus (13). Op de vierde plaats vinden we Gerardus (12), op vijf Petrus en Nicolaas (11) en dan pas Antonius met 9 dopelingen in 25 jaar. Opvallend is ook dat de eerste Antonius pas 10 jaar na het begin van het doopboek wordt gedoopt.

Korte tijd is de naam dan populair.

Het lijkt er dus op dat na de protestantisering van de dorpskerk in Bunnik de naam van de beschermheilige op de achtergrond is geraakt. De nieuwe katholieke statie werd gewijd aan St. Barbara. Dat geeft wel aan dat men de naam van de oude beschermheilige was vergeten. Toen in 1964 ook Odijk weer een eigen parochie kreeg werd Dekker gevraagd naar de beschermheilige. Op grond van publicaties zonder bronvermelding kreeg de kerk toen de naam van St. Nicolaas, mede omdat deze heilige in het dorpswapen van Odijk voorkwam. Vijf jaar geleden kreeg ondergetekende ook de vraag wat de beschermheilige van de kerk was, in dit geval Bunnik.

St. Anthonis of Anthonius Abt; ook genoemd Anthonius met het varken; feestdag 17 januari. Deze heilige, beschermheilige van Bunnik, mag niet verward worden met de later populair geworden H. Anthonius van Padua. (Foto: Catharijneconvent. Utrecht).

Op dat moment durfde hij niet te kiezen tussen de literatuur die op St. Nicolaas wees en een enkele bronvermelding uit 1599 naar St. Anthonis[4]). Daarom is destijds in Bunnik gekozen voor: ,,Oude Dorpskerk'', een verantwoorde benaming los van de vraag naar de heilige.

3582 TB Utrecht *Henk Reinders*
Duikerstraat 16

Noten:

1. C. Dekker: Het Krommerijngebied in de Middeleeuwen, Stichtse Historische Reeks, 1983, p. 320.
2. ibi idem, p. 315
3. RAU, RA 1347[1]
4. RAU, RA 1347[1] No. 17.

PLOMPETORENGRACHT 5-7

Over acht jaar kan het zeshonderd-jarig bestaan van de Plompetorengracht gevierd worden. Dit houdt niet in dat ook het huis Plompetorengracht 5-7 zo oud is. Dit is zeker niet het geval voor het huis zoals het zich nu presenteert. Toch is het niet onmogelijk dat het in wezen ouder is dan de gracht.

Lange tijd is het adres niet Plompetorengracht geweest. De plaatsaanduiding was tot in de 16de eeuw Sint Jans Oudwijk. Deze benaming besloeg echter een veel groter gebied; ook bijvoorbeeld de Voorstraat en Breedstraat vielen hier onder. Soms werd een verduidelijking door de toevoeging ,,de straat die naar de Plompetoren gaat'' gegeven.

Het perceel waarop het huis Plompetorengracht 5-7 staat was oorspronkelijk gelegen in het blok begrensd door de Plompetorengracht, de Seebecksteeg of Molensteeg, de Wittevrouwenstraat en de stadsmuur. De belangrijkste plaats in dit blok werd ingenomen

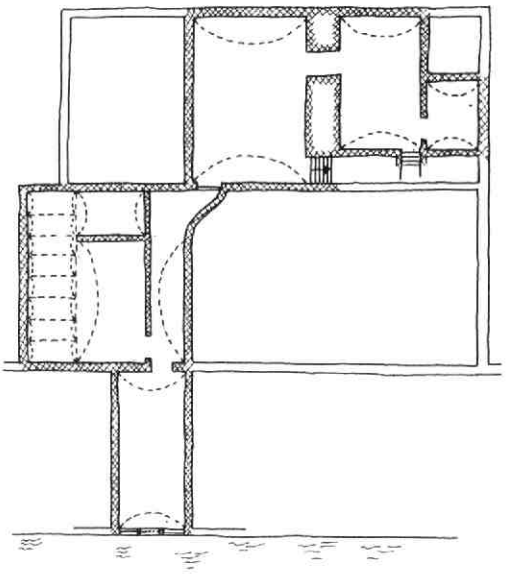

Kelderplattegrond Plompetorengracht 5-7

door het Wittevrouwenklooster. Dit in het begin van de 13e eeuw gestichte klooster bestond uit een kerk met een kloosterhof met verscheidene andere gebouwen. Het gehele blok was in eigendom van het klooster, zij gaf echter de westelijke helft aan particulieren in erfpacht.
Zo ook het perceel waarop de huizen 5-7 staan.
Vóór de 18e eeuw kennen wij geen afbeeldingen van de Plompetorengracht, zeker niet wat betreft de genoemde huizen. Uit die bron zullen geen gegevens komen over de oudste toestand van het huis. Zeker is wel dat het zoals het nu aan de gracht staat, in hoofdvorm pas dateert uit de 17e eeuw.
Over de opbouw van een oud huis valt veel te leren uit bouwhistorisch onderzoek bij een verbouwing. Helaas is dat bij Plompetorengracht 5-7 niet aan de orde. Toch valt er vooral uit de kelders wel het een en ander af te leiden. Het voorhuis is alleen onderkelderd in Plompetorengracht 7. Het betreft hier twee achter elkaar gelegen kelders. In aansluiting hierop is bovendien een kelder onder de straat aanwezig.
Het achterhuis is daarentegen slechts in nr. 5 onderkelderd. Hier zijn drie kelders in afnemende grootte naast elkaar gelegen. Opvallend is dat de kelder onder de achterkamer hoger is dan de andere, zodat de achterkamer een soort opkamer is geworden.
De, dichtgemetselde, verbinding tussen voor- en achterkelders wordt gevormd door een gangetje, afgesloten door een zware 17e eeuwse ,,gevangenisdeur''. Datering van de verschillende delen is niet mogelijk. Vaak duidt een dergelijke onregelmatige verdeling van de kelders op een groei door aanbouw en uitbouw. Zoals gezegd is de datering niet mogelijk zodat ook niet is vast te stellen in welke volgorde het huis is gegroeid.

Het is echter zeker niet ondenkbaar dat het huis is ontstaan uit samenvoeging van twee zelfstandige delen. De grens van deze percelen lag dan precies daar waar nu ook de grens tussen Plompetorengracht 5 en 7 ligt.
In de 16e eeuw is er echter al sprake van één perceel. Johan van Cuijlenborch, Ritter, heer van Renswoude, schout van Utrecht, verkocht het huis in 1545 aan Henrich Valckenaer, oud-schout van Utrecht. Uit de genoemde belendingen blijkt dat het perceel al een geheel is. Grote veranderingen vinden plaats in de 17e eeuw. Het huis was inmiddels door het huwelijk tussen Odilia Valckenaer en Johan van Duvenvoorde in de familie van Duvenvoorde terechtgekomen.
Door vererving kreeg Henrica van Duvenvoorde, baronesse van Wassenaar, in 1620 het eigendom. De veranderingen werden waarschijnlijk in haar opdracht uitgevoerd.
Het gehele voorhuis werd opnieuw ingedeeld; vooral de vloeren werden op één nivo gebracht. De ramen werden in de hoogte regelmatig verdeeld en per verdieping tot identieke formaten verzaagd. In de breedte werden de ramen niet regelmatig verdeeld, wat tegenwoordig nog blijkt uit de verschillende afstanden tussen de ramen. Over het gehele voorhuis werd een nieuw doorlopend dak gemaakt. Aldus ontstond het zeer brede en voorname uiterlijk. De gevel zal nog niet gepleisterd en wit geschilderd geweest zijn, maar bestaan hebben uit schoon metselwerk met bogen boven de ramen. Ook de zolderramen zullen er nog niet geweest zijn. Ook het achterhuis kreeg een ander aanzien. Door nieuwbouw achter het voorhuis van het huidige nr. 7 werd het vloeroppervlak uitgebreid. Waarschijnlijk werd ook het rechter deel van het achterhuis van nr. 5 door nieuwbouw vervangen. Natuurlijk werden ook hier de vloernivo's aan elkaar aangepast. Slechts de vloer van de opkamer bleef onveranderd.
Misschien heeft de verbouwing plaats gehad in 1632. In dat jaar koopt Henrica van Duvenvoorde het linker buurpand, wat kan samenhangen met haar bouwplannen.
Rond dezelfde tijd verandert er aan de rechterzijde nogal wat.

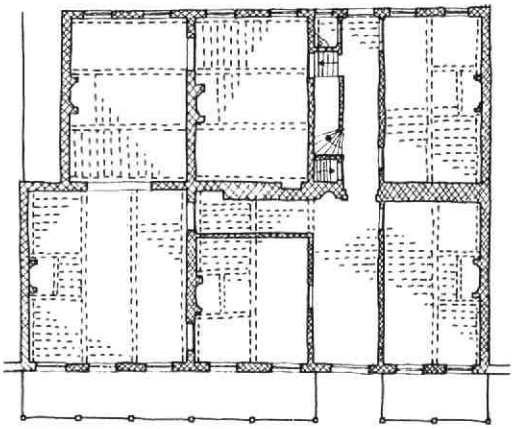

Begane grond Plompetorengracht 5-7

Het huis Plompetorengracht 3 was eigendom van Maria van Winssen, Vrouwe van Heemstede en Hoencoop, en haar man Henrick Pieck van Wolfsweert, Heer van Muijswinckel. Zij bouwden hun huis geheel vanuit de kelders opnieuw op. Zo ontstond zeker een fraai huis naar de 17e eeuwse standaard, maar in breedte kon het niet wedijveren met Plompetorengracht 5-7. Het huis van Maria van Winssen was vijf ramen breed, Henrica van Duvenvoorde toonde haar huis aan de straat met een breedte van acht vensters. Inmiddels hadden er ook andere veranderingen plaats gevonden die voor een familie als de Van Duvenvoordes gevolgen hadden.
De Rooms Katholieke familie kon zich na de Hervorming niet meer op de manier in hun geloofsuitingen ontplooien als gewenst was. Henrica zag dit echter niet lijdzaam aan; zij bood onderdak aan haar geloofsgenoten. Een belangrijke plaats onder deze ,,gasten'' nam Philippus Rovenius in. Vaak vond deze apostolisch vicaris der Noordelijke Nederlanden hier onderdak. Op 23 augustus 1639 vond een bijeenkomst van Rooms Katholieken plaats in het huis van Henrica. De substituut-schout hiervan op de hoogte deed een inval. Volgens de overlevering kon Rovenius in vrouwenkleren verkleed aan gevangenneming ontsnappen. Ook andere overleveringen over Rovenius deden de ronde. Het overlijden van de apostolisch vicaris vond op 11 oktober 1651 plaats in het huis aan de Plompetorengracht. In stilte zou hij in een stal op het perceel van Henrica van Duvenvoorde begraven zijn. Na zeven jaar werd hij opgegraven en op een passender plaats herbegraven. De plaats is echter niet bekend. Van deze episode in de geschiedenis van het huis wordt melding gemaakt op een plaquette in de hal van Plompetorengracht 5.

Ook de omgeving onderging veranderingen door de Hervorming. Het Wittevrouwenklooster kwam in handen van de overheid. In 1648 werd het gebied van het klooster opgemeten en getekend door P. Ruisch. Op de tekening werd het plan aangegeven voor de aanleg van een nieuwe straat tussen de Wittevrouwenstraat en de Seebeck- of Molensteeg. Ook de aan particulieren uit te geven percelen werden ingetekend. Toch duurde het nog tot 1663 voor het plan tot uitvoering werd gebracht. De straat kreeg echter een iets andere loop dan op het eerste plan werd aangegeven. De tekening bij het plan van 1663 is helaas niet meer aanwezig.
De aanleg van deze straat, die vanwege de behulpzaamheid van de Ridderschap, de Ridderschapstraat werd genoemd, had positieve gevolgen voor de eigenaars van de huizen Plompetorengracht 3, 5-7 en 9. De mogelijkheid werd geboden een koetshuis aan de nieuwe straat te bouwen. Plompetorengracht 3 had al een koetshuis in de Wittevrouwenstraat. In tegenstelling tot de beide rechter buurhuizen moest voor nr. 9 nog grond worden aangekocht, de anderen grensden al aan de straat.

In 1658 overleed Henrica van Duvenvoorde bij haar zuster in België. Haar jongere broer Albrecht van Duvenvoorde, baron van Wassenaar, heer van Alkemade erfde het huis aan de Plompetorengracht.
Na ruim 150 jaar door erfenissen en huwelijken in verwante families geweest te zijn werd het huis in 1696 door een kleinzoon van Albrecht, Jan Hendrik van Isendoorn à Blois, heer van Cannenburch, verkocht. Via de meester-timmerman Dirck van der Haer kwam het in bezit van Joan van Weede.
De nieuwe eigenaresse van het rechter buurhuis, Agnes van Milan, weduwe van Justin Criex, wilde in 1699 Joan van Weede naar de kroon steken. Door de aankoop van Plompetorengracht 1 kreeg zij ook een huis van acht ramen breed. Pas in 1758, na aankoop van een poortweg rechts naast nr. 1, kreeg het het aanzien dat het tegenwoordig heeft. De negen ramen brede gevel kreeg een fraai Lodewijk XV entree partij en gootconsoles.
Plompetorengracht 5-7 kon de vergelijking met het buurhuis niet goed meer doorstaan. Ook hier werd een, soberder, ingangspartij aangebracht. Bovendien werd, om een ongeveer gelijke goothoogte te krijgen, het voorste dakvlak opgetild en de borstwering opgemetseld. Hierin werden de kleine ramen aangebracht. Deze verbouwingen werden waarschijnlijk uitgevoerd door Eduard Joseph Ram van Schalkwijk, heer van Weerdesteijn, die de ,,huijsinghe, hoff, stalling en koetshuis nevens de behangsels, ijzeren platen, schilderijen enz. '' in 1731 kocht van de familie Van Weede.
De zo karakteristieke elementen, het wapen boven het verdiepingsraam en de slaven aan en naast de deur, dankt het huis aan Jan Jacob van Westreenen, tweede burgemeester en raad in de Vroedschap. Hij kocht het huis op een openbare veiling op 4 juli 1789.
Na 15 jaar van zekere rust in het huis werd de heer Van Westreenen getroffen door de ontwikkelingen in de landelijke politiek.
Sinds 1796 waren de Nederlanden ingelijfd door de Fransen, zij stichtten de Bataafse Republiek. Ook Utrecht ondervond hiervan de gevolgen; de Franse legers moesten gehuisvest worden. Ten behoeve van Generaal Marmont werd in 1804 Plompetorengracht 5-7 gevorderd, de heer Van Westreenen moest kennelijk naar zijn buitenplaats Sterkenburg verhuizen.
Bij aankomst van de concierge van de generaal, Jan Wiezell, werd een inventaris gemaakt van de in het huis aanwezige goederen. In één van de benedenkamers stonden bijvoorbeeld zeven stoelen met rood trijp, een koperen kachelhaard, tang en ijzeren plaat, een ,,blikke waschfontijn'' met een stenen bassin en een luster spiegel met vergulde lijst.
De heer Van Westreenen had ter herinnering aan zijn buitenplaats op de bovengang een plattegrond van de Ridderhofstad Sterkenburg met twee gordijntjes ervoor opgehangen. Ook werd er muziek gemaakt, zoals blijkt uit de clavecimbel van C. Olkers in een bovenkamer.

Om te kunnen uitrusten van zijn krijgsverrichtingen, bijvoorbeeld na de slag bij Austerlitz, waar hij de ,,pyramide'' liet oprichten, moest Marmont thuis kunnen komen in een goed ingericht huis. Hij liet hiertoe voor ruim 3500 gulden goederen aanschaffen, wat voor rekening van de stad gebeurde.

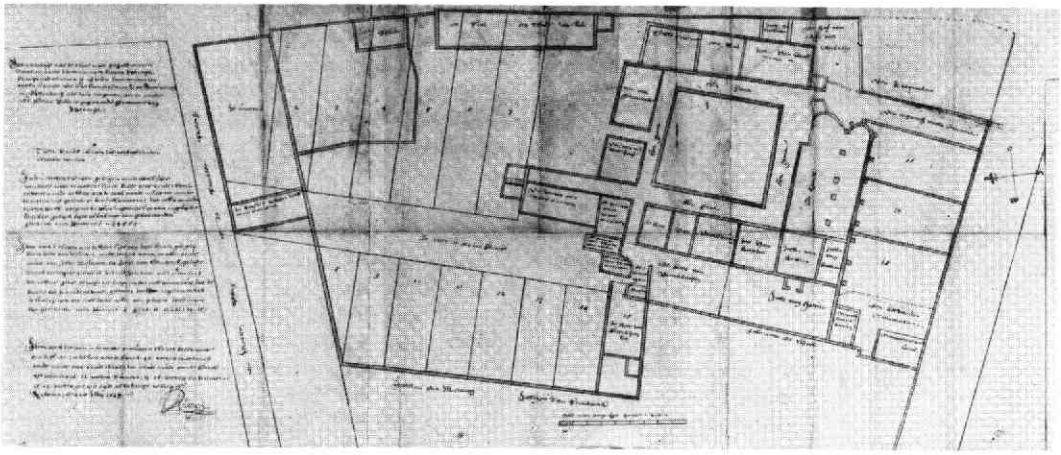

Plattegrond van het Wittevrouwenklooster, 1647. Ingekleurde pentekening door P. Ruijsch. G.A.U. Top Atlas Lb 14. 1

De generaal had kennelijk plannen grote ontvangsten te organiseren, hij bestelde een 48-delig servies. Om zoveel mensen voor het eten uit te nodigen was natuurlijk een ,,groote, ongemeen breede, eettavel'' nodig. Na het eten kon men aan twee vierkante en een ronde ,,bouillot'' speeltafels plaats nemen. Ook de gebaktafel met op vier koperen ,,gebakplate'' de gebakjes mocht niet ontbreken. 36 likeurglaasjes van 6 stuivers en 24 van 12 stuivers konden de avond een gezellig vervolg geven. ,,Een fraaij en groot koffij en theeservies bestaande in een koffijkan, een trekpot, een melkkan, een suikerpot en een kom, 48 kopjes met ooren en 48 schotels, met klijne gecouleurde bloemen en vergulde rande'' kon in een zo voornaam huishouden natuurlijk niet ontbreken. Het gezelschap zal de nacht niet in het huis hebben doorgebracht, daarvoor is de aanwezigheid van twee ledikanten en zes bedden niet toereikend.
Het huis werd twee jaar voor een bedrag van 3000 gulden van de heer Van Westreenen gehuurd.
Op 26 maart 1842 werd het ,,zeer logeabel, hecht, sterk en bijzonder rijk betimmerd kapitaal heerenhuis, erf, grond, kelders en kluizen, met eene wel aangelegde tuin, koetshuis en stalling voor zes paarden'' ter openbare veiling gebracht. Op dat moment blijken er onder meer knechtsmangel- en strijkkamers en drie domestiekekamers op zolder te zijn.
De opslitsing van het huis vond plaats in 1882. De heer Rooyaards van der Ham verbouwde het huis tot twee afzonderlijke woningen. Ook het koetshuis ging een eigen leven leiden. In 1914 kwam een einde aan dit koetshuis; het werd vervangen door de nu nog bestaande garage.
Plompetorengracht 7 is vrijwel altijd woonhuis gebleven. Slechts in het begin van de jaren 70 is het enige tijd het sociëteitsgebouw van de Nieuwe Vereniging van Vrouwelijke Studenten geweest.

Met de laatste verkoop van Plompetorengracht 5 trad een belangrijke verandering in; het huis ging een toekomst als muziekschool tegemoet.
Hiervoor was een ingrijpende verbouwing noodzakelijk. De architect W. A. Maas maakte in 1939 een plan voor een orgelzaal op de eerste verdieping van het huis. Om een goede hoogte voor het stucwek gewelf te krijgen werd ook een deel van de zolder of tweede verdieping gebruikt. Hierdoor was er in de zaal bovendien plaats voor een galerij. Helaas werd er in 1939 nog geen bouwhistorisch onderzoek gedaan zodat veel gegevens ongezien verdwenen zijn. Volgens de bouwtekeningen is de balklaag boven de beganegrond geheel door een stalen constructie vervangen. Ook de kapconstructie moest ten behoeve van het gewelf veranderd worden. Hiervoor in de plaats hebben we echter een mooi voorbeeld van vooroorlogse interieurarchitectuur gekregen, waar steeds meer waarde aan wordt gehecht.

W. Heukelslaan 71
Utrecht

E. M. Kylstra

NOGMAALS DE NIËNHOF

Graag wil ik reageren op de aanvullingen van de heer Reinders op mijn artikel over de Niënhof in het Maandblad Oud-Utrecht december 1985.
Allereerst zijn bewering dat ik mij uitsluitend op oude artikelen en het familie-archief van De Pesters gebaseerd zou hebben: voor de familieverhalen heb ik mijn contacten gehad met personen die indertijd zelf op de Niënhof gewoond hebben en mij daar mondeling een

en ander over medegedeeld hebben. Ook mij zijn de verhalen over ,,Gouwe Doortje'' en wat dies meer zij ter ore gekomen; ik echter heb het niet nodig geoordeeld deze in mijn artikel op te nemen. Om mijn andere, niet-mondelinge, bronnen hier op te gaan sommen, zou wellicht te ver voeren.

Mijn bedoeling met dit artikel is geweest om een overzicht te geven van het ontstaan van het landgoed de Niënhof, waarbij de familiegeschiedenis wel een belangrijke, maar toch een ondergeschikte rol speelde. Zo heb ik het dan ook in het kader van mijn artikel niet van belang geacht om o.a. uitvoerig in te gaan op de wijze waarop de familie De Pesters naar Utrecht is gekomen en welke positie zij in Utrecht innamen. In mijn artikel staat overigens niet dat Johan Pesters (1620-1703) in Bunnik heeft gewoond, evenmin heb ik beweerd dat de moeder van Willem Pesters (na 1655-1735) de erfgename is geweest van het landgoed.

Om even een sprong in de tijd te maken: de heer Reinders beweert dat de eerste vrouw van Willem Nicolaas de Pesters, Coenradina Carolina Theodora barones van Boetzelaer, een half jaar na de geboorte van hun dochter overleed. Volgens mijn gegevens is barones van Boetzelaer geboren op 11 mei 1836 en overleden op 12 februari 1865. Haar dochter werd geboren op 26 januari 1865. Er zaten dus 17 dagen tussen de geboorte van de dochter en het overlijden van de moeder en ik meen, dat ik dan wel gerechtigd ben om te stellen, dat zij in het kraambed is overleden. Deze gegevens heb ik uit het familie-archief De Pesters; de heer Reinders geeft aan dat dit onbetrouwbaar is; het lijkt mij echter in dit geval wat merkwaardig dat de familie zelfs geboorte- of sterftedata niet of veranderd aan de openbaarheid zou willen prijsgeven.

Een volgende punt is het feit dat ik volgens de heer Reinders plotseling baron van Hardenbroek op het toneel laat verschijnen, nog bij het leven van Jan Everard. Per abuis heb ik als beginjaar van de bouw de datum 1878 van de bouwtekeningen genoemd. Dit betekent echter niet dat dan ineens de door mij gegeven volgorde van eigenaars niet meer zou kloppen. Als de heer Reinders mijn artikel goed had gelezen, had hij opgemerkt dat ik dezelfde lijn heb aangehouden die hij geeft.

Tenslotte wat de architect betreft, dit is zeker *niet* Cuypers geweest. In *De Opmerker,* Orgaan van het Genootschap ,,Architectura et Amicitia', Weekblad voor Beeldende Kunst en Technische Wetenschap, 27e jaargang, 1892, p. 175, staat het volgende te lezen:

,,Op Dinsdag 7 juni e.k. des namiddags te 2 uur (Amsterd. tijd) zal namens den HoogWelgeb. Heer Mr. G. C. D. R. Baron van Hardenbroek in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht aanbesteed worden:

Het bouwen van een HEERENHUIS op de reeds gemaakte fundering, op de Niënhoff onder de gemeente Bunnik.

Gedrukte exemplaren van het bestek met 12 teekeningen zijn te verkrijgen à *f* 5, – per stel, en liggen ter inzage in genoemd gebouw, alsmede bij den *Architect Alb. Nijland* te Utrecht. Aanwijzing op het terrein op Maandag 30 Mei, des namiddags te 2 uur (Amsterd. tijd).''

Behalve dat hieruit duidelijk blijkt, naast de in het artikel genoemde bouwtekeningen van Nijland, dat de bouwopdracht naar Nijland is gegaan, valt ook de begindatum van de bouw, 1892, hiermee vast te stellen.

Adriaanstraat 62 bis, Utrecht — *drs Dianne Hamer*

BOUWEN VOOR UTRECHTS UNIVERSITEIT

TENTOONSTELLING EN BOEK TER GELEGENHEID VAN 350-JARIG BESTAAN

In onze dagen zien wij dat de Utrechtse Universiteit bezig is zich meer en meer te concentreren in De Uithof. Er is van een uittocht uit de stad sprake. Toch is de wens om tot een concentratie van de academische gebouwen te komen niet nieuw. Rond 1875 zien wij de eerste gedachten ontstaan om daar bewust aan te werken. De Senaat schreef toen: ,,Men bedriegt zich, naar het oordeel van den Senaat, wanneer men van meening is, dat tal van verspreide inrichtingen een universiteit vormen. Het wezen eener universiteit onderstelt de verwezenlijking van het commune vinculum, het wederzijds elkander doordringen en op elkander inwerken van alle takken van menschelijke kennis''[1]).

Voordat de Senaat tot deze uitspraak kwam, was er al wel het één en ander gebeurd op het gebied van de universitaire onderkomens. De gebouwen waren in de loop van de 19e eeuw verspreid geraakt over de gehele stad. Zo was voor 1875 de bouw gepland van het fysisch laboratorium op het meest zuidelijke punt van de oude stad, op de plaats van de afgebroken Bijlhouwerstoren, terwijl enkele jaren daarvoor het fysiologisch laboratorium zo ongeveer op de meest noordelijke plek was verrezen, aan de singel bij het Bagijnebolwerk.

,,Concentratie van hare krachten acht zij (d.w.z. de Universiteit) eene der eerste voorwaarden voor haren bloei'' schreef de Senaat in de brief die niet geheel zonder invloed is geweest. Sinds het laatste kwart van de vorige eeuw is inderdaad getracht de universitaire gebouwen te concentreren. Allereerst langs de Catharijnesingel ontstond een zekere concentratie, vooral voor de medische faculteit. Later werd het daar dichtbij gelegen terrein tussen de Croeselaan en de Jutfaseweg voor nieuwe academische vestigingen gereserveerd. Voor de komende generaties lijkt De Uithof de plaats te worden voor de verwezenlijking van het ,,commune vinculum''.

Affiche ter aankondiging van de steenlegging. Collectie Universiteitsmuseum, (reproductie G. Th. Delemarre).

De trek naar De Uithof heeft tot gevolg dat veel oudere panden door de Universiteit afgestoten zullen worden. Zo is het diergeneeskunde-terrein aan de Biltstraat al in belangrijke mate verlaten en zal binnenkort een geheel nieuwe toekomst ingaan als woonbuurt. Ook de sterrenwacnt op het oude bolwerk Zonnenburg zal door de wetenschappers verlaten worden. Wat dan het lot zal zijn van deze oudste koepelsterrenwacht in Nederland (waarvan de totstandkoming aan de hand van het bewaard gebleven archiefmateriaal exact te volgen was) is nog onduidelijk.
Toch zijn er een aantal gebouwen in het oude stadsdeel die waarschijnlijk nooit door de Universiteit verlaten zullen worden, namelijk het Domcomplex met het academiegebouw aan het Domplein. In dit complex bevindt zich onder andere de Aula, ofwel de voormalige Kapittelzaal, waarin de kanunniken van het Domkapittel vergaderden.
Het Academiegebouw is nog steeds voor veel mensen het gezicht van de Universiteit, ondanks de bouw van een nieuw bestuurlijk centrum in De Uithof. Aan de bouw van het gebouw aan het Domplein gingen vele problemen vooraf. Toen bekend was dat een opheffing van de Universiteit definitief niet door zou gaan, besloten middenstand en gemeentebestuur bij haar 250-jarig jubileum in 1886 een nieuw academiegebouw te schenken. De door de stad aangewezen architect Gugel streefde een gebruik van de Hollandse Renaissance uit de 16e, begin van de 17e eeuw na. Al snel bleek dat de minister niet gelukkig was met de keuze. Daarop bood hij de diensten aan van de ,,Rijksbouwkundige voor de gebouwen van onderwijs'' J. van Lokhorst, die evenals Victor de Steurs en P. J. H. Cuypers een voorstander was van de neogotiek. Het touwtrekken over de stijl duurde meer dan vijf jaar. Pas op 10 juni 1892 kon prinses Wilhelmina de gedenksteen plaatsen. Opmerkelijk bij dit geheel is dat in de jaren van het gekibbel de Rijksbouwkundige Van Lokhorst het laboratorium voor anorganische chemie en gezondheidsleer kon ontwerpen zonder dat de toe te passen stijl ter discussie kwam.
Eén en ander is te zien op de tentoonstelling ,,Bouwen voor de Universiteit, architectuur en stedebouw binnen de stad'', die tot en met 23 februari in het Universiteitsmuseum, Biltstraat 166 gehouden wordt. (geopend op ma. t/m vr. 10.00-17.00, zo. 13.00-17.00 uur, tel. 73 13 05)
Bij de tentoonstelling is een boek verschenen onder de titel ,,Bouwen voor Utrechts Universiteit, architectuur en stedebouw binnen de stad'', dat voor *f* 24,95 onder andere in het museum te verkrijgen is.

J. A. Schuur

Noot:

1. Rijksarchief in Utrecht, archief van de Curatoren van de Hogeschool, ingekomen stukken en minuten van verzonden stukken, 5-6-1875 (f.i.n. 335)

BOEKENSCHOUW

Ton H. M. van Schaik, Van polder tot rotonde. Het verhaal van de Utrechtse Majella. Utrecht, parochie Gerardus Majella, 1985. 80 p. 38 illustr. ISBN 90-9001073-4. Prijs: f 12,50.
Verkrijgbaar aan de pastorie van de Majella, Vleutenseweg 517 te Utrecht, tel. 93 14 74.

Onder de titel ,,Van polder tot rotonde'' heeft dr Ton H. M. van Schaik (als ,,v.S.'' de lezers van het Maandblad welbekend) over de jubilerende Majella een voorbeeldig boekje geschreven. De wat kryptische titel (er is gelukkig een verhelderend submotto) doelt op de drastische verandering die de onmiddellijke omgeving van deze parochiekerk in vijftig jaar heeft ondergaan. Indertijd neergezet in een vrijwel onbebouwde polder aan de Vleutense Wetering is de Majella thans een welbekend baken voor wie vanaf de A2/E9 de Domstad binnenrijdt. Deze uitgave behoort tot een genre dat vanaf 1900 met grote regelmaat is beoefend n.a.v. jubilea van parochies maar ook van stichtingen van orden of congregaties. Zeker tot in de jaren zestig getuigen deze bundels van weinig historisch besef. En toch moet men die vele volijverige parochie-kronikeurs nageven dat door hen veel materiaal is vastgelegd en men neemt de overspannen juichtoon graag op de koop toe. Van Schaik heeft met

hen in de verte het genre gemeen maar daar houdt het gelukkig mee op. Over vijftig jaar Majella weet hij een beknopt, helder en leesbaar verslag op te stellen waarbij hij beurtelings optreedt als kronikeur, kerkhistoricus en journalist, zonder dat één de overhand krijgt, voor zo'n uitgave een heel gelukkige combinatie.
Heel knap vind ik de wijze waarop de ontwikkelingen die katholiek Nederland tussen 1935 en 1985 doormaakt in de parochiegeschiedenis zijn vervlochten. Juist het gemak waarmee dat gebeurt laat zien hoezeer de schrijver deze stof beheerst.
Het verhaal is verdeeld in vier hoofdstukken die de periodes 1931-1948, 1948-1960, 1960-1974 en 1974-heden behandelen. De gekozen cesuren volgen goeddeels de successievelijke pastoorswisselingen: bouwpastoor Jan Reuling vertrekt in 1948, zijn opvolger Hein Schurink overlijdt in 1974 in functie, de huidige pastoor Fons Mensink sluit de rij. Over de achttien kapelaans verneemt men weinig maar Van Schaik is de eerste om dat ook te betreuren; kennelijk vloeien de bronnen hier minder rijk. Hun verblijf (gemiddeld zo'n vijf jaar) duurde veel korter dan dat der pastoors terwijl de laatsten tot ver in de jaren zestig volstrekt de dienst uitmaakten. Door de schrijver wordt enkele keren gewag gemaakt van het heel typische karakter van de Majella binnen de Utrechtse parochies en in verband met de positie der pastoors zou men zich kunnen afvragen of hun min of meer gemeenschappelijke herkomst (vanuit Utrecht dan) misschien een component van dat ,,specifieke'' kan zijn. Zoals hun namen al doen vermoeden zijn alle drie geboortig uit de oostelijke ,,limes'' van het Aartsbisdom, t.w. de Lijmers, Salland en Twente.

Een merkwaardig facet van de Majella in de eerste twintig jaar van haar bestaan doet Van Schaik duidelijk uit de doeken, nl. de dominante rol van kerkmeester Frans van Seumeren die zelfs wel geldt als mede-oprichter van de parochiekerk. Deze succesvolle schroothandelaar bewoonde ,,Het Witte Huis'' aan de Vleutense Vaart en speelde al bij de bouw als adviseur van bouwmaterialen een grote rol. Na veel andere weldaden aan ,,zijn'' kerk schonk deze ,,roofridder'' (een benaming van pastoor Schurink) in 1954 vóór zijn dood aan de Majella nog een carillon. Over deze kleurrijke figuur had Van Schaik zijn anecdotentrommel wat mij betreft wat verder open mogen doen. Feit is dat over de positie van dit type invloedrijke leken in de traditionele jubileumbundels zelden iets viel te lezen. Liefhebbers van ,,onthullingen op parochieniveau'' (om pastoor Mensinks voorwoord te citeren) komen trouwens toch wel aan hun trekken. Zo is daar bijvoorbeeld een zeer grofstoffelijke kwestie tussen de Majella en de parochie waaruit zij gesticht werd, de Antonius aan de Kanaalstraat. Deze ,,moederkerk'' koopt in 1931 stukken grond in de nog te bebouwen polder en maakte vier jaar later in samenwerking met de firma Bredero forse speculatiewinst waar de Majella (die overigens wèl de grond voor de kerk van de Antonius cadeau kreeg) best in had willen delen. Een regelrecht schandverhaal betreft de kwestie rond de aanbesteding van het kerkgebouw in 1934. Daarbij protesteert de voorzitter van de R.K. bond van bouwpatroons tegen artikel 7 van de bisschoppelijke bouwbepalingen. De kwestie is dat op grond van dat artikel pastoor en kerkbestuur enige tijd de beschikking krijgen over de cijfers van de verschillende inschrijvers. De bouwpatroons nu vrezen dat deze cijfers achter hun rug om worden misbruikt om nog lager uit te komen dan de laagste inschrijver via onderhandse pressie; ze willen echter niet langer tegen elkaar worden uitgespeeld. De andere partij heeft echter nog een andere aannemer, buiten de bond, achter de hand aan wie het werk nu terstond gegund wordt. Dat lijkt niet zozeer ,,doorgestoken kaart'', zoals Van Schaik vermoedt, als wel een opportunistische manoeuvre om de zaak alsnog in eigen hand te houden. Het was toen overigens een heel gewoon verschijnsel, dat pastoors alle mogelijke middelen, ook nogal onfatsoenlijke, aanwendden om maar zo goedkoop mogelijk uit te komen. Zo werd een kunstenaar wel om een (gratis) ontwerp verzocht, dat de pastoor dan met kleine wijzigingen een jaar later door een plaatselijke beunhaas liet uitvoeren. Ad majorem Dei gloriam.

Van Schaiks keuze der foto-illustraties is in veel gevallen origineel. Zo ziet men bijvoorbeeld hoe in 1964 het pastoorsjubileum gevierd wordt in het woonwagenkamp aan de Huppeldijk, zonder dat pastoor Schurink daar bij is: een Montfoortse (!) drumband marcheert langs vrijwel verlaten klapstoeltjes. Een bepaald type foto's heb ik echter gemist. In de tekst is er sprake van prachtige paramenten die in de oorlog in veiligheid moeten worden gebracht, zo ook van allerlei door de familie Van Seumeren geschonken liturgisch gerei en glasramen. Afbeeldingen daarvan ontbreken. Ook het kerkgebouw zelf komt er wat bekaaid af, ook al prijkt een geschilderde afbeelding in kleurendruk op de omslag. Dat neemt allerminst weg dat ,,Van polder tot rotonde'' een bijzonder aantrekkelijke en belangwekkende uitgave is, van belang voor elke Utrechter die in de recente geschiedenis van de stad en in die van rooms-katholiek Nederland geïnteresseerd is.

Utrecht *P. Dirkse*
Schumannstraat 3

H. M. Haverkate en C. J. van der Peet, Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht. Zutphen, De Walburg Pers, 1985. 93 blz. met illustr. ISBN 90-6011-4 29-9. Prijs: f 19,50. (Clavis, Kleine kunsthistorische monografiën dl. 2).

,,In het jaar 1075 veroverden de troepen van keizer Hendrik IV de stad Milaan en plunderden er naar hartelust. Ook vernielden zij, tot ontsteltenis van de keizer en van Koenraad, de bisschop van Utrecht, die hem vergezelde, de prachtige, witmarmeren Mariakerk. Beiden legden toen de gelofte af om te Utrecht een even schone kerk te bouwen, Maria te ere.'' Zo luidt de Utrechtse legende, die de verre en niet volle-

dig opgehelderde oorsprong van de Mariakerk schildert. En zoals het altijd met legendes is: er schuilt meer waarheid in dan op het eerste gezicht lijkt. De bemoeienissen van de keizer en die van bisschop Koenraad met de totstandkoming van de meest imposante kapittelkerk in onze stad staan wel vast. Dat juist zij het treurige lot van de 19de eeuwse slopershamer moest ondergaan heeft al tot menige klacht aanleiding gegeven. Ook het boekje ,,Een kerk van papier'' van de kunsthistorici Herman Haverkate en Corjan van der Peet lijkt mede door de spijt om haar definitieve verdwijning te zijn getoonzet, al blijft hun relaas zakelijk en nuchter documenterend. De eerstgenoemde van beide auteurs geeft de (bouw)geschiedenis van de kerk, met haar keizerlijke achtergrond en allure, en de daaruit voortgekomen ,,Duitse'' en Italiaanse trekken. De tweede schrijver maakt met de lezer een imaginaire wandeling, voor een belangrijk deel aan de hand van Pieter Saenredam, die in 1636 een reeks afbeeldingen van Sint Marie vervaardigde. Vooral in het tweede gedeelte wordt het de niet-kunsthistorisch geschoolde lezer niet zeer gemakkelijk gemaakt, maar de vele afbeeldingen in het boek bieden voldoende hulp. Een foto van de reële houten reconstructie van de kerk, te weten de maquette van Engelbregt en Terlingen, die een centrale plaats had op de expositie, ware hier wellicht dienstig geweest. Wat verder opvalt zijn de vlotte schrijftrant, de fraaie bladspiegel en de keurige uitvoering van het geheel. De publikatie ervan liep parallel met de gelijknamige tentoonstelling die dit najaar in het gebouw van de gemeentelijke Archiefdienst werd gehouden.
Het kunsthistorisch element heeft in het boekje sterk de overhand. De lezer had soms iets meer willen horen van de historische context. Zo mis ik in de literatuuropgave het boek van R. R. Post, *Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535* (Utrecht, 1933), waarin nuttige gegevens te vinden zijn over de bisschoppen Koenraad - kampioen van de keizerlijke partij in de Investituurstrijd - en Andries van Kuik, de eerste bisschop van wie, na het concordaat van Worms, is opgetekend dat hij werd gekozen, ,,electus''.
Ook het rijk gedocumenteerde artikel van oud-Rijksarchivaris A. J. v. d. Ven over de driehoek van Sint Marie (Jb.v.O.Utr. 1955, p. 31-80) had hier zeker met vrucht geraadpleegd kunnen worden.
Gelukkig staat het woord ,,kloosterhof'' in verband met deze kerk steeds tussen aanhalingstekens, dit in tegenstelling tot de alom verkrijgbare prentbriefkaarten. De enig juiste term is hier ,,pandhof'', net als bij de Dom overigens. Kanunniken zijn geen monniken, en een kapittelkerk is geen kloosterkerk.
Het boek is het tweede deel in de reeks kunsthistorische monografieën *Clavis,* waarin straks ook Oudaen en Lofen aandacht zullen krijgen.

Ton H. M. van Schaik

A. W. Reinink, De Uithof. Utrecht, uitgeverij Matrijs (Historische Reeks Utrecht) 1984. 88 p., geïll. ISBN 90 70482 18 5. f 18,95.

In een stemming van euforie werd in 1960 de bouw begonnen van wat de grootste universiteitswijk van Nederland moest worden. De ontwikkeling van de Uithof begon vaste vorm te krijgen. De Commissaris van de Koningin van de provincie Utrecht en de Burgemeester van Utrecht zetelden in het College van Curatoren van de Universiteit. De secretaris van dit College was bovendien een achterneef van de Commissaris van de Koningin. Dankzij deze samenstelling was de samenwerking tussen de gesprekspartners Universiteit, Provincie en Gemeente op zijn minst vriendschappelijk. Het leek allemaal zo mooi te worden. De plannen lagen allemaal op tafel.
Helaas werden al snel aanvallen op de plannen gepleegd. Rekening was gehouden met de groei van het aantal studenten tot 7500. Dit getal moest echter regelmatig aangepast worden; in het studiejaar 1983/84 waren er 25.663 studenten ingeschreven. Dit had natuurlijk grote invloed op de ruimtebehoefte.

Door de voortdurende wisseling in de bezetting van het College van Curatoren, het bouwbureau en het architecten en stedebouwkundigen team kon het beleid ten aanzien van de plannen niet erg consistent genoemd worden. Ook veranderden inzichten door wijzigingen in maatschappelijke en politieke ideeën. Met name had dit tot gevolg dat de gebruikers, studenten en personeel, zich met de plannen gingen bemoeien. Het niet vestigen van de sterrenwacht in het fort Rhijnauwen was het gevolg van de sterker wordende invloed van groeperingen die streefden naar betere instandhouding van de natuurlijke omgeving.
Ten slotte sloeg de positieve of zelfs ondergeschikte houding van de gemeente Utrecht om in een kritische tot zelfs sturende positie. Dit werd mede veroorzaakt door de grenswijziging van 1975, waarbij de gehele Uithof binnen de Utrechtse gemeentegrenzen kwam te liggen. Door al deze invloeden werd de Uithof vooral een optelsom van deelontwikkelingen. Steeds weer werd manhaftig geprobeerd een integraal plan te ontwikkelen. Door luchtbruggen of landschappelijke plannen werd en wordt nog getracht tot een sluitend stedebouwkundig geheel te komen. Natuurlijk mogen deze middelen echter niet tot sluitstuk dienen, maar moeten onderdeel zijn van een totaalplan.

In het kort is dit de geschiedenis van de Uithof. Het boek van Reinink geeft een diepgaande analyse van de ontwikkeling van deze universiteitswijk.
De vraag is echter of diepgang en onderwerpkeuze - vooral is ingegaan op de procedurele kant van de plannen voor de Uithof - wel toegesneden zijn op het brede publiek waarop de Uitgeverij Matrijs zich met de Historische Reeks Utrecht richt. Duidelijk lijkt deze uitgave voor een ander publiek bedoeld dan de voorgaande uitgaven. Met de gekozen diepgang had een toekomstvisie in relatie met de ontwikkelingen in het wetenschappelijk onderwijs niet misstaan. Slechts terzijde wordt melding gemaakt van het feit dat het gebouw voor tandheelkunde door reorganisatie verlaten zal worden, waardoor ook de belangrijke tand-

heelkundige verzameling die in de ,,Ponskaart'' is gehuisvest een onzekere toekomst tegemoet gaat.

EMK

Jan Rietveld, De Stokroos. Nagelaten gedichten. Met tekeningen en een herinnering van Dirkje Kuik. Utrecht-Bunnik, Sjaalmanpers, 1985. 28 p. met illustr. Prijs: f 10,–.

Jan Rietveld was een loslopende Utrechtse dichter en vagant, die zijn poëzie niet of nauwelijks publiceerde, maar haar gevraagd en vooral ongevraagd voordroeg.

Dat kon in de bus gebeuren, op de Maliebaan of ergens in een café. Dirkje Kuik heeft ongeveer 25 jaar een vriendschap onderhouden met deze onoogelijke straatzanger, waarvan zij in dit bescheiden bundeltje nagelaten gedichten verslag doet. In het Boekenweekgeschenk 1979, ,,*Mooi kado*'' geheten, vertelt Simon Carmiggelt op blz. 58-60 over een bezoek dat Rietveld hem eens bracht - zonder dat hij overigens diens naam noemt - en waarbij hij onder meer het hier afgedrukte ,,De Zondeval. Dramatisch gedicht voor vier stemmen'' declameerde. In zijn latere jaren maakte Rietveld deel uit van de Emmaüs-communiteit in Haarzuilens, waar hij de boekenverkoop beheerde. Maar ook daar schijnt hij het tenslotte niet uitgehouden te hebben. Hij stierf op 6 december 1977 in het Antoniusziekenhuis.

Het bundeltje *De Stokroos* bewijst dat hij de techniek van het verzen smeden volledig beheerste. Bovendien geeft het een indruk van de wonderlijke wereld waarin deze poëtische Einzelgänger leefde. De portretten van Kuik deden me denken aan wat mensen zeiden van de door Jan Toorop getekende kop van Ariëns: ,,Hij is niet mooi, maar zó lelijk als Toorop hem maakte is hij niet''. Rietveld is er niet meer om commentaar te geven. Het zal je maar overkomen.

v.S.

HET UTRECHTS DOCUMENTATIESYSTEEM WORDT OPENBAAR

Sinds de eerste bijeenkomst van de Werkgroep Documentatie van het Utrechts Monumentenfonds op 27 januari 1981 is er door een grote groep mensen hard gewerkt aan het Utrechts Documentatiesysteem.

Dit systeem beoogt allerhande informatie over Utrecht of voor Utrecht relevante gegevens in één groot alfabetisch kaartsysteem bijeen te brengen.

Hoewel de nadruk voorlopig op het opnemen van (bouw)historische informatie is gelegd, is de opzet zodanig dat er ruimte is om allerlei andere gegevens op te nemen. Ook nu reeds is er allerlei andere informatie in het systeem te vinden.

Door de opzet met verschillende soorten kaarten kunnen zowel standaardgegevens als ook teksten, afbeeldingen en verwijzingen daarnaar verwerkt worden. Van panden en andere topografische verschijnselen wordt het adres als trefwoord gekozen. Via verwijzingen kan men gemakkelijk iets vinden, zo zal bij het trefwoord ,,Margaretenhof'' bijvoorbeeld verwezen worden naar Jansveld 4 e.v. - Margaretenhof.

Het Documentatiesysteem is een samenwerkingsproject van Bureau Monumenten van de Gemeente Utrecht en het Utrechts Monumentenfonds. De vrijwilligers van de Werkgroep Documentatie van het UMF werken onder meer aan de verwerking van de Jaarverslagen en Nieuwsbrieven van het UMF, de Archeologische Kroniek van Bureau Monumenten, de registers op de maandbladen van Oud-Utrecht, de Catalogus van het Historisch Museum, diverse boeken over Utrecht en krante-artikelen. Vanuit Bureau Monumenten vinden o.a. ongepubliceerde gegevens uit bouwhistorisch onderzoek hun plaats in het systeem, alsmede oude bouwtekeningen en plattegronden uit de verzamelingen van de Gemeentelijke Archiefdienst.

Het laatste jaar wordt er vooral ook hard gewerkt aan het openbaar worden van het systeem. Dat houdt in dat er een aantal copieën van het niet-toegankelijke moedersysteem gemaakt worden die in een lange reeks ringbanden voor iedereen raadpleegbaar zullen zijn op het Gemeente-archief en de Openbare Bibliotheek. Inmiddels is de hoeveelheid kaarten, ruim 10.000, zo groot dat openstelling voor het publiek zinvol is.

Op 7 februari is het zover! Dan zal om 15.30 uur in de Openbare Bibliotheek aan de Stadhuisbrug te Utrecht mevrouw drs M. W. M. Vos-van Gortel, burgemeester van de gemeente Utrecht en als voorzitter van het Utrechts Monumentenfonds het Utrechts Documentatiesysteem feestelijk openen.

Tevens zal er vanaf 7 februari in de benedenruimte van de Openbare Bibliotheek een tentoonstelling te zien zijn onder de titel: MONUMENTENZORG IN UTRECHT, waarin aan de hand van diverse onderwerpen het documentatiesysteem en de monumentenzorg in Utrecht belicht zullen worden.

Panden van het Utrechts Monumentenfonds en gemeentelijke restauratieprojecten zult u u daarin ondermeer tegenkomen.

Uiteraard kunt u ook later, tijdens de openingstijden van het Gemeente-archief en de Openbare Bibliotheek op uw gemak kennismaken met het Utrechts Documentatiesysteem. Mocht u nog niet vinden wat u zoekt, bedenk dan dat het systeem in opbouw is en altijd zal zijn, want over Utrecht valt oneindig veel te weten.

De Werkgroep Documentatie van het U.M.F.

VERSLAG VAN DE NAJAARSLEDENVERGADERING

Op 28 november j.l. vond de najaarsledenvergadering van de Vereniging Oud-Utrecht plaats in het gebouw van de Fundatie van Renswoude.
De ontwerp-begroting voor het jaar 1986, zoals gepubliceerd in het Maandblad van oktober 1985, werd zonder wijzigingen door de vergadering goedgekeurd.
Mw. E. I. Jimkes-Verkade, lid van de Jaarboekredaktie, werd benoemd tot lid van het bestuur. Ze moest tot haar spijt mededelen dat het Jaarboek dit jaar later uit zal komen. Mw E. J. A. M. Grijpink werd benoemd tot lid van de Propagandacommissie.

Voor de komende maanden staan als belangrijke activiteiten op het programma de grote excursie naar Den Bosch in juni en, als tweede in een serie over de Utrechtse landschappen, een symposium over de Zuid-westhoek van onze provincie in oktober. Voor dit deel van de provincie is nu gekozen mede vanwege het feit dat Woerden als gevolg van de provinciale herindeling binnenkort weer binnen de Utrechtse grenzen zal komen te liggen.
Op verzoek van de voorzitter vertelde mw C. C. S. Wilmer iets over de Stichting Archeologie en Bouwhistorie Utrecht (Stabu). Een folder over de activiteiten van de Stichting zal toegezonden worden aan de leden van deze Vereniging.
De heer Hylkema lichtte vervolgens de vergadering in over het doen en laten van de Maatschappij tot Stadsherstel N.V., waarvan Oud-Utrecht oprichter en mede-aandeelhoudster is. De eerste drie restauraties zijn inmiddels onderweg.
Tenslotte nam de vergadering op voorstel van de heer C. Staal een motie aan waarin de Vereniging opgeroepen werd haar zorg uit te spreken over de bedreiging van verschillende universitaire collecties o.a. die van Tandheelkunde. Het bestuur zal het College van Bestuur van de R.U.U., het college van B. en W. van de gemeente Utrecht en de ministeries van W.V.C. en Onderwijs van de bezorgdheid van de Vereniging op de hoogte stellen.

Na afloop van de vergadering hield mw M. Langenbach een heel interessant en boeiend verhaal over het wel en wee van de ,,élèves'' van de Fundatie vanaf de oprichting tot in het begin van deze eeuw.

M. W. Braams

Agenda

Zaterdag 1 februari 1986.
Excursie naar het spoorwegmuseum.
Om 13.45 uur verzamelen bij Maliesingel 38.
De rondgang door het museum o.l.v. de directeur, de heer dr. ir. C. Spaans, begint om 14.00 uur. In een restauratierijtuig zal koffie of thee geschonken worden.
Kosten: *f* 2,50, te betalen bij het Spoorwegmuseum. Aanmelden bij hotel Des Pays Bas, tel. 030-33 93 21.
Maximaal aantal deelnemers: 40

maandblad oud-utrecht

59e jaargang nr. 1 - januari 1986

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,-.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht,
tel. (030) 73 07 12.

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738

OUDE KAARTEN IN UTRECHTSTE GEMEENTEHUIZEN*

Inleiding

Het is algemeen bekend dat in de gemeentehuizen van ons land vaak belangwekkende voorwerpen van kunst en cultuur, zoals schilderijen, gravures, zilveren pronkstukken enzovoort, zijn aan te treffen. In de loop der tijd zijn die er door aankoop, als geschenk of bruikleen terechtgekomen en in verschillende vertrekken, vaak in de raadszaal en de kamer van de burgemeester, vervullen ze een decoratieve en representatieve functie. Een inventariserend en evaluerend onderzoek naar deze cultuurhistorisch waardevolle voorwerpen is wenselijk, vooral omdat men op het gemeentehuis zelf veelal de precieze betekenis en waarde ervan niet kent. Zo'n onderzoek is de laatste tijd dringender geworden nu veel oude raadhuizen hun functie als bestuurscentrum van de lokale overheid gaan verliezen enerzijds ten gevolge van de samenvoeging van gemeenten en anderzijds ook door de noodzakelijk geworden verhuizingen naar nieuwe, grotere gemeentekantoren in verband met de groei van de bevolking. Ontwikkelingen die zich in de afgelopen jaren regelmatig voordeden en waaraan vanwege de geplande gemeentelijke herindeling voorlopig nog geen eind komt. Bij deze veranderingen dreigen de genoemde voorwerpen gemakkelijk uit het zicht te geraken.

Een inventarisatie die de gemeentehuizen in het gehele land omvat (op dit moment zijn het er nog ca. 740) is zeer tijdrovend en nauwelijks door één persoon te verrichten. Deelonderzoeken zijn beter uitvoerbaar. Dit verslag van de inventarisatie van oude kaarten in de gemeentehuizen van de provincie Utrecht moet als zodanig gezien worden. Mogelijk kan het de aanzet vormen voor verdere inventarisaties.

Kaarten van verschillende herkomst

Om misverstanden te voorkomen wijs ik er met nadruk op dat de kaarten die zich mogelijk nog in het oude archief van de gemeenten bevinden, of die uit de oude archiefdossiers zijn gelicht en apart bewaard[1]), niet bij het onderzoek zijn betrokken. Deze kaarten kunnen het beste afzonderlijk - in relatie tot het archief - worden geïnventariseerd[2]). Hier zal slechts over kaarten uit de periode vóór 1900 gesproken worden die min of meer toevallig in de diverse gemeentehuizen verzeild zijn geraakt, waar ze als wanddecoratie dienst doen. Direct moet echter gezegd worden dat de grens tussen beide genoemde kaartgroepen soms niet gemakkelijk is te trekken. Het komt namelijk voor - weliswaar sporadisch - dat kaarten die in opdracht van de (vroegere) lokale overheid werden gemaakt (die in feite dus behoren tot het oude archief) ook aan de wand hangen. Een bijzonder fraai voorbeeld hiervan is te vinden in het zeventiende eeuwse raadhuis te Halsteren (Noord-Brabant). Hier hangt in de raadszaal, sinds haar ontstaan in 1767, een grote kaart in een speciaal daarvoor ontworpen eikenhouten muurkast. Deze kaart werd voor lokale bestuursdoeleinden vervaardigd[3]).

Ook uit Utrecht zijn voorbeelden bekend van kaarten die de lokale overheid liet maken met het doel deze aan de wand te hangen, zoals onder andere blijkt uit de annotatie van kaart nr. 16 (zie hierna). Voorts is de beroemde kaart van de stadsvrijheid van Utrecht in het Centraal Museum te noemen, die door Evert van Schayck in 1541 als olieverfschilderij werd vervaardigd in opdracht van het stadsbestuur speciaal bestemd „omme die op desen stadt raythuyse tot een memorie te hangen . . .''[4]).

De kaarten die thans in de Utrechtse gemeentehuizen hangen, hebben voor zover is na te gaan - kaart nr. 10 mogelijk uitgezonderd - geen binding met het oudarchief.

Werkwijze bij de inventarisatie

Om te weten te komen of in de diverse gemeentehuizen de bedoelde kaarten aan te treffen zijn, werden enquête-formulieren *(zie bijlage 1)* in het najaar van 1982 verzonden aan de colleges van burgemeester en wethouders van de 48 gemeenten die de provincie Utrecht thans (nog) heeft[5]). Reacties hierop kwamen vrij vlot binnen. Na een herhaalde oproep aan 16 gemeenten waren eind januari 1983 ca. 90% van de ingevulde formulieren in mijn bezit. Eén burgemeester antwoordde dat hij wegens tijdgebrek niet in staat was het formulier in te vullen. Voorts lieten enkele gemeenten, die ressorteerden onder het inmiddels opgeheven Streekarchivariaat Zuidwest-Utrecht, weten dat zij het formulier aan deze dienst hadden gezonden. De ontbrekende gegevens werden begin 1985 achterhaald dank zij de medewerking van anderen[6]).

Uitkomsten van de enquête

Met de gegevens van de geretourneerde enquêteformulieren (meestal ingevuld door een ambtenaar van de interne dienst of algemene zaken, soms iemand van een historische vereniging ter plaatse) kon het verdere onderzoek redelijk worden uitgevoerd. Dat wil zeggen dat op grond van deze gegevens duidelijk werd waar *bijzondere* kaarten ter plaatse bekeken moesten worden om er een beschrijving van te maken. De minder zeldzame kaarten die reeds elders

* Met dank aan het Cultureel Serviceburo van de provincie Utrecht - voorheen: Stichtse Culturele Raad - (Mariaplaats 51 te Utrecht) dat behulpzaam was bij het uitvoeren van het onderzoek.

in de kartobibliografische literatuur beschreven staan vielen zodoende af. Het is echter gebleken dat niet alle formulieren op betrouwbare wijze werden ingevuld. Zo meldden de gemeenten Loenen en Eemnes dat er geen kaarten waren, terwijl dat door andere bronnen wordt tegengesproken en Driebergen gaf drie weinig belangrijke gedrukte oude kaarten op, maar vergat de gegevens te vermelden van de belangrijkste kaart die er hangt (zie nr. 14 hierna)[7]).
Uit de enquête kwam naar voren dat in 29 gemeentehuizen oude kaarten hangen, veelal zijn dat één of twee verschillende kaarten. Grotere aantallen zijn uitzondering, maar Loosdrecht spant de kroon met 9 kaarten. De overige 19 gemeenten hebben opgegeven dat er geen kaarten zijn.
In totaal gaat het om 55 kaarten *(zie bijlage 2)*. Voor het grootste deel zijn het gedrukte kaarten die ook in de (openbare) kaartenverzamelingen[8]) zijn aan te treffen. De handgetekende kaarten die ook hier en daar de vertrekken van de gemeentehuizen sieren, zijn klein in aantal. Maar vooral deze kaarten maakten de inventarisatie in sterke mate de moeite waard.

De gedrukte kaarten
Een aantal van de gedrukte kaarten is afkomstig (gesloopt) uit oude atlassen en boeken die veelal te Amsterdam werden uitgegeven, onder andere in de 17de eeuw bij Bleau, Hondius, Janssonius, Visscher en De Wit en in de 18de eeuw bij Covens & Mortier, Schenk, Ottens en Tirion[9]).
Op deze kaarten die niet zeldzaam zijn en veelal een afmeting van ca. 40 x 50 cm (hoogte x breedte) van het kaartkader) hebben is meestal de provincie Utrecht en omgeving (of een deel daarvan) afgebeeld.

Voorbeelden hiervan zijn in het gemeentehuis van Baarn, Breukelen, Cothen, Harmelen, Loosdrecht, Lopik, Montfoort, Nigtevecht, Rhenen, Vleuten, Woudenberg en Zeist aan te treffen.
Opvallend, maar heel begrijpelijk, is dat binnen deze groep de kleine gemeentekaartjes (afmeting ca. 15 x 20 cm) vervaardigd door J. Kuyper voor de zevendelige Gemeente-Atlas, uitgegeven bij Hugo Suringar te Leeuwaarden in 1871, rijkelijk vertegenwoordigd zijn. Ze komen voor in het gemeentehuis van Bunnik (van de vroegere gemeente Odijk), Cothen, Driebergen (zowel van Driebergen als de vroegere gemeente Rijsenburg), Leersum, Nigtevecht, Soest en Vinkeveen.

Ook zijn in sommige gemeentehuizen gedrukte kaarten als wandversiering aan te treffen die niet tot een atlas of boek hebben behoord, maar afzonderlijk werden uitgegeven. Wat de inhoud betreft zijn ze van grotere waarde dan de zojuist genoemde kaarten, zeer zeldzaam zijn echter ook deze niet[10]). Te noemen zijn (in chronologische volgorde):

1 *Kaarte vande polders der Eemlandtsche Leege Landen etc. A° 1666*
vervaardigd door de landmeter Dirk Brekensz. van Groenouw, 1666
kopergravure, 83 x 99 cm, schaal ca .1 : 12.000, het noorden links
Van de percelen is in een aparte legenda de oppervlakte vermeld.
Bunschoten (in een vergaderkamer van het gemeentehuis; geschenk uit 1968 van het Waterschap Beoosten De Eem).

2 *Generale Afbeeldinge Van 't Lust-Huis en Hof van sijn Koninklijcke Majesteit van Groot Brittannie te Soest-Dijk*
getekend door B. Stuyvenbergh, gegraveerd door B. Stopendaal, [eind 17de eeuw]
kopergravure, 38 x 47 cm, zonder schaal, het noorden onder
Een legende met de nummers A t/m P geeft uitleg over de topografie van de tuin van het huis en de (verre) omgeving die is weergegeven op deze vogelvluchtgravure.
Baarn (in Brinkzicht, dependance van het gemeentehuis, kamer van de chef personeelszaken).

3 *Nieuwe Kaart van Mynden en de 2 Loosdrechten, midtsgaders van s'Gravenland, nevens het gerecht van Breukelen en Loendersloot . . .*
uitgegeven bij de Weduwe Nicolaas Visscher te Amsterdam [tussen 1706-1721]
kopergravure, 48 x 56 cm, schaal ca. 1 : 33.000, het noorden boven
De oorspronkelijke uitgave verscheen in of kort na 1677 bij Nicolaas Visscher (II), terwijl nog een uitgave verscheen bij Petrus Schenk jr., vermoedelijk kort na 1720.
Loosdrecht (kamer van de burgemeester in het gemeentehuis).
Breukelen (de uitgave van de kaart van Petrus Schenk jr. in de ,,oude raadzaal'' van het gemeentehuis).

4 *Nieuwe en nette aftekening van de doorgravinge die er staat te geschieden beginnende van de stadt Utrecht tot aan Spakenborg in de Zuyderzee . . .*
uitgegeven bij de Weduwe Joachim Ottens te Amsterdam, [ca. 1720]
kopergravure, 17 x 68 cm, schaal ca. 1 : 43.000, het noorden rechts
De kaart hield verband met plannen om het zogenaamde Eemkanaal te graven, waarmee Utrecht een zeehavenfunctie zou krijgen.
Deze plannen bestonden reeds voor het midden van de 17de eeuw en werden herhaaldelijk ter tafel gebracht tot in het begin van de 19de eeuw.
Bunschoten (in de keuken van het gemeentehuis).
Baarn (op de kamer van de chef interne zaken van het gemeentehuis).

5 *Nieuwe kaert van Loenen*
vervaardigd door C. C. van Bloemswaerdt [1726?], uitgegeven bij Johannes Covens en

Cornelis Mortier te Amsterdam [tussen 1726-1737]
kopergravure, 71 x 92 cm, schaal ca. 1 : 6000, het noorden rechts
Op deze kaart zijn heel nauwkeurig de buitenplaatsen langs de Vecht weergegeven met de aangrenzende landerijen die voor het grootste deel toebehoorden aan de eigenaren van de buitenplaatsen. De cijfers in de percelen corresponderen met de ,,naemen der ingelanden'', die in de strook onderaan de kaart worden verklaard.
Loenen (in de hal van het gemeentehuis).

6 *Nieuwe kaart van Mynden en de Loosdrecht*
opgemeten door de landmeter Jan Spruytenburgh, gegraveerd door Adolf van der Laan en uitgegeven bij Johannes Covens en Cornelis Mortier te Amsterdam, 1734
kopergravure, 61 x 89 cm, schaal ca. 1 : 10.000, het noorden boven
De kaart is vooral bekend vanwege de decoratie: in een rand onderaan zijn de verschillende werkzaamheden bij de turfwinning in het gebied van de Loosdrechtse plassen weergegeven. De kaart is zeer gedetailleerd en heeft sterke verwantschap met kaart nr. 5. Recent gemaakte reprodukties van deze kaart zijn in omloop gebracht door de historische kring Loosdrecht.
Loosdrecht (kamer van de burgemeester van het gemeentehuis).

7 *Generaale land-kaarte van den Loopicker-Waard, gemeeten A° 1771*
gemeten en getekend door D. W. C. Hattinga, ,,Geswooren landmeeter voor den Edele Hoove van Vlaanderen binnen Middelburg en Zeeland residеerende'', in de maanden september en oktober 1771 (door hem gesigneerd 8 januari 1772); gegraveerd door Leonard Schenk Jansz. te Amsterdam
kopergravure, 86 x 163 cm, schaal ca. 1 : 16.000, het noorden nagenoeg boven
IJsselstein (in het stadskantoor op de kamer van de burgemeester (bij dit exemplaar is de Baronie van IJsselstein groen gekleurd)
Lopik (in de hal van het gemeentehuis). Dit exemplaar is een recente afdruk van de oude koperplaten van de kaart, die bewaard worden bij het archief van het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams in het Rijksarchief te Utrecht.

8 *Kaart van de Neder-Rhyn en Leckstroom . . .*
gemeten door de landmeters J. Engelman en F. W. Conrad in de jaren 1789 tot 1793, getekend door F. W. Conrad, gegraveerd door Leonard Schenk Jansz.
kopergravure, 30 x 98 cm, schaal ca. 1 : 30.000, het noorden boven
De kaart is vervaardigd op last van de gecommitteerde raden van de Staten van Holland en West-Friesland, onder directie van de inspecteur generaal van 's lands rivieren C. Brunings.
Rhenen (in de kamer van de burgemeester op het gemeentekantoor).

Tot slot vermeld ik hier nog dat in Driebergen van de grote gedrukte kaart van de provincie Utrecht, vervaardigd door de landmeter Bernard de Roij, een deelblad ingelijst aan de wand hangt in de bovenhal van het gemeentehuis ,,Sparrendaal''. De totale kaart meet 120 x 185 cm en is opgebouwd uit 15 deelbladen. Of dit deelblad afkomstig is van de eerste editie van 1696 (uitgegeven bij Nicolaas Visscher II) of van de latere 18de eeuwse edities is nog niet vastgesteld.

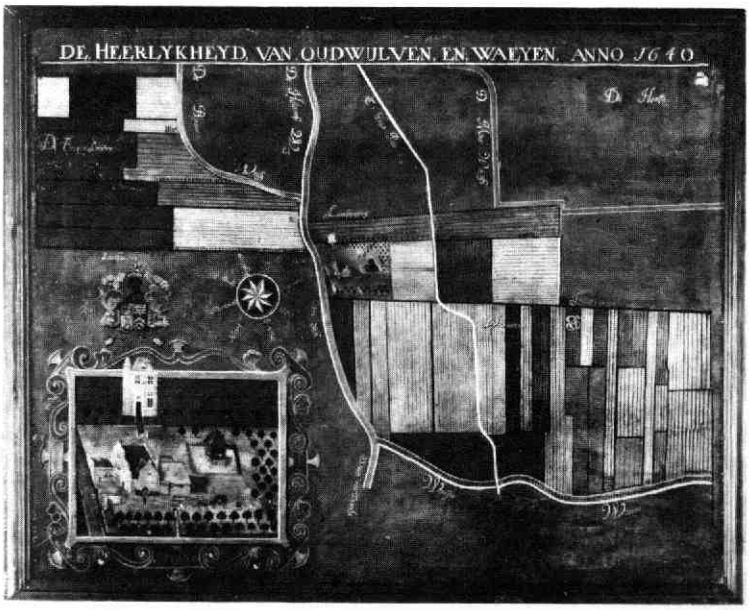

,,De heerlykheyd van Oudwulven en Waeyen'', 1640 (kaart nr. 9, gemeentehuis Houten).

Voorts hangen in de kamer van de burgemeester in het gemeentehuis te Kamerik twee deelbladen van de grote gedrukte kaart van het Hoogheemraadschap van de Landen van Woerden van de uitgave uit 1746. In complete vorm bestaat deze kaart, die oorspronkelijk in 1671 vervaardigd werd door Justus en David Vingboons, uit 9 deelbladen met een totale afmeting van 122 x 152 cm.

De bovengenoemde kaarten zijn - gelet op de inhoud en het oorspronkelijke vervaardigingsdoel - in verschillende categorieën in te delen.
De meeste dragen het karakter van de algemene topografische overzichtskaart (nrs. 2, 3, 6 en 7 en de atlaskaarten), terwijl daarnaast de pre-kadastrale kaart (nrs. 1 en 5), de waterschapskaart (nrs. 1 en 7), de rivierkaart (nr. 8) en de civieltechnische plankaart (nr. 4) vertegenwoordigd zijn[11]. De handgetekende kaarten die nu zullen worden besproken zijn daarentegen alle uit een zelfde doelstelling voortgekomen.

De handgetekende kaarten
De unieke handgetekende kaarten hebben met elkaar gemeen dat ze verband houden met de administratie van vroegere grondeigendommen[12]. Heel nadrukkelijk zijn op deze kaarten de percelen weergegeven met hun oppervlakte en eigenaarsnaam, waarbij soms ook het grondgebruik door middel van een kleur (groen voor wei- of hooiland, geel voor bouwland) is onderscheiden.
Deze kaarten (nrs. 9 t/m 16) zijn enigszins uitvoeriger beschreven, omdat ze - in tegenstelling tot de bovengenoemde gedrukte kaarten - in de bestaande kartobibliografische literatuur nog niet voorkomen. De ligging van het gebied dat op de kaart is weergegeven is op de huidige topografische kaarten terug te vinden door de opgegeven coördinaten van het kader van de kaart. Bij de vermelde afmeting is de lijst niet inbegrepen.
Bij één kaart (nr. 14) is het pre-kadastrale karakter niet zo direct aanwezig, maar toch is deze kaart verwant aan de groep. Immers ook bij deze kaart - zie de beschrijving - is het landbezit (gekoppeld aan het - pas gebouwde - buitenhuis) aanleiding geweest voor de vervaardiging. De verwantschap van kaart nr. 14 met nr. 9, 12, 13 en 15 is heel duidelijk, want bij al deze kaarten neemt het huis dat bij het landgoed behoorde een belangrijke plaats in, soms benadrukt door afzonderlijke afbeeldingenn ervan buiten het kaartgedeelte (nrs. 9, 14 en 15).

De manuscriptkaarten die in enkele Utrechtse gemeentehuizen de wanden sieren, zijn achtereenvolgens:

9 *De Heerlykheyd van Oudwulven en Waeyen, Anno 1640*
anoniem, 1640
olieverfschilderij op eikenhouten paneel, in zwartgeverfde houten lijst, 113 x 151 cm, schaal ca. 1 : 2000 (sterke vertekening), het noorden linksonder)
coördinaten: 137,5/451,5 - 139,7/451,9 - 140,1/450 - 138/449,6
De kaart is vermoedelijk gemaakt naar aanleiding van de herbouw van het kasteel Oudwulven ca. 1640. In een inzet linksonder (50 x 60 cm) is het kasteel en de bijbehorende boerderij afzonderlijk weergegeven. Restanten van de boerderij bestaan thans nog, het kasteel is in 1948 afgebroken.
De kaart is omstreeks de jaren vijftig door de heer Bossevain (uit de nalatenschap van de familie Testas van Oudwulven) in bruikleen gegeven aan de gemeente Houten. In die tijd werd het schilderij gerestaureerd. Zwart/wit foto's van vóór en na de restauratie (op het gemeentehuis aanwezig) laten zien dat de kaart overgeschilderd is geweest, waarbij veranderingen werden aangebracht, onder meer wat betreft het familiewapen boven de inzet, de percelering en enkele toponiemen. Enkele losse letters in het kaartbeeld doen vermoeden dat er een (afzonderlijke) legenda bij de kaart heeft behoord (mogelijk verband houdend met aanduidingen over de oppervlakten of grondgebruikers van de diverse percelen).
Houten (in de kamer van het hoofd van de afdeling Welzijn van het gemeentekantoor, tijdelijk adres: Standertmolen 8).

10 *Kaarte vande Lande gelegen onder Oostveen, bestaande in de gehuchten van Herverscop, Maertensdijck, Agterwetering, Nieuwe en Bischopswetering, Blaucapel, Twaalf en Zes-Hoeven & c.*
door J. Vermeer (geadmitteerd landmeter bij het Hof van Utrecht) - met datum 26 maart 1798 - gekopieerd van de kaart die was opgemeten en getekend door de landmeters J. van Diepenem en B. Lobé in 1643 en 1644
tekening in kleuren met vernislaag, papier op linnen geplakt en aan een houten raamwerk opgehangen, 111 x 306 cm, schaal ca. 1 : 5000 (300 Stigtsche roeden = 21,5 cm), het noorden linksonder
coördinaten: 466/139,5 - 464,5/142 - 445/135,5 - 454/140
De kaart is oorspronkelijk vervaardigd in verband met de grondboekhouding in opdracht van schout, gerechten en ingelanden van Oostveen. In de verschillende percelen is een nummer, de oppervlakte en de eigenaarsnaam geschreven. Heel nauwgezet is ook de bebouwing (met de grondvorm; uitgezonderd de in opstand getekende kerk van Maartensdijk en Blauwkapel) weergegeven. In het Algemeen Rijksarchief te Den Haag bevindt zich in het Genie-archief (situatiekaart 0-16) een kopie van deze kaart vervaardigd door I. Knabiaan (zonder datum).
Maartensdijk (in de raadszaal van het gemeentehuis).

11 *Kaart met dezelfde titel als nr. 10, behoudens kleine spellingsvarianten*

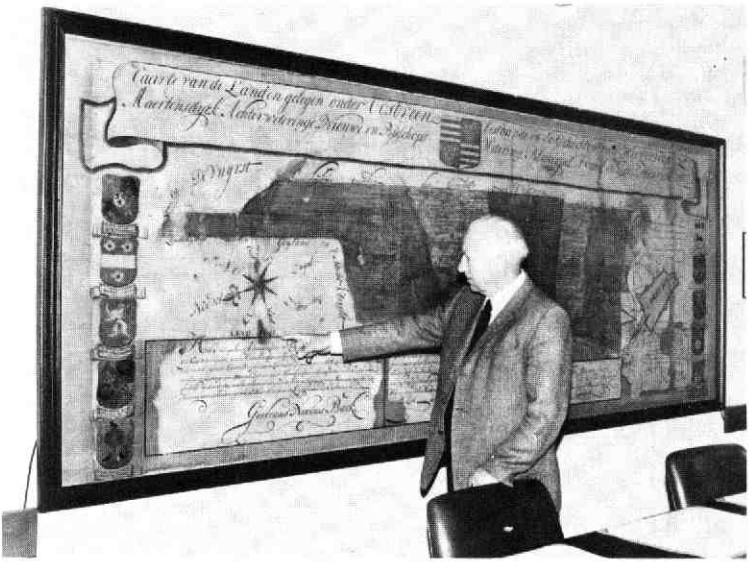

,,Caarte van de Landen gelegen onder Oostveen . . .'' 1643/1644 (gekopieerd in de 18de eeuw). Op de voorgrond: gemeentesecretaris G. Kuipers (kaart nr. 11, gemeentehuis Maartensdijk). Foto door fotopersbureau Stevens te Hilversum.

door Gerbrand Nicolaas Back (advocaat en geadmitteerd landmeter bij het Hof van Utrecht) gekopieerd omstreeks midden 18de eeuw (1741?) van de kaart van J. van Diepenem en B. Lobé uit 1643/1644; met toevoeging van een aantal familiewapens van bestuursfunctionarissen uit de streek en ,,perceelen lands gemerkt A, B, C bezuiden 't gerecht Oostveen'' overgenomen van een kaart uit 1694 die Back in zijn bezit had. In 1776 heeft hij de kaart ,,dewelke door vogtigheyd etc. genoegsaam geheel bedorven en onleesbaar geworden was med groote moeyte aldus vernieuwd en opnieuw beschreven''
tekening in kleuren, achter glas in zwart geverfde houten lijst, 140 x 370 cm, schaal ca. 1 : 5000 (200 roeden = 14,7 cm), het noorden linksonder
coördinaten (zie nr. 10)
Bij de familiewapens die links en rechts op de kaart door Back zijn toegevoegd staan de volgende namen geschreven: Johan Daniël D'Ablaing, Johan Lambartus van Romond, Adriaan van Bronckhorst, Nicolaas Kien en David van Soreen (links), Jan Jacob van Westrenen, Paul Engelbert Martens, Jacob van Dam, Jan Pieter van Nes en Peter Cornelis Lam (rechts); middenonder het wapen van Willem van Soesbeek (schout en gadermeester van Oostveen) met het jaartal 1770 en middenboven een wapen zonder naam (van Oostveen?).
In 1923 is de kaart - zo kan men rechtsonder lezen - op last van het bestuur van het waterschap Maartensdijk hersteld en bijgewerkt. Waarschijnlijk is toen het onjuiste jaartal 1641 (in plaats van 1741 dat daar misschien heeft gestaan) op de kaart terecht gekomen. G. N. Back werd geadmitteerd als landmeter op 10 juli 1739!
In het Rijksarchief te Utrecht (Top Atl. 169-6) wordt een kopie van de kaart bewaard, die door C. A. de Kruyf in 1865 werd vervaardigd.

De vele restauraties hebben de informatieve waarde van de kaart aangetast. Voor de gegevens over de oude topografie en eigendomsverhoudingen is de kopiekaart van J. Vermeer (kaart nr. 10) beter te raadplegen, deze is trouwens in kartografisch opzicht ook fraaier.
Het is niet bekend wanneer de gemeente de kaart van het waterschap ten geschenke heeft gekregen.
literatuur: ,,Oude kaart van Maatensdijk moet gerestaureerd worden'', *Dagblad de Gooi- en Eemlander,* 13 mei 1976 op p. 29, met daarbij een foto van de gemeentesecretaris G. Kuipers bij de kaart.
Maartensdijk (in de kamer van B & W).

12. . . *perceelen lants alle gelegen onder den Gereghten van Vleuten* . . .
gemeten en getekend door W(illem) de Roij, ,,Ingenieur en gesworen lantmeter s- Hoofs van Utreght'', Utrecht 21 augustus 1710
tekening in kleuren, achter glas in moderne bruine houten lijst, 60 x 128 cm, schaal ca. 1 : 1000 (60 Stichtse roeden = 20 cm), het noorden linksonder
coördinaten: 458,5/127 - 458,5/127,5 - 457,5/127,5 - 457,5/127
De kaart is vervaardigd in opdracht van de heer Maeljepart, Heer van Jutphaas. Rechtsboven is door middel van letters de grootte van de diverse percelen vermeld. De hofstede die nadrukkelijk mede in kaart gebracht is, ligt in de bocht van de watertjes Heycop en Bijleveld. Bouwland, weiland en boomgaarden zijn onderscheiden. De kaarts is door mevr. R. Casant-Hooyer op 9 januari 1981 aan de gemeente geschonken toen het nieuwe gemeentehuis in gebruik werd genomen.
Vleuten (in een bovengang van het gemeentehuis).

13 *Caarte van 't Goed Houderinge, gelegen inden Geregte Vande Bilt.*
gemeten en gekarteerd door Justus van Broeckhuysen (landmeter geadmitteerd bij het Hof van Utrecht), 20 juli 1722
tekening in kleuren, achter glas in moderne houten lijst, 87 x 141 cm, schaal ca. 1 : 2300 (11,2 cm = 60 Roeden), het noorden linksonder
coördinaten: 458,5/141,2 - 458/142,2 - 456,3/141,5 - 456,5/140,5
De kaart is vervaardigd in opdracht van Jhr. Johan Frederik Mamuchet, ,,heer van Mariege, Gruinerie en Houderinge''. Ze stamt uit de tijd dat het buitenhuis Houdringe nog niet bestond. Dit werd in 1779 gesticht. In een opzichtige rode kleur is op lelijke wijze, niet overeenkomstig de werkelijkheid, het huis (in onze eeuw?) op de kaart ingetekend.
In een legenda rechtsonder is door middel van cijfers de oppervlakte van de diverse percelen vermeld. Het is een fraaie pre-kadastrale kaart. Uitbreiding van het grondbezit (dat wil zeggen aankoop van percelen en boerderijen grenzend aan het landgoed Houdringe) uit de jaren 1734, 1812, 1819 en 1827 zijn in het kaartbeeld aangegeven.
Enige bebouwing van De Bilt (ondermeer de kerk en ,,de Steene kamer'') is in opstand ingetekend.
De rentmeester van de Stichting Het Utrechts Landschap, die het landgoed in de jaren vijftig in haar bezit kreeg, heeft de kaart in bruikleen gegeven aan de gemeente (mededeling van mr. P. H. Damsté, de vroegere gemeentesecretaris van De Bilt).
Een zwart/wit foto is aanwezig op het Rijksarchief in Utrecht (Top. Atl. nr 1499 bis).
De Bilt (in de kamer van de gemeentesecretaris op het gemeentehuis).

14 *Sper en Dal*
door A. Verrijk en zoon, 1758
tekening in kleuren, achter glas in eikenhouten lijst, 153 x 175 cm, schaal ca. 1 : 1500, het noorden linksboven
coördinatenn: 452,5/148 - 452,2/148,5 - 451,6/147,2 - 451,2/147,8
Waarschijnlijk vervaardigd in opdracht van Jacob van Berck (oud-burgemeester van Utrecht) die in 1754 de buitenplaats Sparrendaal (toen Sper en Dal genoemd) liet aanleggen. De grond was reeds lang in het bezit van zijn familie.
De randversiering van de kaart bestaat uit achttien detailtekeningen van het huis en de tuin, en een gezicht op het dorp Driebergen; alle met de afmeting 22 x 28 cm, deze komen links, rechts en onder voor. Bovenaan zijn twee familiewapens afgebeeld.
De kaart is door mevr. Van Rijckevorsel-Courbois (Nijmegen) geschonken aan de gemeente.
literatuur: W. Harzing, De buitenplaats Sparrendaal te Driebergen; in *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, zesde serie jg. 17, afl. 2, 1964, p. 107-122 (met vier detailafbeeldingen van de kaart).
Driebergen (in de commissiekamer op het gemeentehuis ,,Sparrendaal'').

15 *Kaart van de Hofsteeden Groeneveld en Ravestyn en desselfs annexe landeryen gelegen onder de Hoge Heerlykheyd Baarn; Toebehoorende den Wel Edele Geboore Heer Jan Lucas vander Dussen.*
gemeten en getekend door H. Stoopendaal, 1763
tekening in kleuren, achter glas in bruin geverfde houten lijst, 122 x 222 cm, schaal ca. 1 : 1800 (100 Rijnlandse roeden = 21 cm), het noorden onder
coördinaten: 470,2/143,3 - 470,2/147 - 469,1/147 - 469,1/143,1
Onderaan de kaart komt een legenda voor, getiteld: ,,Deese Hofsteeden en landerijen zijn groot als volgt'', met links en rechts daarvan profieltekeningen van het huis Groeneveld (gebouwd omstreeks 1703) en de twee bijgebouwen met de gezichtslaan.
De kaart is gemaakt door Hermanus Stoopendaal, die in de historisch-kartografische literatuur tot dusver niet voorkomt. Of hij officieel landmeter was, is ook niet bekend. Gezien deze nauwkeurige kaart was hij op dat terrein zeker bekwaam. Of er een familierelatie bestaat met Bastiaan en Daniël Stoopendaal die in de tweede helft van de 17de eeuw en het begin van de 18de eeuw werkzaam waren als kaartgraveurs is evenmin bekend. Door Wagenaar Hummelinck (1983) wordt hij een goede kennis genoemd van Jan Lucas van der Dussen (eigenaar van het landgoed van 1755-1774), die de opdracht tot de kaartvervaardiging gaf.
In verband met een gewijzigde topografische situatie (de bouw van een boerderij direct ten zuiden van Groeneveld) is de kaart door Stoopendaal kort na 1763 herzien. Bij de restauratie van de kaart in 1963 is deze wijziging - getekend op een apart stuk papier (ca. 15 x 83 cm) en over de oude situatie geplakt - van de kaart losgeweekt. Dit kaartgedeelte hangt thans (eveneens ingelijst) onder de grote kaart. Door de jarenlange bedekking van dit gedeelte is de oudere situatie, uit 1763, frisser van kleur.
De kaart is via de vroegere Oudheidkamer (opgeheven in 1968) terecht gekomen in het gemeentehuis. Ter gelegenheid van de gereedgekomen restauratie van Groeneveld in 1982 - nu is hier het Nationaal Centrum voor Bos, Natuur en Landschap van Staatsbosbeheer gevestigd - heeft de gemeente Baarn een kleurenfoto van de kaart op ware grootte laten vervaardigen, die thans op Groeneveld hangt (bij de receptie op de eerste verdieping).
literatuur: M. G. Wagenaar Hummelinck, *Groeneveld*. Deel 50 uit de serie ,,Nederlandse kastelen''. (Uitgave van de Nederlandse Kastelenstich-

ting, Stichting Groeneveld en de Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB, 1983); H. W. M. van der Wijck, *De Nederlandse Buitenplaats.* (Alphen a/d Rijn 1982) (afbeelding van de gehele kaart op p. 278-279, zonder de herziening; detailfoto's op p. 277)
Baarn (in de raadszaal van het gemeentehuis).

16 *De Baronnie van Ysselsteyn, met alle desselfs watergangen, molens etc.*
,,geformeert in den jaare 1738 door P. J. Adan en gecopieert door mij geadmitteert landmeter den 3 febr. 1773, D. W. C. Hattinga''
tekening in kleuren, achter glas in moderne, licht geverfde houten lijst, 61 x 131 cm, schaal ca. 1 : 16.000 (300 Rijnlandse roeden = 7 cm), het noorden nagenoeg boven
coördinaten: 453/116 - 453/136 - 444/136 - 444/136
Een profieltekening van IJsselstein komt in een apart kader middenonder op de kaart voor. In de diverse percelen staan nummers. De gerechten en schoutambten zijn door verschillende kleuren onderscheiden.
De oorspronkelijke kartering is gedaan door Petrus Josephus Adan (1711- na 1770), die in 1735 als landmeter geadmitteerd werd door de Raad van Brabant en toen woonachtig was in Bergen op Zoom. Naast deze kartering van de gehele baronie van IJsselstein in 1738 heeft hij een aantal deelkarteringen op grotere schaal uitgevoerd in dit gebied in de jaren 1737 en 1741, alle in verband met de grondboekhouding (zie Rijksarchief Utrecht, Top. Atl. nrs. 155-4, 184, 204 en archief Nassause Domeinen inv.nr. 1489).
In het archief van de gemeente IJsselstein (inv.nr. 92) wordt de aanbesteding tot het maken van de kaart bewaard. Deze bestaat uit vijf folio's en is ondertekend door Adan en de drossaard van de baronie, met datum 13 sept. 1736. Hierin is onder meer te lezen dat Adan voor de metingen vier stuivers per oppervlakte van één morgen kreeg en dat hij een ,,generale kaart'' met vijf detailkaarten ,,in ramen gespannen'' moest afleveren. Daaruit is af te leiden dat het oorspronkelijk de bedoeling was dat deze kaarten aan de wand werden gehangen.
De oorspronkelijke overzichtskaart (generale kaart) van Adan is verloren gegaan. Twee kopieën, waarvan de hier beschreven kaart er één is, vervaardigd door de bekende Zeeuwse landmeter D. W. C. Hattinga zijn bewaard gebleven. Het andere exemplaar, met datum 22 nov. 1770 zonder het profiel van IJsselstein, wordt bewaard in het Rijksarchief in Utrecht (Top. Atl. nr. 203). De kopiekaart in het gemeentehuis te Benschop is in de jaren vijftig door de vroegere inwoner de heer B. van Os aan de gemeente geschonken. Het is onbekend hoe hij aan deze kaart was gekomen. Het is zeer aannemelijk dat D. W. C. Hattinga Adans kaart van de Baronie van IJsselstein gebruikt heeft bij de vervaardiging van zijn kaart van de Lopikerwaard in 1771, die voor een groot deel hetzelfde gebied betreft en dezelfde schaal heeft (zie kaart nr. 7 in deze publicatie).
literatuur: Y. M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten - aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven - toegelicht en beschreven* (Groningen 1981) 94, 95 en 169, nr. 339, 340 en kaartboek 35; W. Kuipers, ,,Vroegere inwoners van Benschop door streekarchivariaat op een rijtje gezet'', *Utrechts Nieuwsblad* 3 april 1980. (Dit betreft het onderzoek van A. Blans en J. Mezölaki, die de kaart gebruikten bij het ontrafelen van vroegere grondeigendomsverhoudingen; de perceelnummers op de kaart corresponderen met de bewaard gebleven transportacten).
Benschop (naast de trap op de eerste verdieping van het gemeentehuis).

Slotopmerkingen
Uit de inventarisatie is naar voren gekomen dat het merendeel van de oude kaarten die in de Utrechtse gemeentehuizen hangen reeds in andere studies beschreven staan en weinig zeldzaam zijn. Deze (ge-

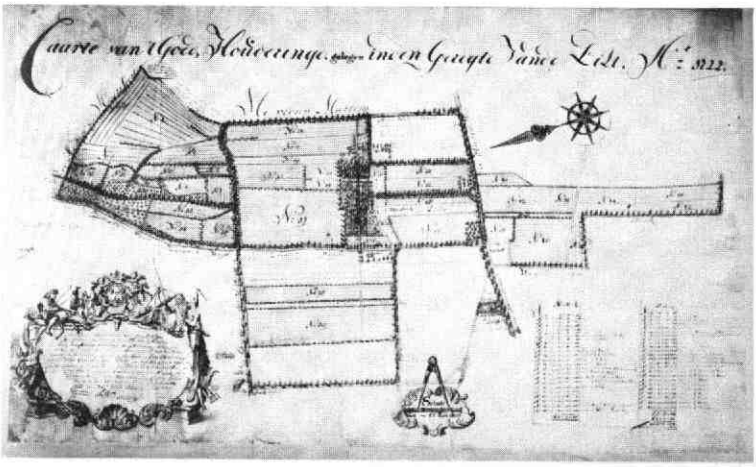

,,Caarte van 't Goed Houdringe . . .''. 1722
(kaart nr. 14, gemeentehuis De Bilt).
Foto: Rijksarchief Utrecht, Top. Atl. 1499 bis.

drukte) kaarten hebben betrekking op de vroegere lokatie situatie (de gemeentekaartjes van Kuyper) of een groter gebied (zelden groter dan de provincie Utrecht) waarin enkele topografische details van het gemeentelijke gebied - soms alleen maar de plaatsnaam - voorkomen.

De acht handgetekende kaarten, waartoe overigens drie kopiekaarten behoren, zijn uniek. Ze vallen op door hun grote tot zeer grote afmetingen. Dit is wellicht mede een van de redenen geweest dat deze kaarten door de vroegere eigenaren die er geen ruimte voor hadden en de publieke waarde ervan beseffen, van de hand werden gedaan. Wanneer er geen oudheidkamers of streekmusea zijn, is het niet zo vreemd dat dergelijke kaarten, die - zoals uit de beschrijvingen is gebleken - een oude situatie van een deel van de gemeente weergeven, uiteindelijk in gemeentehuizen kunnen belanden.

De meeste kaarten verkeren thans (nog) in een tamelijk goede staat; veelal zijn ze in recente tijd op deugdelijke wijze ingelijst achter glas. Maar doordat ze opgehangen zijn in raadszalen en andere vertrekken van de gemeentehuizen zijn ze kwetsbaar en is van een juiste conservering eigenlijk geen sprake. Van de unieke handgetekende kaarten zouden op zijn minst goede foto's beschikbaar moeten zijn op het gemeentehuis zelf en in een daarvoor in aanmerking komende kaartenverzameling of topografische atlas[13]). De belangrijke informatieve waarde die deze kaarten hebben voor het lokaal-historische onderzoek en de historische kartografie is daarmee veilig te stellen. Tijdens het inventariserende onderzoek bleek dat foto's - uitgezonderd die van kaart nr. 9, 15 en 16 - niet bestonden.

Door hun bijzondere verblijfplaats en de groeiende interesse voor de lokale geschiedenis hebben sommige van deze kaarten in de afgelopen jaren relatief veel belangstelling gekregen. In krantenartikelen werd aandacht geschonken aan de kaarten te Benschop en Maartensdijk (zie de beschrijving van kaart nr. 11 en 16) en op de televisie waren, in het programma ,,Van gewest tot gewest'' op 13 januari 1982, beelden te zien van de kaarten te Maartensdijk en De Bilt (nr. 11 en 13). De historisch-kartografische kennis die nodig is om de kaarten op hun juiste waarde te kunnen beoordelen is ter plaatse echter niet of nauwelijks aanwezig. Deze publicatie voorziet, naar ik hoop, enigszins in die leemte.

Het zal duidelijk zijn dat over de afzonderlijke kaarten en kaartmakers meer is te vertellen dan hier is geschreven. De aangehaalde literatuur kan daarop meer zicht geven.

Odijk *Marijke Donkersloot-de Vrij*
St. Nicolaaslaan 44

Noten:

1. Veelal wordt het kaartmateriaal afkomstig uit de oude archieven van grotere gemeenten (met name de oude steden) waar een afzonderlijke archiefdienst is, apart bewaard in zogenaamde topografisch-historische atlassen (vroeger ook wel prentenkabinetten genoemd). Zie: E. H. A. Verhees, *Gids voor de topografisch-historische atlassen in Nederland.* Uitgegeven door de Vereniging ,,De topografisch-historische atlas'' en de uitgeverij Canaletto (Alphen a/d Rijn 1982).
2. Er is al het nodige over deze problematiek geschreven. Zie onder meer: Y. M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten - aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven - toegelicht en beschreven* (Groningen 1981) 53-57 en M. Kok, ,,Oude kaarten in archieven'', *Spiegel Historiael* jrg. 20 (themanummer historische kartografie) 2 (1985) 61-70.
3. Het is een pre-kadastrale kaart van de Heerlijkheid Halsteren (afmeting: 183 x 215 cm). Een publicatie over deze kaart is in voorbereiding bij W. A. van Ham (Gemeente-archief Bergen op Zoom).
4. Voor meer gegevens over deze kaart: Y. M. Donkersloot-de Vrij (1981, zie noot 2) kaart nr. 327.
5. Drs. A. L. Jordens, museumconsulente van de Stichtse Culturele Raad, was mij hierbij zeer behulpzaam.
6. Dr. H. P. Deys (amateur-historicus te Rhenen) en C. G. M. Noordam (waarnemend hoofd van het - kortgeleden opgeheven - Streekarchivariaat te Benschop) verschaften mij de gegevens.
7. Met betrekking tot Loenen is onder meer te verwijzen naar L. Albers, *Langs de Utrechtse Vecht* (Zwolle 1984) 95, waar gesproken wordt over de 18de eeuwse kaart die in de hal van het gemeentehuis hangt (zie kaart nr. 5 in dit artikel).

   In het gemeentehuis in Eemnes hing vroeger een ,,grote oude kaart van de gemeente met de oude namen van de talrijke langgerekte percelen'' zo is mij in een brief (oct. 1971) van dr. P. W. de Lange (amateur-historicus te Hilversum) meegedeeld. Welke kaart hiermee precies bedoeld wordt, is niet meer te achterhalen. Sinds de verhuizing in 1976 naar het nieuwe gemeentekantoor - in het oude raadhuis kwam een horeca-bedrijf - is de kaart spoorloos. Bij de gemeente was over deze kaart geen informatie meer te verkrijgen.

   Op de belangrijke kaart in de commissiekamer van het gemeentehuis te Driebergen was ik reeds eerder geattendeerd door W. J. Kozijn (wethouder van de gemeente).
8. Over kaartenverzamelingen zijn te raadplegen: C. Koeman, *Collections of maps and atlases in the Netherlands. Their history and present state* (Leiden 1961) en A. van Slobbe, *Gids van kaartenverzamelingen in Nederland.* Uitgave van de werkgroep kaartbeheer van de Nederlandse vereniging voor kartografie en de uitgeverij Canaletto (Alphen a/d Rijn 1980).
9. Deze atlaskaarten staan beschreven in C. Koeman, *Atlantes Neerlandici. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books published in the Netherlands up to 1880,* 5 delen (Amsterdam 1967-1971). Een supplement hierop, inclusief de beschrijving van atlassen uit de periode 1880-1940, samengesteld door C. Koeman en H. J. A. Homan verscheen najaar 1985 bij Canaletto te Alphen a/d Rijn.
10. Deze kaarten zijn onder meer beschreven in: C. Koeman, *Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland, 1750-1850* (Groningen 1963, ongewijzigde herdruk Culemborg 1979); Y. M. Donkersloot-de Vrij (1981, zie noot 2) en *De Vechtstreek. Oude kaarten en de geschiedenis van het landschap* (Weesp 1985); M. M. T. L. Hameleers, *Bibliografie van Nederlandse ge-*

drukte polderkaarten. Doctoraal scriptie historische kartografie - Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht (beperkt verspreid 1984, een aanvullende publicatie is in voorbereiding).
Ook in de catalogus van de tentoonstelling *Kaartenmakers van 't Sticht. Een overzicht van de historische kartografie van de provincie Utrecht*, (provinciehuis te Utrecht, 5 okt.-8 nov. 1974) samengesteld door C. Koeman en Y. M. Donkersloot-de Vrij. (Alphen a/d Rijn 1974) zijn enkele van de kaarten beschreven.

11. Uitvoeriger over de verschillende soorten oude kaarten: Y. M. Donkersloot-de Vrij, ,,Topografische kaarten van Nederland uit de 16de tot en met de 19de eeuw. Typologie en inventarisatie'', *Archief- en bibliotheekwezen in België* LIII, nr 1-4 (1982), 52-85.
12. Op het gemeentehuis in Maarssen en Kockengen zijn handgetekende kaarten aanwezig, die hier buiten beschouwing worden gelaten. Het zijn kopieën van oude kaarten, waarvan de originelen bewaard worden op het Rijksarchief te Utrecht, respectievelijk familie-archief Van der Muelen inv.nr. 66 en Top. Atl. nr. 164 die beschreven staan in Y. M. Donkersloot-de Vrij (1981, zie noot 2), kaart nr. 319 en 321.
13. Inmiddels worden door het Cultureel Serviceburo van de provincie Utrecht stappen ondernomen om tot het fotograferen van de kaarten te komen. De foto's zullen te zijner tijd in de topografische atlas van het Rijksarchief te Utrecht worden gedeponeerd.

Bijlage 1

ENQUÊTE-FORMULIER

1. Zijn er in uw gemeentehuis oude kaarten (d.w.z. van vóór 1900) aanwezig, die ingelijst en opgehangen zijn? ja/nee

Onderstaande vragen vervallen wanneer vraag 1 met nee is beantwoord.

2. Betreft het meer dan één kaart? ja/nee

   Zo ja, hoeveel? .....

3. Waar bevinden zich deze kaarten?
   .....
   .....
   .....
   .....
   .....

4. Eventuele andere opmerkingen (zoals: jaartal, afmeting, maker en herkomst van de kaart, aanwezige foto's, publikaties over de kaart e.d.)
   .....
   .....
   .....
   .....
   .....
   .....
   .....

5. Als er kaarten zijn, tot wie kan ik mij wenden voor verder onderzoek ter plaatse

   naam: .....

   adres: ..... tel.nr.:.....

   gemeentehuis te: .....

In verband met de voortgang van het onderzoek zou ik het op prijs stellen wanneer u het enquête-formulier voor 30 november 1982 aan mij zou willen retourneren.
p/a de Stichtse Culturele Raad, Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht.

Bijlage 2

OUDE KAARTEN IN DE UTRECHTSE GEMEENTEHUIZEN
(achter het aantal is verwezen naar het kaartnummer in dit artikel voor de aparte beschrijving).

gemeente	aantal kaarten	gemeente	aantal kaarten
Abcoude	-	Maarn	-
Amerongen	-	Maarssen	1
Amersfoort	-	Maartensdijk	2 (nr. 10, 11)
Baarn	4 (nr. 2, 4, 15)	Montfoort	2
Benschop	1 (nr. 16)	Mijdrecht	-
De Bilt	1 (nr. 13)	Nieuwegein	-
Breukelen	2 (nr. 3)	Nigtevecht	3
Bunnik	1	Oudewater	1
Bunschoten	2 (nr. 1, 4)	Polsbroek	-
Cothen	2	Renswoude	-
Doorn	-	Rhenen	3 (nr. 8)
Driebergen	4 (nr. 14)	Snelrewaard	-
Eemnes	-	Soest	1
Harmelen	1	Utrecht	-
Houten*	1 (nr. 9)	Veenendaal	-
Kamerik	2	Vinkeveen	1
Kockengen	1	Vleuten	2 (nr. 12)
Langbroek	-	Williskop	-
Leersum	1	Wilnis	-
Leusden	-	Woudenberg	1
Linschoten	-	Wijk bij Duurstede*	1
Loenen	1 (nr. 5)	IJsselstein	1 (nr. 7)
Loosdrecht	9 (nr. 3, 6)	Zegveld	-
Lopik	2 (nr. 7)	Zeist	2

* De kaarten die deel uitmaken van de (zeer kleine) topografische atlas (verzamelmap) die op het gemeentehuis aanwezig is - bestaande uit o.a. niet zeldzame gedrukte kaarten en kopieën van oude kaarten - zijn niet meegerekend.

NICOLAAS VAN DER MONDE-LEZING

Dinsdag 18 maart 1986
19.30 - 22.00 uur

Senaatszaal Academiegebouw
Domplein 29 Utrecht

toegang gratis

prof. dr. ir. R. Meischke:

,,De contouren van huis en hof in een middeleeuwse stad''

Aan de hand van de spaarzame resten van middeleeuwse huizen en met behulp van de gegevens uit de stedelijke keuren met betrekking tot het bouwen wil de spreker een beeld oproepen van de woonhuisbebouwing in de middeleeuwse stad Utrecht. Waar de architectuurgeschiedenis en de schriftelijke gegevens zich verliezen in het duister van de Middeleeuwen kan het archeologisch onderzoek nog verdere uitbreiding van onze kennis geven.
Over het algemeen bestaat er nog een gat tussen de gegevens, afkomstig uit het middeleeuws bodemarchief en de kennis van de architectuurhistorici. De spreker wil trachten van zijn kant dit gat enigszins te dichten.

De Nicolaas van der Monde-lezing wordt georganiseerd door de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de stad Utrecht (STABU). Adres: postbus 19246, 3501 DE Utrecht.

DE LOOP DER DINGEN

Tentoonstelling van archeologische voorwerpen uit de Stad Utrecht bij de Crediet en Effecten Bank, Kromme Nieuwegracht 6, van 16 december 1985 tot 29 maart 1986. Openingstijden: ma. t/m vrij. 9.00 - 16.00 uur.

De Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de Stad Utrecht (STABU) organiseert in het kantoor van de Crediet en Effecten Bank, Kromme Nieuwe Gracht 6, de archeologische tentoonstelling ,,De loop der dingen''.
Het grootste deel van de geëxposeerde voorwerpen is afkomstig van oudheidkundig bodemonderzoek dat in de loop van de laatste veertien jaar in de stad Utrecht is uitgevoerd. Dit onderzoek staat onder leiding van de stadsarcheoloog die, voorafgaand aan de bouwwerkzaamheden, zo nauwkeurig mogelijk de verschijnselen uit het verleden moet vastleggen en vondsten verzamelen. Op deze wijze wordt verwoesting van het bodemarchief voorkomen.
De bouwhistoricus doet in grote lijnen hetzelfde met het bovengrondse ,,archief''.
Om de resultaten van stadsarcheoloog en bouwhistoricus aan het publiek te presenteren heeft de Vereniging Oud-Utrecht in 1985 de Stabu opgericht.
Haar eerste expositie ,,De loop der dingen'' verduidelijkt aan de hand van voorwerpen uit de periode vanaf ongeveer 1300 verschillen en overeenkomsten tussen heden en verleden.

Jozé Rutten

BOEKENSCHOUW

Hun laatste rustplaats. Kerkhofgids van schrijvers, acteurs, schilders, componisten, politici, sportsterren en andere bekende Nederlanders.
Onder red. van Annet van den Broek en Koos Groen. Baarn, Bosch & Keuning NV, 1985, 286 p. met illustr. ISBN 90 246 4517 4. Prijs f 35,–.

In het najaar van 1977 kwam de toenmalige Utrechtse directeur van de algemene begraafplaatsen, R. van Bruggen, landelijk in het nieuws met zijn voorstel aan B & W de gemeentelijke begraafplaatsen als wandelgebied te gaan benutten. Daardoor zouden ook de culturele en geestelijke dimensie van de begraafplaatsen meer in het maatschappelijk leven worden geïntegreerd. Van Bruggen haalde er de landelijke pers, de radio en ,,Sonja's Goed Nieuws Show'' mee. Van die concrete plannen is daarna niet zo veel meer gehoord, maar het lijkt alsof sindsdien de aandacht voor kerkhoven, graven, rouwadvertenties en andere uitvaartgebruiken, zowel historisch, als sociologisch, is gegroeid. Het Centraal Museum organiseerde bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de algemene begraafplaatsen in Utrecht de expositie ,,Dood en begraven'' (1980), en in de Amsterdamse Nieuwe Kerk was in de zomer van 1982 de tentoonstelling ,,De dood verbloemen . . .?'' te zien.
Ook het graf van de ,,bekende Nederlander'' kwam in de belangstelling. Als voorlopig resultaat daarvan is vorig jaar ,,Hun laatste rustplaats'' verschenen, een zogeheten ,,Kerkhofgids'' van ,,schrijvers, acteurs, schilders, componisten, politici, sportsterren en andere bekende Nederlanders''.
Twee mensen hebben de redactie gevoerd, zeven anderen hebben eraan meegewerkt. Per provincie geordend, daarbinnen in alfabetische volgorde van plaatsnaam en daarbinnen weer op persoonsnaam, krijgen de personen een korte levensbeschrijving, wordt soms een doodsoorzaak aangegeven en/of het grafnummer - waarom is hierin niet méér konsekwentie? - , en eronder staat een foto van het graf. Soms is die foto niet meer dan een zwarte of grijze vlek (Du Perron), een stukje gras of aarde (Wichman, Elisabeth van der Waals,) of een onleesbare steen (Bolland, Jhr. de Geer).
De opzet is dunkt mij heel bruikbaar. Of de getalsverhoudingen helemaal kloppen lijkt mij onzeker, en sterk afhankelijk van de medewerking van provincie of plaats. Zo worden er in Friesland in totaal 59 gra-

ven vermeld, in Brabant 21, in Limburg 14 en in Zeeland zegge en schrijve 2.
De schrijvers lijken mij relatief ook oververtegenwoordigd. Deze verhoudingen worden duidelijk aan de hand van de Dankbetuiging op p. 280. De provincie Utrecht komt er met 32 graven stiefmoederlijk af. Binnen de stad mis ik b.v. prof. J. J. van Oosterzee, ds. K. H. E. Gravemeijer en A. des Amorie van der Hoeven jr. (Soestbergen), en minstens één bekende Nederlander - die is er vast - die begraven is in de zogenaamde ,,Heuvel'', een etage-gewijs opgebouwde reeks van 225 grotere en kleinere grafkelders op Soestbergen, uniek in Nederland en zelfs in Europa. Waar is het graf van Henricus van de Wetering (1850-1929) met het fraaie mozaiek waarop Charles Eyck de bisschop ten voeten uit heeft geportretteerd, en dat van de archivaris, historicus en journalist Gisbert Brom (1864-1915), beide op het Barbarakerkhof aan de Prinsesselaan?
Als ook oudere graven in kerkgebouwen een plaatsje kregen (p. 278-279) waar is dan Admiraal Baron W. J. van Gendt, gesneuveld in de slag bij Solesbay, die door een calvinistische generatie met niet veel fantasie is bijgezet in het koor van de Domkerk? En waar is Everard Meyster, die rechts achter de admiraal in dezelfde kerk begraven ligt?
Als niet in Nederland begraven beroemdheden worden opgenomen - Erasmus, Schaepman, Max Tak - waar is dan de Utrechtse paus Adriaan VI (Rome, S. Maria del'Anima)? En horen Willibrord (Echternach) en Bonifatius (Fulda) daar ook nog bij?

Het zijn allemaal mensen die zich niet meer kunnen verdedigen, maar niettemin eens bekende Nederlanders waren en ook verdienen dat te blijven (Alfons Ariëns op de r.k. begraafplaats te Maarssen), dit in tegenstelling tot, of liever: eerder dan, sommige anderen die in deze gids wél tot onsterfelijkheid verheven zijn.
De samenstellers, die pionierswerk hebben verricht, zien hun werk blijkbaar als een eerste en voorlopige poging. Tegenover de titelpagina hebben zij de mededeling geplaatst dat aanvullingen, met een zwart-wit foto, worden beloond met een gratis exemplaar van de tweede druk. Bovendien is het onderzoek afgesloten op 1 februari 1985, en het leven, pardon, de dood gaat door.

Ton H. M. van Schaik

Agenda

Dinsdag 18 maart. Lezing door dr. J. J. L. Smolenaars (Amsterdam), ,,Poëzie en politiek in Vergilius' Aeneis''. Nederlands Klassiek Verbond afd. Utrecht. Aanvang: 20.00 uur. Plaats: Kapittelkamer van de Janskerk, Utrecht.

Donderdag 3 april lezing door drs. H. de Groot
De heer de Groot is sinds enige tijd aangesteld als archeoloog bij de gemeente Utrecht, naast de heer Hoekstra. Hij zal spreken over de resultaten van de meest recente opgravingen in de stad. Hierbij zullen o.a. aan de orde komen: vroeg stedelijke verkavelingspatronen en de bouw van houten huizen in Utrecht.
Aanvang 20.00 uur, Gemeentelijke Archiefdienst, Alex, Numankade 199, Utrecht.

Tot en met 12 april 1986. Tentoonstelling in de hal van de Gemeentelijk Archiefdienst van de aanwinsten van 1985 van de Topografisch-Historische Atlas. Geopend tijdens kantooruren van de Gem. Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht.

maandblad oud-utrecht

59e jaargang nr. 2 - februari 1986

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,-.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht,
tel. (030) 73 07 12.

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738

JANUS DE WINTER

Ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling over Janus de Winter in het Centraal Museum op 22 november 1985 hield C. A. Schilp een toespraak, die naar de mening van de redaktie boeiend genoeg was om hieronder integraal af te drukken.

Janus de Winter in zijn atelier te Utrecht, 1937

De beeldende kunst in de stad Utrecht begin deze eeuw mag, landelijk gezien, geen opzienbarende rol hebben gespeeld, er zijn wel eenlingen geweest die vanwege hun ongewone impulsen en ideeën zich een min of meer landelijke reputatie hebben veroverd. Ik denk aan mensen als Erich Wichman, Willem van Leusden, Joop Moesman, Pijke Koch en Janus de Winter. Laatstgenoemde was wel het type van de autodidact, die stammend uit een klein burgerlijk milieu, ontstellend veel las, betrekkelijk laat met schilderen begon en dank zij z'n theosophische achtergronden de aandacht trok in kringen waar mystieke en occulte opvattingen populair waren. In 1916 werd hij plotseling een veel besproken figuur. Borel en Van Eeden voelden zich tot deze welbespraakte veelzijdige kunstenaar bijzonder aangetrokken en namen hem onder hun hoede. Zij wisten te bewerkstelligen, dat hij in 1916 een éénmanstentoonstelling kreeg in het Stedelijk Museum in Amsterdam. Alle kunstcritici uit die periode bogen zich over zijn werk en kwamen onder de indruk van de belangwekkende inleiding in de catalogus. De Winter kon niet alleen praten, maar ook schrijven. Men zou deze opvlucht als de mysterieuze verschijning van een meteoor kunnen zien. Enkele jaren later echter was de vlam van de roem al geluwd en moest De Winter in feite opnieuw beginnen.
Frederik van Eeden zag in hem een soort achtste wonder en heeft zich echt ingezet voor De Winter. Hij stelde zich persoonlijk met de directeur van de Staatsspoorwegen in verbinding, waar Janus een vrij ondergeschikte baan had, om hem een jaar non-actief te gunnen. Tot nogtoe had hij veelal moeten schilderen bij lamplicht. De schrijver van De Kleine Johannes gaf zich volledig gewonnen toen De Winter de tweede vrouw van de auteur, Truida Everts, telepatisch had gemagnetiseerd. In één van zijn brieven beschreef Janus haar ,,aura'', haar astrale verschijning, zoals hij meerdere malen op andere schilderijen had afgebeeld. Volgens de encyclopedie is aura een soort kleurenspel, dat bepaalde occultisten om of nabij personen met wie zij in aanraking komen, beweren te ,,zien'' en dat een afspiegeling zou zijn van de karaktereigenschappen, de gemoedsgesteldheid etc. De Winter nu concludeerde uit deze aura dat Truida de reïncarnatie was van een kloosterlinge, afkomstig uit het klooster van de zusters van het H. Hart uit de laatste helft der 13e eeuw ten zuiden van Avignon. Van Eeden kon zijn enthousiasme over deze ontdekking niet op. Ik vraag mij bij dit verhaal af, of juist toen al de grondslag werd gelegd voor de laatste wending

in Van Eeden's leven: zijn overgang in 1922 tot de R.K. Kerk.

Het feit dat mij de eer was toegevallen de tentoonstelling van De Winter te openen, houdt in belangrijke mate verband met het feit dat ik persoonlijk De Winter nog goed heb gekend, zij 't in een periode dat zijn grootste luister achter de rug was. Voor de eerste maal ontmoette ik hem in De Bilt, begin twintiger jaren, waar zijn vrouw, die een wenk van medische zijde had gekregen, een pension voor zenuwzieken had geopend. Janus kreeg een atelier in de tuin om zich opnieuw als schilder waar te maken, zonder de z.g. bovennatuurlijke impulsen van vroeger. Veel kopers voor het visionnaire werk, dat de grote menigte weinig aansprak, waren er niet. Zelfs een verzamelaar als Regnault, die echt op modern werk uit was en zich door de betrouwbare Gouwe liet adviseren toonde zich tegenover De Winters creaties twijfelziek. In de tijd van zijn verrassende opgang, toen het gezin in de Corn. Houtmanstraat en later op de Wittevrouwensingel woonde, waar zijn elegante vrouw Maggi Vink ongetwijfeld een goede gastvrouw was, kwamen er vrienden en vereerders te kust en te keur. Uit de muzikale wereld noem ik Evert Cornelis, Willem Pijper, Henri van Goudoever, de muziekcriticus Joh. Seb. Brandts Buys en de litteratoren Roel Houwink en Henny Marsman. Deze vriendschappen muntten niet uit door duurzaamheid. Wel hebben Pijper en Marsman aanwijsbare invloeden van De Winter ondergaan. Degeen die hem het trouwst bleef was Henry van Goudoever. Dank zij De Winter kwam Van Goudoever in aanraking met de theosofische wereldbeschouwing. In zijn dagboek schreef hij: ,,Jaren achtereen waren we vrienden en ondanks het feit dat ik veel aan hem te danken had was juist Janus er de oorzaak van dat ik, zij 't pas veel later, met de antroposofie in aanraking ben gekomen''.
Deze instelling is hem in de jaren van zijn Utrechtse dirigentschap, men weet het, noodlottig geworden. Toen in 1918 steeds composities van Van Goudoever door het USO werden uitgevoerd sprak Brandts Buys die er geen doekjes om wond van mystieke verstrooidheid. Bovendien veroorloofde hij zich een vergelijking met de ,,vieze, groezelige blauwen'' van Janus de Winter.
Een week later zag ik op de galerij van het oude Tivoli, voordat het concert begon, Brandts Buys en Janus, die de ander kennelijk staande had gehouden, in heftige bewogenheid pal tegenover elkaar staan. Janus was buiten zichzelf van woede. Gelukkig had zijn hese stem betrekkelijk weinig draagwijdte. Brandts Buys poogde op een heroïsche manier kalm te blijven. Ik vermoed, dat er om stilte werd geroepen. Het concert moest beginnen en het kwam niet tot wat men noemt handgemeen.
Een incident, dat wèl op gewelddadigheid uitliep deed zich in 1936 voor op het huwelijksfeest van Louis Wijmans, één der meest toegewijde secretarissen, die het Genootschap Kunstliefde heeft gehad. De feestgangers in een van de vroegere zalen van Kunstliefde aan de Oudegracht werden op een gegeven moment tot zwijgen gebracht, doordat De Winter van een kleine verhoging af een fulminant vertoog hield tegen de erotische poëzie van Jan Engelman. Hij gebruikte daarbij een woord dat tot dusver in gezelschap van dames angstvallig werd verzwegen. Geen wonder dat er een vreemde stilte viel, die terstond daarna echter overging in een fameuze ontsteltenis, toen de spreker plotseling pal voorover stortte. Hij viel niet uit zichzelf. Twee stevige knuisten van een pro-Engelman-figuur hadden zijn enkels omvat, waardoor De Winter met een smak neertuimelde. Iedereen verwachtte het ergste, maar De Winter beschikte in al zijn magerte, kennelijk over krachtige botten. Hij krabbelde met medewerking van derden op en ging gelukkig de dader niet te lijf. Anders was het feest waarschijnlijk in een onafzienbaar tumult geëindigd.

Het was altijd een avontuur De Winter op straat tegen te komen. Enerzijds verrassend, zelfs verkwikkend, dank zij zijn flux de paroles, en het niveau van zijn eloquentie, aan de andere kant, heel nuchter: ,,hoe kom ik van hem af''. Juist een journalist moet wel eens gauw ergens zijn. De geest van De Winter functioneerde in de conversatie als een continu wellende bron. Viel toevallig de naam Goethe dan kwam er een treffende uitspraak over diens innerlijke structuur. Hij bracht zelf graag de actuele naam Oswald Spengler naar voren om uit Der Untergang des Abendlandes te citeren, een boek dat enige jaren Janus' Bijbel was. De Winter zag er nooit uit als een burgerheer, maar was ook niet direct het type van de bohémien. De Utrechtse ,,a'' is hij weliswaar nooit helemaal kwijtgeraakt, maar overigens was zijn Nederlands wat je noemt beschaafd. Tussen haakjes: Plasschaert, één van de weinige kunstcritici die De Winter ook in diens meer commerciële periode trouw bleven, die hem ook wel wijze raad gaf, gebruikte in zijn Lexicon van 1922 de uitdrukking ,,Beschaafd expressionistisch''. Hij liet het woord ,,beschaafd'' daarbij zelfs cursief drukken.

De kop van De Winter, graag een ietsje scheef en nogal beweeglijk werd vooral gekenmerkt door diepliggende, kleine ogen, achter dikke brilleglazen. De caricatuur, die Van Doesburg, overigens niet één der trouwste vrienden van De Winter maakte - zij is als nummer één op de tentoonstelling te zien -, een stuk te breed en misschien ook te militant, doet niettemin op treffende wijze recht aan de blik en het nogal ruig gekamde haar. Ook het masker dat Van Kuylenburg jr. van De Winter tekende en dat in de aan hem gewijde studie is opgenomen, is dermate ,,tekenend'' dat het onmogelijk is iets anders te zeggen dan: ,,Ja, hoe vreemd ook, hij *is* 't!''.

Ik zou nog één charmante herinnering ten beste willen geven aan een ongedwongen dispuut, dat in aangename stoelen op een soort binnenplaats verliep in het inmiddels verdwenen Hotel de L'Europe. Het ging tussen Pijper, De Winter en ondergetekende over de vraag, wie de grootste componist uit die dagen was. De Winter en ik, beide amateurs in de muziek hielden

hardnekkig vol: Gustav Mahler. Pijper daarentegen was zeer gedocumenteerd en zeer beslist geporteerd voor Debussy. De woordenstrijd bleef een strijd van woorden. Een dierbare herinnering.

Dames en Heren. De museumdirectie bond mij aan een strikte tijd. Ik heb mijn horloge stilgezet, maar ik geef toe: geen fair play. Niettemin zou het een grove fout mijnerzijds zijn als ik Ine Gevers over 't hoofd zag. In letterlijke zin nauwelijks bereikbaar. Maar ik spreek nu over haar boek gewijd aan ,,Janus de Winter, de schilder-mysticus'', waardoor zij, met behulp trouwens van een grotendeels door haar ineengezette tentoonstelling, de langdurige stilte rondom deze merkwaardige figuur heeft doorbroken. Toen ik hoorde dat zij in verband met haar doctorale studie in de kunsthistorie, werk en leven van De Winter als doelwit had gekozen dacht ik: ,,kan er nog iets nieuws over hem gezegd worden?''. Vrienden van haar vreesden iets dergelijks. Toen ik het geschrift, zij het nog op losse vellen druks las, kreeg ik een groeiend respect voor haar bezonken wijze van schrijven, haar enthousiaste en intelligente research-werk, de boeiende en grondige analyse van het wisselend gewaardeerde oeuvre. Het feit dat zij zelf de schilderkunst beoefent is ongetwijfeld een sleutel geweest tot haar visie op de kunst van De Winter. Nergens heeft zij zich laten verleiden tot overdreven verering of een te schampere afwijzing.
Dat de schrijfster ook over literaire feeling beschikt blijkt m.i. ook uit haar ontdekking van een citaat uit een brief, die Janus aan Henri Borel schreef na ontvangst van enige Chinese prenten, die Borel hem had toegezonden en die juist in de bijzondere periode, waarin hij toen verkeerde een diepe indruk op hem maakten. Toen ik het stukje las kon ik het gevoel niet onderdrukken dat Van Schendel in één van diens serene verhalen aan het woord was. Bij het bezichtigen van deze prenten kreeg De Winter nieuwe twijfels over de Westerse kunst en niet minder ook over zijn eigen werk. Zou ik, schreef hij dat gevoel van nutteloosheid kunnen overwinnen? ,,Ik zou er - en nu citeer ik letterlijk - vrede mee hebben, maar zie hier een relaas, dat me duidelijk zichtbaar voor ogen werd gehouden. Ik liep in een landschap dat geheel wit was, waarboven een oneindig teer groene lucht zich welfde. Ik was gekleed in een grijs zwart wijde mantel en een zacht groene glans lag over m'n gezicht. Ik ging naar de plaats (wist ik) die ik op Uw prent gezien had om de Wijze te vinden. Ik trof hem aan precies, zoals hij op Uw prent voorkomt, gekleed in een geel gewaad met een vriendelijk teer roze gezicht verdiept in de beschouwing van een tafereel, dat ik niet zien kon''. De Wijze sprak De Winter aan en vertelde hem, dat hij, ondanks zijn twijfels, op de goede weg was. Hij had volgens de Wijze ,,den moed om de Schoonheid van het Wijze te verwerpen en het Grote Leed te begrijpen en het drama te peilen van de door God verlaten mensheid.'' Onwillekeurig denkt men hierbij aan De Kleine Johannes (ik citeer uit het hoofd): ,,Hij zag de wereld en al haar weedom''.
Jammer, dat De Winter, die in 1961 in Den Helder overleed, de aan hem gewijde studie niet zelf meer heeft kunnen lezen. Of, wacht eens, mag ik zeggen: zijn geest bevindt zich onder ons!

Naschrift
Mede, doordat de directie van het Centraal Museum op grote kortheid had aangedrongen heb ik aan twee zaken in mijn speech geen speciale aandacht kunnen schenken. De redactie van het Maandblad Oud-Utrecht biedt mij thans de gelegenheid deze lacune aan te vullen. Allereerst gaat het over de uitnemende relatie, die jaren achtereen bestaan heeft tussen dr. G. ten Doesschate en zijn stadgenoot, wellicht ook patiënt Janus de Winter. In zijn studententijd had Ten Doesschate bijzondere interesse aan de dag gelegd voor de theosofie, waarin ook De Winter, evenals Mondriaan zich had verdiept. Vermoedelijk is het dr. Ten Doesschate geweest, die De Winter met Wichman in kennis bracht, waardoor De Winter ook vertrouwd raakte met Kandinsky's ,,Über das Geistige in der Kunst''.

De oogarts Ten Doesschate was een zachtaardige, uiterst minzame persoonlijkheid. Hij toonde zich onmiddellijk bereid de beste schilderijen van De Winter in bewaring te nemen, toen de speelzieke kinderen van de kunstenaar een gevaar bleken voor diens schilderingen op papier. Toen Janus financieel in moeilijkheden kwam heeft hij een soort fonds gesticht om hem te helpen. In mij leeft het vermoeden dat Ten Doesschate, die zelf ook schilderde en enige artikelen met betrekking tot de schilderkunst in Vragen des Tijds publiceerde, van zijn kant ook profijt had van de ervaringen van De Winter. Ik herinner me nog altijd een artikel van Ten Doesschate over beeldende kunst en bijziendheid. Janus nu was bijziend en zelfs in niet geringe mate!

De tweede, die ik in mijn toespraak had willen noemen was de jongere broer van Janus, die zelf ook schilderde, zij 't als amateur. Deze Jo de Winter was ook in dienst van de Spoorwegen en had een warme bewondering en genegenheid voor Janus, wat zowel diens mystieke kunst omvatte als het latere realistische werk, dat in meer of mindere mate voor de markt was bestemd. Ofschoon zijn charmante vrouw de adoratie voor haar zwager Janus zeker niet deelde heeft zij Jo's bemoeiingen met betrekking tot Janus, nooit in de weg gestaan. Bij menig jubileum in de spoorwegwereld zorgde Jo er voor, dat een schilderij van zijn broer werd aangekocht, dat als geschenk kon dienen.

Men vergeleek deze toewijding wel eens met die van Theo van Gogh voor Vincent. Na de dood van Janus heeft Jo verschillende forse stukken uit diens mystieke periode aan musea etc. trachten te verkopen, maar de toenmalige belangstelling voor deze kunst was niet zo groot als hij meende te mogen verwachten.

Lamerislaan 460 *C. A. Schilp*
Utrecht

Kees Groeneveld, 1897-1986

C. J. Groeneveld, bezig met een lantaarnconsole in zijn atelier aan de Lange Nieuwstraat. Foto: Hulskamp. G.A.U. Iconografische Atlas.

Op 26 januari j.l. overleed te Bilthoven de op 21 december 1897 te Utrecht geboren beeldhouwer Cornelis Jacobus Groeneveld. Hij zal bij weinigen meer bekend zijn, maar hij maakte in de jaren '50 en '60 de eerste serie lantaarnconsoles voor de Utrechtse werfmuren. Zou Willem Stooker, tot 1957 hoofd van de gemeentelijke monumentenzorg (toen volgde schrijver dezes hem op), op de gedachte gekomen zijn, de consoles van beeldhouwwerk te laten voorzien, wanneer niet op het goede moment Kees Groeneveld op zijn pad was verschenen?

Inderdaad: verschenen. Al in 1924 had Groeneveld zich als broeder aangesloten bij de Witte Paters. Hij was een gewetensvol en gelovig mens en wilde zich inzetten voor anderen. Na 8 jaar te Algiers kwam hij op zijn eerste missiepost Nyangezi in de toenmalige Belgische kolonie Kongo. Hij verrichtte er - met de meest primitieve middelen - allerlei bouwkundig werk: kapellen, bruggen enz. Vanuit zijn artistiek talent voegde hij daar het beeldbouwwerk - in beton - aan toe (hij had in zijn jonge jaren enige tijd les gehad in het tekenen, schilderen en beeldhouwen, o.m. van Leo Jongbloed). Er moet ergens nog een groot Christus-Koning beeld van hem staan.

Op den duur echter werden vele zaken hem te zwaar: de confrontatie met de manier, waarop daar met de zwarte bevolking werd omgegaan, de wel zeer hiërarchische verhoudingen binnen de orde zelf, de eenzaamheid. Hij geraakte in ,,grote ontreddering'', zoals de pastoor bij zijn begrafenis dat zo treffend omschreef. In 1947 vroeg hij dispensatie, welke hij na een lange procedure verkreeg; de tijden waren toen wel heel anders dan nu. Hij kon het even aanzien, dank zij wat eigen middelen (als broeder had hij geen gelofte van armoede hoeven afleggen), maar moest toch een nieuw leven opbouwen.

Zo kwam het dat hij als steenhouwer, via de firma Jurriëns, in Utrecht bij de monumentenzorg ging werken. Zij talent werd gelukkig snel onderkend, zo kreeg hij de opdracht de panelen voor de westelijke deuren van de Klaaskerk te snijden[1]). Daarna ontstonden er, naast enkele andere beeldhouwwerken en decoratieve elementen voor woonhuisrestauraties, 35 lantaarnconsoles, de eerste 12% van de lange reeks. Hij was daarbij even ,,dienstbaar'' als in zijn éérste leven. Nooit is een werk van hem feestelijke onthuld; het duurde jaren vóór het eniger mate in de publiciteit kwam. Het ontstond als het ware op middeleeuwse wijze.

Schrijver dezes heeft er veel plezier aan beleefd, een zevental jaren met hem te mogen werken: het bespreken van een onderwerp, een discussie bij het kleimodel, dan maakte hij het afgietsel en tenslotte werd de steen met grote zorgvuldigheid uitgehakt. Zijn stijl vertoonde naast een duidelijk eigentijds karakter soms reminescensies aan een ,,gotische'' vroomheid en vaak ook een milde humor. Voor paarden had hij een grote liefde, in vele taferelen spelen ze een belangrijke rol. Zijn vader had een transportbedrijf, hij was om zo te zeggen met sleperspaarden opgegroeid. Kort na '60 trouwde hij met een gepensioneerde onderwijzeres. In december 1971 overleed zij, en nog ruim 14 jaren ging hij weer alleen door het leven, in toenemende mate gehandicapt door een slecht ge-

hoor en vooral door een afnemend gezichtsvermogen. De laatste tijd verlangde hij naar het moment, waarop zijn leven ,,volbracht'' zou zijn.
Nu is dat zover en daarom wat bijzondere aandacht voor iemand die zulks maar in bescheiden mate ten deel viel, maar die - wereldrampen daargelaten - aan de stad Utrecht voor eeuwen iets heel waardevols heeft meegegeven!

C. L. Temminck Groll

Noten

1) De restauratie van de torenpartij, eigendom van de burgerlijke gemeente, vond decennia eerder plaats dan die van de kerk zelf.

Literatuur

- A. Graafhuis/C. A. Baart de la Faille, *Reliefs in Blauw*, Utrecht 1982 II.
- C. L. T. G. in maandblad Oud Utrecht 1958, p. 3 en 119; 1959 p. 112; 1960 p. 57; 1961, p. 43; 1962, p. 86 en in De Timmerwerf, dienst O.W. Utrecht, 1959 nr. 51 p. 1-5 en nr. 52 p. 3-7; 1963 nr. 75 p. 9.
- Jaarverslagen Utr. Mon. Fonds 1956/57 p. 4 en 11; 1958/69/60 p. 10.
- Bureau Voorlichting gem. Utrecht, *Nicolaïkerk* (z.j.), p. 18 en 20.

Voor deze bijdrage is mede gebruik gemaakt van welwillende informatie van de heer A. L. Boerrigter te Utrecht, neef van C. J. Groeneveld.

DE UTRECHTERS EN HUN GOEDE RECHT

ACH LIEVE TIJD (9)

Het kon moeilijk anders of dit negende deeltje in de op de Utrechtse maatschappij-geschiedenis gerichte reeks zit vol sappige verhalen, kleurrijke anekdoten en fraaie illustraties, zowel in zwart-wit als in kleur. Het deeltje is niet door strafrechts-historici geschreven, zodat de lezer ook niet bezorgd hoeft te zijn dat hij geconfronteerd wordt met een voor de nieteingewijde moeilijk juristenjargon. Het tegendeel is waar: op genoeglijk-verhalende wijze is er een greep gedaan uit vele eeuwen ,,crimineel'' materiaal uit de Utrechtse geschiedenis dat, gekaderd in kleine rubrieken, toch wel enigszins te hooi en te gras aan de lezer wordt gepresenteerd. Ook al ontbreekt in dit kort bestek van caleidoscopisch veelkleurige gegevens derhalve noodzakelijkerwijze een onderliggende leidende gedachte, de auteurs zijn er wel in geslaagd om in hun betoog op aardige en aantrekkelijke wijze een impressie te geven van hetgeen zich sedert de late Middeleeuwen zoal in het Utrechtse heeft afgespeeld. Het accent is daarbij wel wat eenzijdig terecht gekomen op de geschiedenis van de toepassing van het strafrecht; aan wat tegenwoordig het burgerlijk recht genoemd wordt, is nagenoeg geen aandacht besteed. Ook andere aspecten van de Utrechtse rechtsgeschiedenis konden in het kleine bestek, waarin de deeltjes gegoten zijn, geen opname vinden. Ik denk bijv. aan bestuursrechtelijke aspecten, regelgeving, competentievraagstukken tussen de verschillende gerechten, vraagpunten rondom de receptie van Romeins recht, de opleiding van juristen aan de Utrechtse universiteit, en de invloed van grote Utrechtse geleerden als Antonius Matthaeus II e.a. binnen en buiten Utrecht, en - om nu maar eens een voorbeeld te nemen uit de recente geschiedenis - de invloed van de zg. Utrechtse school van Pompe en Baan op het strafrechtelijk denken in Nederland.

Achtereenvolgens komen, alles gekleurd vanuit een palet met zachte tinten, de eenheid van politie en justitie, stadsrecht en poorterschap, de functie van schout en schepenen, de geestelijke rechtspraak, verschillende soorten delicten, bewijs- en straftoepassing doorspekt met tal van anekdoten aan de orde. Het uitgaafje is voorts kwistig opgesmukt met zeer fraaie en in vele gevallen weinig bekende illustraties, die alle op enigerlei wijze betrekking hebben op Utrecht en die voorzien zijn van heldere en puntige bijschriften.

Het zou te ver voeren om op allerhand details in te gaan, zodat ik mij er toe beperk bij één punt stil te staan: de pijnbank. ,,Vanaf ongeveer 1500 werd er bij de rechtspraak sterker aangedrongen op bekentenissen. Men vond dat een schuldbekentenis nodig was om behoorlijk een vonnis te kunnen wijzen. Door het gebruik van de pijnbank werd het verkrijgen van een bekentenis vergemakkelijkt'', aldus vangt de tekst in de rubriek over de pijnbank aan. De bekentenis was altijd al het belangrijkste bewijsmiddel geweest, tezamen met de getuigenverklaring. Anders dan in het hedendaagse strafrecht het geval is, was de enkele bekentenis van de verdachte, dat hij het misdrijf metterdaad gepleegd had voldoende grondslag voor een veroordelend vonnis. In het kader van de geleidelijke verdringing van het accusatore proces door het vooral aan het kanonieke recht ontleend inquisitore strafproces - waarin de verdachte meer object van onderzoek was dan partij - nam ook de bekentenis als centraal bewijsmiddel in het strafprocesrecht in betekenis toe en de te grote waarde die men door het ontbreken van behoorlijke opsporingstechnieken en het ontbreken van een praktisch bruikbare bewijsleer meer en meer aan de bekentenis ging hechten, heeft het onheil van de opkomst van de tortuur bepalend beïnvloed. Pijniging vond zijn eerste toepassing in de late Middeleeuwen door kerkelijke

inquisiteurs met betrekking tot een onderzoek naar ketterij. Afgezien van een verlichte geest als de Utrechtse hoogleraar Antonius Mattaeus II (1601-1654) heeft ook de meerderheid van de juristen tot tegen het einde van de achttiende eeuw niets ontoelaatbaars gezien in toepassing van de tortuur ter verkrijging van een bekentenis, ook al is deze vooral tijdens de tweede helft ervan in de praktijk sterk teruggelopen en diende zij toen meer ter ,,territie'' van de verdachte. De bekentenis was nodig in de eerste plaats om de verdachte ter dood te kunnen veroordelen, en vervolgens ook om het hoger beroep, dat de historisch gegroeide zelfstandigheid en autonomie van stad en gewest doorbrak, uit te sluiten. Op de meeste plaatsen was bovendien het gebruik van de pijnbank onderworpen aan beperkende bepalingen, die overigens in de praktijk niet altijd even nauwgezet in acht zijn genomen. Zo vindt men als grondregels bijv. de eis dat het misdrijf waarvan de verdachte wordt beschuldigd in feite ook gepleegd moet zijn; vervolgens moeten er tegen de verdachte voldoende vermoedens en aanwijzingen van daderschap bestaan alvorens tot pijniging over te gaan; ook was een rechtelijk vonnis waarin de graad van pijniging diende te zijn aangegeven vereist; en tenslotte was (verdere) pijniging uitgesloten als de verdachte had bekend. In de loop van de achttiende eeuw is het gebruik van de pijnbank, zoals gezegd, sterk teruggelopen; definitieve afschaffing bracht pas de staatsregeling van 1798.

Dat aan de verschillende deeltjes van de serie ,,Ach lieve tijd'' geen voetnoten zijn toegevoegd, ligt voor de hand; het had echter de fraaie lay out in geen enkel opzicht schade gedaan als op de laatste pagina van ieder uitgaafje een lijstje met recente literatuur over het onderwerp zou zijn opgenomen.

Utrecht *J. E. Spruit*
Janskerkhof 3

NIEUWE LEDEN

vanaf 25 juni 1985

Mevr. IJ. Aafjes-van der Gaarst	Avenhorn	F. Hettinga	Utrecht
Dr. C. J. M. Aarts	Nijmegen	H. W. M. Heijman	Utrecht
W. Andriessen	Utrecht	A. A. M. Heijn	Utrecht
T. Bals	Utrecht	A. P. Hoekstra	Utrecht
Dr. J. H. Bannier	's-Gravenhage	Mevr. E. H. van Hoven	Utrecht
Mevr. E. Bartelson	Utrecht	Mevr. I. Huizinga	Utrecht
J. P. Barentsen	Utrecht	Mevr. A. van Ieperen-Hartman	Utrecht
G. L. Beekman	Utrecht	M. Jager	Utrecht
Jhr. drs. P. A. C. Beelaerts ven Blokland	Utrecht	F. P. Jansen	Arnhem
Dr. A. C. den Besten	Amsterdam	Mr. B. F. Keulen	Utrecht
W. A. H. C. Boellaard	De Bilt	Ir. C. B. von Klösterlein von der Marwitz	Utrecht
Mevr. drs. E. Boogaard-van der Meer	Bilthoven	Dr. H. Konings	Utrecht
W. H. Borst	Apeldoorn	Prof. ir. B. Krol	Zeist
Dr. H. J. T. Bos	Utrecht	H. Kronenburg	Utrecht
Drs. R. T. C. Bos	Nieuwegein	Mevr. H. van Londen	Utrecht
W. J. Bos	Nieuwegein	Mevr. L. van der Lugt	De Bilt
Dr. H. P. Bottelier	Naarden	M. P. Maandag	Utrecht
Mevr. J. A. Boumeester	Doorn	Dr. J. Meerdink	Zeist
B. H. M. van Bremen	Utrecht	F. A. Mens	Utrecht
Mevr. M. Brouwer	Utrecht	M. E. Meijer	Utrecht
P. Buisman	Utrecht	Mevr. A. M. Meijer-van Beek	Utrecht
Drs. I. W. L. A. Caminada	Berlicum	J. W. Modderaar	Zeist
Mevr. H. M. A. Cäsar	Utrecht	J. Moelaert	Wychen
Mevr. A. E. Damsté-Prins Visser	Utrecht	E. van der Most	Leiden
Mevr. J. P. Dierkens-Schuttevaer	Utrecht	Mevr. V. J. Nolet	Utrecht
Mr. J. van Donselaar	Bilthoven	Historische Stichting ,,Oostbroek en De Bilt''	De Bilt
W. Th. P. Doove	Utrecht	D. van Oostenbruggen	Utrecht
Mevr. E. J. Douma	Akkrum	F. van Oostveen	Utrecht
Mevr. T. van Ede	Nieuwegein	J. W. Otterschot	Utrecht
C. Enkelaar	Houten	A. C. Peters	Utrecht
Ing. J. J. Eras	Utrecht	A. H. Pluygers	IJsselstein
M. C. Fuld	Utrecht	Dr. E. B. J. Postma	Utrecht
Mevr. N. A. Gerritsen-van Eeten	Utrecht	D. Pronk	Zeist
R. Gerth	Utrecht	J. K. Radder	Rotterdam
J. Th. M. de Groot	Utrecht	R. van Rees	Utrecht
Dr. R. Grosse	Aachen (BRD)	Rijks Munt	Utrecht

Drs. P. H. F. A. van Rijn	Utrecht	A. G. Vermeul	Utrecht
Mevr. C. M. van Schaik	Zeist	C. J. Vendrik	Utrecht
Mevr. C. Schuchard-Stolwerk	Amstelveen	Drs. A. van Vliet	Zeist
P. H. van Setten	Bunnik	N. M. van der Vlist	Utrecht
J. Seyffert	Utrecht	A. Vos	Bilthoven
J. van der Sluis	Utrecht	Mr. J. Th. M. de Vreese	Utrecht
Drs. W. Smit	Hilversum	A. van der Wees	Utrecht
Mevr. J. M. Snel	Utrecht	P. A. J. van der Weide	Utrecht
Mevr. S. R. Staal	Utrecht	Prof. dr. C. B. Wels	Bosch en Duin
T. Stol	Amsterdam	Mevr. A. Wester	Utrecht
G. Stuivenberg	Utrecht	F. Weijburg	Maarssen
J. Timmen	Utrecht	Mevr. H. S. Wiarda	Zeist
Mevr. L. van der Tol	Utrecht	Mevr. drs. J. R. van der Wurf-Bodt	Utrecht
Stichting Het Utrechts Landschap	De Bilt	W. H. Zweije	Bilthoven
S. Verbeeck	Utrecht	W. G. van der Zeijden	Utrecht
J. W. Verhoef	Maarssen	J. A. van Zyll de Jong	St. John's (Cnd)

DAGEXCURSIE NAAR 'S-HERTOGENBOSCH OP ZATERDAG 7 JUNI

Tot voor enkele jaren was het gebruikelijk om één keer in het jaar een grote excursie van een hele dag te organiseren. Gezien de belangstelling die hiervoor altijd bestaan heeft, meent de excursiecommissie er goed aan te doen deze traditie weer in ere te herstellen. Als eerste reisdoel is gekozen voor 's-Hertogenbosch. Deze stad vierde vorig jaar haar 800-jarig bestaan, een evenement dat met veel feestelijkheden gepaard ging. Het mooiste kado van de jarige stad was misschien wel de voltooiing van de restauratie van de gotische St. Janskatheraal. Maar ook vele andere zaken maken een bezoek aan de hertogstad de moeite waard: het stadhuis uit 1670, het vroeg 13e-eeuwse huis De Moriaan, het marktplein, verschillende musea en het schilderachtige, gedeeltelijk onderaards lopende riviertje de Binnen-Dieze zijn er enkele van.

De excursiecommissie, versterkt met de hulp van secretaris Hans Mathijssen, een geboren Bosschenaar, heeft uit dit aanbod een keus gedaan en een naar wij menen afwisselend programma samengesteld.

Het programma ziet er globaal als volgt uit:

Vertrekt uit Utrecht omstreeks 9.00 uur. Rond 10.00 uur ontvangst in de Raadskelder van het Stadhuis. Ir. A. van Drunen, de Bossche bouwhistoricus houdt vervolgens een inleiding over de geschiedenis van de stad, waarna hij de excursiegangers voorgaat in een stadsrondwandeling. Na de gezamenlijke lunch zal H. Teering, de restauratie-architect van de St. Jan een inleiding houden op de rondleiding door de kerk, die deze ook zal begeleiden. De dag wordt beëindigd met een boottocht over de Binnen-Dieze, die - zoals gezegd - voor een gedeelte onder de stad doorstroomt. Het vertrek uit Den Bosch zal omstreeks 17.00 uur zijn.

In principe geschiedt het vervoer gezamenlijk per trein. Degenen, die alternatieve vervoermiddelen prefereren dienen dat tijdig op te geven. De kosten van de excursie zullen ongeveer *f* 37,50 bedragen, alles inbegrepen. Degenen, die niet meereizen betalen dan ongeveer *f* 27,50. U kunt zich schriftelijk aanmelden bij mw. M. de Haas, Van der Helststraat 21, 3583 AT Utrecht (tel. 030-52 11 47). Doet u dat wel vóór 15 mei a.s. Ook voor nadere informatie kunt u bij mw. De Haas terecht.

De excursiecommissie

BOEKENSCHOUW

Nederland in kaarten. Verandering van stad en land in vier eeuwen cartografie. M. W. Heslinga e.a. Ede/Antwerpen, Zomer & Keuning, 1985. 216 blz. met illustr. ISBN 90 210 5032 3. Prijs: f 125,–.

De geschiedenis telt onder haar vele hulpwetenschappen de historische geografie, want wie de fysische en sociale aardrijkskunde van een land of streek niet kent zal ook van de geschiedenis ervan niet veel begrijpen. De geografie op haar beurt steunt weer op de cartografie. Het imposante boekwerk *Nederland in kaarten* laat het resultaat zien van een gelukkige en nogal unieke samenwerking tussen geografen en cartografen. Het geeft dus zowel een beeld van de ont-

wikkeling van het kaarten maken in ons land, als ook een wordingsgeschiedenis vanaf de middeleeuwen van de gewesten die later Nederland zijn gaan uitmaken. Het is een werk waarmee volgens de inleider, prof. C. Koeman, wordt aangetoond dat beide wetenschappen na een eeuw hun volwassenheid hebben bereikt.

Een vijftal auteurs, specialisten in de historische geografie allemaal, wandelt met ons door Nederland, niet meer als de ijverige dominee Craandijk ,,met pen en potlood'', maar aan de hand van een vijftigtal illustratieve en prachtig in kleur afgedrukte kaarten uit de 16e tot en met de 20ste eeuw. Bij elk van die kaarten is een hoofdstuk van twee volle bladzijden geschreven, ook weer toegelicht door kleinere zwart-wit kaartjes.

Drie van de grote kaarten handelen over specifiek Utrechtse ontwikkelingen. Hoofdstuk 2 gaat over de streek tussen Vecht en Oude Rijn, het Utrechtse poldergebied dus. Het recht-toe recht-aan ingerichte landschap, waarin dorpen liggen als Kockengen, Teckop, Gerverscop en Kamerik - ook over die namen worden interessante opmerkingen gemaakt - doet zeer eigentijds aan. Tot ongeveer 1050 was het hier letterlijk een wildernis (vgl. de naam *Wilnis*). Daarna breekt een eeuw van ontginning aan, waarbij gebruik wordt gemaakt van een systeem van evenwijdige sloten. Zo kwamen boerderijen tot stand die elk een oppervlakte van circa 14 hectare besloegen, de toenmalige mensenmaat blijkbaar. Een kaart uit 1608, toebehorend aan het kapittel van St. Jan, laat zo'n perceel zien in Gerverscop, inclusief een afbeelding van de boerderij, de hooiberg en de eendenkooi.

Een ander hoofdstuk toont de desastreuze gevolgen van de vervening rond 1750. Vanaf de 16de eeuw is er in het gebied rond de huidige Z-Hollands Utrechtse grens gebaggerd, met als resultaat dat er een plassengebied ontstond waarin hele dorpen verdwenen. Eerst de 19de eeuw werd weer een periode van droogmakerijen. Landmeter Lodewijk Kraakhorst bracht met dat doel al in 1741 de plassen bij Nieuwkoop, Zevenhoven en Nieuwveen in kaart. Ook is er een interessante militaire kaart opgenomen van de (Nieuwe) Hollandse Waterlinie Naarden-Utrecht. Duidelijk is te zien welke stukken - in blauw - in geval van oorlog onder water gezet moesten worden.

Buiten deze belangrijke Utrechtse zaken maakt het boek een ronde van Nederland, waarbij geen enkele provincie of regio wordt overgeslagen. Allerlei onmisbare historische infra-structuren worden in dit kaartenboek op soms verrassende wijze belicht: de waterhuishouding - die op de eerste plaats - vervoer, havenaanleg, uitbreiding van stadsgebieden en mijnbouw, om er slechts enkele te noemen.

Al met al: een rijk boek, waarin veel valt te genieten en nog meer te leren. Er is een register van persoonsnamen en een van plaats- en streeknamen opgenomen. Dr. Donkersloot-de Vrij heeft voor de even beknopte als heldere bijschriften bij de gereproduceerde kaarten gezorgd.

v.S.

Agenda

5 april tot 19 mei 1986. ,,Verdwenen dorpen, hervonden sporen. Twintig eeuwen Wijkse praehistorie''. Tentoonstelling in het Kantonnaal en Stedelijk Museum, Volderstraat 15-17, Wijk bij Duurstede. Openingstijden: dinsdag tot en met zondag van 13.30-17.00 uur.

Donderdag 15 mei 1986. Ledenvergadering van de vereniging Oud-Utrecht. Fundatie van Renswoude. Agnietenstraat, Utrecht. Aanvang 19.30 uur. Nadere mededelingen in het volgende nummer van het Maandblad.

maandblad oud-utrecht

59e jaargang nr. 3 - maart 1986

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,-.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht,
tel. (030) 73 07 12.

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738

EEN ABT TEGEN AMBTENAREN

Benoemingsperikelen in het klooster Oostbroek 1561-1566

Naast de godsdienstkwestie wordt de verdediging van de privileges algemeen als één van de hoofdoorzaken van de Nederlandse Opstand beschouwd en het is waar dat men onder het bewind van Philips II de regering allengs meer ging bechouwen als een bedreiging voor de eigen zelfstandigheid. Sinds de Opstand hebben onze geschiedschrijvers dit beeld van een ondraaglijk drukkende overheid in het algemeen gretig bevestigd. Of zij Philips II nu als een dwingeland zagen strijden tegen de fundamentele vrijheden van zijn onderdanen, dan wel als een voorvechter van de eenheidsstaat tegen allerlei verouderde, de ,,vooruitgang'' belemmerende voorrechten (en de lezer mag zelf uitmaken in hoeverre dit verschil een kwestie van taalgebruik is), zij kenschetsten het tijdvak als dat van een krachtig absolutisme. Echt onjuist is dit beeld misschien niet. Maar meer lokaal gericht onderzoek heeft ons inmiddels geleerd dat het in elk geval aanzienlijke nuancering behoeft. Ik spreek dan nog niet eens van het probleem dat achter het beroep van de gewesten op ,,oude rechten'' soms machtspretenties schuilgingen die bijna even aanmatigend waren als die van de regering zelf. Laat ons slechts een blik slaan op de werkelijke inhoud van dit ,,absolutisme'' van Philips II. Het zal blijken dat de praktische problemen van het regeren in de 16de eeuw zo groot waren dat van een werkelijk ,,absoluut'' gezag moeilijk sprake kon zijn[1]).

Het is mijn bedoeling deze problematiek te illustreren aan de hand van een konkreet voorbeeld op een probleemveld dat voor het uitbreken van de Opstand van geen betekenis lijkt te zijn geweest (en waarschijnlijk daarom nooit veel aandacht heeft gekregen) maar dat door Philips II en zijn regering zelf van het grootste gewicht werd geacht: het toezicht op het kloosterwezen. Het doel van de regeringsbemoeienis op dit terrein was ongetwijfeld nobel: verheffing van de godsdienst en de Kerk uit de inderdaad deplorabele toestand waarin zij in deze tijd verkeerden. Maar kerk en staat waren nog niet gescheiden. Gehoorzaamheid aan de Kerk was gehoorzaamheid aan de koning. Zodoende was de regeringspolitiek hier ook staatkundig van betekenis en, zo men wil, onderdeel van een absolutistisch ,,program''.

Maar wat kwam er konkreet van deze politiek terecht? Bezien wij de problemen met het klooster Oostbroek, vlakbij Utrecht, in de jaren 1561-1566. Een persoonlijke zaak binnen de kloostermuren dwong de regering tot ingrijpen en, vanwege de neteligheid van de kwestie, tot het successievelijk uitspelen van alle troeven waarover ze beschikte. Zodoende geeft de zaak een helder beeld van haar mogelijkheden om op lokaal nivo in te grijpen.

Een moeizame routine. De eerste benoemingsprocedure

De zaak begon als een louter lokale kwestie, een steekspel om de opvolging van Jacob van Baern, abt en prelaat van Oostbroek, een rijke benediktijnerabdij even ten oosten van de stad Utrecht. Een beroerte had hem invalide gemaakt. Het in zulke gevallen immer klaarstaande leger aasgieren achtte zijn rol uitgespeeld en men begon de intriges om de opvolging zonder veel aandacht te schenken aan de gevoelens van Jacob van Baern. Een kapitale fout, naar later zou blijken.

De best gekwalificeerde kandidaat was de prior van het klooster, Christoffel Alberts. Deze was in 1548 in Oostbroek ingetreden en er zeven jaar later tot priester gewijd. Alle getuigen noemen hem een man van onmiskenbare kwaliteiten. En, wat in de zestiende eeuw wel zo belangrijk was, Christoffel Alberts bezat relaties en kon op machtige beschermers rekenen. Deze beschermers, met de steun van het kapittel van het klooster, hielden de abt Jacob van Baern voor dat hij niet meer in staat was om zijn taken naar behoren te vervullen en dat hij het best deed om Christoffel Alberts tot zijn coadjutor te benoemen (naaste medewekers met recht van opvolging). Onder deze aandrang gaf de abt zijn fiat.

De tijden waren evenwel voorbij dat een klooster of kapittel de verkiezing van haar hoofd binnen de eigen kring kon regelen. Sinds de inlijving van Utrecht door de Habsburgse dynastie (1528) was het de regering in Brussel die de dienst uitmaakte. Karel V had dit recht voor de Nederlanden verkregen door het benoemingsindult van 1515. Voor Utrecht werd in 1542 nog een afzonderlijke verordening uitgevaardigd. Bij het ontstaan van een vacature zouden eerst door de regering aangewezen commissarissen (waaronder altijd een vooraanstaand theoloog) ter plaatse een onderzoek instellen. Zij droegen een geschikt persoon voor om de vacature te bezetten. Deze kandidaat maakte eerst nog persoonlijk zijn opwachting bij de regering in Brussel en pas als men daar ook geen bezwaren vond volgde de benoeming.

Uiteraard waren veel kloosters niet erg te spreken over deze nieuwe regeling. De regering had de grootste moeite haar aanspraken te verwezenlijken. Dat was zo onder Karel V[2]), en dat was nog steeds zo onder Philips II. Dreigende taal werd niet geschuwd. Door de kloosters op eigen houtje aangewezen personen zouden zich automatisch voor benoeming diskwalificeren. Maar de moeilijkheden bleven groot. Een onderzoek door regeringscommissarissen in de abdij voor vrouwelijke religieuzen van St. Servaas te Utrecht tot voordracht van een nieuwe abdis strandde op tegenwerking van de religieuzen, die in hun verzet gestijfd werden door hun visitator, de abt van Al-

De ligging van de voormalige abdij Oostbroek ten oosten van de stad Utrecht. Detail uit een kaart van Christiaan Sgrooten, 1592 (origineel: Kon. Bibl. Brussel).

tenkamp (bij Rheinberg)[3]). Een heerschap dat de regering reeds bij eerdere gelegenheden had dwarsgezeten[4]). Nauwelijks subtieler ging het toe in het Johannieterconvent (St. Catharijne) in dezelfde stad. In de nacht van 14 op 15 augustus 1561 overleed hier de balijer (provinciaal van de johannieters) Willem van Heteren. Tussen 7 en 8 uur de volgende ochtend meldden zich reeds twee afgevaardigden van het Hof van Utrecht die het convent kwamen verbieden een nieuwe balijer te kiezen voordat zij het behagen van Zijne Majesteit vernomen zouden hebben. De prior antwoordde hen dat het convent volgens gewoonte en privilegie reeds een nieuwe balijer verkozen had. Hij verontschuldigde zich, zeggende dat zij van de betreffende koninklijke ordonnantie geen weet hadden gehad, en dat zij bovendien meenden dat deze, wegens hun privileges, niet op hen van toepassing was. De commissarissen verboden daarop de installatie van de nieuwgekozene[5]). Opgemerkt zij dat deze uiteindelijk, maar na een formele procedure, toch benoemd is[6]).

Om broeder Christoffel benoemd te krijgen moest men in Oostbroek dus enigszins politiek te werk gaan. De abt moest de regering om de benoeming van een coadjutor verzoeken en het kapittel stelde een voordracht van drie namen op. Wel gaf men daarbij aan dat broeder Christoffel van de drie de geschiktste was. Diens vrienden wisten voor hem bovendien een aanbeveling te verkrijgen van Willem van Oranje, stadhouder van Utrecht[7]). Deze stappen resulteerden in een onderzoek in Oostbroek door de president van het Hof van Utrecht en de abt van de St. Paulusabdij te Utrecht als regeringscommissarissen.

Tot dusver hadden de gebeurtenissen hun moeizame, maar normale loop gehad. De zaak werd nu opeens echter onvoorzien gecompliceerd. Jacob van Baern, hoewel nog altijd invalide, besloot zich niet langer te laten ringeloren en het heft in eigen hand te houden. Hij trok zijn steun voor Christoffel Alberts in[8]) waardoor het onderzoek van de commissarissen mislukte (ze werden het onderling niet eens). Tenslotte ging hij zelfs zo ver dat broeder Christoffel in een kamer in het klooster werd opgesloten.

De redenen voor deze wending zijn niet geheel duidelijk. Christoffel zelf[9]) wierp later alle schuld op de rentmeester van het klooster, Johannes ten Berch, alias Johannes Cock. Deze was recentelijk (6 februari 1563) door de abt op zeer gunstige voorwaarden benoemd, voor tien jaar tegen zestig karolusguldens per jaar plus onkosten. Hij eiste nu van Christoffel de toezegging dat deze hem in zijn funktie zou handhaven of anders zou afkopen met een bedrag van 500 gulden[10]). Toen Christoffel weigerde hier op in te gaan zette Cock met boze praatjes de abt en de kloostergemeenschap tegen hem op, met het vermelde resultaat. Dit vehaal mag waar zijn (en Cock komt in het latere onderzoek van Persijn inderdaad niet erg gunstig naar voren), Christoffel zelf schijnt zich tegenover de abt ook niet steeds even taktvol te hebben gedragen.

Dit bedrijf eindigt met een waar theaterstuk. Op het nieuws van Christoffels gevangenschap kwamen zijn beschermers in aktie. De aartsbisschop van Utrecht zond zijn vicaris Willem van Amerongen, de deken van Oudmunster, naar het klooster, die daarvoor de hulp inriep van de substituut-procureur-generaal en een aantal knechten. Zij verschaften zich met geweld toegang tot het klooster en bevrijdden broeder Christoffel uit zijn gevangenschap - ,,non sine magno suorum periculo'' (met groot persoonlijk risico) zoals deze later vermeldde[11]). Zij brachten hem naar Utrecht waar hij gehuisvest werd bij de vicaris.

Het optreden van de president van Utrecht en de tweede benoemingsprocedure

Het is waarschijnlijk dat Christoffels vrienden ook enige minder gunstige berichten over de situatie in Oostbroek in het oor van de regering fluisterden. In elk ge-

val begon men zich te Brussel dienaangaande ongerust te maken. Op 18 december 1563 droeg de landvoogdes aan Willem van Oranje als stadhouder van Utrecht op om samen met de aartsbisschop van Utrecht een onderzoek in het klooster in te stellen en maatregelen te treffen betreffende het beheer van de tijdelijke goederen[12]). Dat de regering juist hen aanwees zal mede op suggestie van haar informanten zijn gebeurd; zowel Oranje als de aartsbisschop hadden zich reeds doen kennen als vrienden van Christoffel, maar bovendien schijnt de regering geoordeeld te hebben dat deze ingewikkelde kwestie uitsluitend door personen van hun prestige en gezag opgelost kon worden. Terecht, naar we zullen zien. Maar Oranje was vooralsnog een andere mening toegedaan. Hij wees er op dat hij andere belangrijke zaken te doen had en dat de kwestie Oostbroek wel geregeld kon worden door de raadsheren van het Hof van Utrecht[13]). Maar de regering achtte het noodzakeilijk dat ,,u als stadhouder tussenbeide komt om de zaak met groter gezag af te handelen''[14]) en beval Oranje de zaak ter hand te nemen zodra hij gelegenheid zou vinden. Oostbroek werd gewaarschuwd dit uitstel niet te misbruiken door nog meer goederen te vervreemden[15]).

Maar een edelman van het kaliber van Oranje was inderdaad druk bezet en dat gold zeker in het jaar 1564, na de val van Granvelle, toen de hoge adel een manmoedige poging deed leiding te geven aan het bestuur van de Nederlanden. Oranjes aanwezigheid was vrijwel permanent in Brussel, in de Raad van State, vereist en hij verliet het zuiden niet. Een vol jaar hoorde men te Oostbroek niets meer van de regering.

Uiteindelijk echter, na aanhoudende berichten dat te Oostbroek niet alleen de tijdelijke maar ook de geestelijke zaken niet liepen zoals het behoorde, besloot de regering dat de zaak geen verder uitstel kon dulden. Hyppolitus Persijn, president van het Hof van Utrecht, kreeg opdracht om ter plaatse een onderzoek in te stellen en zonodig een ,,fijne persoene'' voor te dragen om met de zaken van het klooster belast te worden[16]).

Persijn bracht twee dagen, 3 en 4 maart 1565, in het klooster door. De abt weigerde iedere medewerking. Wat hij ontdekte gaf inderdaad reden tot zorg. De boekhouding bleek een chaos waar zelfs de rentmeester geen inzicht in had. Met het bezit werd slordig omgesprongen. Een stuk bos waaruit de abdij een deel van zijn inkomsten trok was totaal geruïneerd. De kloostertucht bleek ook niet wat hij wezen moest: een afwezigheid van de abt had aanleiding gegeven tot geregelde uitstapjes van de kloosterlingen naar het naburige Vrouwenklooster en één van de priesters die Persijn wilde ondervragen bleek dermate dronken dat hij het verhoor naar de volgende dag verschoof.

Ingrijpen was kortom dringend noodzakelijk en daar het klooster al minstens 25 jaar niet meer door de superieur gevisiteerd was, was het toezicht aan de koning vervallen. Persijn beval aan om een administrator voor de wereldlijke goederen te benoemen. Van de priesters in het klooster achtte hij hiervoor niemand geschikt. De uitgestoten Christoffel Alberts echter werd door alle betrokkenen als bekwaam aangeprezen en hem zond Persijn naar Brussel om benoemd te worden[17]).

De zaak was aldus met ambtelijke nauwgezetheid opgehelderd. Broeder Christoffel maakte in Brussel, waar Willem van Oranje zich de afhandeling van zijn zaak toeëigende[18]), geen ongunstige indruk en niets leek zijn benoeming meer in de weg te staan. En toch aarzelde de regering nog om van haar Brusselse Olympus haar machtswoord te donderen. De landvoogdes verklaarde dat tot Christoffels benoeming ,,. . . (om die goede recommandatie die ons van hem gedaen is geweest) wy wel geneight souden syn, maer alzoe daernae de voirs. prelaet by vermaeckinge soe het genoech schynt des voirs. heeren Christoffels aen hem gedaen een weersien tegen den selven gecregen heeft . . . wy besorgen dat hem committerende totte voirs. administratie sonder weten ende consent des voirs. prelaets die by aventure op hem noch evenzeer verbittert is, de selve prelaet daerdoer in voirder ongemack van crencte oft bij aventure syns

Spotpret op het monnikwezen, Hans Sebold Beham, 1521. Een prent als deze spreekt boekdelen over de slechte reputatie die deze stand in de 16de eeuw genoot. De monnik bevindt zich in de greep van de hoofdzonden superbia (trots), luxuria (wellust) en avaritia (hebzucht), terwijl paupertas (armoede), waaraan een monnik zich door een gelofte gebonden heeft, op afstand haar ongenoegen kenbaar maakt. Reden genoeg om hem het evangelie eens onder de neus te wrijven.

levens kommen mochte twellick wy ongeren saghen te geschieden''[19]).
Ik wil niet twijfelen aan de humane bedoelingen van de landvoogdes. Maar de overweging dat men alleen maar meer problemen zou scheppen door in het verre Brussel besluiten te proclameren tegen een klooster dat reeds duidelijk van zijn vijandigheid tegen ambtelijke inmenging had blijk gegeven, zal ook een rol gespeeld hebben. Het was noodzakelijk om ter plaatse medewerking te krijgen zodat het besluit kon worden uitgevoerd. Daarom gaf de landvoogdes opdracht aan Persijn, de domdeken Johan van de Vecht en de deken van St. Pieter, Jacob Wten Eng, om met Jacob van Baern over de zaak te spreken en hem met alle goede middelen te bewegen zijn goedkeuring aan de benoeming van broeder Christoffel te hechten. Daarbij kwam men hem zo veel mogelijk tegemoet: Christoffel zou niet als coadjutor of opvolger optreden, maar de status van simpel ondergeschikte houden. Hij zou rekening en verantwoording hebben af te leggen en de benoeming zou een voorlopig karakter hebben[20]).
Het verslag dat de drie van hun handelen met de prelaat hebben nagelaten leest als een tragikomedie[21]). De prelaat kon zich wegens zijn invaliditeit niet zelf verstaanbaar maken; zijn ondergeschikten voerden het woord voor hem. Stevig onder druk gezet probeerde hij aanvankelijk onder diverse voorwendselen de verantwoordelijkheid voor een beslissing van zich af te schuiven en wist tot twee keer toe uitstel te verkrijgen. Uiteindelijk deed hij zijn antwoord schriftelijk aan de regeringscommissarissen toekomen[22]). Het liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Het was onaanvaardbaar Christoffel het beheer over de kloosterzaken of zelfs de toegang tot de abdij toe te staan. Niemand van de kloosterlingen (,,ofte tbeste ende tmerendeel van dien'') wilde iets met hem te maken hebben. En of de regering er, in het belang der religie natuurlijk, maar voor wilde zorgen dat de abdij in eendracht en liefde kon blijven, wat met Christoffel er in niet mogelijk was.
Daarmee was de zaak in een voorlopige impasse beland. De staat had in de zestiende eeuw te weinig gezag om met een simpel bevel en wat we nu de gewone middelen van bestuur vinden haar wil op te leggen. Het ambtelijk apparaat moest het afleggen tegen de halsstarrigheid van de abt. Dat de regering de zaak niet op haar beloop kon laten is echter duidelijk.

Het optreden van Willem van Oranje en de derde benoemingsprocedure

Al te lang hadden de beslommeringen van de centrale regering Oranje genoopt zijn stadhouderschappen te verwaarlozen. In Amsterdam wachtte men hem met ongeduld om een ernstige tweedracht tussen de burgerij en het stadsbestuur bij te leggen. In Den Haag betwistten Staten en Hof van Holland elkaars prerogatieven en was zijn aanwezigheid bovendien vereist wegens een kwestie aangaande de admiraliteit over Holland. Wegens al deze zaken maakte Oranje zich voorjaar 1565 eindelijk op om naar het noorden te reizen. Daarbij zou hij ook Utrecht aandoen. Naar het

Hippolytus Persyn, president van het Hof van Utrecht. Gravure uit Van Loon, De Nederlandsche historiepenningen, Den Haag, 1723-1731, naar een zilveren penning uit 1569.

schijnt moest hij hier een bemiddelingspoging wagen in het geschil tussen de stad en de heer van Brederode[23]). En ook zijn opdracht om samen met de aartsbisschop een bekwaam persoon aan te stellen om de goederen van het klooster Oostbroek te beheren werd nu vernieuwd[24]).
Oranje was begin mei in Utrecht. Niet bekend is hoe lang hij er gebleven is[25]) en rechtstreekse gegevens over zijn handelingen hier hebben wij niet. Maar naderhand treffen wij broeder Christoffel in de abdij Oostbroek aan als beheerder. De uitkomst op zich is weinig verrassend maar de kennelijke afwezigheid van moeilijkheden kan verbazing wekken. Hier zien we wat de regering bedoelde met ,,de zaak met groter gezag afhandelen''. Waar de president van het gerechtshof en de kapitteldekens slechts tot verzet prikkelden, ging alles opzij voor het illustere tweetal Oranje en Schenk van Toutenburg[26]).
Merk overigens op dat ook deze heren niet volledig vrij werden gelaten in hun handelen. De door hen aangewezen persoon moest eerst weer naar Brussel om formeel te worden benoemd. Ongetwijfeld een formaliteit: ten eerste was Christoffel daar al een keer (en met hetzelfde doel!) geweest, ten tweede kon de regering de twee heren, die hier bovendien haar laatste en hoogste troef waren, moeilijk bruskeren. Maar het was met zulk formalisme dat de regering haar gezag er in moest hameren.
Waar deze oplossing geen rekening mee hield was natuurlijk de eerder door de landvoogdes uitgesproken vrees voor de gezondheid van de abt. Wel legde zij nog een pleister op de wonde in de vorm van een jaargeld van *f* 927,– benevens een behoorlijke som in natura, alles door het klooster op brengen. De abt liet zich niet verzoenen en weigerde bijvoorbeeld om zijn administrateur de oude rekeningen over te leggen[27]). Maar hij had afgedaan en de enige manier waarop hij de wereld nog een protest kon voorhouden was inder-

daad de laatste: Jacob van Baern overleed op 25 februari 1566.

De vierde benoemingsprocedure. De routine hervat

Klaarblijkelijk had broeder Christoffel zich in de korte tijd van zijn beheerderschap al kunnen doen gelden. In ieder geval bestond er te Oostbroek weinig twijfel over wie de nieuwe abt moest worden. Toen commissarissen uit het Hof van Utrecht de kloosterlingen kwamen verbieden een abt te verkiezen voordat de koning hen deze zou hebben genomineerd zeiden zij braaf ja en amen[28]), maar onderwijl zonnen zij op andere middelen. Prior en gemeen convent van Oostbroek stelden een request aan de kroon op. Zij wezen er op dat in verband met de als bekend uiterst zorgelijke toestand van de goederen van het klooster met spoed in de vacature moest worden voorzien. Daarom vroegen zij toestemming om Christoffel Alberts (die zich inmiddels een echte achternaam had aangemeten en hier Christoffel Roest wordt genoemd) zelf op de oude manier tot prelaat te mogen kiezen, in plaats van dat men de omslachtige weg van de regering zou volgen. Om hun kans op een inwilligend antwoord te vergroten riepen zij de voorspraak van Oranje in en deze aarzelde niet zich over het request te ontfermen en het met een warme aanbeveling, waarin hij de geldigheid van de argumenten bevestigde, naar de regering op te zenden[29]).

Toch vond men in Brussel een doof oor. De landvoogdes zette omstandig aan Oranje uiteen waarom men van zijn advies afweek. Zij kon niet afwijken van wat zij ,,lancienne coustume et usance'', het vanouds gangbare gebruik, noemde (wat men in Oostbroek juist een nieuwigheid achtte), want ,,wanneer wij deze procedure achterwege zouden laten en in onze nominatie enkel zouden afgaan op de keus van de monniken van Oostbroek, lopen wij het gevaar dat dit precedent later afbreuk zal doen aan het recht van de koning. En u weet met hoeveel moeite wij dit recht bewaren tegenover de abdijen, kloosters en conventen die niets liever zouden zien dan dat het werd afgeschaft en ontkracht''[30]). Wel zegde zij toe dat Christoffel bij provisie, zolang de procedure liep, de administratie van het klooster kon blijven voeren.

Het ging niet om de persoon van broeder Christoffel. Integendeel, het lijkt er meer op dat de regering juist omdat ze niet om zijn benoeming heen kon zo sterk de noodzaak voelde haar souvereiniteit te benadrukken. Persijn en de aartsbisschop (of zijn vicaris) werden gecommitteerd zo snel mogelijk te onderzoeken wie van de religieuzen het best met de prelatuur bekleed kon worden. Zij hadden zich ,,insunderheyt oick op die qualiteyt van broeder Xtoffel Alberti'' (onderhand wel de meest onderzochte persoon van de Nederlanden) te informeren, maar de regering stond er op dat alle formaliteiten nauwgezet werden uitgevoerd[31]).

Uit de stukken die Van Lommel heeft meegedeeld blijkt de afloop[32]). De regering was eindelijk de toestand meester en ontmoette geen verdere moeilijkheden. Naar aanleiding van een regelmatig onderzoek kon Christoffel te langen leste de prelatuur verwerven die men hem jaren eerder had toegedacht.

Conclusie

Laat de regering van Philips II zich nu beschrijven als absolutistisch? Enerzijds stellen we ons bij een absoluut gezag toch wat anders voor dan het bovenbeschreven geschipper. Maar anderzijds: wat heet eigenlijk absolutistisch? Het probleem van de benoeming van kloosteroversten lag in het Frankrijk van Lodewijk XIV, dus in de hoogtijdagen van wat wij nu het absolutisme noemen, niet minder gevoelig. Wie de vermakelijke episode bij Saint Simon over 's konings perikelen met het nonnenklooster van Poissy leest, zal misschien zelfs oordelen dat de regering van Philips II relatief verbazend effektief was[33]). Daarom, laat ons vooralsnog afzien van het plakken van etiketten met de uitgang -istisch en simpelweg beschrijven wat we gezien hebben. Wat de regering poogt te bewaren, misschien beter: wat zij willen opleggen, is de vorm van haar gezag. Een vorm die zij slechts kan doen eerbiedigen door inhoudelijk zeer veel water bij de wijn te doen. Maar hoe noem je een gezag dat absoluut is zolang het de onderdanen hun zin geeft?

De regering streefde er metterdaad naar om alle rechten van de onderdanen theoretisch in haar hand te verenigen. Maar al viel voorlopig niet te verwachten dat ze van zo'n formele machtspositie veel misbruik zou kunnen maken, het was heel terecht dat de onderdanen hun privileges met hand en tand verdedigden. Het was een probleem van termijn. Door tijdelijk voordeel op te offeren hoopte de regering de vorm zo sterk te maken dat deze uiteindelijk de inhoud vanzelf mee zou nemen: dat men haar gezag zou leren eerbiedigen ook als het impopulaire besluiten zou gaan nemen. En ook al voelen we misschien meer sympathie voor het volk, dat zich meer en meer in de tang genomen voelde en voor zijn ''vrijheid'' opkwam, dan moeten we toch ook bewondering opbrengen voor de bekwaamheid en het doorzettingsvermogen waarmee de regering haar doel nastreefde.

De Meern *R. H. Vermij*
Zandweg 78

Noten.

1). Een geliefd thema van mijn leermeester dr. H. Wansink. Het zou niet juist zijn zijn naam hier onvermeld te laten.

2). P. Gorissen. ,,De invoering van het benoemingsrecht in de Nederlandse abdijen onder Karel V'', in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 9 (1955) 190-237 en 10 (1956) 25-57. Voor Utrecht (1536-1546): ibidem, 1956, p. 44-51.

3). Margaretha aan Servaasabdij 1561 maart 30. Algemeen Rijksarchief Brussel, Conseil d'Etat et Audience (verder afgekort als; Audience) 329 f 61 + v.

4). Gorissen (1956) 26-27, 48.

5). Hof van Utrecht aan Margaretha 1561 aug 28, met acte van gecommitteerden. Audience 327 f 114, 116 + v.

6). Margaretha aan Persijn en N. de Castro 1561 aug 28. Audience 327 f 118 + v. Oranje aan Margaretha en vv 1561 okt 10, 22. *Correspondance de Guillaume le Taciturne prince d'Orange*, L. P. Gachard ed. (verder: Gachard), II (Bruxelles 1850) 28-31.

7). Oranje aan Margaretha 1561 mei 1. Gachard, II, 39-40.
8). Vgl. A. van L[ommel], ,,De abdij van Oostbroeck bij Utrecht A° 1566'', in: *Archief voor de Geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 3 (1876) 296 (verklaring Jan Oorschot).
9). Zie noot 18.
10). De prijs van een lijfrente van *f* 60,– 's jaars. Vgl. Audience 329 f 27+v en de benoemingsbrief, ibidem f 31v-32.
11). Zie noot 18
12). Deze brief heb ik niet teruggevonden. Zie noot 13.
13). Oranje aan Margaretha 1564 jan 23. Audience 89 f 112.
14). ,,Pour faire passer la chose avec plus dauthorite vous comme gouverneur y fussres entrevenu''. Margaretha aan Oranje 1564 jan 28. Audience 89 f 117-118v.
15). Margaratha aan Oostbroek 1563 st.cur. = 1564 febr 5. Audience 328 f 106-v.
16). Margaretha aan Persijn 1565 febr 24. Audience 329 f 22+v.
17). Persijn aan Margaretha 1565 maart 6, en zijn rapport. Audience 329 f 23, 30-36.
18). ,,Fr. Christoforus Alberti ex mandato Illustrissime Auraicorum Principis . . . declarat . . .'' ongedateerd (1565 maart). Audience 329 f 28-29.
19). Margaretha aan Persijn en dekens Dom en St. Pieter 1565 maart 19. Audience 329 f 56-57v.
20). Ibidem.
21). Gecommitteerden aan Margaretha 1565 april 5. Audience 329 f 69-70.
22). Abt en convent van Oostbroek aan gecommitteerden, ongedateerd (1565 april 4). Audience 329 f 71+v.
23). Margaretha aan stad Utrecht 1565 jan 29. Audience 329 f 12+v.
24). Margaratha aan Oranje 1565 april 23. Audience 86 f 70 (regest in Gachard, II, 89). Margaretha aan aartsbisschop 1565 april 23. Audience 329 f 78+v.
25). H. J. P. van Alfen, ,,Dagregister van 's prinsen levensloop'', in: *Prins Willem van Oranje 1533-1933* (Haarlem 1933) 423 weet slechts te melden: komt 1 mei aan te Vianen; is 6 mei te Utrecht; is 12 mei te Amsterdam.
26). De aartsbisschop blijkt in persoon te zijn opgetreden, vgl. Van Lommel 306. Over de rol van ,,autoriteit'' in het bestuur vgl. R. Vermij, ,,'s Konings stadhouder in Holland (1559-1567). Oranjes trouw aan Philips II'', in: *Utrechtse Historische Cahiers* (1984) nr. 2/3 p. 41-43.
27). Van Lommel 303, 304. Van zijn kant was Christoffel tot het uitkeren van dit jaargeld waarschijnlijk weinig geneigd, vgl. ibidem 306.
28). Hof van Utrecht aan Margaretha 1566 febr. 27. Van Lommel 292-293.
29). Oranje aan Margarehta 1566 maart 3, met brief Oostbroek aan Oranje 1566 febr 28 en request Oostbroek. Audience 86 f 103+v (regest in Gachard, II, 124), 105+v, 107.
30). ,,delaissant ceste facon de proceder et faire la nomination sur la nue election des religieulx dud. Oistbrouck commilz requierent, lon se hazarderoit de a lavenir le faire tirer en consequence preiudiciable au droict de sa ma te lequel droict vous scavez avec quelle difficulte lon conserve contre les abbayes monasteres et convents, ne desirans tant, que le veoir annule et du tout oste''. Margaretha aan Oranje 1566 maart 9. Audience 90 f 111+v.
31). Margaretha aan Persijn en aartsbisschop (of vicaris) 1566 maart 9. Audience 330 f 66+v. Deze brief is in het verslag van de twee integraal herhaald en vandaar afgedrukt bij Van Lommel, 293-294.
32). Van Lommel 308 en passim.
33). Saint Simon, *Mémoires*, G. Truc ed. (Paris 1958), I (bibliothèque de la pleiade 79), 752-754.

DE UTRECHTSE PORTRETTEN VAN SABINE VESS[1])

Mevrouw de Burgemeester, mijnheer de Rector, dames en heren, ik zal het lang maken. Geen toelichting bij de portretten zelf. Wat die gezichten, door mij heen, te vertellen hebben, staat er. Portretten komen voort uit ontmoetingen, sommige ontmoetingen zijn confrontaties. Geen ontmoeting verloopt, geen tekening ontstaat precies zo als de ander. Gezichten zijn mede gevormd, zijn getekend door de persoonlijke geschiedenissen van degenen bij wie ze horen. Ze staan er niet los van, zijn geen schoon iets dat we uit de kast kunnen pakken om trots aan de ander te tonen. Lijnen doorgroeven een gezicht als een rivier een landschap. Een door een glimlach opgedrukte wang houdt de lijnen tegen, weerkaatst hen, laat hen andere wegen zoeken, zich vertakken, misschien wel doodlopen. Uitgestrekte droge gebieden kunnen een rivier laten verzanden, een rivier kan dichtvriezen, dan kan je eroverheen lopen. De storm die over een land trekt kan het verscheuren, kan rivierbeddingen verplaatsen; stormen die over mensen heen gaan doen hetzelfde. Geen gezicht kan de persoonlijke geschiedenis van zijn drager werkelijk verbergen.

Het eerst trof me dat tijdens mijn reizen door Polen, waar ik de mensen die ik overdag zag, in me opzoog en op mijn kamer gekomen optekende, iedere dag. Als ik begin te tekenen weet ik niet, wat me te wachten staat, wat ik uiteindelijk zal hebben gevonden, wat ik in staat was te zien. Ik heb alle mensen die ik voor dit boek heb getekend zelf ontmoet, ik heb van allen foto's gekregen of zelf gemaakt. In twee uur gaat heel wat door een gezicht heen. Het vasthouden van een vorm, een binnenpretje, hoe zal het met deze of gene zijn, arme stakker . . . dat alles laat sporen

zien. Die sporen trek ik na, ze komen op papier te staan, vormen het beeld. Het uiteindelijke uitwerken duurde dagen, soms weken.
En zo zag onze tocht door Utrecht er uit. Samen gingen Gerrit en ik naar het café van wijlen Bertus van Wegen. Gerrit had mijn komst aangekondigd en had mij over het café en zijn zaterdagochtendmensen verteld. De derde zaterdag begon ik te tekenen - niet alleen de mensen voor het boek, maar ook die om hen heen, het café. ,,Ja, ja'', zei mijnheer Lever die mijn potlood volgde, ,,zo kijkt'ie.'' De dames kamden hun net gekapt haar. De een lette op als ik de ander tekende. Ze keken, zagen hun nog niets zeggende lijnen; ik bleef tekenen, zij kijken.
,,Kijk's Ans, ons vader'', zei tante Nel. Daar in die tekeningen stonden ineens familietrekjes, die ze zich zo niet bewust waren.
Johnny Bacigalupo - jajajaja. Het pilsje in zijn linker hand, zijn glimmende schoenen. Hij komt uit het land van Pinocchio.
,,Hoe kan je van die kop van mij iets moois maken? Dat is toch niet te tekenen.''
Jopie Kassing vond het maar raar. Dit verweerde, diepdoorgroefde gezicht. Op een zaterdag kwamen de kinderen thuis en zeiden: ,,We hebben Jopie Kassing gezien. Wat lijkt ze op die tekening van jou.''
U weet al, dat Gerrit en ik onze resultaten telkens hebben besproken. Een goed voorbeeld daarvan is Corrie Huiding. Donkere, dansende ogen, klein, kordaat, exotische trekken, zo stond ze op het papier; zonder haar, want dat tekende ik haast nooit. ,,Waar zijn haar zwarte krullen?'' zei Gerrit. Ik tekende die zwarte haardos. Zoiets doe je niet ongestraft, het trekt een golf van veranderingen met zich mee, lijnen die ineens niet meer diep genoeg zijn, in die haardos verdwijnen . . . Ze had een stukje stad nodig. Haar beide handen hielden het koffiekopje vast. Hele taferelen trokken door haar heen. Ik moest tijdens het tekenen aan de vrouwen van de Utrechtse schilder Pyke Koch denken.

,,Ik kom als acteur over.'' Ik volgde Hans Freudenthal bij een gedachtengang, lette op, dat ik z'n handen in beeld kreeg. ,,Mijn handen zijn belangrijk'', zei hij, ,,ik praat met mijn handen.'' Het was alsof hij die gedachte van ergens onder tafel opraapte. Uiteindelijk stond die gedachte daar, net als zijn brede glimlach, zijn ontwapenend ,,dat is dat''-gebaar. Ergens in dit proces heb ik ingehaakt. De gedachte was nog niet afgerond, zijn glimlach nog niet paraat.
De onvoorwaardelijke openheid en warmte die de oude heer Van Rossum mij gaf, keert terug in de tekening.
Met Chris Leeflang zat ik in de tuin achter zijn huis; aangeplante, beteugelde wildernis. Italië, daar houdt hij van, hij houdt van feesten. Toen danste hij met een witte haan. Hij gaf me die foto en nog andere. Thuis vond ik in een tijdschrift een Etruskische stad.
Samen gingen we de meester opzoeken. Lange gangen, oude mensen achter glazen deuren. Men deed voor ons open. ,,Dokter'', zei de meester, ,,het zal wel gaan.'' Zijn das wilde hij zelf omdoen, de sigaar wilde hij niet. Twee uur heb ik gespannen naar zijn

Een niet gepubliceerd portret van de kunstenaar Pieter d'Hont.

verhaal geluisterd, heb hem ondertussen getekend. Zijn verhaal was helder, zijn beeld stond niet alleen op het papier dat voor me lag, het zat vast in mijn geheugen geprent. De foto's had ik alleen nog maar nodig om te verifiëren.
Albert de Rijk van het oude proeflokaal, ja, hij herkende zichzelf wel, ook anderen herkenden hem. Toch blijven mijn beelden voor hem wat vreemd.
De oude rector Feldbrugge van het Bonifacius-Lyceum is mijn schoonvader; het duurde even voor ik mijn schroom had overwonnen. Uiteindelijk, na vijf aanzetten nam ik een veel groter vel papier, en begon . . .
Ontmoetingen met kunstenaars vallen toch een beetje buiten het rijtje.
Pieter d'Hont, Sabine Vess, twee kunstenaars die door uiteenlopende culturele tradities zijn gevormd, wier beelden, komend uit dezelfde kwetsbaarheid, uiteenlopen. We wisten dat. Ik tekende hem tijdens een van de gesprekken met Gerrit. De belasting voor ieder van ons drieën was groot. Ik kwam op een van die weinige mooie zomerdagen van verleden jaar terug. Daar zaten we met z'n tweeën in zijn tuin. De warmte deed ons goed. De wind trok aan Pieters haar. Na de tweede tekening schonk hij een mooie Elzasser. Na de derde, de vierde tekening gingen we naar binnen. Nog een slok. Hij bekeek de tekeningen. De een raakte hem meer dan de ander. Hij gaf me nog wat foto's. Later - we hadden de tekeningen en schilderijen die ik van hem had gemaakt bekeken - we zaten samen te eten, hij had champagne laten komen, zei hij: ,,Ik denk dan onze zienswijzen nooit bij elkaar zullen komen.''

Koppen in het café van wijlen Bertus van Wegen.

Ik ging kennis maken met Willem Noyons. Weer twee kunstenaars oog in oog. We weten dat onze kwetsbare plekken de ander niet verborgen blijven. Ook bij anderen raken we die plekken; de kunstenaar is het zich bewust, hij weet dat hij geen verweer heeft. Ik tekende Willem tijdens het gesprek met Gerrit. Weer was die dubbele belasting voor ieder van ons drieën duidelijk voelbaar. ,,Je hebt mijn vader getekend'', zei Willem. Ik had zijn vader nooit gezien. Ook in de tekening die in dit boek staat herkende hij, herkenden anderen, zijn vader. Het is Willem.
Laat ik niets over het ontstaan van het portret van Gerrit zeggen. We zijn goede vrienden. Zijn oog, zijn gevoeligheid - ik heb dat al aangestipt - was van invloed bij het ontstaan van de portretten. Het zijn voor een groot gedeelte zijn mensen, stukjes uit zijn leven. En dan Utrecht nog. In augustus 1959 had ik in deze stad mijn eerste stappen gezet.
Toen gingen we naar de drukker, Paul Hogervorst en ik. Naast het verhaal van Henk Engelberts, de duivenmelker, was een witte pagina. Henk Engelberts wilde niet worden getekend. Dat moet je respecteren. Maar een witte pagina, dat kon niet. Ze vonden dat er een duif moest komen. Sabine, teken jij maar een duif. Ik had roofvogels getekend, kondors, ik had nog nooit en duif getekend. Plaatjes in boeken. Op de Dam zijn altijd duiven. Gerrit en ik waren in Amsterdam; geen duif te zien. Die dag niet. Uiteindelijk, de derde van mijn vogels wilde er uitzien als een duif. Thuis zeiden ze op mijn vraag of dat beest zou kunnen vliegen: ,,Of ze vliegen kan, weten we niet, maar fietsen kan ze vast wel.'' Wat haar of zijn - niet eens dat kan ik met zekerheid zeggen - vliegkunsten betreft zijn we op het oordeel van een expert aangewezen.

Mijnheer de Rector, straks mag ik u het tweede exemplaar van ,,Ballonnen en brood'' aanbieden. Jaren geleden werd de relatie Kunsten en Wetenschappen verbroken. Kunsten gingen als Cultuur over naar Recreatie en Maatschappelijk Werk, later onder die noemer naar Welzijn en Volksgezondheid. Het onderzoek, het opsporen - een van de drijfveren van de kunstenaar is zijn nooit te verzadigen nieuwsgierigheid, hij wil te weten komen hoe het is, met alles wat hij in staat is in te zetten, iedere keer opnieuw - hoort daar niet thuis. Samengaan, samenwerking van Wetenschappen met Kunsten is niet alleen mogelijk, het werkt verfrissend, verrijkend, voor beide, is noodzakelijk.

Voor ik nu eerst het woord aan Jopie Kassing geef, wil ik na alle dankwoorden die Gerrit voor ons heeft uitgesproken er een voor mijn rekening nemen.
Potloodtekeningen zijn kwetsbaar, de schaal van de tinten is groot, soms extreem. René Parre, de man die bij Kampert dit boek heeft gerealiseerd heeft met voorbeeldig geduld en vakmanschap het maximaal mogelijke uit iedere tekening gehaald. Dat was niet eenvoudig. Mijn hartelijke dank.

[1] Tekst van de toespraak die de kunstenares Sabine Vess (1940) hield bij de aanbieding van het boek van prof. G. H. Jansen *Ballonnen en brood*. Deze presentatie vond plaats in het ICU aan het Vredenburg op dinsdag 18 februari 1986.
Tot in de tweede week van mei is werk van haar geëxposeerd in de Stadsschouwburg.

PRIJSWINNAARS JERUZALEMVAARDERS

Vijf volledig goede oplossingen mocht de redactie ontvangen op de door haar gelanceerde Kerstprijsvraag in het decembernummer van 1985 (p. 297). Nogal wat inzenders hebben het foutieve jaartal van het overlijden van Alain Teister overgenomen uit Querido's *Literaire Reisgids*. Daar staat 1978, maar het moet 1979 zijn.

Hier volgen de namen van de vijf winnaars, die inmiddels hun prijs ontvangen hebben:
Drs. W. H. J. Dekker te Utrecht
Corry van der Grind te Utrecht
H. A. van der Grind te Houten
Mr. R. J. den Hartog te Utrecht
Mr. J. H. Rombach te Alkmaar

Redactie

BOEKENSCHOUW

Gerrit H. Jansen en Sabine Vess, Ballonnen en brood. Utrechtse portretten. Utrecht. Broese Kemink, 1986. 136 p. met illustr. ISBN 90 71366 03 0. Prijs: f 25, –.

De treinmachinist die op het station van Baarn zó remde dat de Koningin precies bij de rode loper kon uitstappen, kreeg voor die prestatie telkens vijf gulden fooi.
Je kon rond 1910 op het stedelijk gym lid worden van de Utrechtsche Literaire Gymnasiasten Vereniging, de U.L.G.V., maar wel op één voorwaarde: dat je niet katholiek was.
Als je een duif snel wilt laten vliegen, is een goede prikkel het jaloeziespel: je geeft vrijdags de duivin twee doffers, of een doffer twee duivinnen.
Dit zijn zomaar drie wetenswaardigheden die ik heb opgepikt uit Gerrit H. Jansen's *Ballonnen en brood,* en ik ben er zeker van dat ik ze niet zal vergeten. De ondertitel van het boek luidt: *Utrechtse portretten* en ook dat zijn ze in hoge mate, al is de auteur een Geldersman uit Terborg, en de tekenares van afkomst een Duitse. Veertien ,,Utrechtse mensen'' - uit de handel, de horeca, de cultuur en het onderwijs - hebben de samensteller, die hen goed bekend was, hun herinneringen verteld en de neerslag daarvan is in dit boekje terechtgekomen. Enkelen hebben hun levensverhaal op schrift gesteld en dat de auteur in handen gegeven.
Het geheel heeft zeker documentaire betekenis, maar levert vooral veel genoegeijke momenten en, met name voor ouderen, herkenningspunten.
Toch bevredigt deze bundel niet helemaal. Na lezing blijft de indruk achter dat de interviewer de microfoon heeft opengezet, zijn bandje heeft laten lopen, maar te weinig het gesprek heeft geleid, geen gerichte vragen heeft gesteld, nauwelijks heeft dóórgevraagd, kritische kanttekeningen gemaakt of zaken gecontroleerd. Op de laatste bladzijden gaat het over ons medelid dr. G. A. Wellen, wiens naam tot twee keer toe gespeld wordt als ,,Welle''. Zo'n fout had met behulp van het telefoonboek of de Ledenlijst van ons Jaarboek voorkomen kunnen worden.
De gebeurtenis waarover dr. Feldbrugge spreekt op p. 96-97 - het bezoek van de Sicherheitspolizei op Maliebaan 40 in de nacht van 2-3 augustus 1941 - is uitvoerig beschreven in H. W. F. Aukes' *Kardinaal De Jong.* Hier blijkt die confrontatie al in zekere mate te zijn gemythologiseerd. De auteur had op deze en dergelijke punten wel wat aktiever mogen zijn.
En moet een brief van elf kantjes met alle spel- en stijlfouten en alle misplaatste hoofdletters worden opgenomen? Een elementaire bewerking had hier toch meer voor de hand gelegen, en het had zo kunnen gebeuren dat van de eigen geur en kleur van het verhaal niets verloren zou zijn gegaan.
Freudenthal, Van Rossum, Feldbrugge en Leeflang - vooral zij - laten veel namen vallen, die stuk voor stuk wel enige toelichting kunnen gebruiken: Schrijnen, Pompe, Sontrop, Barrau (,,een Utrechtse bekendheid'', van wie ik moet toegeven dat ik hier zijn naam voor het eerst las), ,,Hildegard'', Boswell. Wie zijn dat allemaal?
Geyl had voor dit probleem in zijn *Nederlandse, Engelse, Franse* enz. *Figuren* de oplossing gevonden dat hij onder het artikel in een kleiner gedrukt naschrift zulke namen opsomde, er de jaartallen bijzette en een beknopte biografische notitie maakte. Zo'n artikel stond daarmee wat steviger op de grond en kon ook wat langer mee.
Ballonnen en brood is een amusant maar vederlicht boekje, dat noch in de geschiedwetenschap, noch in de sociologie diepe sporen zal nalaten. Die pretentie hebben auteur en uitgever er ook niet mee gehad.
Naar de vorm is het iets tussen de diepte-psychologische gesprekken van Bibeb, het *interview fleuve* van Ischa, de Kronkel-monologen van Carmiggelt en echte *oral history* in. Een eigen Jansen-genre.
Over de getekende portretten van Sabine Vess matig ik mij geen oordeel aan. Sommige ervan zijn ,,gemakkelijk'': Jopie Kassing, De Rijk, Feldbrugge. Andere fascineren wel, maar zijn moeilijker te plaatsen: Leeflang, ,,de dames'', Pieter d'Hont.
Iedereen die onze stad en haar bewoners een warm hart toedraagt, is er een aantal uren genoeglijk mee onder de pannen. *v. S.*

James Boswell, Utrecht Verse. Utrecht, Buchelius Press, 1985.
60 handgedrukte exemplaren. Prijs: f 15. –

,,Done in Utrecht, accompanied by the bells of the same great tower whose dreary psalm tunes distressed Boswell''.
Deze zinsnede staat te lezen in het colophon van een minuscuul maar kostelijk boekje dat ,,Utrecht Verse'' heet, en een drietal tienregelige gedichten bevat van James Boswell, geschreven tijdens zijn verblijf in onze stad in 1763-64. Gedurende de periode van 25 september 1763 tot 16 april 1764 schreef Boswell dagelijks zo'n vers, met uitzondering van de schrikkeldag 29 februari 1764.
De hier gekozen drie handelen resp. over verliefdheid, in het vers van de volgende dag toegespitst op Belle van Zuylen (,,De Zoile''), en het roken van een pijp, dat als een typisch Nederlands tijdverdrijf werd beschouwd. Bij het laatste gedicht is geen jaartal aangegeven: het is 1764.
Dit Nederlandse intermezzo van Boswell dateert al van na de kennismaking met Samuel Johnson, wiens later talloze malen uitgegeven levensbeschrijving hij bezorgde. De drie curieuze maakverzen, die kort worden toegelicht, kunnen in een bredere omlijsting worden geplaatst in het nog steeds onvervangbare *Boswell in Holland 1763-1764,* ed. by Frederick A. Pottle (Mc. Graw-Hill, New York enz., 1950). Op de pp. 55, 56 en 125-6 van die uitgave zijn de bewuste gedichten terug te vinden. *v.S.*

LEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Voorjaarsledenvergadering op donderdag 15 mei a.s. om 19.30 uur in het gebouw van de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht.

AGENDA

1. Opening
2. Notulen van de Najaarsledenvergadering van 28 november j.l.
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Verslag van de penningmeester over 1985, de jaarrekening en de accountantsverklaring
5. Verslag van de secretaris over 1985
6. Bestuursmutaties
   Statutair aftredend en niet herkiesbaar is drs. T. J. Hoekstra.
   Reeds in de najaarsledenvergadering is i.p.v. de heer Hoekstra mw. drs. E. I. Jimkes-Verkade benoemd.
   Statutair aftredend zijn tevens mw. M. W. Braams en de heer F. A. M. Pietersen. Beiden stellen zich herkiesbaar
7. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, propaganda en excursies en lezingen
8. Wat verder ter tafel komt
9. Rondvraag
10. Sluiting

Na afloop van de vergadering spreekt prof. dr. O. J. de Jong, rector-magnificus van de Rijksuniversiteit Utrecht, over de relatie tussen de Universiteit en de Stad Utrecht, in het bijzonder tussen het 60ste en 70ste lustrum.

J. A. C. Mathijssen
secretaris

FINANCIEEL JAARVERSLAG

In de komende voorjaarsvergadering zal u de hierbij afgedrukte jaarrekening over 1985 ter goedkeuring worden aangeboden.

Het jaar 1985 werd afgesloten met een voordelig saldo van *f* 4.293,–.
Dit bedrag werd ten gunste van het vermogen geboekt.
Het eigen vermogen van de vereniging bedroeg eind 1985 *f* 68.333,–.

De liquiditeitspositie is door winstinhouding ca. *f* 8.500,– verbeterd.

Voornaamste oorzaken die het positieve resultaat beïnvloed hebben, zijn de hogere interestbaten en verkoop uit voorraden.

Het bestuur kan u, gezien de huidige financiële situatie van de vereniging, voorstellen de contributie te handhaven.

Onder contributies zijn verantwoord over 1985 de bijdragen van 1.853 leden.
Per eind 1985 had de vereniging ca. 1.800 leden.
Ook dit jaar ontving de vereniging een bedrag aan donaties van ruim *f* 13.000,–.
Alle gevers hartelijk dank.

Namens het bestuur, H. J. Jurriëns penningmeester

		Balans per 31 december 1985		*Balans per 31 december 1984*	
VOORRADEN	Plattegronden Utrecht	1.000		1.250	
	Ansichtkaarten	624		3.055	
			1.624		4.305
VORDERINGEN OP KORTE TERMIJN	Debiteuren	18.317		21.287	
	Te vorderen bedragen	17.935		1.580	
	Leningen u.g.	1.000			
			37.252		22.867
LIQUIDE MIDDELEN	Effecten	61.600		60.600	
	Rekening Courant	14.083		7.418	
	Spaarrekeningen	64.476		63.862	
			140.159		131.880
			179.035		159.052
EIGEN VERMOGEN	Vermogen AoPo	64.040		59.460	
	Resultaat 1985 resp. 1984	4.293		4.580	
			68.333		64.040
VOORZIENINGEN	Propagandafonds	6.300		2.300	
	Register 1954-1983	36.500		36.500	
			42.800		38.800
SCHULDEN OP LANGE TERMIJN	Crediteuren	8.457		45.582	
	Te betalen en vooruitontvangen bedragen	50.238		10.630	
	Kortlopende lening/kr.p.	9.207			
			67.902		56.212
			179.036		159.052

		Resultatenrekening 1984	*Begroting 1985*	*Resultatenrekening 1985*
BATEN	Contributie	69.311	67.525	69.915
	Advertenties	5.040	4.950	5.000
	Winst voorraden	2.502	3.000	3.473
	Donaties	12.040	11.000	13.265
	Interest	8.135	8.525	9.402
		97.028	95.000	101.055
LASTEN	Jaarboek	33.678	37.000	39.024
	Maandblad	43.808	42.000	44.553
	Kosten van Beheer	6.436	7.000	6.411
	Overige aktiviteiten	./. 454	1.000	2.747
	Algemene kosten	8.980	5.000	4.027
	Storting Propagandafonds		3.000	
		92.448	95.000	96.762
RESULTAAT		4.580		4.293

ACCOUNTANTSVERKLARING

Wij hebben de jaarrekening 1985 van de Vereniging ,,Oud-Utrecht'' gecontroleerd.
Op grond van dit onderzoek zijn wij van oordeel dat deze jaarrekening een getrouw beeld geeft van de grootte en de samenstelling van het vermogen per 31 december 1985 en van het resultaat over 1985.

Schadé Harkema & Partners Accountants
(w.g.) G. Niehorster, registeraccountant

ZOMEREXCURSIE DEN BOSCH

In het maart nummer van het maandblad heeft u reeds de vooraankondiging van deze excursie kunnen lezen.
Thans geven wij u het definitieve programma en de verdere gang van zaken betreffende vervoer, wijze van opgeven enzovoorts.

Programma 7 juni 1986

9.04 Vertrek van de intercity-trein Utrecht-Den Bosch.

10.00- 12.30 Ontvangst met koffie en Bossche bol in de Citadel.

In dit onlangs gerestaureerde verdedigingswerk is sinds kort het rijksarchief gevestigd. Hier zal ir. A. van Drunen, bouwhistoricus van de stad, een inleiding houden over het ontstaan en de groei van Den Bosch. Aansluitend zal hij een rondwandeling door de Citadel zelf en de direkte omgeving ervan begeleiden.

12.30- 14.00 Lunch, deze zal bestaan uit een eenvoudige broodmaaltijd.
Tijdens de lunch zal de heer A. Teering, restauratie architect, een inleiding over de restauratie van de St. Jan geven.

14.00 Bezichtiging van de St. Jan o.l.v. de heer A. Teering.

15.00- 17.00 Rondvaart over de Binnen Dieze gecombineerd met een stadswandeling boven langs deze rivier o.l.v. ir. A. van Drunen.

Terugreis naar Utrecht per trein ca. 17.30 uur.

Kosten en vervoer

De kosten van deze excursie bedragen:
f 37,50 p.p. incl. treinreis en lunch.
f 27,50 p.p. incl. lunch, eigen vervoer.
Er zal gereisd worden op een groepsbiljet. **Verzamelen** in de **Stationshal C.S. Utrecht** bij de bloemenwinkel Ter Steeg om **8.45 uur.** Terugreis ook gemeenschappelijk, indien u vroeger terug wilt, is dit voor eigen kosten.
Als u op eigen gelegenheid met de auto komt dan kunt u deze parkeren bij het rijksarchief, Zuid-Willemsvaart 2.

Opgeven

Het **maximum aantal deelnemers** voor deze excursie is **60**. Uw opgave dient voor 15 mei binnen te zijn. U kunt zich opgeven d.m.v. het storten van het verschuldigde bedrag op **giro 56066** t.n.v. de penningmeester Oud-Utrecht onder vermelding van: Excursie Den Bosch, aantal personen en of u per trein of op eigen gelegenheid reist. Wilt u tevens schriftelijk of telefonisch uw aanmelding bevestigen bij mevrouw M. de Haas, v. d. Helststraat 21, tel. 030-52 11 47. Hier kunt u tevens voor nadere informatie terecht.

Agenda

Zaterdag 10 mei, excursie naar Huis Oudaen, Oudegracht 199

Velen zullen het grote 14de-eeuwse stenen huis Oudaen kennen dat met zijn torens en kantelen bijna als een echt kasteel langs de Oudegracht staat. Het is dan ook één van de weinige Utrechtse ,,stadskastelen'', dat zijn grimmig uiterlijk als zodanig bewaard heeft.
Het huis stond geruime tijd praktisch leeg en dat is voor de toestand van een gebouw geen bevorderlijke of wenselijke zaak.
Uitvoerig overleg heeft er toe geleid dat in de loop van 1985 met de restauratie en nieuwe inrichting van het huis begonnen kon worden. Deze restauratie zal tegen de zomer haar voltooiing naderen, reden waarom wij nu vast een kijkje gaan nemen.
De excursie zal onder leiding staan van de heer I. v. d. Stoep, restauratie-architect van de gemeente Utrecht.
Het bezoek zal in twee groepen plaats vinden:
groep I om 10.00 uur
groep II om 11.30 uur
Elke groep kan maar uit **max. 25** personen bestaan.
Opgeven bij Hotel des Pays-Bas, Janskerkhof 10, tel. 33 33 21, onder vermelding van de groep van uw voorkeur.

maandblad oud-utrecht

59e jaargang nr. 4 - april 1986

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,-.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht,
tel. (030) 73 07 12.

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738

LANGS UTRECHTSE GEVELTEKENS (3)

De derde wandeling begint op de Neude.

Neude 39, 'T GLINDT, jaartalsteen met huisnaam.
In een cartouche boven in de gevel staat vermeld; ,,T, glindt anno 1747''. Een ,,glindt'' is een houten hekwerk of omheining (zie hiervoor MOU 1956, 79-80). De spelling van de naam van dit huis varieert. In het stadsregister van transporten en plechten II-3243 is aangetroffen 't Glindt (1624 en 1627), het Glint (1687), het Glindt (1700) en het Gelindt (1733). De steen wordt bij Van der Monde vermeld.

In het Centraal Museum worden een gevelsteen en een wapensteen, afkomstig van Neude 8 bewaard: De Vergulde Ploeg en het familiewapen van Nijenkerck.

Neude 1, KINTGENSHAVEN, figuratieve gevelsteen.
Op de fraai gebeeldhouwde steen staan afgebeeld twee huizen, bomen en golven, waarop een bootje dobbert met kind en kat.
Van der Monde geeft voor dit pand een geheel andere afbeelding, namelijk een gevelsteen waarop een wieg met kind en kat te zien zijn.
Hoewel de Neude omstreeks 1400 nog een drassige plaats was, heeft de naam ,,Kintgenshaven'' noch met een haven, noch met een kind in de wieg te maken. ,,Haven'' is afgeleid van have of hof, behorend aan een familie, wier naam in 1607 als ,,Geentgen'' gespeld werd. Dit werd verbasterd tot Kyntgeshaven (1616), Kindjenshaven (1696) en Kintjenshaven (1729).

Schoutenstraat 13, DEN DUBBELDEN AREND, wapens aan gevel met jaartal.
Op de muurdam van de verdieping is het wapen van de Senaat van het Utrechtse Studenten Corps aangebracht met de tekst ,,Sol lustitiae Illustra nos'' (Zon der Gerechtigheid verlicht ons), met zegel en rondgaande tekst ,,Amicorum consensus virtutem alit gaudiumque'' (Eenstemmigheid van vrienden kweekt deugd en vreugd'), alsmede het jaartal ,,1876''.
Deze bakkerij is sinds 5 juni 1726 hier gevestigd. De stichtingsdatum staat vermeld op het kalf van de winkeldeur. Stichter was Willem Doncker die dit pand enige jaren daarvoor had gekocht. In de koopacte staat hij vermeld als ,,koeckebacker''. In 1726 is dit huis verbouwd tot bakkerij. De huidige betimmeringen dateren van deze verbouwing! Ter gelegenheid van het Universiteitslustrum in 1876 verleende het Utrechts Studenten Corps Den dubbelden Arend de titel van Senatus Veteranorum Venditor (verkoper) en de zaak werd voorzien van het hierboven beschreven wapen. In 1960 werd de zaak gerestaureerd, waarbij de achterkamer bij de winkel werd getrokken. (gegevens voor een gedeelte overgenomen uit A. van Hulzen, Utrecht op oude foto's; van Plompetoren naar Servaas, Den Haag 1979, p. 51).

Schoutenstraat 5, tegeltableau en gedenksteen.
Boven een der ramen bevindt zich een tegeltableau in Jugendstilvormen waarin afgebeeld een kroon en de (gehavende) tekst ,,. . . S.VAN.OUDS.DE.KROON.''
Op de plint is een gedenksteen te zien met de tekst: De Eerste Steen gelegd door Piet Jörg 10 April 1899

Via de Teelingstraat naar 't Hoogt.

Hoogt 16, afbeelding van wapen.
Boven de deur, aan de achteringang naar de Statenkamer, staat het Provinciewapen geschilderd in een cartouche. De Statenkamer is de voormalige vergaderplaats van de Staten van Utrecht.
De voorkant van dit gebouw is gesitueerd aan het Janskerkhof.

Janskerkhof 3, Statenkamer, afbeelding van een wapen.
Het provinciewapen staat afgebeeld boven de ingang van de Statenzaal. Het poortje dateert uit 1643.

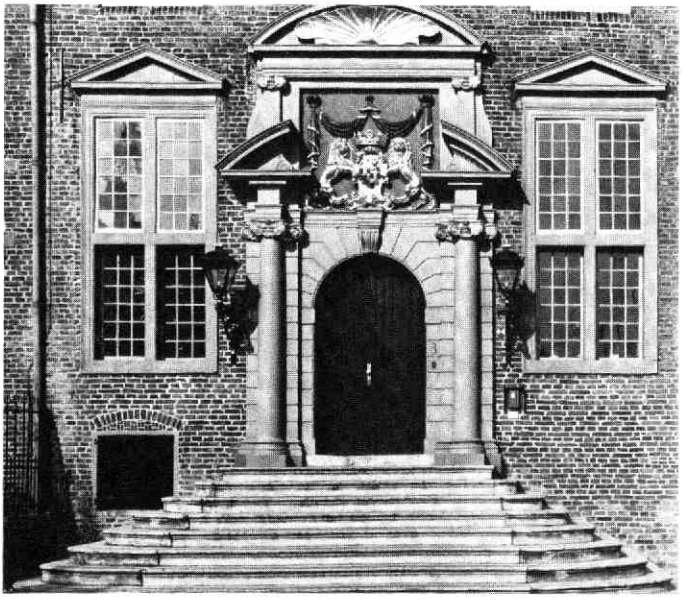

Janskerkhof 4a, jaartalstenen, voormalig stedelijk gymnasium.
In de sluitsteen boven de voordeur staat ,,1880''. Op het fries van het iets vooruitspringend linkergedeelte: ,,Anno'' en ,,1884''. In 1880 werd het schoolgebouw in gebruik genomen en in 1884 met een naastliggend woonhuis uitgebreid.

Janskerkhof 30, HOOFDWACHT; figuratieve gevelsteen met jaartal en wapen.

Aan de voormalige Hoofdwacht der Staten van Utrecht, aan de westzijde van de Janskerk, bevindt zich een gekleurde reliëfsteen met het wapen van de Staten van Utrecht omgeven door verschillende oorlogsattributen. Op een kruitvat staat het jaartal ,,1660''. De zinspreuk van de Republiek der 7 Verenigde Provinciën valt te lezen op een cartouche: ,,Concordia res parvae crescunt'' (Eendracht maakt macht).
In de 19e eeuw is het wapen van de Staten, waarschijnlijk per abuis, overgeschilderd met dat van de stad Utrecht. Deze ,,fout'' is bij de laatste restauratie teniet gedaan.
Het jaartal ,,1660'' heeft betrekking op een vorig gebouw, aangezien deze hoofdwacht, in ieder geval de voorgevel ervan, van 1683 dateert. Aan de zijkant van de steen lijken de profileringen te zijn afgehakt, zodat het niet ondenkbaar is, dat hij is overgebracht.

Janskerk, afbeelding aan gevel en jaartal.
In de sluitsteen boven de ingangsdeur staat een naar

links lopend lam met vaandel afgebeeld. In een banderolle ,,anno 1682'' (vernieuwing van de westgevel).

Janskerkhof 12, LUCHTENSTEIN, wapen en figuren aan de gevel.
In het bovenlicht op de eerste verdieping, bevindt zich het wapen van de families Van der Velden van Voorst en De Moor. Het bovenlicht wordt geflankeerd door twee liggende vrouwenfiguren. De huisnaam is al in de 17e eeuw bekend. Van der Monde beeldt het familiewapen af.

Janskerkhof 15, P.H.R.M., naam en jaartalsteen.
Aan de gevel van de studentensocieteit staat ,,P.H.R.M.'' (Placet Hic Requiescere Musis = Het behaagt de Musen hier te rusten) en het jaartal ,,1900'' te lezen.
In MOU 1953/1954 p. 14 wordt een andere vertaling voorgesteld: ,,Hier rust men gaarne van de wetenschappen uit''. De latinisten onder u zullen het laatste woord moeten spreken. (Zie ook pag. 52)

Nobelstraat 141 (voorheen 17), IN DE VOS, figuratieve gevelsteen.
Boven de winkeldeur bevindt zich een gekleurde steen in een lijst gevat, met een naar links lopende vos; die een vogel in de bek houdt. Daaronder de tekst: ,,Vanouds in het Vosje'', thans helaas niet leesbaar, aangezien de lijst eromheen gezet is, is het jaartal anno MDCL (1650).
In 1685 wordt melding gemaakt van ,,. . . . sekere huijsinge ende erve alwaar de Vosch in de gevel staat, sulx jegenwoordich bewoond word bij den notaris Schaap op den noordhoek van d'Ambagtstraet aen de oostsijde der strate . . .''.
Vóór 1928 werd de steen gerestaureerd en in de al eerder genoemde lijst gezet. Van der Monde heeft de steen getekend.

Lucas Bolwerk 1, FLORA, figuratieve gevelsteen.
Aan de gevel aan Nobelstraatzijde is een tableau aangebracht waarop een Flora (bloemengodin) staat afgebeeld in een landschap met een altaar ter rechterzijde, een bloemenmand, door spelende en rondvliegende putti (engeltjes) omgeven.
Hiermee is het verste punt van de derde wandeling bereikt. Als u op uw schreden terug keert, is het eerstkomende gevelteken:

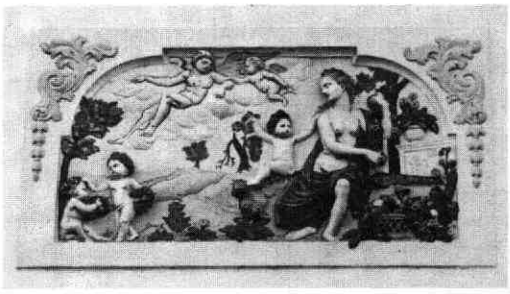

Drift 15, gedenksteen.
Aan de gevel is een gedenksteen aangebracht, waarop te lezen valt:

GETOGEN NAAR DEN DOM
IS GERARD BARTEL BROM
JAN HENDRIK BIJ SINT JAN
VOLTOOIT ZIJN VADERS PLAN
HET AMBACHT IS HERLEEFD
WAT JAN-ELOY DAN GEEFT
EN LEO SIERT HET LAND
GESLOTEN WORDT DIT PAND
1856-1962

De Utrechtse familie Brom heeft bekende edelsmeden voortgebracht. Gerard Bartel opende in 1856 een edelsmidse, die door zijn zoon Jan Hendrik en diens

zonen Jan-Eloy en Leo werd voortgezet. Hun werk lag met name op het terrein van de kerkelijke kunst. In het museum Het Catharijneconvent (Nieuwe Gracht 63) valt werk van hun hand te bewonderen. Het vers op de gedenksteen die in 1962 geplaatst werd, is van Jan Engelman.

Drift 17, steen met spreuk, jaartalsteen, figuren aan de gevel.
Aan de gevel is een steen aangebracht, waarop te lezen staat: ,,Anno in integrum restituta 1900'' (in het jaar 1900 in de vroegere staat teruggebracht), hetgeen slaat op de vrij ingrijpende restauratie die toen heeft plaats gevonden, waarbij het huis nogal sterk werd gewijzigd.
Hierboven bevinden zich twee gebeeldhouwde manskoppen met kanten kragen. Boven de gebeeldhouwde poort staat in twee cartouches ,,DRIFT'' en ,,Nº 17''.

Dit huis werd in de 17e eeuw bewoond door Gillis van Ledenberch. Gillis van Ledenberg (of Ledenberch) geboren in Utrecht ca. 1548 en overleden in 's Gravenhage op 28 of 29 september 1618 was een zoon van een ongeletterde metselaar. Onder de bescherming van Floris Thin, een vriend van Van Oldenbarnevelt en een belangrijk man in de Utrechtse politiek, bracht hij het tot secretaris van de Staten van Utrecht en griffier der lenen van het Sticht. Door zijn drie huwelijken met vrouwen uit de bovenste lagen van de maatschappij werd hij zeer vermogend en kon hij in 1591 dit huis aan de Drift laten bouwen. Als medestander van Van Oldenbarnevelt steunde hij diens politiek tegen prins Maurits. Na de staatsgreep van de prins in juli 1618, werd hij gearresteerd en naar Den Haag gevoerd. In de gevangenis pleegde hij zelfmoord. Zijn gebalsemde lijk werd in mei 1619 conform het vonnis van de rechtbank aan een halve galg gehangen. Later werd hij begraven in de kapel van slot Zuilen.

Janskerkhof 13, zijgevel aan de Drift t.o. nr. 17, jaartal.
De zijgevel van het kantongerecht heeft boven een der vensters van het souterrain een jaartal ,,CIↃIↃCXLVIII'' (1648).

Drift 25, afbeelding van wapen.
Op de kroonlijst van de in hardsteen opgetrokken gevel uit 1752 bevindt zich een kuifstuk waarin tw griffioenen met lege wapenschilden (stonden de w pens erop geschilderd en zijn ze in de loop van de ti verdwenen?), bekroond met een kroon, die verwijze naar het wapen van de familie Van Nellesteyn.

Drift 27, naam en jaartal.
Boven de hekken te weerszijden van het gebou staat aangegeven ,,MDCCCLXXXI'' (1881) en ,,A chiefgebouw''.
De brug over de Voorstraat heeft, vanuit de Drift g zien aan de linkerkant een steen met een toren en d tekst ,,Plompe'' ,,toren'' (?). In de brug zelf staat aa beide zijden het jaartal ,,1907''.

De Voorstraat wordt overgestoken en de tocht gaat verder over de Plompetorengracht.

Plompetorengracht 5, afbeelding van wapen.
Boven het rijk gedecoreerde middenvenster bevindt zich het wapen van de familie Van Westrenen: een blauw schild met een lopend paard, waarboven drie lelies. Als schildhouders twee wildemannen.
Het geslacht Van Westrenen, oorspronkelijk uit Amersfoort afkomstig, bekleedde vanaf de 16e eeuw belangrijke functies in de stad. In de 18de eeuw leverde de familie verscheidene leden van de vroedschap. In het midden van de vorige eeuw is deze tak van het geslacht uitgestorven.

Plompetorengracht 14-16, naam, wapens.
Boven in de gevel staat ,,Atlanta'' geschilderd met links het wapen van de stad Utrecht en rechts dat van de provincie.
Onder de letters is vaag leesbaar: ,,BOAZ BANK''.

In de brug aan het einde van de gracht bevindt zich weer een naamsteen ,,Plompetorenbrug''.

Plompetorenbrug 1, figuratieve gevelsteen met naam.
In de sluitsteen van de voordeur bevindt zich een afbeelding van een toren met ,,De Plompe tooren'' eronder geschreven.

Van Asch van Wijckskade 33, gedenksteen.
Op de plint van dit pand is een gedenksteentje aangebracht waarop staat: Deze Steen gelegd door E. I. van Schaick 2 nov. 1875

Van Asch van Wijckskade 28, gedenksteen.
Op de begane grond van het gebouw van het voorma-

lig Fysiologisch Laboratorium uit 1866 bevindt zich een steen met de tekst: In memoriam Ex structi Laboratorii Physiologici Hunc lapidem rogatu academiae curatorum posuit Franciscus Cornelius Donders Prof. ord. D. VII MENSIS junii MDCCCLXVI

(Ter herinnering aan de bouw van het Physiologisch Laboratorium heeft F. C. Donders, gewoon hoogleraar, de eerste steen gelegd, op verzoek van het curatorium van de universiteit. 7 juni 1866).

Van Asch van Wijckskade 27bis, gedenksteen.
Op de plint naast de grote deur is een gedenksteen nog maar gedeeltelijk zichtbaar. Bij herbestrating van de stoep, waarbij men geen rekening heeft gehouden met het oude peil is het jaartal vrijwel geheel achter de steentjes verdwenen. Het volgende valt nog te lezen:

Paulus Anton van den Velden Den XXIII Ju . . MD . . .
Het is misschien een idee om bij de volgende bestrating meer rekening met dit soort kleine karakteristieke elementen te houden!

Van Asch van Wijckskade 22, jaartal.
Aan de gevel is het jaartal ,,1895'' aangebracht.

Linksaf de Wijde Begijnenstraat in.

Wijde Begijnenstraat 5, jaartal.
In het driehoekige fronton boven de voordeur staat ,,1645''.

Vervolgens naar links naar de Voorstraat.

Voorstraat 90, naam.
Onder het ronde raam in de gevel staat met verdiepte letters aangegeven ,,De Industrie''.

Tenslotte leidt de wandeling door de Boothstraat.

Boothstraat 12, wapensteen.
Boven het raam van de verdieping is het wapen van de familie Van Westrenen in hardsteen uitgebeeld, geflankeerd door twee dito liggende wildemannen.

Boothstraat 11, jaartalsteen.
Op een tussen de nummers 13 en 9 toegankelijk binnenterrein zit in de gevel naast nr. 11 een jaartalsteen met $\frac{1899}{1904}$ ingemetseld.

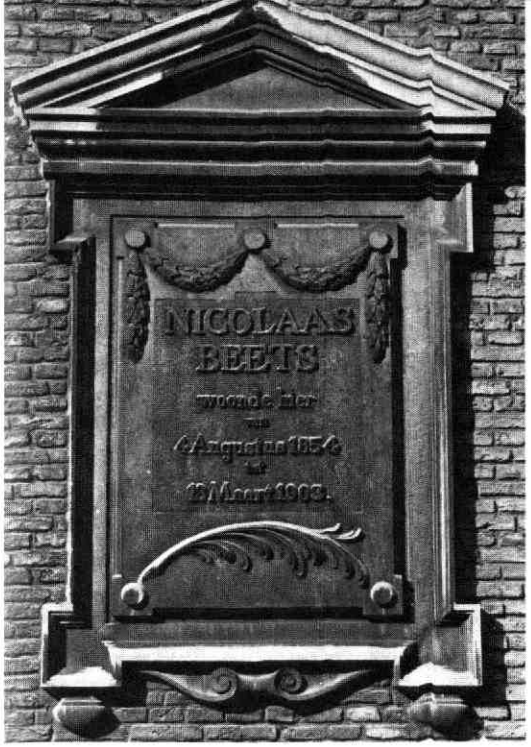

Boothstraat 5, tegeltableau.
Op de verdieping is een tegeltableau in de gevel aangebracht, voorstellende een man met een pet, die een ladder tegen een steiger beklimt met een stapel stenen op de schouder.

Boothstraat 6, gedenksteen.
In de gevel van dit voormalig woonhuis van de predikant-dichter Nicolaas Beets is een gedenksteen aangebracht in een klassicistische omlijsting met de tekst: Nicolaas Beets woonde hier van 4 augustus 1854 tot 18 maart 1903

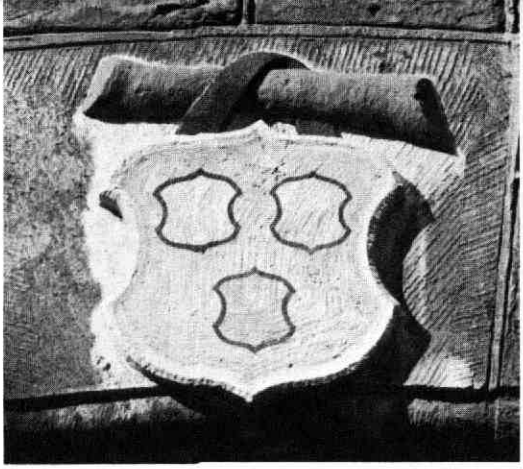

Beets schreef onder het pseudoniem Hildebrand de Camera Obscura. De steen werd op kosten van mr. H. J. H. baron van Boetzelaer van Oosterhout te Zeist uit verering voor Beets vervaardigd. De steen werd vervaardigd door L. W. R. Schütz, steenhouwer uit Zeist. De onthulling vond plaats op 4 november 1903 (MOU 1953, 16-18).

Boothstraat 2, figuratieve gevelsteen en jaartalsteen.

Boven de poortingang zit een steen waarop een wapenschild, hangend aan een tak, met drie blanco schildjes, staat afgebeeld. Ook aan deze gevel bevindt zich het jaartal ,,MDCLXVI'' (1666).
De gevel stond oorspronkelijk aan de overkant op nr. 1A en is, in verband met de uitbreiding van de societeit P.H.R.M. in 1961 naar deze plaats overgebracht.

Hiermee eindigt de derde wandeling.

Kromme Nieuwegracht 49
3512 HE Utrecht

Utrechts Geveltekenfonds

SOCIËTEIT P.H.R.M.

Geen lezer van Oud-Utrecht, die deze litho onder ogen krijgt zal één moment aarzelen: Hans van Dokkum heeft de Sociëteit van het Utrechts Studentencorps, populair gezegd Kroeg, volkomen herkenbaar en met een geraffineerd gevoel voor details weergegeven.
Was er eind 19e eeuw al sprake geweest van een Schoonheidscommissie, een protesterende milieuorganisatie of een netelig Hinderwet-artikel, het proces zou noch bij de aankoop van het deftige pand-met-tuin, waarin de weduwe De Pesters woonde en zeker niet met de afbraak ervan teneinde ter plaatse een studenten-sociëteit te bouwen, zo glad zijn verlopen. Nu ging dat, schijnt 't, allemaal geruisloos. Ik kom er zo straks nog op terug.
De drie dikke delen over de historie der Utrechtse Universiteit van 1636-1936 bevatten ook een lang hoofdstuk, enthousiast geschreven door dr. J. H. Bannier, over de geschiedenis van het studentenleven met als pièce de résistance de Sociëteit.

Hij laat al iets van het sociëteitsleven beginnen in 1800, maar pas in 1816 begon de eigenlijke sociëteit onder de Latijnse spreuk ,,Placet Hic Requiescere Musis'' (De Muzen behaagt het uit te rusten), bij een zekere Coops in de Servetstraat. Van Coops verhuist men in 1849 naar Klanck op het Munsterkerkhof (alias Domplein). Een ruimte, die na drie jaar met een totaal van 106 leden, al te klein wordt, zodat de sociëteit overstapt naar een ruimte aan het Wed. Heel belangrijk is in 1858 de verhuizing naar Het Metalen Kruis in de eigenaardige N.W. hoek van het Domplein, waar men weliswaar twintig jaar later komt tot invoering van een eigen exploitatie.

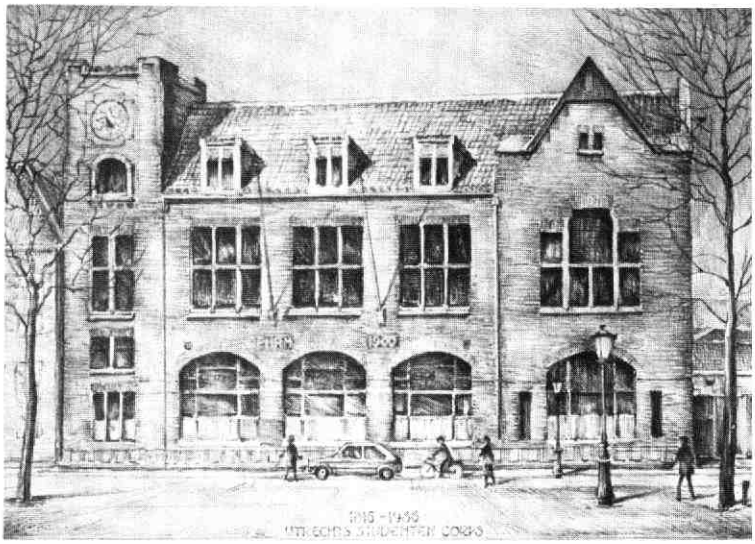

De sociëteit P.H.R.M. aan het Janskerkhof. Litho van Hans van Dokkum, 1985.

In 1882 kopen zeven leden, die blijkbaar over een dikke buidel beschikken, een huis aan de Mariaplaats, wellicht in de verwachting, dat ook hier nog eens een sociëteit in het leven kan worden geroepen. Dit gebeurt echter niet. Integendeel wordt in 1892 een Bouwfonds gesticht voor een groter doelwit. Vijf jaar later al is men zover, dat de eerdergenoemde woning op het Janskerkhof kan worden aangekocht met de bedoeling op de plek van het geamoveerde perceel een zichzelf bedruipende sociëteit te stichten. Op een uitgeschreven prijsvraag komen niet minder dan 66 antwoorden! Een jury bestaande uit een tiental Corpsleden, alle met namen die nù nog klinken, waarbij de heer F. J. Nieuwenhuis, directeur Gemeentewerken als voorzitter fungeert, krijgt de ingekomen plannen te beoordelen.

De eerste prijs wordt op 27 sept. 1898 toegekend aan architect A. H. Zinsmeister. Ik kon niet achterhalen of hij Duitser was, maar weet wel, dat Nederland in die periode met betrekking tot kunst en wetenschap onze Oosterburen graag tot voorbeeld nam. De bouw loopt alleszins voorspoedig. Na een jaar plaatst Burgemeester Reiger de eerste steen. September 1900 begint men aan het binnenwerk en de inrichting van het interieur. De feestelijke inwijding met veel autoriteiten heeft plaats op 23 april 1901.

De festiviteiten worden besloten met een kroegjool, waaraan een ,,monster-maaltijd'' voorafging met liefst 250 deelnemers. Dertig jaar later steekt men in de Vox Studiosorum nog de loftrompet over de gewetensvolle architect. Men beleeft in de pleingevel, opgetrokken uit gele baksteen, een tikje Jungendstil. De ongelijke ramen boven en beneden, de verschillende gevel-beëindiging aan de oost- en de westkant, geven de façade iets levendigs. Diepe sporen heeft Zinsmeister, voor zover ik kon nagaan niet nagelaten, maar dat de constructie hecht en sterk was staat als een paal boven water. Het verhoogde terras maakt een zeker contact met de burgerij, vooral bij feestelijke gebeurtenissen, gemakkelijk.

Goedbeschouwd is de ligging van het ,,Gele Huis'' - Leidse studenten noemden het een Station - iets unieks. Pal in het centrum, ofschoon een royaal eind verwijderd van het intense stadsverkeer. In de zomer schuilgaand achter de sluiers van de boomkruinen en nauwelijks ongemak van de parkerende auto's.

De jaarlijkse rijpartij, die vroeger op de installatie van de novieten volgde, vond op het Janskerkhof alle ruimte om zich ordelijk op te stellen. Iets dergelijks gebeurde op 5 december, als de Sinterklaas-rijderij door de binnenstad met z'n versierde wagens en vaak geestig-spottende tableaux-vivants in beweging kwam. De ontvangst van reünisten en honorairen bij de machtige lustrumfeesten liet de nodige uitbundigheid toe en de eventuele fakkeloptochten na promotie-maaltijden, meestal in de late avonduren vonden vaak na een zingende rondedans of een kranslegging voor het standbeeld van Jan van Nassau hun besluit op P.H.R.M. Bij de kroegjolen werd een doek over de grote klok gehangen bij wijze van ,,er mag aan tijd niet worden gedacht''.

Gezien een levend instituut als een kroeg voor studenten is 't niet onbegrijpelijk, dat in de loop der jaren heel wat interne verbouwingen en interieurverrijkingen hebben plaats gehad. In het beroemde jaar van Germanicus (1906) onderging de bierkelder zo'n fameuze verruiming dat er maar weinig café's in Utrecht waren, die er tegenop konden. Electrisch licht werd in 1915 aangebracht en een fietsenstalling werd geïnstalleerd in 1927.

In de 19e eeuw waren er tijden, dat de studenten er een hond op nahielden met het gevolg dat er ook aparte hondenhokken aan de sociëteit werden toegevoegd. Die liefhebberij kwam in de 20e eeuw blijkbaar niet meer voor. De lezer vergete niet, dat de meeste studenten in de vorige eeuw de twee eerste jaren nog niet aan enige studie toekwamen! Heel wat aanvullingen van het interieur waren schenkingen van honorairen etc. bij feestelijke gelegenheden. Bij de viering van het honderd-jarig bestaan boden honorair-

commissarissen een monumentale lichtkroon aan voor de conversatiezaal. In '34 werden dispuut en eetzaal radikaal gemoderniseerd, een vernieuwing die in '35 ook het verwarmingssysteem onderging. De deur van de Commissie-kamer werd omlijst door één van de beide monumentale stenen ingangspoorten van het voormalige societeitsgebouw op het Domplein, dat kort tevoren was afgebroken. De kwasigobelins, die in het lustrumjaar 1911 de statige ,,Courzaal'' van graaf Willem IV sierden, de toenmalige hoofdpersoon, werden op kosten van oud-Commissieleden zò geprepareerd, dat ze èn de wanden van de eetzaal èn die van de Commissie-kamer konden verfraaien.

Wij zijn intussen al te snel door de geschiedenis heen geschaatst. Terug naar het tragische jaar 1914. In februari was nog het 100-jarig bestaan van de Senatus Veteranorum gevierd. De Bond van Oude Stichtse Mannen kwam hieruit voort. In de loop der jaren heeft deze organisatie veel kunnen bijdragen tot een behoorlijke handhaving van de goede oude ,,mores''.

Augustus 1914 brak wereldoorlog I uit met het gevolg dat, toen de Duitse legers Antwerpen naderden tal van Vlamingen zich naar Engeland inscheepten dan wel per trein of anderszins naar Holland vluchtten. De Sociëteit onderging een soort metamorfose als hospitaal of bureau ter beschikking van de militaire autoriteit. Tot in de tuin drongen militaire verrichtingen door. Het Vrijwilligerscorps van studenten namelijk hield hier van 3 augustus af allerlei oefeningen. Een deel der corpsleden werd opgeroepen als dienstplichtigen, een ander deel kwam als Vrijwillige Landstorm onder de wapenen. De ontgroening, die tot nog toe vaak ook buiten de kroeg werd voortgezet moest zich nu uitsluitend tot de Sociëteit beperken. Intussen leidde de gebruikelijke installatie der novieten ditmaal tot een grootse manifestatie van vaderlandsliefde. Ook Coers' Lied zal hiertoe het nodige hebben bijgedragen. De biljardzaal veranderde ten behoeve van de vluchtelingen maandenlang in een opslagplaats van brood. Pas in november werd de oude situatie goeddeels hersteld. De goedkope ,,winterpan'' deed als middagmaal z'n entree.

Ondanks de mobilisatie en het verschralen van de pot werd in 1916 het 100-jarig bestaan van de Sociëteit op schitterende wijze gevierd. Bij deze gelegenheid schreef mr. Jan Slagter, die later bekendheid kreeg door zijn pittige opstellen en kritieken inzake beeldende kunst, een lied, door hem zelf ook getoonzet en gezongen op het Gele Huis, dat tot de meest geliefde Corps-liederen zou gaan behoren:

P.H.R.M. heeft zoveel aan ons gegeven
Bron van ,,panje'', whisky-soda en jolijt
P.H.R.M. is de vreugde van ons leven
Daarom leve de Studenten-societeit.

In de Sociëteit zijn zowel het Utrechts Studentenconcert als het Utrechts Studententoneel geboren. Het laatste gezelschap kwam uit het Groenentoneel voort. Bij toneeljubilea van vooraanstaande beroepsacteurs werden deze na afloop van het gebeuren in de oude schouwburg gewoonlijk op een feest in P.H.R.M. genodigd. Toen ik eens een onderhoud had met een der voornaamste travestie-spelers, vertelde deze met innig plezier, hoe mevr. Mann-Bouwmeester na een jubileumvoorstelling de grote zaal van de Sociëteit betrad, waarbij de aanwezige studenten als één man oprezen. Zij bleef in de deuropening staan, overzag indringend de hele schare en zei met een vertederende klank in haar donkere stem: Lieve, *lieve* jongens.

Het was begrijpelijk dat het oranjegezinde Corps in 1941, het tweede jaar van de bezetting, geen feestelijkheden naar buiten bij zijn lustrumviering kon organiseren. Het werd dus een illegaal gebeuren met een toneelwedstrijd met één-acters in de schouwburg, waartoe een aantal Utrechtse amateurgroepen werden uitgenodigd. Een charmante avond, te meer daar het afscheid van de oude schouwburg vlak voor de deur stond.

In hetzelfde jaar nog legde het Hoofdkwartier van de Weermacht beslag op het Gele Huis. Toen in '45 de nazi's vertrokken bleek wel, dat er maanden- en maandenlang gebrek was aan stimulerende dranken. Een fnuikende zaak voor een studentensociëteit. Het feit, dat de laatste jaren het academisch bestel zich voor een belangrijk deel op de Uithof concentreert schijnt aan het welzijn van het studentenleven, ook aan het welwezen van P.H.R.M. geen ernstige afbreuk te doen. De laatste maal, dat zich een maskerade koppelde aan een lustrumspel was in 1966, toen men het merkwaardige personage van Jimmy Walker deed herleven. De enige maal, dat geen historische of legendarische figuur uit het verre verleden als inspiratiebron fungeerde.

Vijf jaar tevoren (1961) was weer een spel in de openlucht georganiseerd met als hoofdpersoon de middeleeuwse dichter-zwerver François Villon. Merkwaardigerwijze aan de voet van de Domtoren met André van den Heuvel als regisseur. Het mag niet verwonderen, dat de nieuwsgierige aandacht vooral gericht was op de meespelende studente prinses Irene, die een adellijke Française voorstelde en, hoog te paard gezeten, haar reciet helder liet klinken. Jaren achtereen heeft De Kikker, een in de Sociëteit ingebouwd intiem theater, een eigen aandeel gehad in de toneelvernieuwing na ,,Tomaat''. Begin jaren tachtig is deze exploitatie, die zakelijk los stond van het U.S.C., beëindigd.

Juni a.s. is er opnieuw een lustrumspel in het Jaarbeursgebouw, waarbij men uitgaat van het beroemde uit 1606 daterende Volpone van Ben Jonson en in 't bijzonder het licht laat vallen op de grote figuur van de Italiaanse kunstenaar Michel Angelo.

Tot de verdere feestlijkheden behoort een evenement op het Janskerkhof aangeboden aan Utrechts burgerij.

Lamerislaan 460 *Cor Schilp*
Utrecht

(Wie belangstelling heeft voor de litho van P.H.R.M. kan zich vervoegen bij Arjan Overwater, Voorstraat 50bis, Utrecht, tel. 31 45 58. Prijs f 90,–).

DE RESTAURATIE VAN SLOT ZUYLEN

Het bekende kasteelmuseum Slot Zuylen ten noordoosten van Utrecht aan de Vecht gelegen, heeft een roerig jaar achter de rug. Aanleiding hiervan was de ingrijpende restauratie van het interieur, waarmee najaar 1984 werd aangevangen en die onlangs werd voltooid. Eerder waren er al restauraties uitgevoerd aan het exterieur en gedeeltes van het interieur, steeds met enkele jaren ertussen. Op 18 maart j.l. vond de feestelijke heropening plaats, die tevens het nieuwe museum-seizoen inluidde. Op 2 mei was er weer een opening, ditmaal van de tentoonstelling die aan de restauratie is gewijd. Op deze expositie, die in een van de museum-zalen is ingericht en tijdens de rondleiding wordt bezocht, wordt ook aandacht aan de bouwgeschiedenis van het slot besteed.

Onder de middeleeuwse huizen in het Sticht nam Slot Zuylen een belangrijke plaats in. Over de exacte oorsprong van het kasteel tast men in het duister. Volgens de opgravingen die in 1981 aan de westzijde van het slot zijn gedaan, dateren de oudste fundamenten uit de tweede helft van de 13de eeuw. Omstreeks 1270 wordt Steven van Suylen als kasteelheer genoemd, maar of hij ook het initiatief tot de bouw heeft genomen blijft onzeker. Het is evenmin bekend hoe het gebouw er toen uitgezien heeft. Vermoedelijk was het een woontoren omgeven door een slotgracht, die zich ongeveer op de plaats van het huidige bleekveld bevond. Toen het geslacht Van Zuylen aan het eind van de 14de eeuw in mannelijke lijn was uitgestorven, kwam het slot in het bezit van Frank van Borsselen door zijn huwelijk met de erfdochter van het goed. Diens gelijknamige kleinzoon, die met Jacoba van Beieren was gehuwd, wordt in verscheidene oorkonden heer van Zuylen genoemd. Het paar zal echter niet op het slot gewoond hebben, want in die tijd was het niet veel meer dan een ruïne. Tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten die het land in de 15de eeuw teisterden werd het door de Utrechters grondig verwoest. Pas een eeuw later, rond 1520, werd het weer herbouwd en kreeg het de vorm die wij van de oudste afbeeldingen kennen. Willem van Rennenberg, de echtgenoot van Cornelia van Culemborg die het huis in 1510 van haar zuster had geërfd, was verantwoordelijk voor de herbouw, die ook een aanzienlijke uitbreiding van de oorspronkelijke woontoren betekende. In 1536 werd Slot Zuylen door de Staten van Utrecht opgenomen in de lijst van ridderhofsteden in het gewest Utrecht.

De vroegste afbeeldingen dateren van het begin van de 17de eeuw. Het huis is rechthoekig van vorm met de ingang aan de oostzijde ongeveer halverwege de twee poortgebouwtjes. Deze ingang was met een brug over de gracht met de overkant verbonden.
Op de hoeken stonden achtkantige torens en de zuid- en oostfaçades waren versierd met trapgevels. In de winter werd er op het ijs van de slotgracht geschaatst, zoals te zien is op een gravure uit ± 1610 van Hessel Gerritsz. (naar D. Vinckboons), een kalenderblad waarop de winter (Hyems) wordt gesymboliseerd.

Uit een andere afbeelding, getekend door L. Ph. Serrurier rond 1730, blijkt dat er tegen de zuidmuur een rij duiventillen was aangebracht (R.A.U. inv. 2037). Omstreeks die tijd moet ook de slangenmuur zijn gemetseld in de moestuin ten westen van het kasteel, een lange golvende muur waartegen leivruchten werden gekweekt. Tot het midden van de 18de eeuw behield het gebouw deze vorm. Het was Diederik Jacob van Tuyll van Serooskerken, die in 1751 besloot om Zuylen te laten verbouwen tot een landhuis, waarbij de grondvorm in hoofdzaak gehandhaafd bleef. Het middeleeuwse voorkomen moest echter plaats maken voor dat van een elegant zomerverblijf. Jacob Marot, een zoon van de bekende architect Daniel Marot, kreeg de opdracht voor deze ingrijpende verbouwing. Daarbij werd de ingang van de oost- naar de zuidgevel verlegd en het zuidelijke gedeelte van de gracht gedempt om een voorplein te creëren. Zo kon men met de koetsen tot vóór de hoofdingang rijden.

Ook werd er een nieuwe muur opgetrokken voor de oude zuidmuur, waaraan Zuylen tot op heden zijn ondiepe voorhal dankt. Een dubbele trapopgang ter weerszijden van de nieuwe ingangspartij leidde naar de woonverdieping. De kruisvensters werden vervangen door regelmatig geplaatste schuiframen, de trapgevels verdwenen en er kwam een doorlopende goot-lijst over het hele gebouw. Ook het interieur werd aangepast aan de mode van de tijd: het rococo. In latere eeuwen is er weinig meer veranderd, zodat men bij een bezoek aan het slot een 18de eeuwse buitenplaats aan de Vecht aantreft. Ook het interieur is nog grotendeels 18de eeuws; alleen de kelder heeft duidelijke sporen van een laat-middeleeuws gebouw, getuige o.a. de dikke muren en de schietgaten. In 1951, bijna 300 jaar nadat Hendrik Jacob van Tuyll van Serooskerken heer van Zuylen werd, riepen zijn nazaten de Stichting Slot Zuylen in het leven en een jaar later werden het huis en de tuin opengesteld voor het publiek. Vanaf dat moment werden er plannen gemaakt voor de algehele restauratie, die in 1962 werd aangevangen. De restauratie zou in fasen gaan verlopen. Men begon met de Gobelin-zaal (de pronkzaal op de eerste verdieping die gestoffeerd is met de 17de eeuwse Delftse tapisserieën), de daarboven gelegen vergaderzaal en de slangenmuur in de tuin. Vier jaar later werden het leien dak, de vertrekken van Belle van Zuylen (dochter van Diederik Jacob van Tuyll en een beroemd schrijfster) en de Tuyllenkamer op de tweede verdieping vernieuwd en in 1977/78 het voorste poortgebouw. Daarna volgde in 1981 een al-

gehele restauratie van het exterieur, die het kasteel van buiten weer in perfecte staat bracht. De tweede fase, het opknappen van het interieur, liet enige jaren op zich wachten omdat de overheid nog geen subsidie kon verlenen. Dankzij een actieve fundraising werd in 1984 de toegezegde subsidie ook daadwerkelijk verleend en kon met de laatste fase worden gestart. Hier ging een grondig bouwkundig onderzoek naar de toestand van de inwendige constructie aan vooraf. Daaruit bleek, dat de balklagen en vloeren in een groot aantal vertrekken door aantasting van rot, houtworm en boktor in een slechte staat verkeerden. Op het stucwerk aan de binnenzijde van de buitenmuren werd zoutkristallisatie geconstateerd, waardoor pleisterlagen op verscheidene plaatsen van de muren gedrukt waren en op andere plekken witte uitslag vertoonden. Het schilderwerk was grotendeels in een slechte conditie: afgesprongen stukjes en bladderende lagen. Zodoende moest het merendeel van het bestaande houtwerk (afgezien van het nieuw aan te brengen houtwerk) geschilderd worden. Het was duidelijk dat diverse onderdelen van het gebouw qua constructie en esthetisch aangezicht dringend aan restauratie toe waren.

Bij de restauratie kwamen diverse bouwhistorische vondsten tevoorschijn. Zo trof men bij het ontpleisteren van de muren bouwsporen als oude doorgangen, bouwnaden, dichtgezette raampjes en nissen en dergelijke aan, die hoewel voor deze restauratie niet direct van belang, wel voor een inzicht in de bouwgeschiedenis van het kasteel essentieel bleken te zijn. Ook traden er veranderingen op tijdens de restauratie van de plafonds. Onder de 19de eeuwse stucplafonds kwamen oudere balklagen tevoorschijn, die vroeger in het zicht zijn geweest, getuige de gedeeltelijk profilering en de grijsgroene beschildering. Men was het erover eens dat deze beschilderde balklagen in het zicht moesten blijven.

Bijzondere aandacht vroegen ook de verwarmingsinstallatie, de schilderingen in de huiskapel en sacristie en de eiken moerbalken. De verwarmingsinstallatie werd herzien en uitgebreid en de leidingen en verwarmingselementen werden voor zover mogelijk aan het oog onttrokken. De muur- en plafondschilderingen in de kapel en sacristie bleken in een matige toestand te verkeren. Consolidatie van de schilderingen is urgent, aangezien de conditie ervan snel achteruit gaat. Een zeer arbeidsintensief en daarom kostbaar project, waarvoor tezijnertijd een aanvullende subsidie nodig

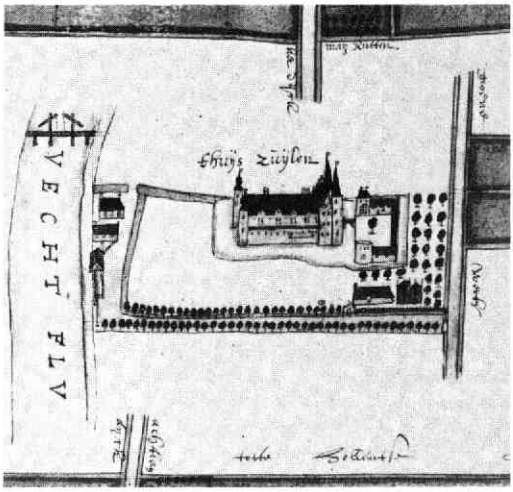

Fragment van een getekende kaart uit 1624 door Hendrik Verstrale.

zal zijn. De eiken moerbalken waren in de opleggingspunten rot. Zij werden niet vernieuwd maar voorzien van laseinden, een zeer bewerkelijke methode. Naast deze grote werkzaamheden waren er technisch gezien nog enkele aanpassingen nodig, zoals grotendeels vernieuwing van de electrische installatie. Tevens werden het achterste poortgebouw en de bijgebouwen van het slot bij dit laatste restauratieproject betrokken.

Om een in oorsprong middeleeuws gebouw aan museale eisen te laten voldoen, moesten grote inspanningen geleverd en hoge kosten gemaakt worden. Het resulaat hiervan is, na ruim twintig jaar van herstelwerkzaamheden, dat Museum Slot Zuylen weer in oude luister aan de oever van de Vecht prijkt. In deze stijlvolle entourage vinden regelmatig culturele evenementen plaats: concerten oude muziek, lezingen en tentoonstellingen. Van 3 mei t/m 29 juni is er de expositie ,,'t Huys te Zuylen zes eeuwen bouwen en restaureren'' te bezichtigen. Nadere informatie over openings- en rondleidingstijden is te verkrijgen op tel. nr. 030-44 02 55.

Jhr. R. G. Bosch van Drakenstein
drs. A. T. Folmer-von Oven

HET LUSTRUM VAN 1886

De Gemeentelijke Archiefdienst heeft een kleine tentoonstelling ingericht die laat zien hoe een eeuw geleden het 250-jarig bestaan van de universiteit van Utrecht werd gevierd.

Traditiegetrouw werd de oprichting van de Hogeschool in 1636 eens in de vijf jaar herdacht. Zo'n lustrumviering werd aanvankelijk door de universiteit georganiseerd, maar na de oprichting van het

Utrechtsch Studenten Corps - lange tijd de enige studentenvereniging - in 1814 werd dit steeds meer een studentenaangelegenheid.

Het lustrum van 1886 werd gevierd in de week van 21-26 juni. Hoewel de meeste festiviteiten waren bedoeld voor leden van de universitaire gemeenschap, beleefde ook de burgerij veel plezier aan het lustrum. Er waren dagelijks muziekkorpsen te beluisteren en het grootse vuurwerk op zaterdagavond trok vele Utrechters naar het Vredenburg.

Maar het meest spectaculaire onderdeel was toch de studentenmaskerade die op 22 juni door de Utrechtse straten trok. Zo'n maskerade, een gekostumeerde optocht, was een oude traditie die bij elk lustrum met een ander thema terugkwam.
In 1886 werden drie bekende gebeurtenissen uit de geschiedenis van Utrecht in beeld gebracht: de totstandkoming van de Unie van Utrecht (1579), de stichting van de Hogeschool (1636) en de onderhandelingen over de Vrede van Utrecht (1713). Op vele plaatsen waar de optocht passeerde was de stad feestelijk versierd.

De kostuums van alle deelnemers aan de maskerade werden afzonderlijk getekend door Anthony Grolman, die vele Utrechtse maskerades in beeld heeft gebracht. Ook de optocht van 1886 werd door hem uitgebeeld en als een verzameling losbladige kleurenlitho's vermenigvuldigd.

Tentoonstelling: ,,De viering van het lustrum van de Utrechtse universiteit in 1886''. Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. 24 april t/m 28 juni 1986. Openingstijden: maandag t/m vrijdag 09.00-16.30 uur, zaterdag 09.00-12.30 uur. Toegang: gratis

Aangeboden Maandbladen en Jaarboeken Oud-Utrecht, jaargangen 1977 t/m 1984. Tegen elk aannemelijk bod. C. A. Th. Böhme, Warmelo 46, 5655 JW Eindhoven

Aangeboden ca. 500 prentbriefkaarten, ca. 50 boeken en ca. 50 prenten, alles betreffende Utrecht. D. J. de Coole, Montaubanstraat 4, 3701 HP Zeist, tel. 03404-1 73 73

Aangeboden Maandbladen Oud-Utrecht, jaargangen 1949, 1951 t/m 1954 (ingebonden), 1962 t/m 1972, 1974 t/m 1979 (losse afleveringen). K. van Rossum, Dingostraat 58, 6531 PD Nijmegen

Agenda

Dinsdag 17 juni. Lezing door prof. dr. G. H. Jansen over ,,Utrecht, de stad en de mensen''. Plaats: Doopsgezinde Kerk, Oudegracht 270, Utrecht.
(Na afloop van het huishoudelijk gedeelte van de jaarvergadering van het Utrechts Monumenten Fonds)

Zaterdag 21 juni, excursie naar de Domkerk. Wij hoeven u waarschijnlijk niet nader toe te lichten waar het bij deze excursie om gaat. Als laatste van de vijf binnenstadskerken is nu ook Utrechts middelpunt gerestaureerd en weer toegankelijk. De heer Van Hoogevest, restauratie-architect, is graag bereid ons te ontvangen en rond te leiden door de kerk.
Aanvang **10.30 uur, max.** aantal deelnemers **50,** opgeven bij Hotel des Pays-Bas.

maandblad oud-utrecht

59e jaargang nr. 5 - mei 1986

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,–.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht,
tel. (030) 73 07 12

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14
I.S.S.N.: 0030-6738

BIJ DE ZOMER-OMSLAG

De wisseling van omslag midden in het jaar betekent voor het Maandblad een primeur. Die is nog steeds te danken, behalve aan de zon en de zomer die we eindelijk hebben zien komen, aan de royale stemming waarin schilder en graficus Hans van Dokkum de viering van zijn gouden jubileum als Utrechter gedenkt. (Zie hiervoor de inleiding bij de nieuwe omslag op de eerste pagina van het januari-nummer 1986).
De blik van de toeschouwer wendt zich van een winters stadsgezicht naar een zomers provincie-tafereel. Wie dat trotse, vervallen hoge huis ziet staan in het landschap dat door een klein riviertje wordt doorsneden, zou zich ergens in Zuid-Frankrijk of Spanje kunnen wanen. Maar het is Cammingha State in Bunnik, net als de beide Amelisweerden schilderachtig gelegen aan de Kromme Rijn, aan de Noordkant van het dorp, in de directe omgeving van de Niënhof.
Het ridderlijk huis Cammingha heeft niet altijd deze Friese naam gedragen, maar heette vroeger *Beesde*, naar de eerst bekende eigenaar Jan van Beesde Hermansz. die gehuwd was met Janna van Jutfaes Florensdr. Hij wordt al in 1406 genoemd als eigenaar van land onder Bunnik. Na 1707 krijgt het huis de benaming Cammingha, omdat het door een huwelijk in het bezit kwam van Wytze Watze (Vitus Valerius) van Cammingha (1682-1764), luitenant-generaal en gouverneur van de troepen in Friesland.
In het eerste kwart van deze eeuw kwam het kasteel tot verval, net als de tuinderswoning die er tegenaan gebouwd is.
Die toestand van vergane glorie trof Van Dokkum aan toen hij in 1940 deze ets, oorspronkelijke afmetingen 25 x 33,7, maakte.
Iets dreigends en onheilspellends gaat er door de kale bomen en de eenzame hoogte van het huis in het landschap ook van uit. Symbolisch wellicht voor de rampen die er in dat eerste oorlogsjaar over ons kwamen en voor alles wat er nog zou volgen.
Na de oorlog heeft het gebouw onder meer dienst gedaan als behuizing van studenten, tot het door W. Stooker tenslotte vakkundig werd gerestaureerd.
De namen *Cammingha* en *Beesde* zijn beide in Bunnik behouden gebleven. De laatste geniet waarschijnlijk meer bekendheid dan de eerste. Historisch gezien is dat terecht.
De bedoeling is dat we in het najaar van 1986 opnieuw de winteromslag voor de dag halen. *v.S.*

DE ZUIDERKERK (1925-1986)

Vanwege de hoge onkosten van een restauratie en de terugloop in ledental besloot de Gereformeerde Kerk van Utrecht onlangs, dat er niets anders opzat dan de Zuiderkerk aan de Kromme Rijn bij de Tolsteegsingel, zoals reeds eerder was voorgesteld, te slopen[1]). Daarmee verliest dit kerkgenootschap de laatste van zijn vier windrichtingenkerken[2]). Opmerkelijk hierbij is dat de Zuiderkerk in 1925 als laatste gereedkwam en dat deze nu ook als laatste wordt afgestoten. Overigens zijn de Westerkerk aan de Catharijnekade uit 1891[3]) en de Noorderkerk aan de Royaards van der Hamkade uit 1923[4]) gespaard gebleven. Door verkoop aan de Gereformeerde Gemeente op 8 april 1966[5]) respectievelijk aan de Pinkstergemeente ,,Samuel'' op 25 augustus 1978 behielden deze kerkgebouwen zelfs hun oorspronkelijke bestemming[6]). Pogingen van de gereformeerden vrijgemaakt om langs juridische weg tenminste één van deze kerkgebouwen in hun bezit te krijgen, hadden geen resultaat[7]). Na de sloop van de Zuiderkerk ligt het in de bedoeling hier een nieuw kerkelijk centrum en een wooncomplex te bouwen. Dit doet denken aan de gelijksoortige plannen, die er aanvankelijk voor de Oosterkerk waren, maar die uiteindelijk vanwege de hoge exploitatiekosten niet gerealiseerd konden worden[8]). In plaats daarvan kwam de Centrumgemeente, die voor zijn bijeenkomst de kelder van de Leeuwenberghkerk huurde. Door het bijzondere karakter, dat deze gemeente door meer alternatieve diensten kreeg, trekt deze met name veel jongeren. Dientengevolge bestaat zij niet langer meer uit gemeenteleden, die in het centrum van Utrecht wonen, maar voor driekwart uit jongeren, die uit de gehele stad zondags daarheen trekken[9]). Als zodanig kan deze nieuwe gemeente onmogelijk worden gezien als een voortzetting van de vroegere Oosterkerkgemeente, waarvan een gedeelte tegenwoordig in de Zuiderkerk en de Tuindorpkerk haar onderdak heeft gevonden.

Voorgeschiedenis

De kerkbouwplannen voor Utrecht-Zuid dateerden van na de komst van ds. J. Breukelaar op 2 september 1906 als vierde predikant van de Gereformeerde Kerk van Utrecht[10]). Dit hield verband met het gerefor-

meerde ideaal, dat iedere predikant een eigen wijkkerk had[11]). Door het beroep van ds. Breukelaar was deze situatie verstoord, daar men in Utrecht slechts drie kerkgebouwen had, te weten: de Begijnekerk van 1854[12]) en de eerder genoemde Ooster- en Westerkerk. Daarom werd er een Commissie voor preadvies voor kerkbouw door de kerkeraad benoemd, waarin naast ds. J. Breukelaar, architect G. J. Heusinkveld en J. van Arkel Fzn. zitting hadden. Deze diende in 1907 een ontwerp-bouwplan in voor een kerk, die tussen Tolsteeg en de Westerhoek was geprojecteerd. Door gebrek aan financiën kreeg de Commissie hiervoor geen gehoor. In plaats daarvan werd toentertijd wel gesproken over kerkbouwplannen ter vervanging van de oude Begijnekerk voor het geval de voorgenomen verkoop hiervan door zou gaan. Dit gebeurde uiteindelijk niet, maar in plaats daarvan werd er in 1908 met een grondige restauratie volstaan[13]). De Begijnekerk werd uiteindelijk pas in 1937 door de Tuindorpkerk aan de H. F. van Riellaan vervangen[14]). Het uitstel van de verkoop maakte het de Gereformeerde Kerk van Utrecht mogelijk om in plaats van een vervangend kerkgebouw in de binnenstad in de behoefte aan een kerkgebouw in de nieuwe woonwijk Tuindorp-Maartensdijk, die kerkelijk onder Utrecht ressorteerde, te voorzien.

Er werd in al die jaren mede door de tijdsomstandigheden geen geschikt bouwterrein gevonden. Korte tijd werd zelfs overwogen om de Geertekerk van de Nederlandse Hervormde Gemeente te kopen. Omstreeks de jaren twintig was men zelfs van plan om de predikantsvacatures niet te vervullen en de Begijnekerk op te heffen. Het getij keerde echter, zodat in plaats daarvan in 1921 overgegaan kon worden tot de aankoop van het wijkgebouw ,,Maranatha'' met belendende percelen aan de Gansstraat van de Nederlandse Hervormde Gemeente. Dit werd tot Hulpkerk ingericht en kreeg bijnamen als ,,Het Zaaltje'' of ,,De Ganzekerk''[15]). Terwijl de gereformeerden de ontbrekende gelden bijeenbrachten en voorlopig met deze noodoplossing genoegen moesten nemen, bouwden de hervormden in plaats van het verkochte wijkgebouw op de hoek van de Rijnstraat/Croesestraat een nieuw centrum, dat op 5 juli 1923 in gebruik kon worden genomen[16]). Naast de financiën kwam het mede door het feit, dat voor de kerkbouw de aangrenzende percelen van de Hulpkerk eerst gesloopt moesten worden, dat hiermee in 1921 niet direct kon worden begonnen. Het blijft overigens te betreuren, dat deze aankoop net enkele maanden na de afscheidspreek van ds. J. Breukelaar op 9 januari 1921 plaats vond. Bij die gelegenheid werd opgemerkt dat het uitblijven van kerkbouw in Utrecht-Zuid geestelijke en stoffelijke schade aan dit stadsdeel had toegebracht[17]). Zijn opvolger ds. J. C. de Moor memoreerde dit bij de ingebruikneming van de Zuiderkerk in 1925 eveneens toen hij verhaalde, dat er enerzijds mensen waren, die de afstand als argument gebruikten om zondags niet naar de kerk te gaan, terwijl er anderzijds bejaarden, zieken en gebrekkigen waren, die zich om die reden tot hun spijt van deze gelegenheid verstoken zagen.

ONZE ZUIDERKERK.

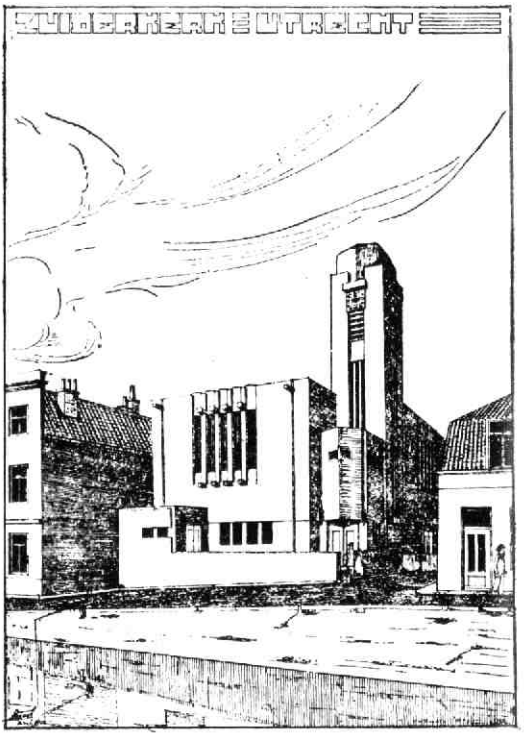

Maak de plaats uwer tent wijd, en dat men de gordijnen uwer woningen uitbreide, verhinder het niet; maak uwe koorden lang en steek uwe pinnen vast in.

Jesaja 54 : 2.

Bouwkaart No. 416

Een een 1924 uitgegeven ,,bouwkaart''. Er waren bonnetjes (,,steentjes'') aan bevestigd, die ieder een waarde hadden van 10 cent. Door een ,,steentje'' te kopen, droeg men bij in de bouwkosten van de kerk. Arch. geref. Kerk Utrecht, (voorl.) inv.nr. 687. Foto: Gem. Fotodienst Utrecht

Hierin kwam met de aankoop van de Hulpkerk weliswaar een verbetering, maar het gebouw bleek reeds spoedig te klein. Op 31 augustus 1924 werd er voor het laatst een dienst gehouden[18]). Aan het begin van die maand besteedde de architect A. Kool, wiens ontwerp voor de Zuiderkerk was goedgekeurd, in opdracht van de kerkeraad de sloop van de opstallen aan aannemer P. van Mechelen aan, terwijl de bouw van

de kerk aan aannemer J. C. M. van Aken werd gegund met als opzichter de heer André[19]). De bouwgrond was voordien verworven door van een gemeentelid de achter de Hulpkerk aan de Kromme Rijn gelegen grond met opstallen te kopen[20]).

Het kerkgebouw

De gereformeerde architect A. Kool, voorzitter van de Christelijke Vereniging van architecten[21]), brak bij de bouw van de Zuiderkerk bewust met de heersende conventie op het terrein van kerkbouw. Hij koos niet langer voor de gebruikelijke verticale lijn, als heenwijzing naar het Koninkrijk der hemelen, maar voor een dominerende horizontale lijn. Enkel de toren deed hierop ,,letterlijk en figuurlijk een ander geluid horen''. Het gebouw op zich had evengoed een gewone zaal kunnen zijn. Dit behoeft op zich niet te verbazen, als men weet, dat bij de protestanten de Woordverkondiging en de Sacramentsbediening en niet de liturgische handeling van de gemeente centraal staat. De vormgeving van de zaalkerk was direct bepaald door de bijzondere ligging van de bouwgrond en de omgeving. Hierdoor was het onmogelijk om het gebouw een hoge kap te laten hebben, terwijl de financiën enkel een sobere uitvoering toelieten. Bovendien moest het aansluiten op het evangelisatiegebouw en de voormalige Hulpkerk, die tot kosterswoning werd omgebouwd. Ter voorkoming van het doorbreken der symmetrie vanwege het bouwvoorschrift, dat de kerk ongeveer tien meter boven de walmuur moest liggen, was er over de lengte van de gehele voorgevel een waterpasterras gebouwd. In tegenstelling tot het exterieur was het interieur zeer levendig door de vele kleuren en de nodige versieringen zoals fraai uitgevoerde lampenconsoles. Daar hier en daar te veel aan het decoratieve en picturale effect was opgeofferd, kwam het geheel wat brokkelig over en vormde het niet overal een eenheid. Dit kon niet worden gezegd van het rustige orgelfront boven de kansel. Het orgel zelf ontbrak overigens nog en zou pas enkele maanden later geplaatst worden. Het werd in 1925 door de Utrechtse firma J. Koff en Zn. gebouwd om vervolgens naar plan in 1932 tegelijk met een restauratie met een zwelwerk en pedaal te worden uitgebreid[22]). De eerste maanden werd begeleid op een huisorgeltje. In al die jaren onderging het gebouw nauwelijks ingrijpende veranderingen. In 1955 werd het grondig gerestaureerd en gemoderniseerd door de donkere, overheersend paarse tinten door neutralere kleuren te vervangen en de typische lampen te verwijderen[23]). Bij deze gelegenheid werd ook het doophek van het podium verwijderd en werd deze ruimte tot een eigentijds liturgisch centrum omgebouwd. Zeven jaar later was het kerkbezoek al zodanig afgenomen, dat de galerijen niet meer werden gebruikt. Onder de galerij aan de zijde van de Kromme Rijn werd toen het ,,Vooronder'' gebouwd, een van de kerkzaal afgeschermd zaaltje, dat voor avonddiensten en andere doeleinden wordt gebruikt[24]). Onlangs werden de kerkbanken vervangen door stoelen uit de gesloopte Lucaskerk[25]). Wanneer de Zuiderkerk straks zal worden afgebroken, herhaalt de geschiedenis zich in omgekeerde zin. Moesten in 1924 de belendende percelen worden gesloopt om plaats te maken voor een kerkgebouw, nu blijft er bij de bouw van een nieuw kerkelijk centrum voldoende ruimte over voor de bouw van tien driekamerwoningen[1]).

De ingebruikneming

Op woensdagavond 3 juli 1925 stroomden de gemeenteleden in groten getale voor de ingebruikneming naar de Zuiderkerk. Onder hen waren vertegenwoordigers van de provincie en de stad Utrecht. De wijkpredikant J. C. de Moor leidde de dienst. Vooraf-gaand aan de eigenlijke preek memoreerde hij eerste de lange voorgeschiedenis van de kerkbouw. Hier-

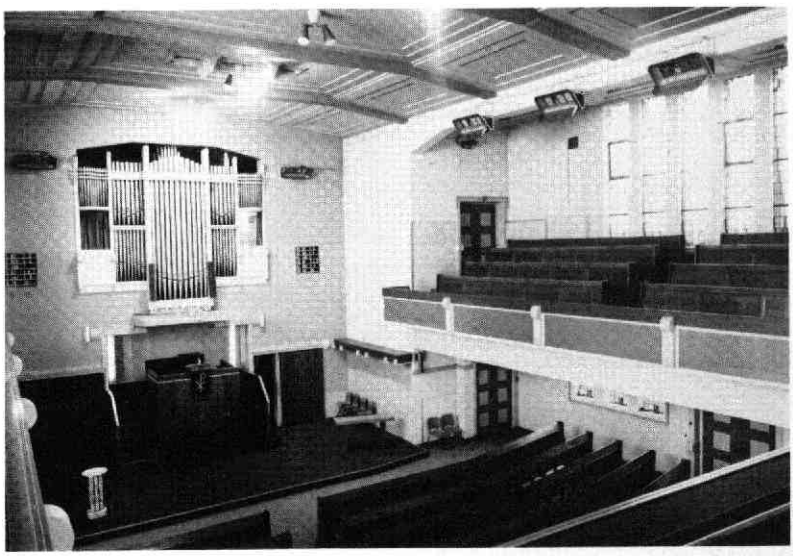

Interieur van de Zuiderkerk, oktober 1984. Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht (neg.nr. C.24.134)

Gezicht op de voorgevel van de Zuiderkerk vanuit het noorden, maart 1986. Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht (neg.nr. C 26.279)

voor had hij Spreuken 13 : 12 ,,De uitgestelde hoop krenkt het hart; maar de begeerte die komt, is een boom des levens'' als uitgangspunt gekozen vanwege het lange uitblijven van een kerkgebouw in deze wijk. Vervolgens preekte hij over Openbaringen 21 : 22 ,,En ik zag geen tempel in haar''. Dit om te wijzen op het betrekkelijke belang, dat een kerkgebouw toch maar heeft, daar het niet meer is dan een plaats van samenkomst voor een gemeente, die op weg is naar de eeuwigheid. Een goede gemeente is immers ,,zelf een tempel Gods'' (1 Corinthiërs 3 : 16) en vraagt ,,Geef ons een plaats in de stad zonder tempel'', het hemels Jeruzalem. De kerk is hiervan enkel een voorpost. Vervolgens zong de gemeente met begeleiding van trompetters van het Muziekkorps ,,Silo'' Psalm 103 ,,Loof, loof den Heer, mijn ziel, met alle krachten'', waarbij het huisorgel voor het tussenspel zorgde. In aansluiting daarop bedankte ds. De Moor achtereenvolgens de architect A. Kool en zijn medewerkers, de heer F. Yperlaan, die als lid van zowel de oude als de nieuwe Commissie van Administratie veel voor de kerkbouw had gedaan, en de heer Wouda, als kerkmeester. Uit de opsomming van de voor de kerk uit de gemeente ontvangen geschenken, bleek eens te meer hoezeer naar een eigen gebouw was uitgezien. Het Avondmaalstel was afkomstig van de catechisanten, terwijl enkele gemeenteleden het linnen voor het Avondmaalskleed, het doopvont, het uurwerk van de toren en een gedenkplaat ter herinnering aan de ingebruikneming, hadden geschonken. Met het zingen van Psalm 105 werd de dienst daarna besloten. In de kerkeraadskamer volgde nog een eenvoudige huldiging door het Comité van huldiging. Dit Comité was kort voordien opgericht om ds. De Moor zijn ingenomenheid uit te spreken over diens besluit om voor een beroep van de Gereformeerde Kerk van Groningen te bedanken, waarbij zij een lijst met namen van gemeenteleden had aangeboden. Bij deze gelegenheid overhandigde de voorzitter, de heer J. R. Godschalk, een aquarel van de Zuiderkerk van de schilder Wigman en een in kleur door de heer Gerritsma gecalligrafeerde tekst van de preek van die avond[16]). Niet wetende dat de gemeente nog maar enkele maanden van de diensten van ds. De Moor zou kunnen genieten, daar hij op 27 januari 1926 geheel onverwachts tijdens de eerste zitting van de Synode van Assen overleed[26]).

Zuiderkerkwijk tijdelijk zelfstandig

Nadat de kerkeraad reeds eerder in de jaren 1923-1925 en in 1930 bestudeerd had[27]), in hoeverre in Utrecht ook in navolging van de Gereformeerde Kerk van 's-Gravenhage een kerksplitsing tot stand kon worden gebracht[28]), kwam dit onderwerp in 1936 opnieuw aan de orde. Het initiatief hiertoe was ditmaal genomen door twee ouderlingen uit de Zuiderkerkwijk te weten de heren J. Vos en A. W. van Veeren. Zij verzochten de kerkeraad om hun wijk, die een zeer bloeiend wijkwerk kende en het financieel ook aan kon, te mogen afsplitsen. De kerkeraad stelde hierop een Commissie in ter bestudering van een gedeeltelijke kerksplitsing, die op zijn beurt was onverdeeld in een verdelings-, een financiële en een kerkrechtelijke commissie. Deze ging na of de bestaande Gereformeerde Kerk in drie zelfstandige kerken Noord, Centrum en Zuid was te verdelen. Daar de te vormen Gereformeerde Kerk van Utrecht-Noord niet in zijn eigen kosten zou kunnen voorzien, als het territoir van de Gereformeerde Kerk van Zuilen niet bij dat van Utrecht werd getrokken, moest hiervan worden afgezien. Dientengevolge beval de voornoemde Commissie aan te volstaan met een tweedeling in Centrum en Zuid, waarbij de Commissie van Administratie wenste, dat de Zuiderkerk dan bij Utrecht-Centrum zou worden gevoegd en dat de Gereformeerde Kerk van Utrecht-Zuid tot de bouw van een

meer centraal gelegen kerkgebouw in de Zuiderkerkwijk moest overgaan. Tegelijkertijd met dit rapport werd ook een minderheidsrapport ingediend van een aantal commissieleden, waaronder alle predikanten met uitzondering van ds. J. H. Telkamp van de Zuiderkerk, die kerksplitsing voorlopig afrieden. Als argument hiervoor werd gewezen op het afnemende enthousiasme van vroegere voorstanders en de dreigende oorlog. Weliswaar werd er in november 1939 nog een rapport uitgebracht, maar door de tijdsomstandigheden bleef verder overleg door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog uit[28]). Daar kwam nog bij dat de nestor der predikanten, ds. H. Kaajan, op 22 april 1940 tijdens de Synode van Sneek evenals zijn collega De Moor onverwacht overleed[29]).

Tijdens de hierboven genoemde bespreking was de wens geuit om vanwege de ongunstige ligging van de Zuiderkerk in het centrum van de Rivierenwijk een tweede kerk te stichten. Hieruit blijkt dat men het Evangelisatiegebouw aan de Waalstraat, dat men sinds 1937 ook voor kerkdiensten gebruikte, toch niet als zodanig beschouwde[30]). Met de ingebruikneming op 3 juni 1951 van de Maranathakerk, een houten hulpkerk aan de Vaartserijn, kreeg de Zuiderkerkwijk in feite pas een tweede kerkgebouw[31]). Wellicht was deze zo genoemd naar het gelijknamige wijkgebouw aan de Gansstraat, dat in 1921 als hulpkerk was aangekocht. Het gebouw deed tot 18 mei 1969 dienst, waarna het in bezit kwam van de Gemeente des Heeren[32]). Dit hield uiteraard verband met de bouw in 1958-1959 van de Immanuëlkerk aan 't Goylaan in de nieuwbouwwijk Hoograven[33]). Door terugloop in ledental en vergaande samenwerking met de nabijgelegen hervormde wijkgemeente van de Marcuskerk werd dit gebouw in 1982 aan de Stichting Johan Maasbach Wereldzending verkocht[34]). Inmiddels was met ingang van 1 januari 1956 de in 1936 door de Zuiderkerkwijk geuite wens in vervulling gegaan doordat de Gereformeerde Kerk van Utrecht als eerste van Nederland overging tot de instituering van vier zelfstandige kerken te weten Noord, Oost, Zuid en West[35]). Sinds 1895 kende de Gereformeerde kerk van Utrecht naast de wijkpredikanten ook de predikant voor de missionaire dienst. Vanaf 1945 werden deze op kosten van voornoemde gemeente in dienst van de landelijke zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland uitgezonden. Tot 1963 zou het aantal predikanten met een bijzondere opdracht enkel toenemen. Nadat er in 1943 de eerste legerpredikant was beroepen volgde in 1948 de aanstelling van een predikant voor de arbeid in de ziekenhuizen. Als zodanig deden ds. Js. Booij en drs. J. D. de Vries tot dusver dienst. In de periode dat Utrecht vier zelfstandige kerken kende, ressorteerden laatstgenoemde predikanten onder de Gereformeerde Kerk van Utrecht-Zuid[36]). Aan deze zelfstandigheid kwam op 1 januari 1980 weer een einde toen de noodzaak hiervan door de gewijzigde situatie was achterhaald. Met uitzondering van de Gereformeerde Kerk van Utrecht-West verenigden de overige twee zich met die van Utrecht-Oost tot de Gereformeerde Kerk van Utrecht[37]).

Houten

Vanaf het begin van de Zuiderkerkwijk ressorteerde het nabijgelegen Houten onder de Gereformeerde Kerk van Utrecht(-Zuid)[38]). Praktisch vormde de afstand wel een bezwaar. Toen de stadsmensen in de jaren vijftig zich in omliggende dorpen begonnen te vestigen, nam het aantal gereformeerden in Houten ook toe. Deze begonnen samenkomsten bij particulieren thuis te beleggen. Vanaf 15 januari 1958 kwam ze bijeen in het gehuurde veilinglokaal aan de Lobbedijk, waar de Utrechtse predikanten voorgingen[39]). Op 18 december 1966 werd aan de Koningin Wilhelminaweg de Koningskapel in gebruik genomen, die tot eind 1979 dienst deed. Doordat Houten inmiddels een groeikern was geworden, bleef het aantal gereformeerden groeien. Een aantal van de hervormden, die zich hier vestigden, hadden in 1966 de Open Hofdeelgemeente gesticht, daar zij zich niet thuis voelden bij de bestaande Hervormde Gemeente, die van Gereformeerde Bond signatuur was. Tegelijk met het opheffen van de kerksplitsing van de Utrechtse kerken werd op 1 januari 1980 de Gereformeerde Kerk van Houten geïnstitueerd[40]). Aangezien de hervormden en gereformeerden beiden een predikantsvacature hadden, was reeds voordien besloten, dat de hervormden hierin zouden voorzien, terwijl de gereformeerden hun gebouw voor gezamenlijke diensten zouden uitbreiden. Toen de gemeente Houten hiervoor geen toestemming verleende, werd aan het Kant de nieuwe Opstandingskerk gebouwd, die op 2 november 1983 in gebruik werd genomen[41]).

De laatste morgendienst

Onlangs werd op 6 april 1986 de laatste morgendienst in de Zuiderkerk gebouden. De wijkpredikant ds. D. Kronemeijer nam daarvoor dezelfde tekst als uitgangspunt als in 1925 ds. De Moor destijds bij de ingebruikneming. Verder verleenden beide koren van de wijk, het Zuiderkerkkoor en Dimanche, medewerking aan deze dienst. De avonddiensten zullen tot de sloop van deze kerk, die eind 1986 wordt verwacht, in ,,het Vooronder'' worden voortgezet om vervolgens na het gereedkomen van het nieuwe wijkcentrum te zijner tijd te worden hervat. De ochtenddiensten zullen voortaan vanaf 13 april gezamenlijk met de hervormden in de Nicolaïkerk worden belegd. In het kader van het proces van Samen op Weg heeft de Zuiderkerkwijk reeds enige jaren een goede samenwerking met de wijkgemeente van deze kerk. Hoewel reeds eerder besloten was om de contacten op deze wijze te intensiveren, vormde het besluit van de hervormde predikant W. A. Z. Tieman om met ingang van september met de VUT te gaan de directe aanleiding om deze datum te vervroegen[42]). Zo krijgt de hereniging van de gereformeerden en hervormden anderhalve eeuw na de Afscheiding te Utrecht op 18 december 1835 ook in dit stadsgedeelte wezenlijk gestalte[43]).

Rijksarchief in Zuid-Holland *H. J. Ph. G. Kaajan*
Pr. Willem Alexanderhof 20
2595 BE 's-Gravenhage

Noten

1. Zie voor de eerste vermelding van sloopplannen: *Utrechts Nieuwsblad*, 3 december 1984. Voor berichten over het recente besluit: *Utrechts Nieuwsblad*, 31 januari en 6 februari 1986. Verder zie men het uitstekende artikel van W. Smit in: *Utrechts Nieuwsblad*, 23 april 1986, waarin deels hetzelfde wordt vermeld. Op grond daarvan werd dit artikel, dat toen reeds in het bezit van de redactie was, op enkele plaatsen aangevuld.
2. H. C. van der Jagt, *De naamgeving van de protestantse kerkgebouwen in Nederland vanaf de Reformatie tot 1973*, Utrecht 1981, p. 76 komt door het weglaten van de Westerkerk niet verder dan drie windrichtingenkerken. Bovendien klopt de vermelding van de bouwjaren voor de Oosterkerk, p. 38 (1890 i.p.v. 1887) en de Zuiderkerk, p. 38 en 54 (1928 i.p.v. 1923) niet. Zie hiervoor: A. Graafhuis, *Historische overzicht van de Geref. Oosterkerk aan de Maliebaan te Utrecht*, z. pl. (1977), p. 2 en noot 14.
3. Deze kerk werd op 26 februari 1891 door de Dolerenden in gebruik genomen. Zie: *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 27 februari 1891; *De Standaard*, 27 februari 1891; A. Graafhuis, o.c. (noot 2), p. 6.
4. Deze kerk werd op 5 juli 1923 in gebruik genomen. Zie: *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 6 juli 1923; *De Standaard*, 6 juli 1923; *De Heraut*, 8 juli 1923; *Jaarboekje van Oud-Utrecht 1924*, p. 119; D. J. Heusinkveld, Noorderkerk met kosterswoning aan de Royaard van den Hamkade te Utrecht, in: *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 48 (1926), p. 51-53.
5. *Jaarboekje van Oud-Utrecht 1967*, p. 147.
6. *Jaarboek Oud-Utrecht 1979*, p. 204.
7. *Nederlands Dagblad*, 23 maart 1986. Zie voor het ontstaan der Vrijmaking: C. N. Impeta, *Waar het om ging*, Kampen 1956.
8. Zie voor deze plannen: A. Graafhuis, Utrechtse Oosterkerk in ,,duigen'', in: *Centraal Weekblad*, 27 (10 november 1979); P. A. Haars, De Oosterkerk aan de Maliebaan, in: *Maandblad van Oud-Utrecht*, 63 (1980), p. 149. Voor berichten over het niet doorgaan van de bouw van een nieuw kerkelijk centrum: *Utrechts Nieuwsblad*, 31 januari 1984; *Trouw*, 13 februari 1984; *Jaarboek Oud-Utrecht 1985*, p. 204.
9. *Kerkinformatie van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, nr. 137 (maart 1983), p. 5; nr. 138 (april 1983), p. 7; nr. 139 (mei 1983), p. 6-7; nr. 168 (januari 1986), p. 13.
10. *Honderd vijftig jaar gemeenten en predikanten* (Uitgave van het Bureau van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland), z. pl. 1984, p. 173.
11. Zie hiervoor ds. K. Fernhout in: *Utrechtsche Kerkbode*, 13 maart 1909.
12. Ds J. C. Rullmann had de leiding van de ingebruikneming van de Noorderkerk, daar de wijkpredikant ds. H. Kaajan wegens ziekte was verhinderd. Bij die gelegenheid gaf hij een historisch overzicht over het ontstaan van de Gereformeerde Kerk van Utrecht. De tekst hiervan werd integraal opgenomen in: *Utrechtsche Kerkbode*, 14 juli 1923. Hij noemde als eerste 1854 als jaar, dat de Begijnekerk door de Chr. Afgescheiden Gemeente na een herbouw in gebruik werd genomen. Ook ds H. Kaajan, noemde in een historisch overzichtsartikel van dit gebouw n.a.v. de laatst te houden dienst aldaar in: *Utrechtse Kerkbode*, 27 maart 1937 dit jaar. Hij baseerde zich hiervoor op de notulen. Hieruit blijkt dat C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, d. IV, Provincie Utrecht, Dordrecht 1980, p. 292 ten onrechte hiervoor 1853 vermeldt. Op grond van ditzelfde werk, p. 285 valt te constateren, dat in: *Utrechts Nieuwsblad*, 23 april 1986 abusievelijk staat, dat de Begijnekerk in 1847 werd gebouwd. In werkelijkheid huurde diaken W. Horst voor de Afgescheidenen in dat jaar van het Diakonessenhuis een huis aan de Springweg om vervolgens in 1849 in plaats daarvan een herenhuis aan de Breedstraat te kopen, dat hij in 1853 aan de Chr. Afgescheiden Gemeente verkocht, die het in 1854 tot Begijnekerk verbouwde.
13. *Utrechtsche Kerkbode*, 14 juli 1923.
14. *Utrechtsch Dagblad*, 2 juli 1937; *De Standaard*, 2 juli 1939. In: *Leids Jaarboekje 1987* verschijnt een artikel van H. J. Ph. G. Kaajan, De Zuiderkerk: gedurfd ontwerp tussen crisis en herdenkingen?, waarin uitgebreid aandacht voor de ontwerpen van de Rotterdamse architect A. van der Kraan, die onder meer de Tuindorpkerk bouwde.
15. *Utrechtsch Stedelijk en Provinciaal Dagblad*, 4 juli 1925; *De Standaard*, 4 juli 1925; *De Nederlander*, 6 juli 1925; *Jaarboekje van Oud-Utrecht 1926*, p. 192. Abusievelijk stond in: *Centraal Weekblad*, Opinie- en informatieblad voor de gereformeerde kerken. Utrechtse editie, 34 nr. 12 (21 maart 1986) dat de Zuiderkerk, die dit gebouw op 3 juli 1925 verving, in 1929 in gebruik werd genomen.
16. *Utrechtsche Kerkbode*, 4 juli 1921; *De Standaard*, 6 juli 1921.
17. De afscheidspreek werd op 5 januari 1921 wegens ziekte van ds. J. Breukelaar door zijn broer ds. W. Breukelaar van Zaandam uitgesproken. Zie hiervoor: *De Standaard*, 6 januari 1921; *De Nederlander*, 6 januari 1921; *De Heraut*, 9 januari 1921.
18. *Utrechtsche Kerkbode*, 30 augustus 1924.
19. *De Standaard*, 2 augustus 1924 en noot 14. Zie voor het bouwdossier: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht (G.A.U.): *Archieven van de Gereformeerde Kerk te Utrecht (1837-1955)*, voorlopig inv. nr. 687.
20. *Utrechts Nieuwsblad*, 23 april 1986.
21. *De Standaard*, 3 juli 1937, waar ook n.a.v. zijn overlijden andere bestuurlijke functies werden vermeld. Verder in In memoriam van C. van der Gaast in: *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 58 (1937), p. 277.
22. Peter van Dijk en Gert Oost, *Utrecht-Orgelstad*. Inventarisatie van orgels in kerken en kapellen in de stad Utrecht, Utrecht 12 september 1981, cat. nr. 74 noemen abusievelijk ± 1915 als bouwjaar van het orgel. Dit bleek uit een mededeling van mevr. J. N. van der Meulen, die als ambtenaar van het G.A.U. de archieven van de Gereformeerde Kerk momenteel inventariseert.
    In de notulen staat, dat de Commissie van Administratie op 15 mei 1925 de kerkeraad adviseerde om een pijporgel te bestellen. De nota voor de leverantie werd vervolgens op 10 oktober 1925 ontvangen. Zie hiervoor G.A.U., *Archieven van de Gereformeerde Kerk te Utrecht (1837-1955)*, voorlopig inv. nr. 687. Voor de gegevens over de uitbreiding in 1932 de voorlopige inv. nrs. 721 en 988.
23. *Jaarboekje van Oud-Utrecht 1965*, p. 129. *Classicale Kerkbode*. Officieel weekblad van de Gereformeerde Kerken in de classis Utrecht, 9 april 1955.
24. Vriendelijke mededeling van de heer M. Pijl, koster van de Zuiderkerk.
25. De Lucaskerk werd op 14 december 1961 door de Nederlands Hervormde Gemeente en de Gereformeerde

Kerk van Utrecht-West in gebruik genomen. Zie: *Utrechts Nieuwsblad*, 15 december 1961 en *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1962, p. 164. Met uitzondering van een eigen kerkelijk centrum voor de gereformeerden was dit gebouw geheel door de hervormden gefinancieerd, wier eigendom het was. Het werd onlangs in maart 1985, aldus een vriendelijke mededeling van het kerkelijke bureau van de N.H. Gemeente van Utrecht, gesloopt.

26. *Utrechtsche Kerkbode*, 30 januari, 6 en 20 februari 1926. *Christelijke Encyclopedie*, dl. V, Kampen 1960, p. 79.
27. Uitgebreider hierover: H. J. Ph. G. Kaajan, *De unieke kerksplitsing van de Gereformeerde Kerk van Utrecht in 1956* (niet gepubliceerd manuscript 1985, te raadplegen op de bibliotheek van het G.A.U.).
28. Zie hierover: H. J. Ph. G. Kaajan, Zestig jaar kerksplitsing te 's-Gravenhage. Een gereformeerde oplossing en de invloed daarvan in den lande, in: Regionaal historisch tijdschrift *Holland*, 17, nr. 5 (oktober 1985), p. 269-283.
29. *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 25 (1941), p. 426-427; H. J. Dam in: Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land, Utrecht (red. A. P. Crom e.a.), Kampen 1984, p. 32.
30. In dit gebouw werden kerkdiensten gehouden van 4 juli 1937-27 mei 1951. Zie: *Utrechtse Kerkbode*, 3 juli 1937 en *Classicale Kerkbode*, 26 mei 1951.
31. *Classicale Kerkbode*, 2 juni 1951. A. Graafhuis, Gert Oost, *Utrecht-Orgelstad*. Inventarisatie van orgels in kerken en kapellen in de stad Utrecht, in: *Maandblad van Oud-Utrecht*, 55 (1982), p. 159 noemen ten onrechte 1952 als bouwjaar van deze kerk.
32. *Utrechts Kerkblad*, Officieel weekblad van de Gereformeerde Kerken in de classis Utrecht, 17 juni 1969.
33. *Jaarboekje van Oud-Utrecht 1960*, p. 171.
34. *Trouw*, 13 mei 1982.
35. *Classicale Kerkbode*, 24, 31 december 1955, 7 januari 1956; *Centraal Weekblad*, 3 december 1955, 14 januari 1956.
36. *Honderd vijftig jaar gemeenten en predikanten*, p. 172-174.
37. Algemeen Rijksarchief, *Archief van het Ministerie van Justitie*, Afd. Kerkgenootschappen, doos 4. *Honderd vijftig jaar gemeenten en predikanten*, p. 172-174. *Trouw*, 2 april 1984; *Centraal Weekblad*, 13 april 1984.
38. *Jaarboeken (ten dienste van) de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 8-62 (1925-1979).
39. *Classicale Kerkbode*, 14 februari 1958.
40. *Honderd vijftig jaar gemeenten en predikanten*, p. 88 en noot 37.
41. *Kerkinformatie*, nr. 146 (januari 1984), p. 12-13.
42. Zie voor de aankondiging van de laatste dienst in de Zuiderkerk: *Centraal Weekblad*. Opinie en informatieblad voor de Gereformeerde Kerken, Utrechtse editie, 21 maart 1986. Hieraan werd ook in de landelijke pers aandacht besteed. Zie: *Nederlands Dagblad*, 24 maart 1986 en *Reformatorisch Dagblad*, 25 maart 1986.
43. Zie voor de Afscheiding te Utrecht: H. Kaajan, De Afscheiding in Utrecht, in: *Officieel Jaarboekje ten dienste der Gereformeerde Kerk van Utrecht*, 17 (1935), p. 5-14; F. L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834*, dl. IV, Kampen 1946, p. 330-358; C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, dl. IV, Provincie Utrecht, Dordrecht 1980, p. 180-290; A. Graafhuis ,,Soli Deo Gloria'' - ,,God alleen de eer''. De afscheidingsbeweging in de stad Utrecht, in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 57 (november 1984), p. 169-174; Idem, De Afscheiding in de stad Utrecht, in: *Aspecten van de Afscheiding* (red. A. de Groot, P. L. Schram), Franeker 1984, p. 41-56. Verder de uiterst betrouwbare historische roman van Gera Kraan-van den Burg, *Brandende harten*. De geschiedenis van Maurits en Suzanna van Hall, Kampen 1985[7], met name het eerste gedeelte voor Utrecht.

VAN JACHTHUIS NAAR LUSTSLOT

MOEILIJKHEDEN TIJDENS DE VERBOUWING VAN PALEIS SOESTDIJK 1815-1821

P. J. Goetghebuer, die in 1825 zijn ,,Verzameling der merkwaardigste gebouwen''[1]) publiceerde en daarin ook paleis Soestdijk besprak, kenmerkte de zojuist voltooide verbouwing van dit paleis met de woorden: ,,Het werk was langdurig en moeilijk (. . .)''. Goetghebuer moet stellig meer hebben geweten wat er zich in deze zes jaar heeft afgespeeld. Sinds de publicatie van H. W. M. van der Wijck in 1982 behoren de gegevens hierover allang niet meer tot de ,,geheimen van Soestdijk''[2]).

Toch is het interessant opnieuw aandacht te besteden aan het paleis, wat mag gelden als een van de meest geslaagde empire voortbrengselen in ons land. Dat dit niet zonder slag of stoot bereikt is mag blijken uit het volgende betoog[3]), waarin de moeilijkheden die zich tijdens de verbouwing hebben voorgedaan aan de orde komen. Tevens zal aandacht worden besteed aan de relatie tussen Jan de Greef, de architect van het paleis en zijn collega's de tuinarchitect Zocher en de eerste opzichter Reyers.

De schenking van Soestdijk

In het voorjaar van 1815 zou de prins van Oranje, de latere Willem II, zich bij Quatre-Bras bijzonder moedig

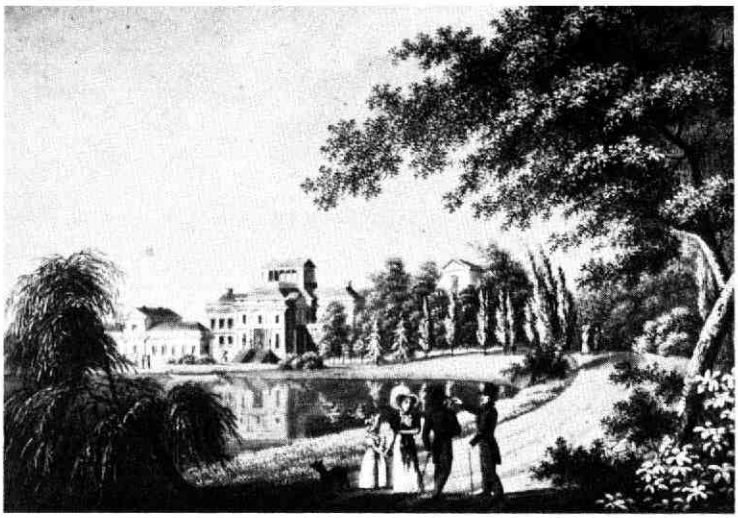

Paleis Soestdijk, tuinzijde met grote vijver. Litho naar een aquarel van C. de Kruiff. (Coll. Rijksprentenkabinet, Amsterdam).

hebben geweerd in de slag bij Waterloo. De Staten-Generaal hadden daarop besloten de prins namens het dankbare volk, het huis Soestdijk aan te bieden. Het verbouwen en het opnieuw inrichten van het laat 17de eeuwse, bakstenen huis, het moderniseren van de tuin en het oprichten van een gedenknaald in de omgeving van Soestdijk, zouden voor rekening zijn van de Staat. De minister van Binnenlandse Zaken werd voor de hele gang van zaken verantwoordelijk gesteld, vandaar de uitgebreide en informatieve correspondentie tussen de minister en o.a. de architect De Greef[4]), die het huis deed veranderen in een wijdse palladiaanse witte villa, met belvédère en gebogen colonnadevleugels[5]).

Op 13 september 1819, schreef de minister aan koning Willem I, dat De Greef had beloofd de verbouwing ,,met den allermeesten yver, omzichtigheid en spaarzaamheid ten uitvoer te doen brengen''. De Greef slaagde niet op alle punten: de verbouwing duurde niet zoals aanvankelijk was gepland twee jaar, maar zes jaar. Dat door de vertraging de kosten op de toch al steeds bijgestelde begroting opliepen, is niet verwonderlijk.

Wateroverlast

Toen De Greef in oktober 1815 de prins het plan ter verbouwing voorlegde, was er FL 330.000 nodig voor de verwezenlijking ervan. Twee jaar later bleek nog eens *f* 144.942 nodig voor het dekken van kosten die niet waren voorzien. Zo diende er voor *f* 5.500 een gemetseld riool te komen om het grondwater te ontlasten. Het water was een enorm probleem in de eerste jaren van de verbouwing. Het terrein was drassig en onregelmatig van structuur vanwege veen en oude grachten en vergravingen uit de tijd van de formele tuinaanleg. De oude grachten werden in allerhaast ingedamd, omdat het water van de pas gegraven vijver achter het paleis, naar de fundamenten toestroomde. Tot overmaat van ramp zorgde het aanhoudende regenweer in 1816 ervoor dat het werk onmogelijk gemaakt werd, daar het gebouw nog open lag.

Geen openbare aanbesteding

Na twee jaar bouwactiviteiten waren het corps-de-logis en de nieuwe zuidvleugel nagenoeg voltooid. De fundering voor de noordvleugel was bijna gereedgekomen, hoewel pas twee jaar later de 24 dorische zuilen voor deze vleugel werden geleverd. Dit was het resultaat van de gebrekkige organisatie van het bouwproject. Hoewel de minister ervan overtuigd was dat openbaar aanbesteden beslist mogelijk was, werd hier toch van afgezien. Het was naar alle waarschijnlijkheid de wens van de koninklijke familie de ambachtslieden in de dorpen in de omgeving van Soestdijk te begunstigen, door bij hen het werk te laten aanbesteden. Deze ambachtslieden waren echter niet gewend te werken aan een dergelijk omvangrijk en pretentieus project en men kwam maar moeizaam op gang.

Prinselijke wensen

Op 12 mei 1818 betrok het prinselijk paar - prins Willem was inmiddels getrouwd met Anna Pauwlowna - officieel paleis Soestdijk. Vier maanden daarvoor was de prins nog op Soestdijk geweest om alles in ogenschouw te nemen. Het bleek dat aan de inrichting nog al wat ontbrak: het meubilair was niet compleet en de vertrekken in het corps-de-logis waren nog niet gestoffeerd. De Greef vroeg daarop de minister autorisatie om alles in het werk te stellen zo snel mogelijk aan de wensen van de prins gehoor te geven en de door de prins en de prinses te bewonen vertrekken in gereedheid te brengen. In het voorafgaande jaar was al *f* 116.954 uitgegeven aan de meubilering en de stoffering van de vertrekken. Zo leverde Cohen, tapijtfabrikant te Baarn, voor de ,,Salon de Quatre Bras een tapijt in Doorniksche smaak, met medailloin in rond, na een door den Heer Architect te geven schets (. . .)''. In 1818, vlak voor de feestelijke intocht van

de nieuwe bewoners van het paleis, begrootte De Greef nog eens *f* 30.000 voor de aankoop van spiegels, kachels en kroonluchters.
Na de intocht zette met de verbouwingswerkzaamheden voort, hoewel er ook nu weer enkele zaken tussenkwamen die het werk ophielden. Zo werden arbeiders en werklieden uit hun werk gehaald om verhuisklussen en huisdiensten voor het prinselijk paar te verrichten. Enige tijd later werd een deel van de werkzaamheden onderbroken vanwege de zwangerschap van de prinses.

Koninklijk architect
Een andere factor die tot de vertraging leidde, waren de werkzaamheden van de architect zélf. De Greef werd tegen wil en dank in augustus 1816 per K.B. benoemd tot architect der Koninklijke Paleizen. Vanaf dat moment moest hij zijn aandacht verdelen over verscheidene projecten: paleis Noordeinde, waar hij de geschorste architect Ziesenis verving en het huis van Wassenaar-Obdam, wat De Greef verbouwde tot kroonprinselijk paleis. In september 1818 werd De Greef professor in de Handteeken- en Bouwkunde bij de Koninklijke Artillerie- en Genieschool te Delft, een post waar De Greef als eens voor had moeten bedanken. Een jaar later, in 1819, assisteerde hij de stadsbouwmeester van Amsterdam, Van der Hart, om deze na diens dood in 1820 op te volgen. Dit alles diende De Greef te combineren met zijn werkzaamheden op Soestdijk. In 1819 had de eerste opzichter op Soestdijk, Zeger Reyers, zijn post verlaten vanwege diens benoeming tot stadsbouwmeester van Den Haag. De koning verzocht De Greef toezicht op Soestdijk te blijven houden tot de voltooiing.

De laatste loodjes . . .
In juli 1819 werd een tussentijdse balans opgemaakt van de kosten van alles wat op de verbouwing betrekking had. De kosten van de verbouwing zelf, bedroegen in totaal *f* 125.474,71; de kosten van het ameublement *f* 161.242,36; de kosten van het schilderstuk van Pieneman, de prins bij Quatre-Bras voorstellende, het salaris van de rentmeester en diversen, bedroegen tezamen *f* 59.198,30; en tenslotte de kosten van de aanleg van het park, *f* 100.994,16. Bij elkaar opgeteld maar liefst *f* 446.909,53, ruim een ton meer dan aanvankelijk was begroot. In 1819 was de verbouwing echter nog lang niet afgerond en daarmee ook de begroting niet. De Greef schreef de minister dat deze hoger zou uitvallen door de stijging van de prijzen van bouwmaterialen en doordat er nog *f* 130.000 nodig was voor o.a. vloerkleden voor de vertrekken in de eindelijk voltooide noordvleugel. Nog in juli 1821 wendde De Greef zich schriftelijk tot de minister met de mededeling dat de kosten voor de bepleistering van het gebouw en voor de mahoniehouten parketvloer van de Stuczaal nog *f* 5.500 bedroegen . . .

Oude bekenden als collega's
De grote drie op Soestdijk, De Greef, Reyers en Zocher jr., kenden elkaar uit de studietijd. Ten tijde van Lodewijk Napoleon kregen zij, met 13 andere jonge kunstenaars, de gelegenheid met een beurs, in Parijs en Rome hun studie te beëindigen. De Greef en Reyers waren beide kwekelingen op het atelier van Percier, in Parijs. Zocher jr. arriveerde later en sloot zich bij hen aan. Gedrieën vertrokken zij in mei 1811 naar Rome en waren als jonge, gelijkgestemde bouwkunstenaars, in den vreemde op elkaar aangewezen en raakten stellig goed met elkaar bekend. Het is geen toeval dat deze drie, eenmaal terug in Holland, op Soestdijk werkzaam zijn geweest; de verbouwing van Soestdijk was een van de eerste en weinige grote projecten van na de franse tijd. Dat de drie goed geschoolde en hoog aangeschreven architecten voor de

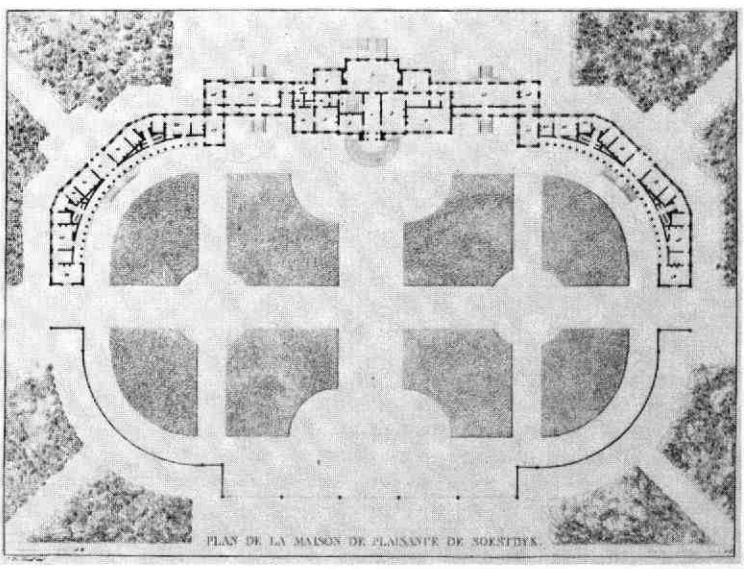

Plattegrond van Soestdijk. Uit: P. J. Goetghebuer, Verzameling der merkwaardigste gebouwen in het Koninkrijk der Nederlanden, Gent 1825. (Foto: Rijksmuseum, Amsterdam).

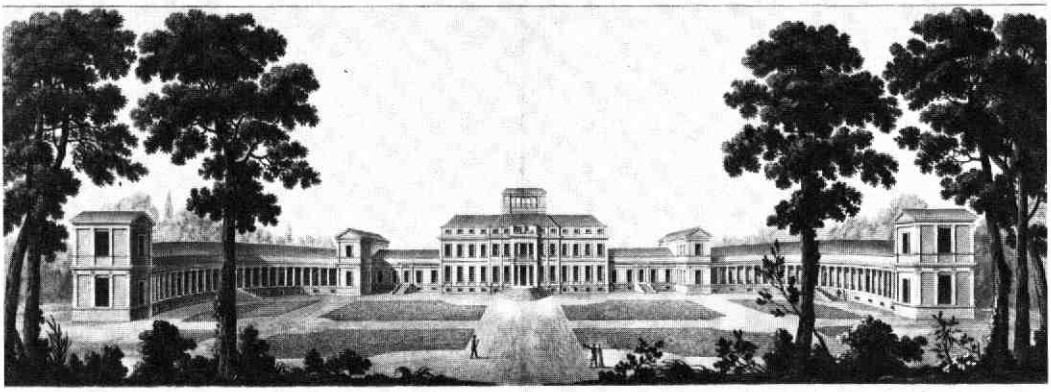

Paleis Soestdijk, Ingekleurde gravure door J. de Greef. (Coll. Ned. Doc. Centrum v.d. Bouwkunst, Amsterdam).

verwezenlijking van dit project in aanmerking kwamen, lag voor de hand.
Toen De Greef, in zijn hoedanigheid als Koninklijk Architect het steeds drukker kreeg, droeg hij Reyers voor als zijn opvolger, met de onderlinge afspraak dat De Greef achter de schermen toezicht zou blijven houden. Uiteindelijk besloot de minister dat bij afwezigheid van De Greef, Reyers hem zou vervangen. De Greef bepleitte salarisverhoging voor zijn vriend, ,,aangezien de moeilijkheid en veelelijke gevorderde eigenschappen ter vervulling van deze functiën(. . .)''.
De minister wilde hier niet op ingaan, zodat uiteindelijk de koning besloot Reyers salarisverhoging toe te zeggen en dat De Greef geen loon uitbetaald zou krijgen over de dagen dat hij niet op Soestdijk was. Enige tijd later gaf Reyers zijn post op, vanwege zijn nieuwe ambt in Den Haag. De Greef betreurde het vertrek van Reyers zozeer, dat hij zich afvroeg of zijn eigen werk op Soestdijk nu nog wel kon worden voortgezet.
Jan David Zocher jr. kwam op een heel andere manier op Soestdijk terecht. Zijn vader, Zocher sr., was indertijd als tuinarchitect van Soestdijk aangesteld. Toen deze twee jaar later, in 1817 overleed, volgde zijn zoon hem op. Deze procedure was geen vanzelfsprekende; het was de taak van de minister een opvolger aan te wijzen en er waren meer kandidaten. Misschien gaf de aanbeveling van de directeur van het koninklijk museum te Amsterdam, Apostool wel de doorslag tot de voorkeur van de minister voor Zocher jr., toen Apostool hem schreef over ,,zijn zeer hupsch en braaf karakter, zijne bekwaamheden als Architect, zijne smaak en de werken die hij reeds uitgevoerd heeft''.
We mogen aannemen dat de zoon voortgeborduurd heeft op het werk van de vader en dat er in principe weinig zal zijn afgeweken van de oorspronkelijke plannen, die door Zocher sr. zijn gemaakt, op basis van de tekening van De Greef van de oude situatie van het park. Dat de werkzaamheden van Zocher sr. en De Greef niet geheel op elkaar waren afgestemd, mag wellicht blijken uit het feit dat tijdens de verbouwing, het water van de grote vijver de fundamenten van de nieuw te bouwen vleugels dreigde te overspoelen, zoals we reeds eerder hebben kunnen lezen.

Krommenie *Paul Rem*
Whitstraat 9

Noten

1. Voluit: P. J. Goetghebuer, *Verzameling der merkwaardigste gebouwen in het Koninkrijk der Nederlanden*, Gent 1825.
2. H. W. M. van der Wijck, ,,Soestdijk'' in zijn *De Nederlandse Buitenplaats aspecten van de ontwikkeling, bescherming herstel*, Alphen aan den Rijn 1982, pp. 349-71 en noten.
   Het is tekenend dat tot nu toe in de literatuur weinig aandacht is besteed aan de Nederlandse architectuur van de eerste helft van de negentiende eeuw. De tentoonstellings catalogus *Reizen naar Rome. Italië als leerschool voor Nederlandse Kunstenaars omstreeks 1800*, Haarlem (Teylers museum) 1984, bevat een uitstekende en vrij recente literatuuropgave op dit gebied.
3. Het artikel is gebaseerd op de scriptie van P. H. Rem, *Jan de Greef (1784-1834) en de verbouwing van Soestdijk van 1815-1821*, V.U. Amsterdam 1985.
4. De minister diende van alles op de hoogte gesteld te worden. De correspondentie wordt bewaard in het ARA, Den Haag, Min. Binn. Zak. 1813-1848, Bb 401 Verbalen Soestdijk 1817-1823, nrs. 1-300.
   Fin. Dom. B262-263 Soestdijk 1814-1818, Tweede afd. Binn. Zak. Noord. Prov. verbaal van het verhandelde 25 sept.4-12-1815 nr. 62 (13-12-1815).
5. Als literatuur voor wat betreft de voorgeschiedenis van het paleis, zijn de volgende publicaties de moeite waard: J. H. Dodeweerd, ,,Soestdijk'', *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*, 12 (1902) 24, pp. 307-20, M. D. Ozinga, *Daniël Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938, Ozinga, ,,Een vergrootingsplan voor het huis Soestdijk van den Rotterdamschen architect David van Stolk'', *Oudheidkundig Jaarboek*, 7 (1938) pp. 88-91 en Van der Wijck, op. cit. (noot 2).

DE UTRECHTERS EN HUN HANDEL ACH LIEVE TIJD (11)

,,Ach lieve tijd'' geeft in aflevering 11 informatie over ,,Dertien eeuwen Utrecht, de Utrechters en hun handel''. Maar de twintig pagina's-met-foto's doorbladerend blijkt de lezer dat 1122 het oudste jaartal is in het overigens best lezenswaardige verhaal over dit onderwerp. Ergens wordt incidenteel ook nog 936 genoemd, het jaar waarin de stad haar eerste eigen munt kreeg. Dit betekent dat hij (of zij) van de aangekondigde dertien eeuwen er toch wel zo'n vijf mist. Niet dat dit op zichzelf heeft geleid tot mijn reactie.

Die komt voort uit de laatste pagina van het relaas, waar op 46 regels in twee kolommen onder het trefwoord ,,Jaarbeurs'' de geschiedenis wordt afgedaan van wat inmiddels is uitgegroeid tot de grootste beurzenorganisatie binnen de Benelux. Als instituut dateert de Jaarbeurs ,,pas'' van 1916. Dit jaar bestaat ze dus 70 jaar. Een vitale dame, springlevend en vol plannen. Wanneer we ons realiseren dat het fenomeen ,,handel en markten'', dat we hier te pakken hebben, zeker dateert uit de tijd van het oude Egypte of nog eerder, dan is het jammer dat de lezer ter zake van bijna de helft der beloofde dertien eeuwen niet wordt geïnformeerd. En dan te bedenken dat Utrecht omstreeks 1125 al vier reguliere jaarmarkten kende! Maar nu terug naar de Jaarbeurs van 1916. Pril begonnen als ,,Vereeniging tot het houden van Jaarbeurzen in Nederland'', een stap, genomen in de eerste wereldoorlog, toen ons land was afgesloten van het buitenland, zeker voor wat beterft het goederenverkeer. Nadat in de winter van 1915 op 1916 door de afdeling Utrecht van de pas opgerichte Vereniging Nederlands Fabrikaat bij het hoofdbestuur een voorstel was ingediend tot het houden van een nationale Jaarbeurs, werd Utrecht al direct als meest centrale stad in Nederland daarvoor de aangewezen plaats genoemd. En zo ontstond en groeide het instituut, dankzij de inspanningen van mensen als Van Zijst, Fentener van Vlissingen en Graadt van Roggen, aan wie de namen herinneren van drie van de wegen rond het huidige beurscomplex.

Dat Utrecht een belangrijk handelscentrum kon blijven, zoals ,,Ach lieve tijd'' ons op pagina 266 meldt, is voor een belangrijk deel te danken aan de activiteiten van de Jaarbeurs. Ter illustratie een paar cijfers. Op ruim 25 hectare terrein staan thans de beursgebouwen, met daarin een verhuurbare oppervlakte van ruim 100.000 m². Daarnaast (of beter: daar tegenover, en wel aan de andere kant van de Croeselaan) staat het imposante Beatrixgebouw, met 40.000 m² beschikbaar voor beurzen, en met 47 vergaderzalen en één grote congreszaal, met plaats voor 1100 personen. Deze zaal, in omroepland wel ,,de zaal van Mies'' genoemd, is rechtstreeks gekoppeld met het radio- en televisiecentrum in Hilversum, zodat zijn populariteit bij de programmamakers voor de hand ligt. De jaarlijkse evenementenkalender van de Jaarbeurs telt zo'n 40 vakbeurzen en vergelijkbare manifestaties, waar bij elkaar zo'n één miljoen vaklieden elkaar ontmoeten. Daar komen dan nog eens één miljoen vergaderklanten bij, die de 25.000 bijeenkomsten bezoeken, die op jaarbasis in de gebouwen plaatsvinden. Kortom: er is best genoeg werk voor de 500 vaste en 1000 ambulante Jaarbeurspersoneelsleden, die met hun activiteiten ook nog eens zorgen voor een belegde boterham bij enkele duizenden vaklieden bij standbouwers, toeleveranciers en dergelijke bedrijven, waarmee de Jaarbeurs bij haar activiteiten samenwerkt.

Twee kolommetjes zijn bepaald te pover om te schetsen wat sinds 1916 op beursgebied in Utrecht is gepresteerd. Ook deze aanvulling schiet natuurlijk te kort. Misschien valt er straks wat meer te lezen in een mogelijk gedenkboek, te verschijnen in 1991, bij het 75-jarig jubileum?

Baarn *Kees de Haas*
Drakenburgerweg 69

BOEKENSCHOUW

A. W. Reinink, J. A. Schuur (red.). Bouwen voor Utrechts Universiteit, Architectuur en stedebouw binnen de stad. Utrecht, Matrijs, 1985. 132 pagina's, geïllustreerd, f 24,95. ISBN 90 70482 29 0.

In 1986 staat de Utrechtse Universiteit in het centrum van de belangstelling. 352 jaar geleden, in 1634, stichtte de Utrechtse Vroedschap de ,,Illustre School''. In februari 1636 werd de school verheven tot academie. Tal van manifestaties zullen het zeventigste lustrum van de Universiteit begeleiden. De spits werd op 13 december 1985 afgebeten door het

Universiteitsmuseum. De tentoonstelling ,,Bouwen voor de Universiteit'' toonde de ontwikkeling in de huisvesting van de Universiteit en haar instituten.

Ook de publicatie ,,Bouwen voor Utrechts Universiteit'' zag bij de opening van de tentoonstelling het licht.
Het boek bevat vijf hoofdstukken die betrekking hebben op vijf aspekten van de universiteitsgebouwen. Het eerste hoofdstuk belicht het Domcomplex met naaste omgeving. Het academiegebouw komt hierna aan de orde. De Sterrenwacht in relatie tot de Utrechtse verdedigingswerken wordt behandeld in het derde hoofdstuk. Het vierde en vijfde hoofdstuk bestrijken de nieuwbouw voor instituten, zoals laboratoria aan de rand van de stad en het diergeneeskunde complex.

In 1899 schreef Mr Dr S. Muller Fz. het boek ,,De Universiteitsgebouwen te Utrecht''. In 1956 werd dit door J. W. Smit aangevuld en opnieuw uitgegeven. Dit boek besloeg hoofdzakelijk de geschiedenis van het Domcomplex en het academiegebouw. In de inleiding wordt deze vroegere uitgave gememoreerd. In de nieuwe publicatie zou echter ,,meer accent gelegd'' worden ,,op de bouw- en architectuurhistorische aspecten''. Wat betreft het Domcomplex zijn de schrijvers niet volledig geslaagd. Vooral een aanvulling met de ontwikkelingen na 1899 wordt, vanzelfsprekend, gegeven. Een toch zeker architectuurhistorisch aspect als de restauratie van Achter de Dom 7 in 1892, waarbij bijvoorbeeld de kantelen en het zadeldak werden gereconstrueerd, komt niet aan de orde.
De drie overige hoofdstukken geven een bouwgeschiedenis die niet eerder zo uitgebreid aan de orde is gekomen.
,,Op oude verdedigingswerken: de Utrechtse sterrenwacht'' beschrijft zowel de wetenschappelijke als de architectonische benadering van een ,,waarnemingspost'' tot het doen van ,,astronomische speculatiën''. In 1642 stelde de Stad de Smeetoren, een voormalige verdedigingstoren, ter beschikking van de academie. Ook werden instrumenten aangeschaft. De sterrenwacht op de Smeetoren is nooit een werkelijk succes geweest. In 1853 kwam met de eerste steenlegging op het bolwerk Zonnenburg verandering in een uitzichtloze situatie. Tot 1964, de ingebruikneming van het observatorium in de Uithof, is de sterrenwacht op het oude bolwerk als enige in Utrecht in gebruik geweest.
De verplaatsing van universiteitsinstituten naar de stadsrand, en verder, komt aan de orde in het hoofdstuk ,,naar de standsrand: academische gebouwen uit de periode 1815-1915''. Verschillende medische en fysische laboratoria passeren de revue.

In het hoofdstuk ,,het complex Diergeneeskunde'' komt vooral de procedurele kant van het complex, bijvoorbeeld het geruzie met de gemeente, aan de orde. Slechts een aantal gebouwen wordt uitgebreid, vooral beschrijvend, behandeld.
Het boek,,Bouwen voor Utrechts Universiteit'' is mooi uitgevoerd met een fraai omslag en een ruim aantal, ook kleuren-, afbeeldingen. Mede de prijs, minder dan 25 gulden, in aanmerking nemend, is het boek zeker de aanschaf waard. Op zijn minst hinderlijk is het echter dat op drie plaatsen in het boek, pag 38/40, 67 en 69, het lezen gepaard gaat met ingewikkeld gepuzzel. De tekst is op die plaatsen door elkaar gegooid.

E. M. K.

maandblad oud-utrecht

59e jaargang nr. 6 - juni 1986

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,–.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht,
tel. (030) 73 07 12

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14
I.S.S.N.: 0030-6738

S. MULLER FZ. ALS GESCHIEDSCHRIJVER IN ZIJN VÓÓR-UTRECHTSE PERIODE

De eerste twee publicaties van S. Muller Fz. (1848-1922) zijn wat in de vergetelheid geraakt. Naar mijn idee ten onrechte. Het gaat hier namelijk om interessante maritiem-historische werken, met juridische en economische kanten.
Muller is door zijn werkkring als archivaris in het Utrechtse niet doorgegaan in de richting van de maritieme geschiedschrijving. Terwijl er op grond van zijn eerste studies eigenlijk wel wat van hem te verwachten viel. Over die twee eerste boeken van Muller hier achter meer.
Mullers publicitaire arbeid begon met zijn Leidse proefschrift *,,Mare Clausum''* (1872). Hierna volgde *,,Geschiedenis der Noordsche Compagnie'* (1874). In totaal deed Muller een 14-tal publikaties op het gebied van de maritieme geschiedenis het licht zien. Zijn benoeming tot gemeente-archivaris van Utrecht (1874) deed hem echter, logischerwijze, de kant van de mediaevisitiek opgaan. Bekend werden zijn twee bundels ,,Schetsen uit de middeleeuwen'' (deel 1 1900 en deel 2 1914).
Talrijke detailstudies over lokale (Utrechtse) historische onderwerpen verschenen van Muller's hand. Daarnaast ontsloot hij de historie en maakte haar toegankelijk door een groot aantal bronnenuitgaven, 93 in getal, van uiteenlopende aard en omvang.

In het archiefwezen wordt Samuel Muller's naam nog altijd met ere genoemd. Als gemeente-archivaris van de stad (1874-1918) en rijksarchivaris van de provincie Utrecht (1879-1921) verzette hij zeer veel werk. Veel archiefinventarissen en catalogi werden door hem vervaardigd. Tevens bemoeide hij zich intensief met de organisatie van het archiefwezen. De eerste Nederlandse Archiefwet (1918) kwam mede door zijn toedoen tot stand. Ook de archivistiek (ordenen en beschrijven) had zijn warme belangstelling. Zijn gedachten daarover vonden hun neerslag in de ,,Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven'' (uitgegeven door de Vereniging van Archivarissen in Nederland, 1898), die hij samen met J. A. Feith en R. Fruin Th. Az. schreef.

Mare Clausum
Het idee voor zijn dissertatie werd Samuel Muller vermoedelijk aan de hand gedaan door zijn leermeester en latere vriend Robert Fruin. Hij werkte van 1869-1872 aan deze studie, die in 1872 verscheen onder de titel ,,Mare Clausum. Bijdrage tot de geschiedenis der rivaliteit van Engeland en Nederland in de zeventiende eeuw''. Het boek, dat de periode 1609-1642 bestrijkt, gaat zeer gedetailleerd in op de visserijgeschillen tussen Engeland en de Republiek.
Al vanaf de vroege middeleeuwen matigde Engeland zich het ,,dominium maris'' aan. De Engelsen waren zeer verbolgen over Hugo de Groot's ,,Mare Liberum'' (1609). Diverse pamfletten verschenen hierna om de Engelse kant naar voren te brengen. Bekend werd vooral John Selden's ,,Mare Clausum''. Een essay in opdracht van Jacobus I in 1617 geschreven, maar pas door Karel I in 1635 uitgegeven. Selden betoogde dat de koning van Engeland heer is van de zeeën, die Engeland omgeven.
Deze vier zeeën, tesamen vormend de *Oceanus Britanicus* strekken zich uit ten oosten tot de Nederlandse en Deense kusten, ten zuiden tot de Franse kust (inclusief het gehele Kanaal) en de Spaanse noordkust, ten westen iets voorbij Ierland en ten noorden tot de Shetland Eilanden . . . De Engelsen verlangden erkenning van hun rechten en wilden af en toe belasting heffen (visserijrechten). Zij kwamen daarbij voortdurend met de Hollanders in conflict, die met hun haringbuizen dicht onder de Engelse en Schotse kusten visten (dit was de zgn. Grote Visserij). Ook in het Noorden ontstonden moeilijkheden tussen Engeland en de jonge Republiek. Het ging daarbij om de walvisvangst, de kleine Visserij, bij Spitsbergen en omgeving. Vanuit de Republiek werden verschillende ,,ambassades'' (gezantschappen) naar het Engelse hof gezonden ter bespreking van de moeilijkheden (zo in 1610, 1618-19, 1621, 1621-23, 1624, 1625, 1627, 1628-29, 1636-37, 1639).
Eigenlijk werd er in de door Muller beschreven periode niets echt opgelost. Overigens ook in later tijden niet. Het probleem is nog steeds aktueel, vergelijk de recente visserijconflicten tussen Engeland en Nederland en Denemarken of tussen Nederland en België . . .

Hoewel het boek gebaseerd is op uitgebreid minutieus bronnenonderzoek van onuitgegeven bronnen in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, als resolutiën van de Statengeneraal en rapporten van de diverse gezantschappen en gelardeerd met talrijke (letterlijke) citaten is het toch niet geheel bevredigend. Het bijna 400 blz. - inclusief 12 bijlagen - omvattende werk is strikt chronologisch van opzet en vooral beschrijvend, en nauwelijks analyserend van aard. Muller zelf was achteraf niet zo tevreden over zijn ,,Mare Clausum'', hoewel Fruin hem toch schreef: ,,Uw dissertatie heeft mijn verwachting overtroffen''[2]).

De Noordsche compagnie
Muller's tweede publikatie was wederom een studie op het gebied der zeegeschiedenis, met economische en juridische aspecten.

Het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen had een prijsvraag uitgeschreven met als onderwerp ,,Een historisch overzicht van de ontdekkingen der Hollanders in de Noordpoolzeeën en van hunne vestiging op enkele punten, voornamelijk op Spitsbergen, alsmede van de internationale geschillen der Nederlandsche republiek met Engeland, Denemarken en Zweden over de vaart en visscherij in het Noorden''.
Hoewel Samuel Muller het onderwerp van deze ,,rommelige prijsvraag''[3]) wel wat beperkte werd hem toch op 24 juni 1873 de gouden ereprijs toegekend voor zijn beantwoording. Dat antwoord, ,,Geschiedenis der Noordsche Compagnie'', verscheen een jaar later in druk (1874). Het kloeke boek (440 blz., inclusief 22 bijlagen) had Muller ongeveer een jaar van onderzoek gekost. Door het werk voor zijn dissertatie was hij natuurlijk goed bekend met de bronnen over het betreffende tijdvak. Deze gedetailleerde studie over de opkomst en ondergang van de Noordsche Compagnie (1614-1642) is een stap vooruit vergeleken bij Muller's proefschrift. De verhaaltrant is levendiger, het onderwerp boeiender. Het werk was zeer oorspronkelijk: er was nog nooit over de Noordsche Compagnie gepubliceerd.
Het archief van deze maatschappij was helaas verloren gegaan, maar Muller benutte vele andere bronnen uit het Algemeen Rijksarchief.
In 1614 werden er twee compagnieën met octrooi van de Staten-Generaal opgericht (waarbij alle andere Nederlanders van handel op hun terrein werden uitgesloten):
- de Compagnie van Nieuw-Nederland, en
- de Noordsche Compagnie

die aanvankelijk nauw met elkaar verbonden waren. Doel: walvisvangst en walrusvangst, later ook zeerobben en beren (huiden). Kamers (kantoren) ontstonden in: Amsterdam, Delft, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen. De Zeeuwen kwamen er in 1617 bij (kamers in Middelburg, Vlissingen en Veere). In 1622 en 1636 fuseerde men met kleinere compagnieën (zo ontstonden in 1636 nog kamers in Harlingen en Stavoren). De verschillende kamers hadden hun eigen bewindhebbers en gedroegen zich tamelijk zelfstandig.
De leiding berustte bij de algemene vergadering, die drie maal per jaar vergaderde, bij toerbeurt in één der kamers. Holland bezat een overwicht wat stemmen betreft.
,,De hoofdreden van haar bestaan was dus het streven tot handhaving van het recht der Nederlanders om zich naast de Engelsen op Spitsbergen te vestigen, en de compagnie begon dan ook natuurlijk met in haar vaan de vrijzinnige leuze ,,mare liberum'' te schrijven''[4]).
Tijdens de jaren 1619-1624 beleefde de compagnie haar grootste bloei. De Engelsen waren de belangrijkste concurrenten, ook met Denemarken en Frankrijk ontstonden geschillen. Uiteindelijk deed niet de buitenlandse, maar de binnenlandse concurrentie de Noordsche Compagnie de das om.
Muller geeft allerlei saillante details over b.v. het verblijf in Smerenburg op Spitsbergen en bijzonderheden over andere plaatsen en gebeurtenissen in het Noordpoolgebied. Hij was - terecht - meer ingenomen met dit boek dan met zijn dissertatie.
Ook de kritiek was gunstig, P. A. Tiele schreef in ,,De Gids'' (1875): ,,mogen wij nog menige zoo conscientieus bewerkte en goed geschreven monographie van Muller's hand ontfangen!''.

S. Muller Fz. Portret van ca. 1868

Waardering

Hoewel ik weinig reacties uit de tijd zelf heb gevonden meen ik toch te mogen concluderen dat de eerste twee historische werken van S. Muller Fz. gewaardeerd werden. Voor zijn tweede studie ontving hij zelfs een prijs.
In later tijd is zijn ,,jeugdwerk'', naar mijn idee ten onrechte, wat in de vergetelheid geraakt. P. J. Blok haalt Muller's beide hier besproken boeken nog aan in zijn ,,Geschiedenis van het Nederlandsche Volk'' (deel 2, 1896). Maar in de nieuwe ,,Algemene Geschiedenis der Nederlanden'' (deel 7, 1980) komt hij niet meer voor.
Muller's ,,Noordsche Compagnie'' wordt vermeld in de bibliografie in deel 2 (1977) van ons meest recente maritiem-historische overzicht de ,,Maritieme geschiedenis der Nederlanden''. Zijn beide werken worden weer wel genoemd in de uitgebreide bibliografie van de recente ,,Encyclopedie van Zeeland'' (deel 3, 1984).
Afsluitend meen ik te mogen stellen dat ,,Mare Clausum'' zowel als ,,Geschiedenis der Noordsche Compagnie'' nog altijd waardevol zijn voor degene, die de zeegeschiedenis van onze Republiek in de eerste helft der zeventiende eeuw tot object van studie wil maken. Op onderdelen zijn beide werken natuurlijk ver-

ouderd, maar met name het overvloedig gebruik van archiefbronnen en de citaten daaruit maakt raadpleging ervan nog altijd zinvol.

Lange Noordstraat 1
4331 CB Middelburg

P. W. Sijnke,
gemeente-archivaris
van Middelburg

Noten:

1) Huizinga, Verzamelde werken, VI, 550.
2) In een ongepubliceerde brief, gedateerd Leiden 25 oct. 1872 in de Papieren Muller, inv. nr. 1 (G.A. Utrecht).
3) Kernkamp, Levensbericht van S. Muller Fz., *Jaarboek der Kon. Akademie van Wet. te Amsterdam* (1924), 1-62.
4) Muller, Noordsche Compagnie, 88.

DE GRAAF VAN MEGEN:

EEN REGERINGSGETROUWE EDELMAN EN ZIJN ROL IN UTRECHT (1567)

Even ten zuiden van de Maas, ten noorden van Oss, ligt het plaatsje Megen; het ligt buiten het drukke verkeer en trekt niet veel toeristen. De meeste Nederlanders, die wel verre landen bezoeken, zullen van Megen wel nauwelijks gehoord hebben. En toch was er een tijd, dat de naam Megen in onze lage landen goed bekend was, ook in Utrecht, maar die tijd ligt nu al ruim vier eeuwen achter ons. Als we thans echter in het plaatsje Megen komen, worden we toch nog aan die oude tijd herinnerd.
In het centrum van de plaats Megen bevindt zich het Graaf de Brimeuplein; op het naambordje van dit plein staat onder de naam van het plein: Graaf van Megen 1524-1572. Het is deze graaf, die in 1567 in de stad Utrecht een belangrijke rol heeft gespeeld. De Latijnse tekst op het standbeeld, dat op het Graaf de Brimeuplein staat, geeft aan welke belangrijke positie deze graaf van Megen in onze geschiedenis heeft bekleed: Stadhouder van Gelderland, Groningen, Friesland en Overijsel, ridder van het Gulden Vlies enz. Wie was deze ,,Illustrissimus Comes (Graaf) Carolus de Brimeu'', zoals hij op zijn standbeeld wordt genoemd? Hoe kwam deze Zuidnederlandse edelman hier in Megen? Waarom stond hij, voor wie Frans J. R. Donkers P. Hz. in 1852 dit standbeeld heeft opgericht, in zo'n aanzien, dat de regering hem zoveel stadhouderschappen heeft toevertrouwd?
De plaats Megen en naaste omgeving waren in de middeleeuwen een zelfstandig graafschap; in 1469 verkocht een zekere Jan Dickbier dit graafschap aan de Zuidnederlandse edelman Guy de Brimeu, Heer van Humbercourt. Deze edelman stond in hoog aanzien bij Karel de Stoute; toen deze Bourgondische hertog in 1477 bij Nancy sneuvelde en Gent in opstand kwam tegen het Bourgondische gezag, werd Guy de Brimeu, als trouwe aanhanger van de Bourgondische hertogen, door de Gentenaren gevangen genomen en terechtgesteld. Als graaf van Megen werd hij toen opgevolgd door zijn oudste zoon Adriaan; toen deze in 1515 stierf zonder wettige nakomelingen werd zijn broer Eustache graaf van Megen en na diens dood in 1547 werd deze graaf opgevolgd door zijn zoon, de bovengenoemde Charles de Brimeu.

Karel V verenigde alle zeventien Nederlanden onder zijn bestuur en toen hij in 1555 afstand deed van de regering, volgde zijn zoon Filips II hem op. Deze onderscheidde de voorname Nederlandse edelen en zo werd Charles de Brimeu in 1556 benoemd tot ridder van het Gulden Vlies en in 1560 werd hem het stadhouderschap over Gelderland toevertrouwd.

De Ligue

Toen Filips II in 1559 voor goed de Nederlanden verliet en zich in Vlissingen inscheepte voor zijn reis naar Spanje, had hij het bestuur over de Nederlanden toevertrouwd aan zijn halfzuster Margaretha van Parma. Haar voornaamste raadsman was Granvelle, die in 1559 als aartsbisschop van Mechelen ook nog het hoofd werd van de Nederlandse kerk. De voorname edelen ergerden zich aan de overwegende invloed, die deze hoge geestelijke uitoefende; in mei 1562 sloten Oranje, Egmond, Hoorne, Aremberg en Megen een bond, de Ligue, die Granvelle wilde wegwerken, een eind wilde maken aan de strenge geloofsvervolging en die bovendien aandrong op het bijeenroepen van de Staten-Generaal. Filips II gaf in zoverre toe, dat hij in 1564 Granvelle uit de Nederlanden terugriep. Van matiging van de strenge geloofsvervolging was echter geen sprake en van het bijeenroepen van de Staten-Generaal wilde de koning ook niets weten.
Tegen het eind van 1565 sloten ook de lagere edelen zoals Lodewijk van Nassau en Hendrik van Brederode zich aaneen in een bond, het Compromis; zij dachten er al over, om over te gaan tot gewapend verzet.
Ook de leden van de Ligue wilden zich nu beraden over de te nemen maatregelen; de prins van Oranje en anderen kwamen in maart 1566 te Hoogstraten bijeen. Bij deze samenkomst waren o.a. ook aanwezig George van Holl, en andere Duitse krijgsoversten, zodat hier ook wel over gewapend verzet gesproken zal zijn. Megen wilde echter van geen gewapend verzet weten en hij onttrok zich nu aan de Ligue; zijn rol werd minder fraai, toen hij geregeld aan Margaretha ging overbrieven, wat hij van de andere edelen te weten kwam. Bij haar kwam hij dan ook als een gezagsge-

trouwe edelman in hoge gunst te staan; later werd van Megen in een spotschrift gezegd, dat zijn devies wel zou kunnen zij het spreekwoord:
,,Die 't vier van doen heeft
Moetet in de asschen soecken.''
Hij, die zijn doel wil bereiken, moet niet al te kieskeurig met zijn middelen zijn; hij, die een vuur wil stoken, moet in de as wroeten, om de vonken tot een vlam aan te wakkeren.
In de zomer van 1566 raadde Megen de landvoogdes aan, om troepen te werven; hij waarschuwde, dat aanhangers van Brederode, die zich geuzen noemden, gewapend verzet voorbereidden. Margaretha was hem dankbaar en verzocht hem o.a. de heer en vrouw van het naburige Batenburg in de gaten te houden en hen te vermanen toch trouw aan de katholieke kerk te blijven.
Toen in de zomer van 1566 Megen en Aremberg, de stadhouder van Groningen, Friesland, Drente en Overijsel, die steeds trouw aan de koning gebleven was en zelfs nooit lid van de Ligue was geweest, enige tijd in Antwerpen vertoefden, vreesden de calvinisten daar, dat deze beide graven wel eens regeringstroepen in hun stad zouden kunnen brengen; zij drongen er dan ook op aan, dat deze beide edelen hun stad, waarvan Oranje burggraaf was, zouden verlaten.

Megen bezet Utrecht

Tegen het eind van 1566 bereidden de calvinisten onder leiding van Hendrik van Brederode zich voor op gewapend verzet; het werd toen ook steeds duidelijker, dat Oranje hen gunstig gezind was. Margaretha van Parma en ook het stadsbestuur van Utrecht vreesden, dat de prins welwillend zou toezien, als Brederode vanuit zijn stad Vianen een aanslag op Utrecht zou ondernemen. De Staten van Utrecht verzochten daarom in het begin van 1567 aan Margaretha, dat zij ,,een hoofd ende capitain'' zou zenden, die in Utrecht de leiding in handen kon nemen. Tot nu toe had de landvoogdes Oranje nog ontzien, maar thans tastte zij door; zij gaf Megen bevel zo snel mogelijk met een troepenmacht Utrecht te bezetten. Aan het stadsbestuur deelde Margaretha mee, dat Megen naar Utrecht kwam ,,gemerckt dat onse neve de prince van Oranien absent is vandaer ende oyck, dat hy

Het standbeeld van de Graaf van Megen op het Graaf de Brimeuplein te Megen. (Foto van H. F. Grondijs.)

soe gheen luyden aen de hant en heeft om te versiene ter bewaernisse der stad van Utrecht." Op de avond van 27 februari kwam Megen al in Utrecht aan; de volgende dag trokken zijn troepen, tien vendels, de stad binnen.
Na een lange tijd van vrees en onzekerheid was Utrecht eindelijk veilig gesteld voor de aanslagen van Brederode; de schoolmeester van de St. Hiëronymusschool konstateerde met vreugde: ,,Aldus en hebben wij, god danck, noyt beter niet gehadt, dan nu."
Megen zelf nam zijn intrek in het Catharijneconvent in de Lange Nieuwstraat; zijn manschappen werden bij de burgers ingekwartierd.
De Antwerpse Lutheraan Godevaert van Haecht merkte terecht op naar aanleiding van de bezetting van Utrecht door Megen ,,welck den prinsche van Oraenghien en meer andere seer mishaechde, sorgende (vresende), dat den aangrijp van Brederode op Utrecht niet wel te werkcke gaen en soude."
Van een aanslag van Brederode op Utrecht was dan ook geen sprake meer; Brederode, vermoedelijk door Oranje voor de komst van Megen gewaarschuwd, was intussen uit Vianen naar Amsterdam vertrokken, waar hij voorlopig verhinderde, dat daar regeringstroepen werden ingenomen. Oranje liet, als stadhouder van Holland, Brederode in Amsterdam rustig zijn gang gaan; hij wachtte eerst drie weken met zich over de gebeurtenissen te Amsterdam uit te spreken en toen deelde hij vaag mee, dat hij door een bode aan Brederode zijn mening wel te kennen zou geven.
Margaretha trad intussen krachtig op en tenslotte zag Brederode het nutteloze van zijn gewapend verzet in; hij scheepte zich in en vertrok naar de Oostfriese haven Emden. Megen trok nu ook naar Amsterdam en heeft nog geuzentroepen van Brederode achtervolgd; tijdens deze achtervolging hebben zijn troepen de boeren grote overlast bezorgd ,,hare goederen spolierende (plunderende) en berovende onder het dexel (voorwendsel) van dat se Geus waren en de Geusen wel getracteert en gunste betoont hadden."
Om Utrecht volledig in bedwang te houden, moesten de calvinisten op 24 juni 1567 en volgende dagen hun wapens komen inleveren in het kasteel Vredenburg in tegenwoordigheid van Megen en Bossu; deze laatste Zuidnederlandse edelman was voorlopig als plaatsvervanger van Oranje, die naar het Duitse rijk was uitgeweken, tot stadhouder over Utrecht aangesteld.
Megen en Aremberg hadden er al tegen het eind van 1566 voor gezorgd, dat in hun gewesten geen calvinistische preken meer gehouden werden. Beide graven bleven trouwe aanhangers van de regering, ook toen Alva tot landvoogd over de Nederlanden was aangesteld. Toen Lodewijk van Nassau, de jongere broer van de prins van Oranje, in april 1568 Groningen binnenviel en Aremberg uit Brussel snel naar het noorden trok, om de geuzen uit zijn gewesten terug te drijven, trok ook Megen naar het noorden, om Aremberg te hulp te komen.
Hij kwam echter te laat, want Aremberg was toen juist bij Heiligerlee door Lodewijk van Nassau verslagen; Aremberg zelf kwam in die slag om het leven. Megen trok nu snel naar de stad Groningen en zorgde ervoor, dat de geuzen zich niet van deze plaats konden meester maken:
,,Hij (Megen) 't gevaar van Groeningen overwegende, trok spoediglijk daar binnen en vergaderde daar al 't volk, dat hij bij malkander kon krijgen, opdat het zelfde niet in Lodewijks handen zou vallen."
Als trouw aanhanger van de regering werden de provincies van Aremberg, Groningen, Friesland, Drente en Overijsel, nu aan Megen toevertrouwd.
Op 7 januari 1572 is Megen te Zwolle onverwachts gestorven ,,onghetrouwt sonder kinderen, wel eenighe bastaerden."
Voor stadhouders, die tijdens de opstand tot aan hun dood trouw aan de Spaanse koning bleven, richtte men in ons land bij voorkeur geen standbeelden op. Ik ken slechts twee uitzonderingen:
voor Caspar de Robles, Heer van Billy, die Megen als stadhouder over de noordelijke gewesten opvolgde, staat een standbeeld, de zogenaamde Stenen Man, op de dijk bij Harlingen. De andere uitzondering is het standbeeld van Charles de Brimeu, graaf van Megen, op het Graaf de Brimeuplein in de plaats Megen.

H. F. van Riellaan 3
Utrecht

Dr A. van Hulzen

EEN MIDDELEEUWSE HOFSTEDE BIJ DE BILT

Het uitgestrekte moerasgebied, dat was gelegen ten oosten van de Vecht, vormde tot ver in de middeleeuwen een natuurlijke barrière tussen het Sticht en Gooiland. Eerst in de tweede helft van de 15e eeuw begon de ontginning van het veen haar voltooiing te naderen. Hierdoor werd een definitieve afbakening van de Stichts-Gooise grens noodzakelijk, hetgeen echter aanleiding gaf tot grote onenigheid. Aan Hollandse zijde heerste namelijk de opvatting dat deze grens van oudsher gelopen zou hebben vanaf de Leeuwenpaal ten noord-westen van Eemnes, via De Vuursche en de hofstede van Elten naar de Vecht bij Breukelen; een opvatting die door de Stichtenaren werd bestreden. Een voor de Hollanders vervelende

bijkomstigheid was de onzekerheid omtrent de ligging van de hofstede van Elten, een bouwwerk dat zou dateren uit de tijd dat de abdis van Elten het wereldlijke gezag over het Gooi had uitgeoefend. De talrijke geschillen over de Gooise grenskwestie en de in verband daarmee gevoerde processen sleepten zich voort tot in de 16e eeuw. In de jaren 1525-1527 verrichtte de Naardense secretaris Pieter Aelmanszoon daarom in opdracht van de centrale overheid te Den Haag een onderzoek naar de grenzen van Gooiland en de vermoedelijke ligging van de hofstede van Elten. Ten einde zekerheid hieromtrent te verkrijgen, maakte hij enkele tochten door de omliggende gebieden. De vier rapporten, die hij naar aanleiding van deze expedities heeft geschreven, zijn in 1933 uitgegeven door prof. Enklaar onder de titel: ,,Zestiende-eeuwsche wandelingen door Nederland''.

Zo heeft Pieter Aelman verslag gedaan van een voettocht naar de omgeving van het dorp De Bilt, waar hij de restanten van een versterkte hofstede had aangetroffen[1]): ,,TUtrecht den Wittevrouwenpoort uuytgaende den Steenstraet langes tottet convent van Vreendael toe, soe leyt Vreendael an de zuytsijde van denselven Steenstraet. Ende van tvoirs. convent den Steenstraet voirt oestwart opgaende omtrent III^{C} treden, zoe leyt aldair te slinckerhant off an de noortsijde van den straet het huys ende hofftstede van Ariaen Ghijsbertszoen, dair hij woent; ende vandaen te veltwert nedergaende van den straet noortoest op nae de huysinge, dair Albert van Kuyl op woent, die nyet verde vaneen gelegen en zijn, zoe leyt tusschen beyde die hofftsteden die hofftstede . . ., dat die hofftstede zoude zijn van de abdissa van Elten. Ende zoe ick Peter Aelman van Nairden . . . die vestigia van deselve hofftstede gevonden en gesien hebbe, zoe heefft die begraven geweest wel mit dre grafften. Oeck soe vynt men dairbynnen zekere puyn offte steenen stucken onder die aerde, dair tschijnt, dat een zware toren heefft gestaen. Oeck soe siet men dair die plaetse, alst schijnt, dat die sael ende ander getymmert heefft gestaen. Ende schijnt wel, dattet een grote starcke hofftstede heefft geweest. Oeck staet daer weynich doren ende wast en zeker hout in de wallen, dat nu an de aerde toe off was gehouden ende wechgebrocht.
Item van de voirs. hofftstede voort tot Goylant wart noortoest opgaende, zoe strect dat totten Steenen Camer toe wel een halve mijle lanck, dat al geseyt wart een goet ende heerlickheyt te wesen - die put ende galge voeren mach -, nu toebehorende den monicken van Oestbroeck, die dat noemen aldair het goet offte heerlickheyt Over die Vecht[2])''.

Op grond van deze gegevens kunnen we de ligging van de ,,hofstede van Elten'' bepalen. Het convent Vredendaal, dat was gelegen ten zuiden van de Steenstraat - tegenwoordig Utrechtseweg genaamd -, moet worden gesitueerd in de gemeente De Bilt tegenover de huidige Steinenburglaan. Ongeveer 300 treden ten oosten van Vredendaal stond de hofstede van Adriaan Gijsberts, waar Pieter Aelman ,,te veltwert'' ging. Nu begint er op ca. 200 meter ten oosten van de Steinenburglaan, ter hoogte van een benzinestation, inderdaad een steeg, die in noordoostelijke richting naar de Blauwkapelseweg loopt.

Vermoedelijk bereikte Pieter Aelman via dit pad het huis van Albert van Kuyl, die weer op ongeveer een halve mijl ten zuiden van de hofstede Steenen Camer woonde. Waar deze Steenen Camer precies heeft gestaan is niet geheel duidelijk, maar we kunnen haar zonder enige twijfel localiseren in de nabijheid van de huidige gelijknamige straat. We zullen de woning van Albert van Kuyl dus moeten zoeken aan of nabij de Blauwkapelseweg. Dit betekent dat de overblijfselen

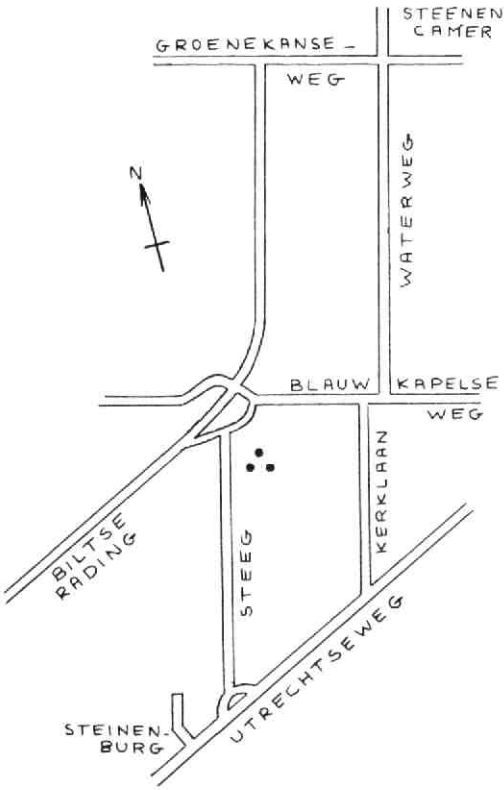

van de zogenaamde hofstede van Elten gelegen moeten hebben aan de steeg tussen de Steenstraat en de Blauwkapelseweg.
Inmiddels rijst de vraag of we deze ruïne inderdaad mogen identificeren als de echte hofstede van Elten.

Uiteraard is het niet onmogelijk dat er ooit een dergelijke hofstede heeft bestaan. De abdij Elten bezat immers sinds de tweede helft der 10e eeuw uitgebreide goederen in het Gooi, waarvan een vroonhoeve het middelpunt zal hebben gevormd. Niettemin moet het

uitgesloten worden geacht dat deze hoeve gelegen was buiten het eigenlijke Gooiland in een tot de 12e eeuw nog onontgonnen gebied. We kunnen de vermeende hofstede van Elten, die door Pieter Aelman werd gesitueerd in het gerecht Overdevecht, echter naar alle waarschijnlijkheid vereenzelvigen met de hofstede Overdevecht. Volgens de bekende ,,Nieuwe Caerte van de Provincie van Utrecht'' van Bernard de Roy uit 1696 heeft de hofstede Overdevecht even ten zuiden van de Blauwkapelseweg gestaan. Bovendien wordt in een leenacte uit 1446 een stuk land gelocaliseerd ,,affter aen den sloet van der hoffstede Over die Vechte, streckende van lande, dat Deric Taetzen toebehoort, mytter *steghe* opstreckende van de Steenwege, mytten gerichte, tyns ende tienden, dair boven naeste gelant is ter Bilt wart die abt van Oestbroeck ende ter stat wart Willam over die Vechte''[3]). Uit deze passage kunnen we opmaken dat het betrefffende perceel en de hofstede gelegen waren aan een steeg ten noorden van de Steenstraat, ongetwijfeld dezelfde steeg waarvan in het voorgaande sprake was. Blijkens de omschrijving van Pieter Aelman moet de hofstede Overdevecht, met haar drie grachten en toren, een kasteelachtig aanzien hebben gehad. Wellicht kan archeologisch onderzoek ter plaatse meer zekerheid hieromtrent verschaffen.

De hofstede, die nog in 1446 werd vermeld, moet niet lang daarna in verval zijn geraakt. De heerlijkheid Overdevecht was al in 1438 in het bezit van de familie Van Zuilen van Nijevelt gekomen. Nadat er in 1475 een verdeling in de lengte had plaatsgevonden, werden rond 1490 beide helften door de gebroeders Roelof en Steven van Nijevelt verkocht aan de abt van Oostbroek. Sindsdien heeft Overdevecht deel uit gemaakt van het aangrenzende gerecht Oostbroek.

Danangdreef 22 *Hans Lägers*
Utrecht

Noten:

1) Enklaar, ,,Zestiende-eeuwsche wandelingen'', 171-172.
2) De rechtsheerlijkheid Overdevecht was gelegen in het westen van de huidige gemeente De Bilt.
3) Maris, *Repertorium*, 38.

Literatuur:

C. Dekker, *Het Krommerijngebied in de middeleeuwen* (Zutphen 1983).
D. Th. Enklaar, *Geschiedenis van Gooiland, I. De Middeleeuwen* (Amsterdam 1939).
D. Th. Enklaar, ,,Zestiende-eeuwsche wandelingen door Nederland'' in: *Bijdr. en Meded. Hist. Gen.* 54 (1933) 125-172. [ook verschenen als boek (1934)].
M. K. E. Gottschalk, ,,De ontginning der Stichtse venen ten oosten van de Vecht'' in: *Tijdschrift KNAG* 73 (1956) 207-222.
A. J. Maris, *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak, I. De Nederstichtse leenacten* ('s-Gravenhage 1956).

TWEE 19DE EEUWSE SCHILDERIJEN MET ,,DE SMEETOREN EN DE GEERTEKERK''

Twee schilderijen, waarop de Smeetoren en de Geertekerk centraal staan, lijken op het eerste gezicht bijzonder veel op elkaar. Zo verdacht veel zelfs, dat men geneigd is aan één maker te denken. Dat is beslist niet het geval zoals valt af te leiden uit opschriften op de schilderijen, waarvan het ene zich bevindt in het Centraal Museum (afb. 1) en het andere in het St. Eloyengasthuis (afb. 2), beide te Utrecht.
Het schilderij in het Centraal Museum draagt onderaan links de naam van de maker, L. D. Backer, en het jaartal 1822[1]). Bij het schilderij in het St. Eloyengasthuis is het jaartal vermeld op de lijst: 1892. Verder staat daar, dat de voorstelling geschilderd is door J. W. Schubart, eerste huismeester van dat gasthuis.
Enkele details (zoals bijvoorbeeld het bijna identieke vissertje, dat op beide schilderijen links onder te zien is) laten vermoeden dat Schubart niet onbekend was met het zeventig jaar eerder ontstane schilderij van Backer.
Hoe gelijkend de voorstellingen van de beide schilderijen op het eerste gezicht ook mogen zijn, toch namen de beide amateur-schilders een geheel ander standpunt in voor hun weergave van een stukje Utrecht. Backer keek vanaf de Catharijnesingel in zuidelijke richting op de stad Utrecht; Schubart daarentegen keek richting noord.

Op beide schilderijen is rechts de Geertekerk weergegeven en links de Smeetoren, die als sterrekundig observatorium was ingericht. Bij Backer is links van de Smeetoren het Bartholomeusgasthuis te zien. Bij Schubart is dat gasthuis rechts van de Smeetoren te

L. D. Backer, Gezicht op Smeetoren en Geertekerk te Utrecht, 1822. Utrecht, Centraal Museum. (Foto: Utrecht, Centraal Museum.)

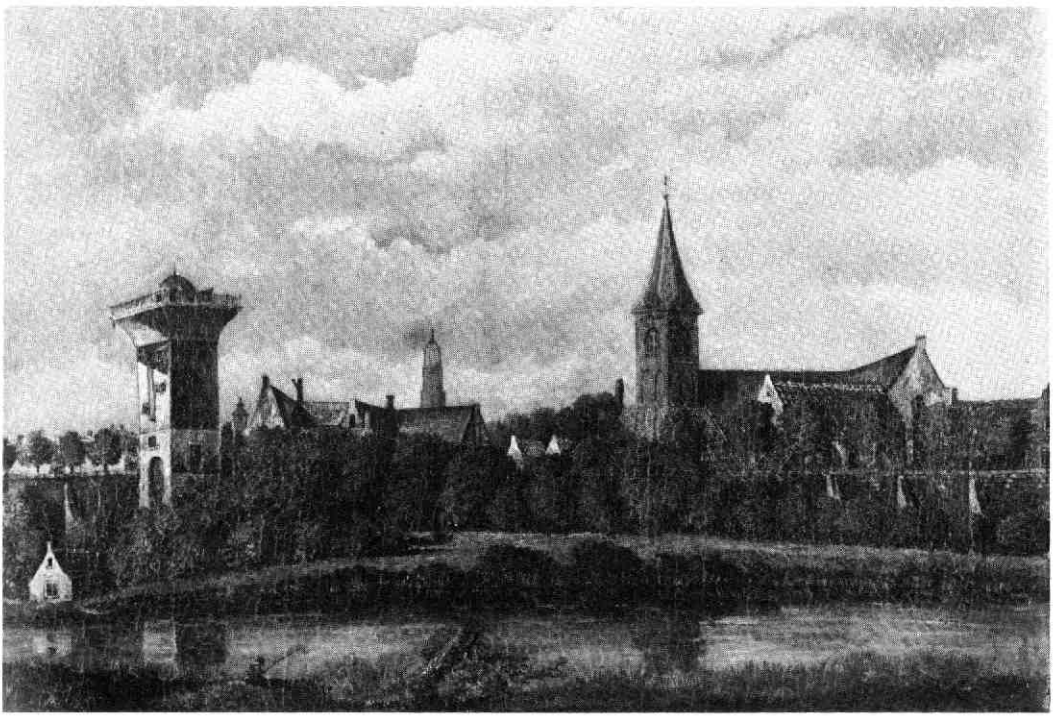

J. W. Schubart, Gezicht op Smeetoren en Geertekerk te Utrecht, 1892. Utrecht, St. Eloyengasthuis. (Foto: Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst.)

J. ten Compe, Gezicht op Smeetoren en Geertekerk te Utrecht, midden 18de eeuw. Utrecht, Centraal Museum. (Foto: Utrecht, Centraal Museum.)

zien, met daarachter de Domtoren en - tussen Smeetoren en Bartholomeusgasthuis in - het topje van de Buurkerktoren.

Het is boeiend de schilderijen van Backer en Schubart te vergelijken met een voorstelling, die in het midden van de 18de eeuw werd geschilderd door de kunstenaar Jan ten Compe (afb. 3). Deze Amsterdamse schilder geeft, eveneens kijkend vanaf de Catharijnesingel, een verwant gezicht op Utrecht. Achter de stadswallen zijn, van links naar rechts de Smeetoren, de top van de Buurkerktoren, de Geertekerk, de Domtoren en, geheel rechts, een molen te zien.

Een vergelijking tussen Backer en Schubart enerzijds en Ten Compe anderzijds houdt op bij de voorstelling. Het schilderij van Ten Compe is van voortreffelijke kwaliteit; van de schilderijen van Backer en Schubart kan dat helaas niet gezegd worden. De betekenis van de ,,primitieve'' schilders Backer en Schubart blijft beperkt tot hun topografische bijdrage voor het nageslacht. Daarbij is opvallend dat Schubart, topografisch gezien, iets exakter te werk ging, terwijl Backer - onder alle voorbehoud van het woordgebruik - het wint op ,,artistieke kwaliteiten''.

Over Backer en Schubart is nauwelijks meer bekend dan dat ze de makers zijn van de hier besproken schilderijen. Behalve misschien voor genealogen, is het gebrek aan biografische bijzonderheden niet bepaald te zien als een onoverkomelijke omissie. Wel is het interessant om te constateren dat aan het eind van de 19de eeuw een huismeester van het Utrechtse St. Eloyengasthuis zich onledig hield met het schilderen van een topografisch onderwerp. Een verschijnsel, dat in Utrecht overigens niet op zichzelf stond[2]).

Utrecht *J. A. L. de Meyere*
Agnietenstraat 1

Noten:

1) De schilder L. D. Backer is in de *Catalogus der schilderijen, Centraal Museum,* Utrecht 1952, nr. 1031 ondergebracht bij de ,,Niet-Utrechtse Meesters''. Mijns inziens is er alle reden om aan te nemen dat het wel degelijk gaat om een Utrechtse schilder. Over de herkomst van het schilderij van Backer is niets bekend.
2) Zie in dit verband mijn artikel ,,Twee tafereeltjes van het Gereformeerd Burgerweeshuis te Utrecht'' in *Maandblad Oud-Utrecht* 1981, 144-146.

BOEKENSCHOUW

Hans van Straten, Cola Debrot en de nachtelijke stemmen bij het Domplein. Utrecht-Bunnik, Sjaalmanpers, 1985. 19 p.
Dada komt naar Utrecht. Een verslag uit 1923. Utrecht-Bunnik, Sjaalmanpers, 1984. 18 p.
G. A. van Klinkenberg, Jaren met Marsman. Utrecht-Bunnik, 1986. 24 p.
De drie boekjes vormen resp. nr. 12, 4 en 13 in de reeks Klein Literair Museum van de Sjaalmanpers.

Als twaalfde deeltje in de reeks Klein Literair Museum van de Sjaalmanpers te Bunnik verscheen een interview dat Hans van Straten had met de schrijver Cola Debrot (1902-1981). Deze studeerde in de jaren twintig in Utrecht en daarover weet hij aardige dingen te vertellen: het corpslidmaatschap, de sfeer in de stad, zijn omgang met mensen als Koch, Vestdijk, Wichman en Nijhoff. Het gesprek heeft o.a. uitsluitsel over de keuze van de titel van Nijhoff's bekende gedicht *Awater*.
Die is geboren uit een telefonische vraag van de vader van Pyke Koch, gesteld in het bekende kunstenaarshuis Oudegracht 341. (,,Hoe gaat het met Awater?'').
Van Straten ontmythologiseert in een aantekening het wel erg sterke verhaal dat Debrot over zijn Zwitserse overgrootvader ophangt. Daarvan blijkt tenslotte niet veel te kloppen.

Het vraaggesprek - dat helaas onvoltooid moest blijven door de dood van Debrot - verscheen eerder op 10 december 1981 in het Utrechts Nieuwsblad. Deze uitgave ervan is met enkele alineas uitgebreid.
Dezelfde Sjaalmanpers bezorgde een heruitgave van het verslag *Dada komt naar Utrecht* uit het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van dinsdag 30 januari 1923. Cor Schilp heeft deze woelige vertoning met Kurt Schwitters en Theo van Doesburg in K. & W. persoonlijk meegemaakt. De opvoering werd er onderbroken door het ten tonele voeren van een soort kapstok met stukken worst en stronken kool. Van Doesburg reageerde er volstrekt humorloos op, Schwitters stelde later vast dat de Dadaïsten maar in één Nederlandse stad een echte Dada-ontvangst ten deel was gevallen: Utrecht.

G. A. van Klinkenberg's herinneringen aan zijn vriendschap met Henny Marsman bevatten veel wetenswaardigs en verhelderende informatie over de afkomst, het milieu, de schoolcarrière en het ,,vitalisme'' van de dichter. Daarmee vuurde hij volgens van K. vooral zichzelf aan. De beide vrienden ontmoetten elkaar in 1913 in de Zeister tram die hen van hun woonplaats vervoerde naar de Rijks-hbs aan de Kruisstraat. Interessant is vooral de beschouwing die de schrijver wijdt aan M.'s contacten met de katholieke jongeren van De Gemeenschap. *v. S.*

BERICHTEN

- Eind 1985 verscheen bij de Walburgpers te Zutphen in de reeks Clavis-publikaties een boekje over de Stevenskerk te Werkhoven, die dateert van de elfde eeuw. Vooral de monumentale toren is van belang.

De auteur, drs Gerrit Vermeer, behandelt voornamelijk de bouwhistorische en bouwtechnische aspecten van deze dorpskerk. Wie een enigszins breder geschetst historisch kader wil moet dat elders zoeken. Prijs van het boekje: *f* 8,50.

- Ir J. A. Storm van Leeuwen behandelt in *Van Oude Rijn tot Leidse Rijn* de belangrijkste gebeurtenissen van waterstaatkundige aard rondom Vleuten-De Meern. Ter sprake komen de ontginning ten westen van de stad Utrecht, de afwatering van de gronden benoorden en bezuiden de Leidse Rijn en de veranderingen in de laatste tijd. Het boek is overvloedig geïllustreerd met kaarten en foto's. Het werd in 1985 uitgegeven door de aktieve Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens in samenwerking met het Waterschap Leidse Rijn. Het werk kost *f* 20,—.

- Gedeeltelijk over hetzelfde thema handelt het schitterende fotoboek *Portret van de Oude Rijn en Hollandsche IJsel* (Zutphen, Terra, z.j., prijs: *f* 49,50). De tekst van J. E. A. Boomgaard is gemakkelijk leesbaar en overzichtelijk ingedeeld. Het merendeel handelt over Hollandse zaken, maar om Utrecht kan men toch niet heen.

Dit werk moet het vooral hebben van het vakkundig fotowerk van Con Mönnich, die zijn sporen op het gebied van de landschapsfotografie al verdiend heeft. Een vergelijking tussen het zwart-wit werk en de kleurenfoto's valt ten gunste van de eerste uit. Niemand kan zeggen hoe groot de documentaire en historische waarde van die foto's later zal blijken te zijn. Voorlopig zijn ze een lust voor het oog. De kaartjes zijn goed leesbaar. Een index en literatuuropgave ontbreken helaas. Een kijkboek dus.

- Piet Vermeulen (1908) uit Bilthoven mag om meer dan één reden 'n typisch Utrechtse schilder heten. Wie in april j.l. de kleine expositie van zijn werk heeft gezien in het vernieuwde museum voor Hedendaagse Kunst heeft zich daarvan met eigen ogen kunnen overtuigen. Bij die gelegenheid verscheen een naar omvang bescheiden, keurig uitgevoerde catalogus met een curieuze afbeelding van de Domtoren op de omslag. Ook is er een foto te zien van de ,,Hommage aan de schilder die als eerste de Domtoren schilderde''. Daarop staat, terzijde van de Aanbidding van het Lam, dezelfde man met papierprikker die op weer een ander schilderij van de Dom - neergezet op een smetteloos gazon - als enige menselijke figuur te zien is. Een wenk voor de Gemeentereiniging?
Hinderlijk zijn drie drukfouten in één kolom (4). Toch een kostelijk boekje (*f* 7.50). *v. S.*

- Zowel in de vorige eeuw als in deze eeuw werden aan het Maria Magdalenaklooster te Wijk bij Duurstede artikelen besteed. Doch de publicatie in 1979 van een pauselijk document van 13 december 1404, dat het antwoord is op een suppliek van de zusters te Wijk, maakt het nodig alle oude en nieuwe gegevens opnieuw op een rij te zetten.
Pater S. P. Wolfs O.P. doet dat in zijn artikel ,,De Utrechtse wijbisschop Hubertus Schenk O.P., geestverwant van Geert Grote, en de eerste jaren van het Dominicanessenklooster in Wijk bij Duurstede, 1398-1409'' dat verscheen in het *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 27 (1985), 88-103.
De vroegste historie van dit nonnenklooster verloopt anders dan tot op heden werd aangenomen.

- Bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (A.W.N.) afdeling Utrecht en omstreken verscheen een feestbundel van 112 pagina's waarin vijftien auteurs korte bijdragen leverden over hun onderzoeken. Temidden van de artikelen die o.a. over de prehistorische en romeinse opgravingswerkzaamheden handelen, is opmerkelijk het artikeltje over het fragment van een middeleeuws liedje dat in Lopikerkapel is opgegraven op een stuk leisteen dat waarschijnlijk deel uitmaakte van een wastafeltje. Het vrolijkste en verrassendste artikeltje vond ik dat van Cor Kalee over een romeinse scherf uit de Pieterskerk. *C. S.*

- Nog wat achterstallig geblader in de tijdschriften. In *Tussen Rijn en Lek (19) nr. 3, september 1985,* schetst Yvonne Ramakers een levendig beeld van het leven van plattelandsvrouwen in de jaren twintig en dertig van het Krommerijngebied tussen Utrecht en Wijk bij Duurstede. Zij doet dit aan de hand van twee ,,profielschetsen'', een van de landarbeidersvrouw en een van de boerin, samengesteld uit veertien gesprekken met acht boerinnen en zes landarbeidersvrouwen.

Onder de titel ,,Uit de kluis geklapt'' geeft Sakia Bottinga in *Seijst (15) nr. 1, december 1985,* een overzicht van de aan de Van de Poll-stichting toebehorende penningen. Het gaat om historische penningen, familiepenningen en gedenkpenningen die afkomstig zijn uit een legaat van de familie Van de Poll, uit het archief van de familie Van der Mersch en die voorts door schenking zijn verworven.

Heemschut (63), nr. 3/4, maart/april 1986, bevat een artikel van Jelle Otter over de bij de restauratie van Kasteel Groeneveld in Baarn ontdekte beschilderde wanddoeken. In 1980 kreeg zijn restauratie-atelier de opdracht om enkele linnen bespanningen van de wand van de benedenzaal te verwijderen en elders op te slaan. Maar bij proefnemingen werd ontdekt dat er minstens vijf verflagen over elkaar heen lagen. Hoe de restauratie van de doeken is aangepakt en welke voorstellingen er tevoorschijn kwamen is te lezen in dit interessante, met kleurenfoto's geïllustreerde, artikel.

- Bij het doorlezen van het tijdschrift ,,Industriële Archeologie'', uitgegeven door de stichting Industriële Archeologie te Tilburg zult u tevergeefs zoeken naar Utrechtse zaken. De stichting heeft weliswaar 17 correspondenten, verspreid over het hele land, maar zowel stad als provincie Utrecht ontbreken in de rij. Misschien een taak voor de Werkgroep industriële archeologie?

- De Historische Kring Nieuwegein streeft er al een aantal jaren naar om te komen tot een Historisch Museum in Nieuwegein. Het oorspronkelijke plan om een museum in te richten in een pand aan de Handelskade - hetzelfde pand waar de Historische Kring onderdak vond - kon door de verkoop in 1985 geen doorgang vinden. Het streven is om de boerderij IJsselstee, die nu als kinderboerderij in gebruik is, mede de bestemming van museum te geven. In het gemeentelijk welzijnsplan is een museum opgenomen, zodat de kans op realisering van de plannen niet uitgesloten is. Het wachten is nu op de beschikbaarstelling van gelden ten behoeve van de restauratie van IJsselstee.
G. J. R.

- Stellingen bij het proefschrift van A. J. J. Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht*, Zutphen, 1986.

9. De lantaarn van de toren van de voormalige parochiekerk van Sint-Jan te Maastricht werd, hoogstwaarschijnlijk als een uiting van anti-Bourgondische gezindheid, op instigatie van Evert Soudenbalch, proost (1460-1485) van Sint-Servaas, gebouwd naar het voorbeeld van het achtkant van de Utrechtse Domtoren.

(P. Doppler, ,,Lijst der Proosten van het Vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht'', in: P.S.H.A.L., deel 72 (1936), pp. 212 en 213).

11. Het doxaal dat in samenhang met de voltooiing (1539) van de gothische koorpartij van de Janskerk te Utrecht werd opgetrokken, is door dezelfde bouwmeester ontworpen als de gevel van het huis Korte Nieuwstraat 2 in deze stad.

Agenda

Vrijdagavond 10 en zaterdag 11 oktober symposium over de zuid-west hoek van de provincie Utrecht. Nadere informatie in het septemberr nummer van het maandblad.

13. Het ontwerp voor de voormalige manege van 's-Rijks Veeartsenijschool te Utrecht van de hand van de rijksbouwmeester C. H. Peters (1905) is sterk beïnvloed door de architectuur van de ,,Grote Zaal'' aan het Binnenhof te 's-Gravenhage, waarvan de restauratie, o.l.v. dezelfde architect, kort tevoren was voltooid.

SYMPOSIUM ZUID-WESTHOEK PROVINCIE UTRECHT

Na het zo geslaagde symposium over het Kromme Rijngebeid twee jaar geleden, is het plan opgevat in een twee jaarlijkse cyclus ook de andere gebieden van de provincie op een dergelijke wijze aan bod te laten komen. Dit jaar zal de blik gericht zijn op de zuid-west hoek van de provincie. De aanleiding om dit weinig bekende gebied eens extra aandacht te geven is de provinciale herindeling waardoor o.a. Woerden weer binnen Utrechtse grenzen komt te liggen.

Het symposium zal gehouden worden op **vrijdagavond 10 en zaterdag 11 oktober**. De onderwerpen zullen o.a. zijn: de geologische ontwikkeling van het gebied, de boerderijen in dit gebied, de Hollandse waterlinie en de steden langs de Hollandse IJsel.

In het septembernummer van het maandblad zult u alles kunnen lezen over het definitieve programma, wijze van opgaven, kosten en dergelijke. Houdt u er vast rekening mee dat de inschrijving voor het symposium op 1 oktober sluit.

maandblad oud-utrecht

59e jaargang nr. 7/8 - juli/augustus 1986

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65 + *f* 34,–.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht,
tel. (030) 73 07 12

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14
I.S.S.N.: 0030-6738

DE PRIMAAT IN HET FRANSE HUIS OF EEN BISSCHOPSWAPEN MET ALLURE

Dat de Mariaplaats en haar directe omgeving (kerk)historisch een van de meest interessante gedeelten vormt van de Utrechtse stad binnen de singels is wel voor geen enkele belangstellende nieuw[1]).
Anders wordt het wellicht wanneer we in de twintigste eeuw belanden, en als er verborgenheden te ontdekken zijn, die zelfs de aandachtige en meer deskundige toeschouwer op het eerste gezicht ontgaan.
Aan de noordkant van de plaats, recht tegenover Het Glazen Huis, bereikt men via een onderdoorgang het oude claustrale huis Mariaplaats 19. De wandelaar passeert aan zijn rechterhand een bordje met de wijsheid ,,Een goede buur is beter dan een verre vriend'', hier in november 1984 door de SHV aangebracht. Dit gebeurde bij gelegenheid van de openstelling van het wandelgebied Clarenburg. Wie dat betreedt staat vrijwel direct voor het massieve, geel geverfde huis, waarom het hier begonnen is.
Tot 1937 was dit huis de residentie van de oud-katholieke aartsbisschop van Utrecht. In het genoemde jaar vestigde de toen pas gekozen Andreas Rinkel zich metterwoon in de Emmalaan. Daarna ging Mariaplaats 19 in andere handen over[2]).
In oud-katholieke kring werd het huis vrij algemeen ,,Het Franse Huis'' genoemd, en wel naar de Franse uitwijkelingen die hier in het laatste kwart van de achttiende eeuw een toevlucht vonden. De laatste Fransman die er woonde, was Jean-Baptiste Mouton, die als theoloog van de cleresie optrad, en onder meer redacteur was van de *Nouvelles ecclésiastiques*, het blad van de tegenstanders van de beruchte constitutie *Unigenitus Dei Filius* van 1713. Na Mouton's dood werd het huis eigendom van de oud-katholieke gemeente[3]).
De tamelijk saaie voorgevel van het vroegere bisschopshuis doet vanzelf de blik omhooggaan. Daar bevindt zich, in het fronton, een royaal en duidelijk uitgevoerd bisschopswapen. Het is dat van Gerardus Gul, oud-katholiek aartsbisschop vanaf 1892. Hij stierf in die waardigheid in het bisschopshuis op 9 februari 1920[4]).
Het wapen is er gedurende zijn episcopaat aangebracht, en wel in 1904, bij de grote en ingrijpende verbouwing die het ,,paleis'' dat jaar onderging[5]). De Rotterdamse beeldhouwer Simon Miedema (1860-1934) vervaardigde het. Gul kende de kwaliteit van zijn werk, omdat Miedema in 1889 een Christusbeeld had vervaardigd voor de oud-katholieke Vituskerk aan het Melkpad te Hilversum, waarvan de bisschop destijds bouwpastoor was[6]). In 1905 bracht architect P. A. Weeldenburg na voltooiing van de verbouwing van het Franse Huis voor het beeldhouwwerk in het fronton van de hand van Miedema de som van *f* 110 in rekening[7]).
Gerardus of Gerrit Gul, een boerenzoon uit Egmond aan Zee, moet persoonlijk een bescheiden man zijn geweest, die liefst op de achtergrond bleef en daar ook uitstekend voldeed. Als bestuurder noch als theoloog vertoonde hij opzienbarende kwaliteiten. In het wapen dat we voor ons zien is hij echter te werk

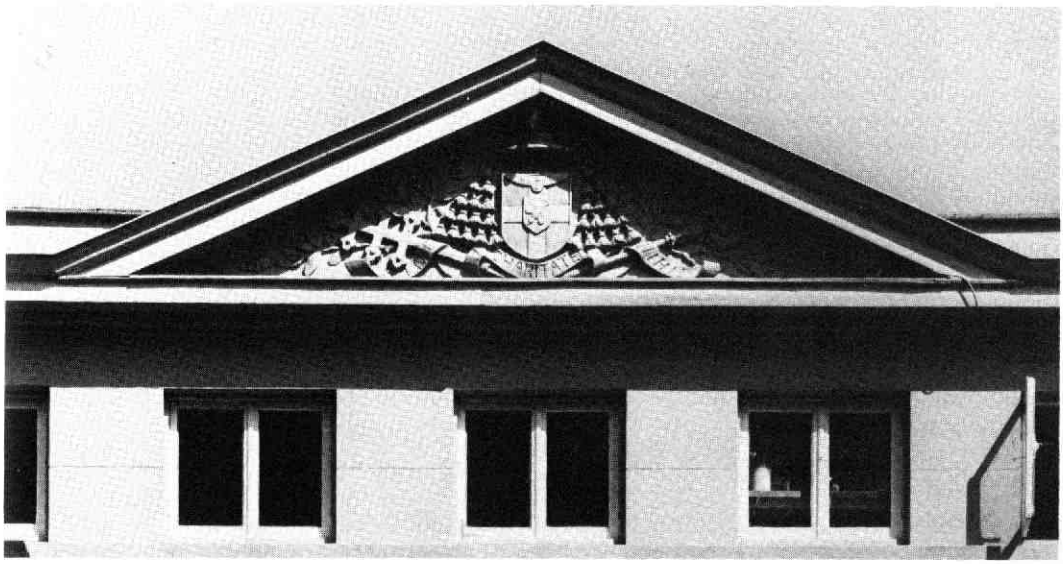

Het wapen van aartsbisschop Gul in het fronton van Mariaplaats 19.
In de top van de driehoek is een uitsteeksel te zien, dat niets met de heraldiek van doen heeft. Het is een spotje dat het geheel desgewenst kan verlichten. Gem. Archiefdienst Utrecht.

Gerardus Gul, oud-katholiek aartsbisschop van Utrecht. Gem. Archiefdienst Utrecht.

gegaan met een exuberantie die zijn naam eer aandoet.
Laat ons eerst het schild en zijn externe kerkelijke ornamenten beschrijven. Het wapen is dat van het Aartsbisdom Utrecht: een Latijns kruis van zilver (wit) op een veld van keel (rood). Daarop is een hartschild aangebracht waarop een aanvliegende duif is uitgebeeld, symbool van de heilige Geest (vgl. Mt. 3, 16 en parallelplaatsen). Over het schildhoofd is een pallium gedrapeerd, het onderscheidingsteken van een aartsbisschop. Het schild wordt gedekt door een prelatenhoed, aan weerszijden voorzien van koorden die eindigen in vijftien kwasten, gerangschikt in vijf oplopende reeksen[8]). Onder het wapenschild is op een gekrulde banderol het devies of de wapenspreuk van bisschop Gul aangebracht: ,,Sine charitate nihil'' (Niets zonder de liefde), wellicht een zinspeling op 1 Kor. 13: ,,Als ik de liefde niet heb, ben ik niets'' (vers 2). De Latijnse tekst zoals hij hier is aangebracht komt niet letterlijk in de Vulgaat voor.
Onder het schild bevinden zich voorts gekruist een bisschoppelijke kromstaf (links voor de drager) en een drievoudig draagkruis (rechts). Het geheel is geplaatst tegen een achtergrond van loofwerk.

Band met Rome

Het eerste externe ornament dat de aandacht prikkelt is het pallium dat over het veld van het wapenschild is opgehangen. Heraldisch is daarvan te zeggen dat het een elegante schikking lijkt, maar dat het zondigt tegen de regel dat een buiten het schild aangebracht element er ook werkelijk buiten hoort te blijven. Theologisch en ecclesiologisch is het pallium op dit schild echter van meer belang. Het pallium is namelijk een veelzeggend symbool dat grote macht aanduidt.

Al vanaf de vroege middeleeuwen - Bruno Heim spreekt zelfs van het begin van de vierde eeuw - tot op de dag van heden is het het liturgisch onderscheidingsteken bij uitstek van patriarchen, metropolieten en residerende aartsbisschoppen[9]).
Het bestaat uit een witte wollen band versierd met zwarte kruisjes, die ringvormig om de schouders ligt. Bovendien hangt het ongeveer 30 cm over borst en rug van de drager, bij wie het met gouden spelden op het kazuifel bevestigd wordt.
Al eeuwenlang is het het teken van de aartsbisschoppelijke macht, en, omdat het door de paus wordt overgereikt of toegezonden, een symbool van eenheid en verbondenheid met de Apostolische Stoel[10]). Dit laatste is opmerkelijk bij een bisschop, die formeel in schisma met de paus leefde sedert de kerk, wier hoofd hij was, in 1723 door een bisschopskeuze buiten Rome om die eenheid had verbroken[11]). Dat het hier niettemin is aangebracht, wijst erop dat deze aartsbisschop van Utrecht, als opvolger van Willibrord, zichzelf zonder meer gerechtigd achtte het te voeren. Van hun kant wensten de ,,Rooms-katholieken van de oud-bisschoppelijke cleresie'' de eenheid niet als verbroken te beschouwen, en bisschop Gul meer in het bijzonder was erop gespitst de kloof met Rome niet nog dieper te maken dan zij reeds was. Verscheidene tekenen wijzen erop dat hij hier uiterst omzichtig manoevreerde.
Zo heeft weliswaar het kapittel na de verkiezing van Gul voor het eerst na 1723 de uitslag ervan niet meer aan de paus bericht - de ondervinding had geleerd dat hierop steevast de excommunicatie volgde -, maar heeft de gekozene zelf na zijn wijding daarvan achteraf wel kennisgegeven aan de toenmalige paus, Leo XIII, daarbij de hoop uitsprekend dat voor zijn kerk spoedig de tijd zou aanbreken waarin ,,rechtvaardigheid en vrede elkaar kunnen omhelzen''[12]). Het antwoord van Rome luidde zoals kon worden verwacht: de ban.
Een ander signaal dat erop wijst dat Gul de gemeenschap met Rome en de universele kerk niet wenste te riskeren, is het feit dat hij de naam van de paus in het begin van de Romeinse canon, centraal gebed tijdens de mis, wilde handhaven.
Toen de invoering van de volkstaal in de eredienst ter sprake kwam, die in 1909 haar beslag kreeg, vroegen de bisschoppen van Haarlem en Deventer zich af of dit niet de gelegenheid was de naam van de regerende paus nu eindelijk maar te elimineren. Gul toonde zich hiervan een tegenstander. Tevergeefs overigens: Haarlem en Deventer kregen hun zin, in het Nederlandse misboek verviel de naam van de paus[13]).
Zo was Gul tevens, als bewonderaar van de strenge spiritualiteit van Port Royal, tegen de opheffing van het verplichte priestercelibaat gekant. Ook hier heeft hij alleen maar tijdelijk als rem kunnen functioneren: twee jaar na zijn dood werd de ontkoppeling van

priesterambt en celibaat in de oud-katholieke kerk een feit[14]).
Al met al is het opvoeren van een pallium van Gul's kant zeker geen zinledig heraldisch vertoon geweest. Al is het hem door Rome nimmer verleend, hij heeft er voor wat hemzelf betreft zijn positie tegenover de Stoel van Petrus mee willen markeren. Het is hem van die zijde niet in dank afgenomen.

Primaats-allure sinds 1889

Kan men van het pallium zeggen dat het tot de aartsbisschoppelijke insignia behoort, bepaald meer pretentie, of moeten we zeggen: een andere pretentie, hebben het draagkruis en de aantallen kwasten die van de Romeinse hoed afhangen. Het drievoudig kruis, ook wel ,,twee maal herkruiste kruis'' genoemd, wordt vaak gezien als een pauselijk embleem, en wordt dan ook op veel plaatsen het pauskruis genoemd[15]). Formeel schijnt het nimmer een pauselijk kenteken te zijn geweest[16]), in de praktijk functioneert het echter wel als zodanig en wel tot op heden[17]). Voor een aartsbisschop geldt dat hij een dubbelarmig kruis voert, voor een bisschop is het een enkelvoudig kruis.
De reeks van vijftien kwasten aan weerszijden overtreft eveneens die welke een aartsbisschop toekomt. Aan een aartsbisschoppelijke hoed zijn twee maal tien kwasten bevestigd. Vijftien ziet men er slechts bij kardinalen en patriarchen[18]). Ook hier is dus, heraldisch gesproken, de aartsbisschoppelijke maat overschreden.
De achtergrond van deze patriarchale allures en de neiging tot een primaatskarakter van dit wapen lijkt gelegen in de Verklaring van Utrecht van 1889, ook wel de ,,Unie van Utrecht'' genoemd, tot stand gekomen onder Gul's voorganger Johannes Heykamp[19]). Deze was het gevolg van de oud-katholieke bewegingen in Duitsland en Zwitserland, later ook in andere Europese landen en in de Verenigde Staten, en wel als uitvloeisel van een protest tegen de dogmatisering van de pauselijke onfeilbaarheid en het jurisdictieprimaat op het eerste Vaticaanse concilie in 1870[20]). De genoemde kerkelijke gemeenschappen beschouwen Utrecht als hun moederkerk, en kennen de aartsbisschop een ere-primaat toe. Hij werd dan ook de voorzitter van de bisschoppenconferentie die om de twee jaar vergaderde.
De Utrechtse kerk beleefde in de eerste decennia van de twintigste eeuw mede dank zij deze doorbreking van haar isolement een periode van bloei en verhoogd zelfbewustzijn[21]). Dit wapen lijkt daarvan een duidelijke demonstratie. Zo is het de zichtbare manifestatie van een tijdperk.

Ev. Meijsterlaan 87 *Ton H. M. van Schaik*
Utrecht

Voorbeeld van het gebruik van een tweemaal herkruist kruis als pauselijk embleem. Een portret van paus Pius VI Braschi (1775-1799).

Noten:

1. Zie b.v. H. M. Haverkate en C. J. van der Peet, *Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht* (Zutphen, 1985). Voor ons onderwerp van meer direct belang: A. J. van de Ven, ,,De driehoek van Sint Marie te Utrecht''. *Jaarb. Oud Utrecht* 1955, 33-80. Belangrijke bouwstenen levert de door de Werkgroep Herstel Leefbaarheid gemultipliceerde doctoraalscriptie van A. F. E. Kipp, ,,De immuniteit van St. Marie. De evolutie van een stadsbeeld'' (niet uitgegeven scriptie Universiteit Utrecht, afd. kunstgeschiedenis, 1974). Een officiële uitgave van dit werkstuk zou aanbeveling verdienen.
2. Het ongeordende archief van Het Fransche Huis bevindt zich in het Rijksarchief Utrecht en is toegevoegd aan de collectie Archief OBC.
   Voor een geschiedenis van het huis: Bert van Holst, ,,Het Bisschopshuis'' in: *Paleizen in Utrecht* (Utrecht, Matrijs, 1986). De namen ,,huis Clarenburg'', ,,het Fransche Huis'' en ,,het Fransche huis Clarenburg'', worden door elkaar gebezigd. Zie b.v. *De Oud-Katholiek* 22 (1906) nr. 3 (maart) 31.
3. Over Mouton: P. Polman ed., *Romeinse Bescheiden* dl. II 1754-1795. R.G.P. 110 ('s Gravenhage, 1963) 546 en 584. Zie ook: E. Lagerwey, ,,De oud-katholieke begraafplaats''. *Jaarb. Oud Utrecht* 1929, 63.
4. Over Gul: B. W. Verhey, *L'Eglise d'Utrecht. Son histoire, sa vie et sa doctrine* (s.l., 1984) 107-108. P. J. Maan, ,,Gerrit Gul'', *Biografisch Woordenboek van Nederland I* ('s Gravenhage, 1979) 220, en de daar geciteerde literatuur.

5. M.b.t. deze verbouwing bevinden zich verscheidene stukken in het huisarchief. Over de verbouwing en de financiering ervan ook: H. W. J. Verhey, *300 jaar armenzorg. Geschiedenis van de Roomsch-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1674-1746) en van de Oude Roomsch-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1746-1974)* (Rotterdam, 1974) 204.
6. *De Oud-Katholiek* 6 (1890) nr. 1 (januari) 6. Miedema vervaardigde ook andere versieringen voor de kerk te Hilversum.
7. Overzicht van de afloop van de bouw van het huis Clarenburg d.d. 1 nov. 1905 - Archief Het Fransche Huis, RAU. Het werk werd uitgevoerd door de Utrechtse aannemer D. P. H. van Oort. Over S. Miedema: Pieter A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950* ('s Gravenhage, 1970) 56.
8. Ondanks een verblijf van een half jaar in Rome heeft de beeldhouwer nooit goed naar een prelatenhoed gekeken. Hij laat de beide koorden tevoorschijnkomen uit de bol van de hoed.
9. Bruno Bernard Heim, *Kerkelijke heraldiek van 1270 tot Johannes Paulus II* (Averbode/Helmond, 1979) 71-73. Het pallium is van oorsprong een gewaad van de keizer en een ereteken dat deze aan hoge ambtenaren verleent. Een laatste spoor van de seculiere achtergrond van het kledingstuk vormen de traditionele paardenrennen op het stadsplein van Siena, die ,,palio'' worden genoemd naar de mantel die voor de winnaar wordt uitgeloofd.
10. Overigens is het pallium allereerst een pauselijk onderscheidingsteken. Dit geldt te meer nu de kroning met de tiara in onbruik is geraakt. Bij de laatste officiële ambtsaanvaardingen, die van Johannes Paulus I en Johannes Paulus II resp. op 3 september en 22 oktober 1978, legde de eerste kardinaal-diaken de paus het pallium op met de volgende formule in het Latijn: ,,Gezegend zij God, die u gekozen heeft tot herder van de gehele kerk en die u heeft bekleed met het stralende gewaad van het apostolisch ambt. Moge u hier op aarde vele jaren roemrijk regeren tot u, geroepen door uw Heer, het gewaad van de onsterfelijkheid zult bezitten in het Rijk der hemelen''.
11. P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* (3 dln. Hilversum 1968) I, 269-289. A. H. M. van Schaik, ,,Het Utrechtse schisma van 1723. Een opstand van de middenkaders''. *Communio. Internationaal Katholiek Tijdschrift*, VI (1981) nr. 5/6 (nov.) 468-474.
12. Psalm 85 (84) v. 11.
13. Notulen van de bisschoppenvergadering te Haarlem op 13 april 1907 - RA Utrecht Archief OK Kerk, map 1 Nederland.
14. Interessante stukken m.b.t. de celibaatsdiscussie in de Nederlandse oud-katholieke kerk in RA Utrecht, Archief OK Kerk, map 2 s.v. celibaat.
15. Zo b.v. J. J. M. Timmers, *Symboliek en iconographie der christelijke kunst* (Roermond-Maaseik, 1947) 324. Ook: P. Gerlachus, ,,Vormen van het kruis'', *De Katholieke Encyclopedie*, XV (Amsterdam-Antwerpen, 1952) 913-914.
16. Heim, *Kerkelijke heraldiek*, 75. B.S., ,,Pauskruis'', *Liturgisch Woordenboek*, II (Roermond, 1968) 2182.
17. Zo voerde paus Johannes Paulus II het tweemaal herkruiste kruis bij de opening van ,,het heilig jaar der Verlossing'' op 25 maart 1984. Daarvóór was het in geen tientallen jaren meer gebruikt.
    Ook het gebruik van dit kruis schijnt overigens aan te leunen tegen het voeren van de middeleeuwse scepter bij wereldlijke vorsten.
18. Op dit gebied heerste lange tijd geen uniformiteit. Tot de Romeinse Congregatie voor de Ceremoniën in 1832 voor de kardinaalshoed het aantal kwasten vaststelde op vijftien aan elke zijde. Heim, *o.c.*, 162 (D. 13).
    Overigens behoren de kardinaalshoeden sinds paus Paulus VI tot het verleden.
19. A. R. Heyligers, *De oud-katholieke kerk* (5de druk, s.l., 1966) 26-28.
20. P. Polman, ,,De historische achtergrond van het oud-katholicisme''. *Concilium* 1 (1965) nr. 7 (sept.) 150-156.
21. J. Visser, F. Smit, P. J. Maan, *Onafhankelijk van Rome, toch katholiek. 250 jaar oud-katholieke geschiedenis* (Hilversum, 1973) 76.

DE IDENTIFICATIE VAN EEN FOTO

HET COLLEGE VAN COLLECTANTEN VAN DE GEREFORMEERDE KERK

De hierbij afgedrukte foto toont het College van Collectanten van de Gereformeerde Kerk te Utrecht. Een uniek plaatje, waarop vooral de plechtige gelaatsuitdrukkingen, de witte boorden en de sobere omgeving opvallen. Op de voorgrond een tafel waarop de attributen van de zojuist beëindigde vergadering zijn achtergebleven: theekopjes, dikke sigaren, paperassen en boeken (een opengeslagen bijbel?). De foto werd aangetroffen in de archieven van de Gereformeerde Kerk te Utrecht, waarvan de inventarisatie inmiddels op een oor na gevild is. Het was een verademing om te midden van de rijstebrijberg van Gereformeerde stukken het archiefje van het College van Collectanten tegen te komen: klein, overzichtelijk en voorzien van de nodige ,,gezellige stukken'', zoals programma's van busreisjes. Bovendien sprak de foto van het plechtige gezelschap tot de verbeelding. Het was wel intrigerend, dat er twee dames op afgebeeld stonden, want het College bestond alleen uit heren. Waren de dames introducées? Was er ondanks de sombere gezichten iets te vieren? Op de foto zelf was geen enkele aanwijzing te vinden, zelfs geen jaartal. Alleen de naam van de vervaardiger was op de passe-partout afgedrukt: N.V. Vereenigde Fotobureaux Amsterdam. Uit een aan de foto gehecht briefje kon worden afgeleid, dat het ging om het College van Collectanten, maar zeker was dit niet. Een nader onderzoek was dus gewenst. De kleding van het geportretteerde gezelschap duidde op de jaren twintig van deze eeuw. Misschien was het maken van de foto als hoogtepunt vermeld in de jaarverslagen van die tijd. Helaas, dat bleek niet het geval te zijn, maar er werd wel gewag gemaakt van een feestje: de heer W. te Gussinklo vierde in 1928 zijn 25-jarig jubileum als collectant.

Ter gelegenheid daarvan was op 13 december van dat jaar een feestvergadering gehouden. In het notulenboek bleek een uitvoerig verslag van de vergadering opgenomen te zijn. 's Avonds om half negen kwam het College van Collectanten bijeen in de Westerkerk aan de Catharijnekade. Na afloop van de gewone vergadering kon het feest beginnen. De echtgenote en kinderen van de jubilaris arriveerden om 21.15 uur en de koster van de kerk, die ook uitgenodigd was, kwam om 21.30 uur binnen. Zij werden door de voorzitter welkom geheten. En wat lezen we dán in de notulen? ,,De fotograaf is zich komen melden welke gevraagd was te komen van de Vereenigde Fotobureaux om deze feestvergadering op de gevoelige plaat vast te leggen en in diverse Christelijke bladen en tijdschriften te kunnen opnemen.'' Dit zou dus heel goed de bewuste foto kunnen zijn, maar een van de ,,Christelijke bladen'' moest het bewijs leveren. Gelukkig gaven de notulen van de jaarvergadering van 17 januari 1929 een nuttige wenk: ,,Br(oeder) J. H. v. Arkel reikt aan elk lid v/h College een blad v/d Standaard uit waarin voorkomt de foto v/h College''. Op zoek dus naar De Standaard! Een serie van dit Antirevolutionaire dagblad was volgens een telefonische mededeling van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek aanwezig bij de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Dat kwam goed uit, want vlak naast deze bibliotheek, bij het Algemeen Rijksarchief, is de heer H. J. Ph. G. Kaajan werkzaam, die vroeger bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht stage gelopen heeft en die als kleinzoon van de Gereformeerde predikant H. Kaajan zeer geïnteresseerd is in de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk. Hij was dus snel te strikken om op onderzoek uit te gaan. Hij vergeleek een aan hem toegestuurde kopie van de foto met het exemplaar in De Standaard en constateerde dat zij identiek waren. De identificatie was een feit! De foto was dus gemaakt op donderdagavond 13 december 1928 omstreeks tien uur 's avonds in een van de lokalen van de Westerkerk. Reeds op zaterdag 15 december werd de foto in De Standaard geplaatst. In het onderschrift worden de personen op de eerste rij van links naar rechts genoemd: ,,De heeren W. Pauw (secr.), J. P. J. Fros, W. te Gussinklo jr., Mevr. te Gussinklo, W. te Gussinklo (2e voorz.), Mej. A. te Gussinklo, J. H. van Arkel (voorz.), W. Heinssoon (moet zijn: Huijssoon) (penn.), A. de Jonge (alg. adjunct)''. De jubilaris zat dus in het midden met aan zijn rechterzijde zijn echtgenote en aan zijn linkerzijde zijn dochter. Uit het bevolkingsregister van de gemeente Utrecht blijkt, dat hij voluit Wessel te Gussinklo heette en van beroep horlogemaker was. Hij was 62 jaar, zijn echtgenote 59 jaar. De dochter, Anna Josina Dorethea, was op de foto 28 jaar. Zij trad in 1930 in het huwelijk met J. P. J. Fros, de man die als tweede van links op de voorste rij zit. De zoon, derde van links, heette evenals zijn vader Wessel; hij was ten tijde van het jubileum 25 jaar.

Terug naar het feest. Er waren 35 collectanten van de partij. De festiviteiten moesten natuurlijk nog beginnen, toen de fotograaf zijn werk deed; misschien was

de stemming later op de avond iets uitbundiger. Hoewel . . . Aan de notulen te oordelen verliep de feestelijke bijeenkomst zeer degelijk. Er werden zes toespraken gehouden en de jubilaris sprak viermaal een dankwoord uit. Bovendien werden in totaal acht gedichten voorgedragen, waaronder een lang rijmwerk over gebeurtenissen in de periode 1903-1928, dat in het archief bewaard is gebleven. Na het gedicht ,,Oranjegezind'' werd staande het Wilhelmus aangeheven. Tussen de toespraken door zong men verschillende psalmen. Toen het ,,zoo zoetjes aan'' haast middernacht geworden was, werd het feest afgesloten met het laatste dankwoord van de jubilaris, de laatste psalm en een dankgebed.

Zo ging het in 1928 toe bij het Gereformeerde College van Collectanten. Het was een goed idee van de heren om een fotograaf te bestellen. Dank zij deze fotograaf beschikken wij nu over een heel typerende foto, die het eerbiedwaardige College weer even tot leven brengt.

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
Alexander Numankade 199
Utrecht *J. N. van der Meulen*

LIJST VAN DE GRAFSTEDEN IN DE KERK VAN ZEIST

DOOR KERKMEESTERS OPGEMAAKT 1 MEI 1751
VOORZIEN VAN AANTEKENINGEN DOOR DE BEWERKER

Inleiding

Te Zeist verscheen tussen 1974 en 1978 in vier delen *De Oude Kerk te Zeist* door H. J. van Eekeren, uitgebreid en voltooid onder de verantwoordelijkheid van de Van de Poll-Stichting te Zeist door ds P. Kuijper[1]). In dit uitgebreide relaas over de N.H. Kerk aan de Dorpsstraat te Zeist werd niet opgenomen de ,,Lijst van grafsteden in de kerk van Zeist door kerkmeesters opgemaakt'' van 1 mei 1751 (Gerechtsregister van Zeist, Stoetwegen en Cattenbroek (1719-1831), Oud-Archief Zeist no. 1.).

Deze lijst uit 1751 laat zien wie in de dorpskerk van Zeist recht hadden op een eigen graf. Aangenomen mag worden dat ook te Zeist de meerderheid van de overledenen op het kerkhof rondom de kerk begraven werd. In de zgn. kerke-graven werden lijken begraven, die na verloop van tijd weer geruimd werden. In Zeist werd pas sedert 1728 een nauwkeurige begraaflijst bijgehouden, zodat we kunnen achterhalen of in de eigen graven en kerke-graven ook daadwerkelijk begraven is.

Uit het Gerechtsregister van Zeist, Driebergen en Cattenbroek lopende van 1719 tot 1831 weten we dat op 11 december 1720 kerkmeesters hebben besloten tot het verhogen en vernieuwen van de vloer in de parochiekerk van Zeist, waarvoor elke eigenaar van een graf in die kerk moest betalen 7 gulden op verbeurte van zijn of haar graf.

In 1742 wordt de grafkelder van de Vrijheer van Zeist aangelegd, waarin *Lodewijk Adriaan graaf van Nassau, overleden 4 maart 1742,* wordt begraven. In 1965 is zijn lichaam herbegraven en is zijn grafzerk recht overeind tegen de zuidwestelijke kerkmuur ingemetseld.

Bij de kerkrestauratie van 1964 zijn enkele oudere zerken en plavuizen uit de periode voorafgaand aan 1677/1680 en 1720/1722 aangetroffen die niet meer geïdentificeerd konden worden. Van de lijst uit 1751 zijn aangetroffen de plavuizen van de eigengraven nos 12, 26 en 45. Om uitslijting te voorkomen zijn deze zerken gelegd in het linker achterportaal en rechtervoorportaal zo dicht mogelijk tegen de muur.

De vier delen van *De Oude Kerk te Zeist* zijn ontoegankelijk vanwege het ontbreken van een personenregister. Op de lijst van eigen graven genummerd 1 t/m 63, waarbij nogal wat kerke-graven zijn die te Zeist als huurgraven gebruikt werden, heb ik onder de personen aantekeningen gemaakt met verwijzing in voetnoten naar de literatuur, die ook anders genealogisch ontoegankelijk is.

De eigen graven te Zeist behoorden zoals uit het onderstaande blijkt, aan de notabelen toe: drost, schout, schepenen, secretaris van de Vrije en Hoge Heerlijkheid Zeist, de predikanten, de bewoners van ,,Veelzicht'' gelegen naast de kerk, de herbergiers en de molenaars, het dienstpersoneel van het Zeister Slot en het rijke boerengeslacht De Waal van ,,De blauwe schorteldoek'' op de grens van De Bilt en Zeist.

De romaanse kerk van Zeist aan de Dorpsstraat werd in 1841/1842 afgebroken en vervangen door een neogotische kerk in 1843, die nog steeds voor hen die vanuit Utrecht komen, de ingang van Zeist-centrum markeert.

1. 23 September 1749 gecogt door de erfgenamen van *Juffr. de Wed. Elsnerus.*
   Moeder van ds T. B. W. Elsnerus, predikant te Zeist 1745-1785[2]).
2. *Willem Vreedenengh.*
3. *François Pelt.*
4. *Dos Arnoldus Metelerkamp.*
   ged. Amsterdam 30 nov. 1696, predikant te Zeist 1726-1744, overl. Zeist en begr. ald. 21 jan. 1744[3]).
5. *Mevrouw Jonkheer.*
   Aletta Vereem, echtgenote van Johan Gerard

de Jonkheere, eigenaar van het latere ,,Veelzigt'' te Zeist van 1708-1720; daarna was zijn weduwe eigenares van 1720-1733. Vervolgens vertrok zij uit Zeist naar Utrecht, waar zij 29 juni 1759 is overleden[4]).

6. *Willem Lamberse (= Lambertsz. van Mastrigt)*[5]).
7 en 8. *De Heer Lodewijck Adriaan grave van Nassau,* Vrijheer van Zeist, etc.
9. Den 24 Aug. 1742 gecogt door den secretaris *Jan van Dam.*
ged. Werkhoven 11 september 1712, secretaris van de Hoge en Vrije Heerlijkheid Zeist en Driebergen 1740-1778, overl. Zeist 26 oktober 1778, begr. ald. 2 november 1778[6]).
10. *De Heer Pieter Magenius.*
graf in 1737 gekocht; eigenaar van de molen op De Brink; eigenaar en bewoner van het latere ,,Veelzigt'' te Zeist van 1737-1747; kerkmeester; in 1747 vertrokken uit Zeist; in dit graf werd niemand begraven[7]).
11. *Pieter en Geertje Enkelaar.*
herbergier in ,,De Swaen'' aan de Dorpsstraat te Zeist[8]).
12. *Dos Johan Marens.*
ged. (Rotterdam?) 1671, med. dr, arts en predikant te Zeist 1712-1722, overl. ald. 1722[9]).
13. *Hendrick de Waal.*
tr. De Bilt 13 juni 1723 Grietje van 't Wijkerbroek; eigenaar van ,,De blauwe schorteldoek'' te Zeist op de grens met De Bilt; schepen van Zeist 1737-1760, begr. Zeist 29 april 1761[10]).
14. en 15. *De drost Damhoff.*
Uit het geslacht Damhof waren drie leden drost van Zeist. De laatste mr Willem Damhof Dirksz., drost van Zeist 1737-1743, vertrok uit Zeist in 1743 of 1744[11]).
16. *Anthony van Maurik.*
molenaar van de molen bij de Driebergseweg te Zeist; leden van de familie Van Maurik huurden land op de boerderij ,,De Preekstoel'' te Zeist[12]).
17-20. De kerk.
21. 1734 den 27 April *Tonis van de Stairx.*
gekocht 27 mei 1762 door de herbergier te Zeist, *Jacob Bramo,* die hier met zijn vrouw Geertruyd van Linde begraven werd[13]).
22. De kerk.
23. *Sioerd Vinck,* dog bij de kerk weer overgenomen.
tuinman wonende aan de Zeisterstraat vermeld in de akte van 18 december 1745 van de grondheerlijkheid De Zeisterstraat[14]).
24. 13 febr. 1750 gecogt door den drossaart *Hend. Houtkamp.*
afkomstig uit Amsterdam; drost en schout van Zeist 1743 of 1744 tot 1753; uit Zeist weer vertrokken 1753 of 1754[15]).
25. De kerk.
26. *Frans Jansen Smit(s)* eijgenaar den 4 Juny 1734[16]).
27-30. De kerk.
31. *De erffgenamen van Mattijs Verdonk* gecogt 12 January 1749.
32. *Mattijs Verdonk.*
bewoner van de Zeisterstraat (= huidige eerste en tweede Dorpsstraat te Zeist)[17]).
33-36. De Kerk.
37. *Hendrik Pijper* eygenaar geworden 1734.
gebruiker van land bij de Zeisterstraat[18]).
38-42. De Kerk.
43 en 44. *Maurits Overvest.*
kapitein; kerkmeester; casteleyn (= slotbewaarder) op het Huys van Zeijst 1700-1728[19]).
45-52. De Kerk.
53. *Cornelis Gravelaar.*
tuinman op het Hof (= Zeister Slot)[20]).
54. Den 27 January 1750 gecogt door *Huybert Vermeulen.*
herbergier in ,,De Swaen'' aan de Dorpsstraat te Zeist 1745-1759[21]).
55. en 56. De Kerk.
57. *Harmens Wouters van Appels.*
58 en 59. De Kerk.
60. *Frans van Hoeflaak.*
Een zekere Gerrit van Hoevelaken was schepen van Zeist van 1747 t/m 1762[22]).
61. *Aart van Sweserijn.*
Op 2 oktober 1735 huwen voor schepenen van het gerecht De Breul Willem van den Haan J. M. en Cornelia Aartsz. van Zwezering J. D.[23]).
62. *Gerritie Jansen van Zoest wed. van Dirk van Broekhuyzen.*
Leden van de familie Van Zoest huren het molenland bij De Brink te Zeist[24]).
63. De Kerk.
Op 't choor naast de preekstoel onder de twee zarken bezijden malcaer *de vrouw van Kersbergen.*
De grafkelder van de ridderhofstad Kersbergen[25]).

Op 't choor de grafkelder aldaer gemaekt van den 5 tot den 10 Maart 1742 *is gecogt,* met kerkgerechtigheid, door den Hoog Ed. geb. heer *Willem Adriaan grave van Nassau,* Vrijheer van Zeyst, Driebergen, Bergen, Cortgene, enz. enz. omme de somme van vijftigh gulden, en de ganssche vloer aldaar egaal verhoogt, een gele klinker.
De grafkelder van het Slot Zeist[26]).

Griffensteijnselaan 77, Zeist
Mr dr V. A. M. van der Burg

Aantekeningen

1. De lokaal-historische stichting; adres: Van de Poll-Stichting, Postbus 342, 3700 AH Zeist.
2. De Oude Kerk te Zeist, Deel 3 (1976) 227; idem, Deel 4 (1978) 466.
3. D. van Duyn, ,,Metelerkamp'', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* (39) 1985, blz. 193; De Oude Kerk te Zeist, Deel 4 (1978) 466.
4. De Oude Kerk te Zeist, Deel 4 (1978) 411.
5. Idem, Deel 3 (1976) 227 en Deel 4 (1978) 393.

6. V. A. M. van der Burg, ,,Fragment-genealogie van het schoutengeslacht Van Dam te Zeist'', *Bulletin van de Van de Poll-Stichting* (12) 1982, 10-11.
7. De Oude Kerk te Zeist, Deel 4 (1978) 413; K. W. Galis, ,,De molens van Zeist'', Van de Poll-Stichting, Zeist 1981, blz. 16.
8. De Oude Kerk te Zeist, Deel 4 (1978) 388-389.
9. Idem, Deel 3 (1976) 226 en Deel 4 (1978) 466.
10. K. W. Galis, De boerderij ,,De Blauwe Schorteldoek'', *Bulletin van de Van de Poll-Stichting* (7) 1977, 22-23, 26-27.
11. De Oude Kerk te Zeist, Deel 4 (1978) 470, 474. Fragment-genealogie Damhof, blz. 405.
12. K. W. Galis, ,,De molens van Zeist'', Van de Poll-Stichting, Zeist 1981, 20 en dezelfde, De boerderij ,,De Preekstoel'', *Bulletin van de Van de Poll-Stichting* (2) 1972, 26.
13. De Oude Kerk te Zeist, Deel 3 (1976) 227; idem, Deel 4 (1978) 352-355.
14. J. Ph. de Monté ver Loren, ,,De Geschiedenis van de Zeisterstraat'', Lezing 1953, Van de Poll-Stichting, Zeist 1953, blz. 10.
15. De Oude Kerk te Zeist, Deel 4 (1978) 470, 475.
16. Idem, Deel 3 (1976) 226.
17. J. Ph. de Monté ver Loren, ,,De Geschiedenis van de Zeisterstraat'', Lezing 1953, Van de Poll-Stichting, Zeist 1953, blz. 11.
18. Idem, 10.
19. De Oude Kerk te Zeist, Deel 4 (1978) 385.
20. Ibidem, 385.
21. Ibid,, 384-385.
22. K. W. Galis, ,,Huize Schaerweyde'', *Bulletin van de Van de Poll-Stichting* (3) 1973, 36.
23. P. J. Begheyn s.j., ,,De ambachtsheerlijkheid 'De Breul' te Zeist - zijn eigenaars en bewoners 1413-1977'', *Bulletin van de Van de Poll-Stichting* (7) 1977, 71.
24. K. W. Galis, ,,De molens van Zeist'', Van de Poll-Stichting, Zeist 1981, 17.
25. De Oude Kerk te Zeist, Deel 3 (1976) 213-216.
26. Idem, 216-224.

BOEKENSCHOUW

Tussen ivoren toren en grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit, 1936-1986, onder redactie van H. W. von der Dunk, W. P. Heere, A. W. Reinink (Maarssen 1986, 563 pp., prijs *f* 79,50).

De laatste drie grote lustra (1886, 1936 en 1986) zijn geen feesten geweest die de Utrechtse universiteit zonder zorgen heeft kunnen vieren. Juist rond de genoemde jaren werd zij in haar bestaan bedreigd en was er sprake van opheffing of van vermindering van het aantal studierichtingen. In 1886 en in 1936 ging het onheil Utrecht voorbij, nog vóór 1986 sloeg het toe, verpakt in de op zich onschuldige termen ,,taakverdeling en concentratie'', en moest Utrecht de faculteit Tandheelkunde inleveren, alsmede enkele studierichtingen uit de letterenfaculteit, waarbij het wel als een van de concentratiepunten ging gelden voor geologie en farmacie. Maar ook nu in 1986 zijn de bezuinigingen nog niet voorbij en blijft de toekomst onzeker. Toch hebben deze niet geringe zorgen er het college van bestuur niet van weerhouden om na de publikatie in 1936 van de grote driehonderd jaar omvattende geschiedenis van de Utrechtse alma mater van de hand van G. W. Kernkamp e.a. ook nu over de laatste vijftig jaren verslag te doen van het wel en wee van de aan zijn zorgen toevertrouwde instelling.
Laten we onmiddellijk vaststellen: het is een zeer verzorgde en rijk geïllustreerde uitgave geworden. In de reeks gedenkboeken die er na 1945 door de verschillende hogescholen en universiteiten in den lande zijn uitgegeven wint Utrecht qua uiterlijke presentatie de slag zonder meer. Inhoudelijk voldoet het boek echter eveneens aan de eisen die men aan een gedenkboek van een wetenschappelijke instelling mag stellen.
In een vijftal hoofdstukken wordt de historie uit de jaren 1936-1986 verhaald. S. Y. A. Vellenga schrijft over ,,De uitdaging van crisis en bezetting, de jaren 1936-1946''; C. Bol over ,,De restauratieve façade, de jaren 1946-1966''; A. van der Meiden over ,,Turbulentie en herordening, de jaren 1966 tot heden''; Kees Jan Snijders over ,,De studentenbeweging'' en A. W. Reinink sluit af met ,,De Universiteit en haar ruimte''. Elk artikel wordt gevolgd door een ,,beeldkroniek'' en het geheel wordt afgesloten met een ,,Beeldspiegel, 1936-1986''. Daarna volgt een fotoreportage van Werry Crone onder de titel ,,Onderwijs en onderzoek vandaag''. Het is al gememoreerd: de foto's vormen een wezenlijk onderdeel van het gedenkboek en door de verzorgde keuze geven ze naast de tekst zeer veel informatie.
Na dit tussendeel volgt een tweede deel, waarin faculteitsgewijze verslag gedaan wordt van een halve eeuw onderwijs en onderzoek. Ook de niet-facultair gebonden instellingen leggen in dit gedeelte verantwoording af. Het gedenkboek sluit met lijsten van bestuurders, secretarissen, rectores magnifici, statistieken over de omvang van het studenten- en personeelsbestand en zoals elk gedenkboek heeft ook dit boek een inleiding (van de hand van H. W. von der Dunk) en een slotwoord (van de hand van de rector magnificus O. J. de Jong).
Vellenga had de weinig dankbare taak om over de oorlogsjaren te schrijven. Het waren vijf jaren die niet tot de roemvolle in de geschiedenis van de Utrechtse universiteit behoren en daarin stond Utrecht niet alleen. Juist de universiteiten hebben in deze moeilijke jaren niet of nauwelijks leiding gegeven aan het Nederlandse volk. Natuurlijk zijn er individuele gevallen geweest van moedig en inspirerend optreden van hoogleraren en bestuurders en gelukkig geldt dit ook voor Utrecht. Prof. dr V. J. Koningsberger sprak op 26-11-1940, nog vóór de Leidse hoogleraar Cleveringa, in het openbaar met grote verontwaardiging over het ontslag van Joodse hoogleraren en medewerkers.

Het Domplein en omgeving waar tot aan de jaren zeventig de meeste universitaire gebouwen geconcentreerd waren (foto OMI, R.U. Utrecht).

Toch is het opvallend dat de studenten duidelijker zicht hadden op waar de grenzen lagen. Dit bleek in 1942-1943 toen van hen het tekenen van de loyaliteitsverklaring geëist werd. Zij weigerden vrijwel allen, terwijl de hoogleraren hier veel minder duidelijk waren of zelfs, zoals de faculteit der diergeneeskunde, het tekenen bepleitten (Zie *Van Gildestein tot Uithof*, dl. 2, p. 133). Curatoren en hoogleraren neigden eerder tot accomoderen dan tot verzet en dat maakte de betrekkingen tussen studenten en hoogleraren na de bevrijding niet gemakkelijk. Niettemin is het curieus hoe snel de hoogleraren hun autoriteit terugkregen en het is pijnlijk te moeten vaststellen, dat studenten die getekend hadden of anderszins de vijand gediend hadden strenger gestraft werden dan hun leermeesters.

Vellenga heeft zijn bijdrage met een zekere ingehoudenheid geschreven, maar juist omdat de sol iustitiae in deze periode enigszins verduisterd was, zou wat meer aandacht voor het verzet, dat onder studenten en hoogleraren geleefd heeft, misschien nog wat glans aan deze tijd hebben kunnen geven. Wie zaten er bijvoorbeeld achter de illegaal verschijnende *Sol Iustitiae*?

Bol heeft in het hem toegemeten gedeelte de eerste naoorlogse ontwikkelingen uiteengezet. Het herstel won het van de vernieuwing. De sfeer van orde en gezag was weer geheel terug. Kritiek van studenten op hoogleraren werd niet geduld (kritiek op de hoogleraar Buytendijk in het studentenblaadje Parasol in 1953) en de regeringspolitiek werd trouw gevolgd. Zo kon het gebeuren dat in de koude oorlogssfeer de hoogleraar sterrekunde Minnaert, die van jongsafaan communistische sympathieën had gehad, uitgesloten werd van het rectoraat (p. 75). In de studentenorganisaties kwamen de oude verhoudingen weer terug. De positie van het Utrechts Studenten Corps als *de* representant van het studentenleven hier ter stede werd eerst in 1951 in een hard conflict met de r.k. studentenvereniging Veritas gebroken.

De studentenvereniging Prometheus probeerde nieuwe wegen te bewandelen door open te staan voor contacten met anderen dan alleen studenten. De vereniging bleek echter geen blijvertje te zijn. Iets van de vernieuwingsidealen, geuit in de illegale studentenpers, werd toch gerealiseerd. De aandacht voor het welzijn van de student groeide: betere medische zorg, aandacht voor de woonsituatie, sportbeoefening en last but not least de studiebegeleiding, opgezet en vele jaren geleid door mevrouw W. M. W. van Lanschot.

Nieuw is ook de opsplitsing van de faculteiten in een veelheid van Instituten met eigen bibliotheek, onderzoeksfaciliteiten en een beheerder-hoogleraar. Een positieve versnippering, maar administratief en financieel moeilijk beheersbaar en controleerbaar. Deze gevolgen laat Bol op knappe wijze zien: een groeiende noodzaak tot een beter en centraal geleid administratief en financieel beheer en een toenemende noodzaak tot intensiever contact tussen curatoren en se-

naat. Dit komt tot stand in 1955. Maar tegelijk deed om met de toenmalige hoogleraar oude geschiedenis Thiel te spreken het verschijnsel van de ,,commissie'' zijn intrede, door hem vergeleken met een ,,celwoekering'' (p. 71).
De bijdragen van Van der Meiden en Snijders gaan over de tumultueuze jaren zestig en zeventig. Van der Meiden beziet de gebeurtenissen van de kant van de bestuurders en hoogleraren, Snijders benadert deze periode van de zijde der studenten. Het zijn beide boeiende betogen, geschreven vanuit actieve medebeleving, maar, en dat geldt met name voor Snijders' artikel, ook met distantie.
Centraal staat in beide stukken de beheersbaarheid en de leefbaarheid in een organisatie die in tien jaar tijds, van 1970 tot 1980, groeide van 15.553 tot 23.893 studenten (de landelijke stijging was in die tijd 40%, maar Utrecht kreeg 53% te verwerken). In 1969 was gebleken dat de universiteit administratief niet goed beheerd werd (p. 105). Ook was duidelijk (onderzoek prof. Posthumus in 1970) dat de groei van het wetenschappelijk onderwijs in Nederland begrensd moest worden. Zo niet, dan zou in 2005 de nationale begroting geheel voor wetenschappelijk onderwijs nodig zijn (p. 151).

Maar niet alleen technisch-administratieve problemen als kosten, studieduur en studierendement, onderzoek en onderwijs (Van der Meiden breekt een lans voor de onderwijstaak van de universiteit) en ruimte voor dit alles vragen de aandacht van de lezer. Ook de veranderingen in de studentenbeweging in deze jaren eisen hun deel. De traditionele studentenverenigingen lijken afgedaan te hebben. Een zekere politisering, vrij onbekend fenomeen in de Nederlandse studentenwereld, doet opgeld. Linkse theorieën (de student als intellectuele arbeider) die op zich niet geheel nieuw waren kregen aanhang, gevoed door onvrede met situaties in de derde wereld, de atoomdreiging, het slepende Vietnamconflict en vrij concreet verzet tegen de massaliteit en soms ook de autoritaire structuren op de universiteiten zelf. Na een aanvangsperiode van redelijk overleg tussen studenten en autoriteiten in de jaren 1963-1968, volgde er na 1968 een verharding en radicalisering die tot in 1970 voortduurde. Na 1970 viel de beweging uiteen en waren er ook concrete nieuwe overlegorganen (de Wet Universitaire Bestuurshervorming (1970)) geschapen, die al dan niet ludieke acties en bezettingen enigszins overbodig leken te gaan maken.
Overigens werd er temidden, soms letterlijk, van acties en bezettingen gestudeerd, onderwijs gegeven, onderzoek gedaan, gepromoveerd en vooral veel vergaderd. Het personeelsbestand, waartussen vormen van communicatie gevonden moesten worden, was tussen 1936 en 1986 enorm gestegen. Van 841 personeelsleden in 1936 en bijna 2400 in 1960/61 steeg het tot 5040 in 1985 (het is hoger geweest), waarvan er 166 in 1936 bij het onderwijs en onderzoek betrokken waren en 2307 in 1985.
Mogelijk dat één van de verworvenheden van de jaren zestig en zeventig is geweest, dat de universiteit zich met dit lustrumfeest in 1986 op een andere wijze dan in 1936 aan de burgerij heeft gepresenteerd. Toen was het voor de burgerij een maskerade (Willem van Oranje), veel muziekkorpsen, een parade etc., nu heeft de presentatie van de wetenschap de voorrang gekregen, zoals blijkt uit tentoonstellingen als ,,Mens en Wetenschap'', ,,Space '86'', ,,RUU 350 jaar verzamelaar'' en de ,,Wetenschapsweek''. Een ontwikkeling die niet betreurd hoeft te worden.

Wat in de vier genoemde bijdragen enigszins onderbelicht is gebleven, zijn de betrekkingen tussen de universiteit en het departement van onderwijs, de relaties met de gemeente en de provincie en de contacten met parlement en politieke partijen. Over contacten met de andere universiteiten wordt nauwelijks geschreven. Zij waren ook gering en de taakverdelingsoperatie in 1982 was eigenlijk een eerste weinig aangename confrontatie met elkaar. Alle bijdragen zijn naar de aard van het gedenkboek Utrechtocentrisch geschreven. De vraag naar een vergelijking met andere instellingen voor hoger onderwijs doemt dan onvermijdelijk op en we moeten vaststellen dat een samenvattende geschiedenis over het hoger onderwijs in Nederland nog ontbreekt. Een zekere terughoudendheid om in te gaan op de al te recente bestuurlijke zaken is overigens te billijken. Veel zaken spelen ook nu en vermoedelijk ook in de toekomst nog door en veel bestuurderen zullen ook nog voort moeten.
De laatste algemene bijdrage van Reinink gaat over de ruimte van de universiteit. Centraal staan in dit artikel de bouwplannen en de uitvoering ervan in de Uithof. Gelukkig zijn we voor de uitbreidingsplannen van Mertens uit 1957 rond de Dom gespaard gebleven. Velen in Utrecht kennen het Uithofgebied nog als landelijk met in de winter de ijsbaan in de Johannapolder. Het hoe en waarom van de veranderingen in dit gebied legt Reinink op heldere en leesbare wijze uit en de lezer zal met Reinink constateren dat het het college van curatoren in de jaren vijftig en zestig o.l.v. mr C. Th. E. Graaf van Lynden van Sandenburg niet aan voortvarendheid heeft ontbroken. Over de resultaten van het bouwbeleid op de Uithof kan men twisten, maar de opmerking op p. 261, dat door alle technische eisen en voorschriften en door administratieve en financiële regelingen er maar weinig speelruimte voor de architect overbleef, geeft te denken. Het oog wordt eerder door massaliteit dan door schoonheid getroffen, maar er zijn uitzonderingen op deze regel. De tweede helft van het Gedenkboek is gewijd aan een historisch overzicht per faculteit. Niet elke bijdrage munt uit door leesbaarheid, maar wie wil weten wat er op zijn of haar vakgebied in Utrecht in de afgelopen halve eeuw is gepresteerd en nog belangrijker, wat men daar doet en nog hoopt te doen, vindt er een min of meer compleet beeld.

Nog een opmerking tot slot. Merkwaardig is dat de Utrechtse universiteit naar buiten toe vaak het beeld heeft een typische bèta universiteit te zijn. Wanneer men naar de studentenaantallen in 1936 kijkt, klopt dat beeld wel, maar in 1985 ligt dat wel anders. De groei in studentenaantallen is juist het sterkst in de letteren en sociale wetenschappen (p. 540-541).

	1936	1985
theologie	226	573
rechten	309	3975
geneeskunde	1330	2048
wisk./natuurk.	559	4108
letteren	151	5029
soc.wetenschappen	237 (1951)	3847
aardrk./prehistorie	350 (1961)	1342
centr. interfaculteit	28 (1966)	252

Een overzicht per faculteit van de financiële middelen zou het bèta overwicht natuurlijk wel aantonen. Numeriek klopt het echter niet meer. Met financiële gegevens is men in beide beschrijvende delen van het Gedenkboek uiterst spaarzamelijk omgesprongen.

Prof. Ritzema Bosln. 95 *P. van Hees*
Utrecht

DERTIEN EEUWEN UTRECHT, DE UTRECHTERS EN HUN BUURTEN

ACH LIEVE TIJD (14)

Mensen hebben wat met hun stad. Hun voetstappen, herinneringen, hechten zich aan de gebouwen, de straten, de grachten en het weerzien daarvan, al is het maar van een foto, doet ze weer opklinken, opnieuw ondergaan. Het is of de stad die herinneringen voor je bewaart, ze opslaat in haar huid, ze even doet oplichten wanneer je blik er langsglijdt. Dit is wat de stad geur en kleur geeft, vertrouwd maakt. Daar komt nog wat bij, de wetenschap namelijk dat je die vertrouwdheid deelt met zeer veel anderen die er leven en geleefd hebben en juist dat maakt het bekijken van oude foto's en prenten eeuwig boeiend. Je ziet wonderlijk uitgedoste mensen rondlopen tussen de coulissen die je door en door kent en dat schept een band, je blijft kijken, wat er overigens ook veranderd mag zijn.

Het veertiende en laatste nummer van ,,dertien eeuwen Utrecht'' voert ons met grote sprongen, een onderhoudende tekst en fraaie prenten langs Utrechtse buurten van vroeger en nu. Het doet dat op een aansprekende manier, met veel anekdotes en een flinke scheut nostalgie, maar anderzijds toch ook met informatie - ik denk bijvoorbeeld aan de eerste bladzijden over de oudste geschiedenis - die de moeite van het onthouden waard is. Dat een samenvattende slotbeschouwing, laat staan een systematisch opgebouwd betoog, er niet inzat, daar kan men vrede mee hebben, daar is het 't soort publikatie eenvoudig niet voor. En toch is het curieus om te constateren dat ,,het opgeleefde buurtleven'' van bijeenwonende mensen die zich gezamenlijk inzetten voor behoud en verbetering van hun wijk en die, ,,zoals in de zomer van 1985 op de Springweg'', weer samen feestvieren, in wezen niet eens zo gek veel verschilt van het buurtleven dat ons uit het middeleeuwse Utrecht tegemoetklinkt. Het dicht bijeenwonen van mensen is blijkbaar nog altijd een springplank voor het opbloeien van een korter of langer durende, soms zeer functionele en gezellige samenleving in het klein, zeker in Utrecht.

Jansveld 10 *G. H. Jansen*
Utrecht

SYMPOSIUM OVER DE ZUID-WEST HOEK VAN DE PROVINCIE UTRECHT

OP 10 EN 11 OKTOBER 1986

De zuid-westhoek van de provincie Utrecht, globaal begrensd door de Lek en de Oude Rijn, is op het moment of in de nabije toekomst onderhevig aan een aantal ingrijpende wijzigingen ten gevolge van ruilverkavelingen en provinciale herindeling. Dit leek het bestuur reden te meer om dit toch al vaak vergeten deel van de provincie tot onderwerp te nemen voor het tweede symposium in de reeks van Utrechtse landschappen. Het doet het bestuur dan ook genoegen ook dit maal weer een vijftal deskundige sprekers bereid te hebben gevonden een bijdrage te willen leveren.

Programmma

Vrijdag 10 oktober:
19.30-20.00 uur: Opening.
20.00-21.00 uur: Dr H. J. A. Berendsen: De geologische ontwikkeling en het ontstaan van het landschap.
21.00-21.30 uur: Koffiepauze.
21.30-22.30 uur: Prof. dr H. van der Linden: Het cope-systeem en de ontwikkelingsgeschiedenis van de waterschappen.

Zaterdag 11 oktober:
09.30-10.00 uur: Koffie.
10.00-11.00 uur: Ing. D. A. de Haan: Plattelandsbouw in de zuid-westhoek: Stedenbouw en architectuur in de cope-ontginningen.
11.00-12.00 uur: P. C. Beunder: ,,Aen 't ende van den Lande''. Enkele opmerkingen over de vroegste geschiedenis van het Stichts-Hollands grensgebied langs de Oude Rijn.
12.00-13.30 uur: Koffie- en lunchpauze.
13.30-14.30 uur: Dr R. A. F. Smook: Omgaan met historische-stedebouwkundige structuren.
14.30-15.30 uur: Samenvatting en discussie.

Het symposium zal plaatsvinden in het C.S.B. gebouw, Kromme Nieuwegracht 39, Utrecht.
De kosten voor het bijwonen van het symposium bedragen:

f 19,50 voor leden van Oud-Utrecht.
f 19,50 voor scholieren en studenten.
f 32,50 voor niet-leden van Oud-Utrecht.
In deze kosten zijn koffie, thee en lunch inbegrepen.
U kunt zich opgeven door middel van het overmaken van het bedrag op gironummer 56066 t.n.v. de penningmeester van Oud-Utrecht met de vermelding: symposium zuid-westhoek.
Wilt u hierbij tevens het aantal personen vermelden dat u opgeeft en in welke hoedanigheid volgens de hierboven genoemde categorieën.
De inschrijving sluit op **3 oktober.**
Voor informatie kunt u 's avonds bellen: Marceline Dolfin, tel. 030-89 06 13.

BERICHTEN

Dank zij de privé-collectie van Joop Zijderveld, een geboren en getogen Utrechter, die al vanaf zijn jeugd een verwoed verzamelaar is van alles op militair gebied, kon bij de Crediet- en Effectenbank een tentoonstelling worden ingericht over het kazerneleven in de stad Utrecht van 1829 tot 1929. De in Utrecht gelegerde militairen drukten een belangrijk stempel op het stadsbeeld, niet in het minst door de aanwezigheid van de vele kazernes, het Hoog Militair Gerechtshof en het Groot Rijks Militair Hospitaal.
,,Honderd jaar Utrechts kazerneleven'' is nog te zien tot 4 oktober 1986 van maandag t/m vrijdag van 9.00-16.00 uur aan de Kromme Nieuwegracht no. 6.

Toneelproduktie over Adriaan van Utrecht
De RU Utrecht heeft in het kader van haar 350-jarig bestaan de opdracht gegeven tot het schrijven van een toneelstuk over één van Utrechts meest bekende burgers: Adriaan Florisz., die als Adrianus VI paus was van 1522-1523.
Ton Vorstenbosch schreef het stuk, dat als titel heeft: De nar van de paus.
Het zal worden opgevoerd van 30 september tot en met 18 oktober a.s., in de aula van de Rijksuniversiteit aan het Domplein.
De produktie is in handen van de Stichting Utrechtse Theater Initiatieven, bekend van de luisterrijke zomerprodukties vanaf 1982. De regie voert Aram Adriaanse, Henk van Ulsen speelt paus Adriaan. Muzikale leiding: Anthony Zielhorst.
De voorstellingen beginnen om 20.30 uur, en vinden niet plaats op zo. en ma.
Toegangskaarten kosten *f* 15,– en *f* 12,50. Reserveren is mogelijk vanaf 15 september voor de gehele periode, tussen 12.00 en 16.00 uur op 030-31 24 52 (niet op zo. en ma.).

maandblad oud-utrecht

59e jaargang nr. 9 - september 1986

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,–.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht,
tel. (030) 73 07 12

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14
I.S.S.N.: 0030-6738

BRIGITTENSTRAAT 20

Tussen 1300 en 1400 bestond een groot deel van ,,Oudelle'', het ,,oude dal'' van de Rijn rond de tegenwoordige Brigittenstraat, Oude en Nieuwe Kamp, uit boomgaarden en moestuinen. De gronden waren ,,van ouds'' eigendom van het kapittel van Oud-Munster.

Wanneer we het begin van een Brigittenstraat moeten traceren is moeilijk in te schatten. Wellicht vinden we een aanwijzing in een overeenkomst tussen het kapittel van Oud-Munster en de stad Utrecht uit 1338, waarbij het kapittel aan de stad een hofstede in de Oudelle afstaat tot het maken van een publieke steeg ,,dat daer after die hofstede geleghen is recht wt te metene oestwaerts tot dier stat muyre toe''[1]). Ongeveer tussen de tegenwoordige Brigittenstraat en Schalkwijkersteeg lagen de gebouwen van het Convent van het Brigittenklooster en het fraterhuis van de Broederschap van Onze Lieve Vrouw in den Wijngaert. Het huis van de ,,magheden tot Onser Vrouwen bij den Wingaert'' wordt voor het eerst vermeld in het Raads Dagelicx Boeck van woensdag na Beloken Pasen 1407[2]). De zusters behoorden tot de derde orde van St. Franciscus. In 1444 woonden de zusters in twee hofsteden naast Onser Vrouwenkapel in den Wijngaert. Op 1 februari 1448 namen zij van het kapittel van Oud-Munster drie huizen in erfpacht in de straat ,,tot Onser Vrouwen capelwairt in den Wijngaert'', de Brigittenstraat[3]). Uit een charter van 1486[4]) blijkt, dat de zusters toen op dit erf op de hoek van de Campstraat (Oude Kamp) een kapel hebben gebouwd, die Onse Lieve Vrouw in die Zonne heette.

Naast de genoemde gebouwen stonden in de Brigittenstraat acht ,,cameren van Willam Godevaerts'', die in 1475 beheerd werden door het Bartholomeus- en het Barbaragasthuis[5]). Deze acht Godtscameren worden genoemd in een transportakte van december 1624. Zij worden gesitueerd aan de noordzijde van de ,,Brigittensteegh omtrent de Wall''[6]), hetgeen mij in tegenspraak lijkt met een stadsplattegrond uit die tijd, die m.i. aangeeft, dat er op die plaats geen bebouwing stond[7]). Wie heeft er ongelijk, de plattegrondmaker of degene, die het perceel beschrijft? Mij dunkt de eerste, hetgeen uit het verdere relaas moet blijken. Genoemde cameren - in 1624 nog steeds in bezit van het Barbara- en Laurensgasthuis met een outeigen ten behoeve van de heren van Oud-Munster - worden in de transportakte genoemd ,,van outs Meeren Cameren''. Zijn dit de bekende ,,Jans Cameren van der Meer''? Waarschijnlijk niet. Op de eerste plaats bestonden deze uit 12 woningen (na 1582 13) en geen acht en ten tweede stonden deze woningen haaks op de Brigittenstraat ,,achter de wal tussen de Heerenstraat en het Hieronymusplein''[8]). Wellicht behoorden deze woningen wel tot het complex.

In genoemde transportakte worden de acht Godtscameren door het gasthuis verkocht aan de ,,gemeene kinderen en erffgenamen van Hendrik van Eeden''[9]). Er berust dan een plecht op van *f* 600,– ten behoeve van de ,,uijtgangh, reparatie der voorschreven cameren en het overschot tot eenige Armen in de voorschreven cameren''[10]). Verder moesten de erfgenamen van Van Eeden beloven ,,dat de voorseide erffgenamen de cameren altijd sullen moeten laten bewonen''[11]). Uit de zinsnede, dat ,,reparatie'' van de acht cameren nodig was, kunnen we gevoeglijk opmaken, dat deze in slechte staat verkeerden. Ik veronderstel, dat het gasthuis uit financiële overwegingen tot verkoop besloot over te gaan. Of de Van Eedens de gevolgen van de koop van de in deze staat van onderhoud verkerende cameren niet goed hebben kunnen inschatten, of dat zij deze koop meer als belegging zagen, feit is, dat we op die plaats in de Brigittenstraat in 1646, 22 jaar later, een geheel andere situatie aantreffen. Ondanks de mooie beloften van de Van Eedens, dat de cameren altijd bewoond dienden te blijven, verkochten twee van hen aan de metselaar Geurt Dircksen (van Nesch) ,,een erff lang 126 voet en breet 31½ voet met uytgangh in de Ridderhofstadt''[12]). Geconcludeerd kan worden: de cameren zijn gesloopt en men verkoopt het braakliggende stuk grond van ca. 33 x 8 meter aan een metselaar. Dircksen sluit op dezelfde dag van de passering van de transportakte twee plechten af ten behoeve van de bouw van een huis op het stuk grond. Hij leent van Eernst Schrieck *f* 1.000,– tegen 5% rente[13]) en van Johan Bastiaans van Schoonrewoerd *f* 1.500,– tegen 5½ % rente[14]). Nauwelijks een half jaar later, op 25 januari 1647, verkoopt Geurt Dircksen een ,,huijsinge uijt en inganck in de Ridderhofstede'' (dus geen

Een fragment van de plattegrond van Braun en Hogenberg, waarbij een gedeelte van de noordzijde van de Brigittenstraat (linkerzijde afbeelding) onbebouwd lijkt. [Gem. Archiefdienst Utrecht, TA Ab 37 (detail)].

Prof. Gabriël van Oordt, van 1821 tot 1828 bewoner van Brigittenstraat 20. [Gem. Archiefdienst Utrecht, IA van Oordt G. (2)].

braakliggend terrein meer) aan Jhr Daniell de Ridder van Groenesteyn, heer van Rhijnestein[15]).
Het huis, waarvan eind 1646 de fundamenten werden gelegd, is het tegenwoordige pand Brigittenstraat 20. De Ridder van Groenesteyn en zijn erfgenamen, die het huis tot 1714 in eigendom hebben gehad, hebben deze jaren benut om het huis en zijn naaste omgeving drastisch uit te breiden. Op 9 mei 1714 verkoopt Willem Cornelis de Ridder van Groenesteyn aan Rudolph van Leusden, de Utrechtse professor medicinae, dan ook een ,,huysinge voorsien met verscheijde camers en hoff, plaats, stallinge en koetshuys, met staande en leggende platen, midsgaders met de schilderije in den schoorsteen in de voorkamer''[16]). De waarde van het huis is inmiddels ook gestegen: er rust een plecht op van *f* 3.000, – .
Op 8 januari 1762 verkoopt Rudolph van Leusden een ,,huysinge, plaats, hoff, stalling en koetshuys'' aan Jan Mulder, kanunnik van St. Jan[17]), die het pand en naaste omgeving, voorzien van eenzelfde omschrijving, op 5 februari 1779 verkoopt aan mr Johan Thomas van Oorschot, Heer van Bunschoten, Raad in de vroedschap der stad Schoonhoven[18]). Men zou zich kunnen afvragen of deze man ooit werkelijk in de Brigittenstraat gewoond heeft; dit is helaas niet na te gaan.
Krijn Hogeveen, baljuw van Loosdrecht en Mijnden, is een volgend belangrijk persoon geweest in de geschiedenis van Brigittenstraat 20. Hij koopt het huis op 21 juni 1783[19]) van de weduwe van Johan van Oorschot. Als hij het op 13 mei 1795 verkoopt aan Dirkje van Zuyderweert, weduwe van Cornelis van Cuylenborch, is het pand belast met een plecht van *f* 3.000, – à 5% rente[20]). Waarschijnlijk heeft de weduwe deze woonlasten niet aangekund, want, vanwege insolventie van Dirkje, verkoopt schuldeiser Krijn Hogeveen het pand ten tweede male op 6 februari 1807. Jkvr Anna Geertruida Jacoba Bosch Vrouwe van Bunschoten wordt de nieuwe eigenaresse van een huis, plaats en hof, belast met een plecht van *f* 3.000, – à 5% rente voor de koopsom van *f* 5.670, –[21]). De Jonkvrouw was geen onbemiddelde vrouw. Op 30 juni 1809 kocht zij ook het rechts naast genoemde pand gelegen huis van Vrouwe Johanna Frederika Kampe en Johannes Hendrik Caspers en zij voegde beide panden samen[22]). In 1821 trouwt zij met de theoloog prof. Gabriël van Oordt en als zij op 10 januari 1826 overlijdt, blijkt uit de boedelbeschrijving hoe groot de samengevoegde panden zijn: vier voorkamers, zeven achterkamers, keuken, portaal, gang, kamer achter de keuken, kelder, een knechtskamer, een provisiekamer, een meidenkamer en vier zolders, dit alles rond een binnenplaats. Achter het huis stonden nog een stal en een koetshuis[23]).

Gabriël van Oordt, inmiddels oud-hoogleraar, blijft met zijn personeel nog enige jaren aan de Brigittenstraat wonen. Op 31 december 1828 verkoopt hij ,,ziek en zwak van lighaam'' het dubbelhuis, dat inmiddels als adres Wijk A, nrs. 1144 en 1145 heeft gekregen, aan Johanna Geertruida Juliana van de Merwede, weduwe van de griffier bij het Hoogmilitair gerechtshof Cornelis Mollerus, voor de aanzienlijke som van *f* 18.000, –[24]). Gabriël van Oordt keert weer terug naar het Begijnenhof en sterft daar in 1837.
Rond 1835 koopt Gijsbert Christiaan Craeyvanger het pand[25]). Waarschijnlijk splitst deze het pand weer in twee gedeelten, want in het Volkstellingsregister van 1850 woont de weduwe van Craeyvanger in Wijk A nr. 1145, terwijl nr. 1144 door verschillende andere gezinnen bewoond wordt[26]). Deze situatie doet zich in nog een periode voor. Vanaf 1885, wanneer Jacob van den Heuvel en zijn gezin, een ,,adjunct'' bij de Posterijen, bewoner is, staat het pand weer als één geboekt. Schrijver dezes liet zich in deze periode bijna misleiden door enige onverwachte vernummeringen in de Brigittenstraat. Toen de wijknummers rond 1890 vervangen werden, kreeg het pand enige jaren het huisnummer 16[27]). Vanaf 1895 spreken we over Brigittenstraat 20. Van 1896 tot 1902 werd het pand bewoond door de Utrechtse notaris en advocaat mr C. Neytzell de Wilde, van 1912 tot 1916 door C. W. Pohlmannn, emeritus-predikant en van 1902 tot 1916 door een mej. J. M. van Loon, hoofd van een christelijke meisjesschool.
Nadat het pand enige jaren bewoond was geweest door de huisbewaarder van de PUEM, vestigde theehandelaar Focke Sybrens Klein er zich in 1926. Deze Klein kocht het pand van een in de koopakte niet nader genoemde failliete N.V. op 7 mei 1943[28]).
Na de oorlog takelde het pand snel af. In de loop der jaren bevolkten veel kamerbewoners het pand, terwijl er ook enige tijd een leerfabriekje geweest was[29]). Jarenlang werd met de weduwe Klein, die zelf in Oegstgeest woonde, onderhandeld door het Utrechts Monumentenfonds over de overdracht van het huis. Een van de drijvende krachten achter deze onderhandelingen was o.a. prof. dr J. M. van Winter, die toen al in

Gezicht op het huis Brigittenstraat 20, een aquarel van A. Grolman [Gem. Archiefdienst Utrecht, TA Brigittenstraat 20, 1896].

het pand woonde. Met financiële steun van bewoners (en krakers) kon het Fonds Brigittenstraat 20 kopen op 2 oktober 1972. Na jaren van restauratie was het huis in 1982 weer volledig bewoonbaar en in ,,oude'' luister hersteld.

De bewoners en hun woonplek beschreven. Hoewel er blijkens een jaarverslag van het UMF middeleeuwse resten in het pand gevonden zijn, meen ik toch zeer duidelijke aanwijzingen te hebben, dat Brigittenstraat 20 eerst rond 1646 gebouwd werd op de plaats van de bovenbeschreven acht Godtscameren. Zeker is, dat de stadsplattegrond van Braun en Hogenberg in details niet altijd betrouwbaar is, omdat het beschreven perceel slechts korte tijd (van ca. 1630 tot 1646) braak heeft gelegen, lang nadat de plattegrond vervaardigd werd, in 1572.

J. A. C. Mathijssen

A. Numankade 199
Utrecht

Noten:
GAU = Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
RAU = Rijksarchief in de provincie Utrecht

1) GAU, Stad I, nr. 315.
2) GAU, Stad I, nr. 13.
3) RAU, archief kap. Oud-Munster.
4) Ibidem.
5) GAU, BA II, nr. 1619, fo. 23.
6) GAU, Stad II, nr. 3243, 1624, fo. 381-383.
7) G. Braun en F. Hogenberg, Civitatis Orbis Terrarum. GAU, TA Ab 41.
8) G. van Klaveren Pz., Jans Kameren van der Meer. In Jrb. Oud-Utrecht 1930.
9) GAU, Stad II, nr. 3243, 1624, fo. 381-383.
10) Ibidem.
11) Ibidem.
12) GAU, Stad II, nr. 3243, 1646-fo. 234-235.
13) GAU, Stad II, nr. 3243, 1646-fo. 235-237.
14) GAU, Stad II, nr. 3243, 1646-fo. 237-239.
15) GAU, Stad II, nr. 3243, 1647-fo. 2-3.
16) GAU, Stad II, nr. 3243, 1714-fo. 166-167.
17) GAU, Stad II, nr. 3243, 1762-fo. 3-6.
18) GAU, Stad II, nr. 3243, 1779-fo. 62-65.
19) GAU, Stad II, nr. 3243, 1783-fo. 248-249.
20) GAU, Stad II, nr. 3243, 1795-fo. 39-40.
21) GAU, Stad II, nr. 3243, 1807-fo. 208.
22) GAU, Stad II, nr. 3243, 1809-fo. 375-376.
23) GAU, not. Van Ommeren, U 320b039.
24) GAU, not. Van Ommeren, U 320b047.
25) De koopakte werd door de schrijver niet gevonden.
26) GAU, Stad IV, nr. 16.
27) In het Utrechtse Documentatiesysteem staat een kopie van een bouwtekening afgedrukt, die niet van nr. 20, maar van nr. 24 is.
28) Akte aanwezig bij het UMF.
29) Jaarverslag UMF 1972.

THEUNES HAAKMA WAGENAAR, ARCHITECT

UTRECHT 5 MEI 1908 - 2 SEPTEMBER 1986

Op 2 september j.l. overleed Toon Haakma Wagenaar, 78 jaar oud, nog volop produktief bezig en vol plannen voor wat hij nog wilde doen. Voor de vrienden en vakgenoten betekent dit overlijden het einde van een tijdperk. Van één deelgebied van de architektuur, de gotiek, wist hij om zo te zeggen alles wat er maar van te weten viel. Een periode uit de bouwkunst, die topprestaties van de menselijke geest voortbracht, zoals Utrecht's Domtoren. Deze nam van hem als kleine jongen al bezit en bepaalde de voorkeur die hij zijn leven lang voor gotiek zou houden. Hij was bereid, vrijwel onbeperkt tijd te steken in de oplossing van een daarmee verband houdend probleem, dat hij zichzelf - of een ander hèm - voorlegde. Maar ook aan wat hij voor zijn vriendenkring maakte kon hij onvoorstelbaar veel tijd besteden. Trouwens, ook dáárbij kwam haast altijd de gotiek wel om de hoek kijken, niet alleen bij de mooie spellen en kaarten, maar zelfs in de map die ik bij mijn 60ste verjaardag kreeg en die getiteld was: ,,nu eens geen gothiek''. Veel zaken kwamen daardoor wel eens wat later klaar dan de bedoeling was, maar àf waren ze dan wel!

Hij was in ons vak een van de laatste nog actief bezigen van diegenen die niet alleen studeerden voor de oorlog, maar ook toen al een bijdrage leverder aan het vak: het Buurkerkboek, met de allure van een proefschrift, kwam in 1936 gereed. Niet alleen omdat hij zelf zo'n markante vertegenwoordiger was van zijn

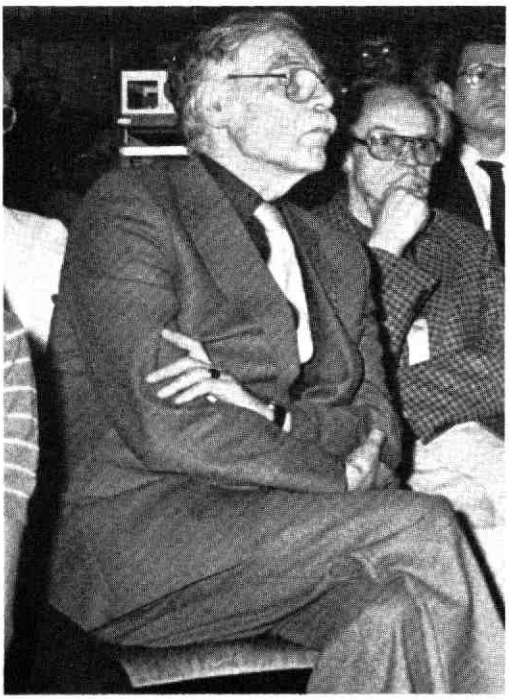

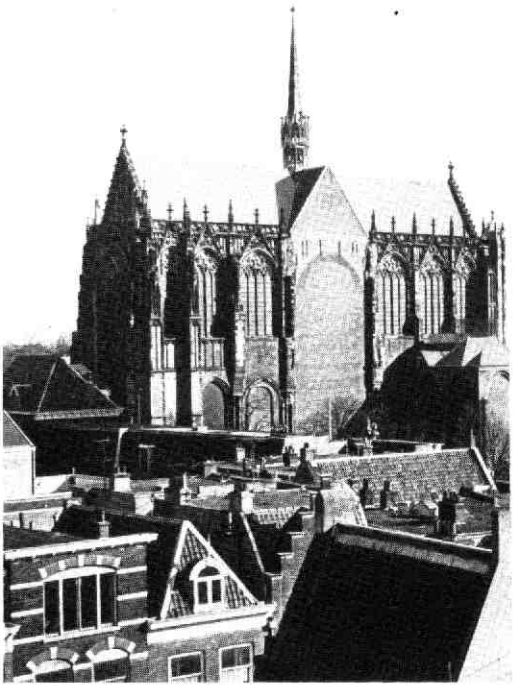

generatie, sprak ik van het ,,einde van een tijdperk''. Maar ook omdat niemand anders dan hij zo levensecht de generatie vóór hem kon oproepen. Wie kan er nu nog reproduceren, hoe Berlage sprak, of Van Heukelom? Of Deneux, de restaurateur van Reims na 1918, die hij in diens blinde laatste jaren altijd zo trouw bleef opzoeken?

Gelukkig heeft hij in de laatste 15 jaar redelijk wat van zijn fenomenale kennis in boeken en artikelen op schrift gesteld. Te zijner tijd hoop ik alle publicaties eens op een rij te zetten[1]). Van de even fenomenale tekeningen werden er een aantal bij die publicaties afgedrukt. Ook waren er exposities van zijn werk op de afdelingen Bouwkunde van de Technische Hogescholen te Eindhoven en Delft, de laatste meer compleet en begeleid door een aardige catalogus. Helaas kwam het nooit tot een tentoonstelling in Utrecht zelf.

Maar er is nog zoveel méér, ook in de prachtige schetsboeken die herinneren aan 't beroemde schetsboek van de 13e eeuwse architect Villard de Honnecourt. Eén belangrijk manuscript, neerslag van een leven van studie, over de Dom ligt al vrijwel klaar; we zullen er voor moeten zorgen dat dat tot uitgave komt. En waar theorie en praktijk bij hem steeds hand in hand gingen (men denke aan de restauraties van de St. Aegtenkapel te Amersfoort en het huis Drakenburch te Utrecht), zouden we er óók voor moeten zorgen, dat de door hem zo zeer verlangde en bij voor-

keur al zorgvuldig uitgetekende dakruiter op de Domkerk kan worden gerealiseerd[2]). (Zie foto). Hij is het waard, dat Utrecht in zijn hoogste silhouet een aandenken aan hem bewaart. Als iemand een trouw kind van zijn stad was, was hij dat.
Naast de vakkennis, waar we zoveel van leerden, en het al genoemde acteertalent waren er andere eigenschappen die hem zo boeiend maakten: de liefde voor de muziek, steeds terugkomend in deze familie, de hobby voor oude treinen en de interesse in natuurfenomenen als zonsverduistering. Daarboven: trouw aan zijn vrienden als aan de stad. Gezin en familie betekenden veel voor hem, en dit was wederzijds, maar ook daarbuiten waren de banden sterk. Het ,,tijdperk dat is afgesloten'' zal òns blijven bezighouden en het werk van Haakma Wagenaar zal ook voor wie ná ons komen belangrijk zijn! *C. L. Temminck Groll*

Noten:

1) Het is onverantwoord op korte termijn een bibliografie samen te stellen. Zijn publicaties omvatten een halve eeuw en zijn zeer verspreid.
2) Leden van de Utrechtse Klokkenspelvereniging: heeft u gezien, dat deze dakruiter al figureerde op het omslag van het programmaboekje van deze zomer?

IN EN OM DE DOMKERK

Zo zal de titel zijn van het boekje, dat medio 1988 onder verantwoordelijkheid van de Publiciteitscommissie Restauratie Binnenstadskerken van Utrecht gaat verschijnen ter gelegenheid van het gereed komen van de restauratie van de Domkerk.
Omdat bij die gelegenheid tevens de voltooiing van het voor ons land unieke zogenaamde ,,VIJF KERKEN RESTAURATIEPLAN'' zal worden gevierd, zullen er verschillende activiteiten worden ondernomen.
Een van die activiteiten betreft de aan city-pastor ds. J. Kronenburg en mij verstrekte opdracht om de serie van 5 boekjes ,,In en om . . .'' te completeren met een uitgave ,,IN en OM de Domkerk''.
Dat lijkt een eenvoudige opdracht, maar dat is het helemaal niet. Om aan die opdracht te voldoen roepen wij uw zeer gewaardeerde hulp in. Wij doen deze oproep nu reeds, omdat u op die manier even de tijd heeft om na te denken over het antwoord op de vraag of u over materiaal beschikt, dat eventueel voor publicatie in aanmerking komt in het kader van het genoemde boekje ,,IN en OM de Domkerk''. Het gaat eenvoudigweg om fotomateriaal of gedrukt materiaal, waarop en waarin bepaalde gebeurtenissen in de kerk zelf, op het Domplein, in de kloostergang, Achter de Dom, in de Trans, de Korte Nieuwstraat, het Wed, de Vismarkt, het Oudkerkhof, de Domstraat, de Voetiusstraat en wellicht ook in de Keistraat zijn afgebeeld. Ik denk aan aubades op het Domplein, studentenbetogingen, onthullingen van monumenten, ik denk ook aan het paleis ,,Lofen'', aan de Hervormde gemeenteschool, het Hervormde dienstgebouw Domplein 3 en gaat u zo maar door.
Waar ik nog wel op moet wijzen is, dat het materiaal goed van kwaliteit moet zijn, omdat anders geen publicatie kan volgen. Bovendien is het de vraag of ik niet teveel materiaal van u ontvang, waardoor ik zal moeten selecteren, samen met ds. Kronenburg en met de uitgever, de heer B. van Rossum, die ook de andere boekjes heeft verzorgd.
Indien u zich bijzonderheden herinnert, die naar uw mening in het boekje niet mogen ontbreken dan houden wij ons voor een mededeling daarover graag aanbevolen, óók wanneer daar geen illustratie bij geleverd kan worden.
Wanneer u iets voor ons boekje hebt kunt u dit het beste laten weten aan het bureau van het Citypastoraat der Hervormde Gemeente, Achter de Dom 1, 3512 JN Utrecht. Na ontvangst van de gegevens en het illustratiemateriaal gaan wij aan de slag.
Voor de beantwoording van deze oproep denken wij aan een uiterste termijn van 1 december a.s.
Ds. Kronenburg en ik danken u bij voorbaat voor uw interesse en als het kan ook voor uw reactie.

A. Graafhuis

TE KOOP

Jaarboekje ,,Oud Utrecht'' van 1925 t/m heden (geheel kompleet behoudens deeltje uit 1924) + Maandblad ,,Oud Utrecht'' van 1962 tot heden.
Jaarboekjes grotendeels ingebonden, tijdschrift volledig ingebonden behoudens laatste 2 jaargangen.
Gaarne reaktie met bod (ook voor gedeelte) aan ondergetekende.

Dr. H. M. Beumer
Leidseweg 103, 3533 HB Utrecht
Telefoon: 030-93 25 65.

SINTERKLAASVERKOOP

Ook dit jaar wordt in het gebouw van de Gemeentelijke archiefdienst weer een Sinterklaasverkoop georganiseerd: op *dinsdag 2 december a.s. van 19.00 tot 20.30 uur.*

Foto's van de Gemeentelijke Fotodienst en fotografische reprodukties van materiaal uit de Topografisch-Historische Atlas zullen te koop worden aangeboden, alsmede uitgaven van de Gemeentelijke Archiefdienst en - uiteraard - van de Vereniging Oud-Utrecht, zoals Jaarboeken vanaf 1954 en (zeer) oude Maandbladen tot de setjes prentbriefkaarten en (nog enkele) litho's van Dirkje Kuik.

J.A.C.M.

NAJAARSLEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Najaarsledenvergadering op donderdag 13 november a.s. om 19.30 uur in het gebouw van de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de Voorjaarsledenvergadering van 15 mei 1986
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Begroting 1987
5. Aanwijzing van een registeraccountant voor de controle van de jaarstukken over 1986. Het bestuur stelt voor het accountantskantoor mr. P. J. Schadée te Utrecht.
6. Samenstelling van de verschillende verenigingscommissies. In verband met het vertrek van de heer W. Uittenbogaard stelt het bestuur voor de heer drs. H. L. Ph. Leeuwenberg te benoemen tot lid van de Jaarboekredaktie.
7. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, propaganda, excursies en lezingen.
8. Wat verder ter tafel komt
9. Rondvraag
10. Sluiting

Na afloop van de vergadering om ca. 20.45 uur zal ds. J. Kronenburg spreken over het multifunktionele van de Domkerk, een kerkelijk, cultureel en toeristisch bouwwerk.

J. A. C. Mathijssen
secretaris

WIM UITTENBOGAARD ERELID VAN OUD-UTRECHT

Oud-Utrecht is in haar geschiedenis niet scheutig geweest met het verlenen van ere-lidmaatschappen. En zo hoort het ook! Het ere-lidmaatschap is een exclusief eerbewijs voor iemand, die zich *uiterst* verdienstelijk heeft gemaakt voor de Vereniging.
Wim Uittenbogaard komt deze eer toe: 17 jaar lid van de jaarboekredactie, 15 jaar verantwoordelijk (mét zijn vrouw) voor de ledenadministratie, 7 jaar bestuurslid en jaar na jaar bezig met de distributie van bijna 2000 jaarboeken!
Het bestuur heeft Wim Uittenbogaard dan ook voor alle energie, die hij in Oud-Utrecht stak én steekt, in de voorjaarsledenvergadering van mei j.l. voorgedragen voor het ere-lidmaatschap. De vergadering stemde met applaus toe.
Mét de verlening van dit predicaat ,,erelid'' wil het bestuur tevens zijn vrouw in het middelpunt plaatsen, die al die jaren steeds mede de ledenadministratie voor haar rekening nam.

Wim Uittenbogaard is met recht toegetreden tot het illustere gezelschap van mw. Jongbloed-Gerritsen en de heren Evers, Ter Pelkwijk, Stooker, Bardet en Van Campen.

J. A. C. Mathijssen

BIJ DE BEGROTING VOOR 1987

Het is ons een genoegen u voor 1987 de ontwerpbegroting ter goedkeuring voor te leggen.

De begroting is gebaseerd op 1.800 leden.

Gezien de stijging van posttarieven, de verhoging van de B.T.W. en de voortdurende kostenverhogingen van maandblad en jaarboek, meent het bestuur u te moeten voorstellen de contributies licht te verhogen.

Voorstel verhoging.
minimum contributie was *f* 39,50 wordt *f* 42,–
leden van 65 jaar en ouder was *f* 34,– wordt *f* 36,–
jeugdigen was *f* 23,50 wordt *f* 25,–

Namens het bestuur, *H. J. Jurriëns, penningmeester*

	jaarrekening **1985**	begroting **1986**	ontwerp-begroting **1987**
Baten			
Kontributies	*f* 69.915,–	*f* 68.000,–	*f* 71.920,–
Advertenties	*f* 5.000,–	*f* 4.950,–	*f* 4.950,–
Winst verkoop voorraden	*f* 3.473,–	*f* 2.500,–	*f* 3.700,–
Donaties	*f* 13.265,–	*f* 12.000,–	*f* 12.000,–
Rente	*f* 9.402,–	*f* 8.000,–	*f* 8.900,–
	f 101.055,–	*f* 95.450,–	*f* 101.470,–
Lasten			
Jaarboek	*f* 39.024,–	*f* 34.500,–	*f* 41.700,–
Maandblad	*f* 44.553,–	*f* 44.250,–	*f* 46.270,–
Overige aktiviteiten	*f* 2.747,–	*f* 700,–	*f* 1.000,–
Kosten van beheer	*f* 6.411,–	*f* 7.000,–	*f* 6.500,–
Algemene kosten	*f* 4.027,–	*f* 9.000,–	*f* 6.000,–
	f 96.762,–	*f* 95.450,–	*f* 101.470,–

BOEKENSCHOUW

TH-Delft, Afd. der Bouwkunde, Werkgroep Restauratie. Monumenten-inventarisatie van de gemeente De Bilt. De Bilt, 1983, 505 p., geïll.

P.P.D. Utrecht en Gemeentewerken Vleuten-De Meern. Inventarisatie Monumenten gemeente Vleuten-De Meern. Utrecht/Vleuten, 1983. 303 p., geïll.

Gemeentelijke Monumentencommissie Utrecht (red.). Jongere bouwkunst in Utrecht. Monumentale panden in de stad Utrecht uit de periode 1850-1940. Utrecht, Uitgeverij Westers, 1985. 139 p., geïll. ISBN 90.6107.0686. Prijs: f 24,90.

Vooral sinds het ,,Monumentenjaar 1975'' is het besef gegroeid dat er met zorg zal moeten worden omgegaan met de ,,Jongere Bouwkunst'' van na 1850. In verband hiermee werd in 1978 een Subcommissie bescherming jongere bouwkunst door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg ingesteld, die in 1980 de nota ,,Inventarisatie jongere bouwkunst'' uitbracht. In 1979 werd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een begin gemaakt voor een gerichte aanpak. Ter oriëntatie werd gekozen voor drie ,,cultuurgebieden'': stedelijk (Amsterdam, binnen de Singelgracht), landelijk (de Peel, later vervangen door Zuid-Limburg) en landelijk-geïndustrialiseerd (Twente). In 1982 kwam een voorstel voor selectie van te beschermen jongere monumenten die na afronding van het onderzoek in de drie gebieden zou worden aangepast. In juni 1984 verscheen het boek ,,Jongere Bouwkunst, Amsterdam binnen de Singelgracht''. Deze toch niet zeer snelle ontwikkelingen op landelijk gebied zijn de oorzaak van het late verschijnen van het boek ,,jongere bouwkunst in Utrecht, Monumen-

tale panden in de stad Utrecht uit de periode 1850-1940''. In 1972 werd gestart met een inventarisatie ten behoeve van de aanvulling van de Rijksmonumentenlijst met panden van voor 1850. Aansluitend hierop werd in 1974 begonnen met de panden van na 1850. Hiermee was Utrecht de eerste gemeente met een dergelijke inventarisatie. Sinds 1977 werd overleg gepleegd met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg om de selectiecriteria voor bescherming op te stellen. Helaas ging dit niet bijzonder voortvarend, zodat pas in het najaar 1982 het project kon worden afgerond, waarna het boek kon worden samengesteld. Het boek geeft de indruk van volledigheid met betrekking tot de in de gemeente Utrecht voorkomende, voor de ontwikkeling van het bouwen na 1850 relevante panden en bouwwerken. Helaas is dit niet geheel waar. De binnenstad en Utrecht-oost (Wittevrouwen, Buiten-Wittevrouwen, Maliebaan, Oudwijk-noord en het Wilhelminapark e.o.) komen wel zeer sterk naar voren in de inventarisatie. Utrecht-noordwest (Amsterdamsestraatweg, Ondiep en Zuilen) is echter vrijwel niet opgenomen. Afgezien van het, eveneens niet vermelde, Slachthuis zijn hier goede voorbeelden te vinden voor de ontwikkeling van de volkswoningbouw in het begin van de 20ste eeuw.

In het boek komen 699 objecten voor die summier worden beschreven. Hierin worden het bouwjaar en wanneer bekend de architect vermeld. Deze beschrijvingen worden voorafgegaan door een overzicht van de architectuurhistorische en geografische ontwikkelingen van 1850 en 1940.

De Bilt, Dorpsstraat 25. Het voormalige gemeentehuis, politiebureau, school en bijbehorende woning. (Foto: gem. De Bilt).

Het noemen van de Oosterkerk aan de Maliebaan, bij het verschijnen van het boek reeds afgebroken, zal geweten kunnen worden aan de langdurigheid van het project. Helaas is het boek wat karig geïllustreerd waardoor de tekst bij de afzonderlijke objecten soms nogal veel aan de fantasie overlaat.

Dat ook in de gemeente De Bilt het gevoel voor monumenten sterk aanwezig is blijkt wel uit het initiatief waarmee de Raad op 29 maart 1983 accoord ging. Besloten werd, vooruitlopend op decentralisatie van het monumentenbeleid, aan de afdeling bouwkunde van de Technische Hogeschool te Delft de opdracht te verlenen een inventarisatie van de bebouwing in De Bilt en Bilthoven uit te voeren. Het betreft hier zowel bebouwing van voor als van na 1850. Twee studenten, E. H. Dikland en J. A. van der Hoeve, hebben in 1983, samen met een begeleidingscommissie, een grote hoeveelheid werk verzet. In het boek *Monumenteninventarisatie van de gemeente De Bilt* zijn de inventarisatieformulieren afgedrukt. Hierop staan ondermeer, indien bekend, de opdrachtgever en het bouwjaar en de huidige eigenaar en gebruiker vermeld. In een korte beschrijving wordt het gebouw gekarakteriseerd. Dit wordt aangevuld door een foto en een deel van de kadastrale kaart. Opmerkelijk is dat zeer vaak, vooral bij de jongere bouwkunst architect en bouwjaar zijn vermeld. De inventarisatie wordt voorafgegaan door een korte schets van de geschiedenis van De Bilt en een overzicht van enkele belangrijke architecten. Uit de geschiedenis van De Bilt blijkt wel hoezeer de oude kern van het dorp geschonden is en wat het belang is van het behoud van nog bestaande historische structuren en bijvoorbeeld de bebouwing aan de Dorpsstraat e.o., met name Dorpsstraat 1/3, 4 en het fraaie neorenaissance gebouw, waarin voorheen het gemeentehuis en politiebureau gevestigd waren.

Met dezelfde achtergrond, de decentralisatie, is ook van de gemeente Vleuten-De Meern in 1983 een inventarisatie verschenen. Hier is het ontstaan uit een samenwerking tussen de Provinciale Planologische Dienst en de Gemeente. Het onderzoek werd verricht door drs. R. K. M. Blijdenstein van de P.P.D. Ook hier zijn de inventarisatieformulieren, na een historische inleiding, afgedrukt. Duidelijk valt het agrarisch karakter van de Gemeente op uit het aantal, soms zeer fraaie oude, boerderijen. In Vleuten-De Meern is minder aandacht besteed aan het verzamelen van de historische gegevens over bouwjaar en architect dan in De Bilt, waardoor het boek een wat saaier karakter heeft gekregen.

E.M.K.

OUDAEN HEROPEND

Drs. Dick Valentijn. Het huis Oudaen te Utrecht. Clavis, kleine kunsthistorische monografieën, deel 4, De Walburg Pers, Utrecht/Zutphen, 1986, 32 p. geïll. ISBN 906011.480.9; f 8,50.

Het is lang geleden, al ruim twintig jaar, dat je op de Oudegracht, of komend uit de Drakenburgstraat licht zag komen uit wat zo groots het ,,stadskasteel'' Oudaen wordt genoemd. Sinds het vertrek van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis in 1964 kende Oudaen weinig gelukkige tijden. Het kwam in bezit van de coöperatieve vereniging ,,Winkelgalerij Het Binnenhof''. Deze vereniging had geen succes, wat blijkt uit de leegstaande bebouwing achter het huis. Door verkoop van uitsluitend het huis aan de studentenvereniging ,,Veritas'' in 1967 kwam helaas een einde aan het laatste in Utrecht bestaande ongeschonden grote middeleeuwse perceel aan de Oudegracht. In 1978 werd de achterliggende bebouwing waaronder een 18de-eeuwse vleugel afgebroken. Na sinds 1972 enige jaren in handen van ,,Het Utrechts Monumentenfonds'' geweest te zijn besloot de Gemeenteraad in december 1974 het huis over te nemen, met in het achterhoofd er een Museum voor 20ste-eeuwse Kunst in te richten. Nu, tien jaar later, is het dan eindelijk zover, het huis is, gerestaureerd en ingrijpend verbouwd, weer toegankelijk voor het publiek. Dit vooral dankzij een zeer belangrijke financiële bijdrage van de Balije van Utrecht van de Ridderlijke Duitse Orde.

Ter gelegenheid van de heropening van deze rond 1275 daterende meest herkenbare representant van een tiental, voor Nederland zo zeldzame, zeer grote middeleeuwse huizen in Utrecht werd door Dick Valentijn het boekje ,,Het huis Oudaen te Utrecht, een middeleeuws woonhuis en zijn bewoners'' geschreven. Het werd op 1 september aangeboden aan het bestuur van de Stichting tot restauratie en instandhouding van Oudaen.

De schrijver schetst een helder en prima leesbaar beeld van het huis in de late dertiende eeuw. Hij laat zien hoe het huis daar met zijn strenge weerbare karakter met kantelen en gotische spitsboogvensters aan de Oudegracht boven de eenvoudige, kleine buurhuizen uittorende. Een aantal huizen naar links stond dan het nog imposantere huis ,,Fresenburg'' en weer verder het huis ,,Blankenburg'', huizen die nog steeds, maar minder herkenbaar bestaan. Oudaen zag er in de oorspronkelijke opzet minder ,,kasteelachtig'' uit dan nu, de traptoren heeft pas sinds ca. 1500 een eigen dak en steekt boven het overige deel van de gevel uit. Ook het kleine hoektorentje dateert uit die tijd. Ook van het gebruik als bejaardenhuis tussen 1758 en 1964 is nog wel het één en ander in het huis terug te vinden. De gebeeldhouwde vrouwen- en mannenfiguur boven de ingang en de twee fraaie achttiende eeuwse schouwen op de begane grond zijn hiervan goede voorbeelden. Deze en andere verbouwingen die Oudaen het huidige uiterlijk geven laat de schrijver de revue passeren.

Het boekje is een goede handleiding voor diegenen die de nu nog wel zichtbare en de niet meer terug te vinden spoortjes van de bouwgeschiedenis die middels intensief onderzoek door de bouwhistorici van het bureau Monumenten van de ROVU aan het licht zijn gekomen, in een breder verband willen begrijpen.

E.M.K.

Kirstain Houweling, Anthony Tom. Het Bartholomeus Gasthuis, Bartholomeus Gasthuis, Utrecht 1986.

In 1984 veranderde het gezicht van het zuidelijk deel van de Springweg ingrijpend. Een rij huizen uit 1902 en de gehele Wolfaartssteeg verdwenen. Dit waren de eerste duidelijke tekenen van een voortvarend plan voor de renovatie van het Bartholomeus Gasthuis. Kort geleden is ook het zogenaamde Agnes en St. Catharijne gasthuis met de zo karakteristieke toren aan de Pelmolenweg gesloopt. De oude kern aan de Lange Smeestraat wordt gerestaureerd. Deze grote veranderingen gaven aanleiding tot het laten schrijven van de bouwgeschiedenis van het gasthuis. Dit gebeurde onder leiding van de heer Temminck Groll, adviseur betreffende de restauratie, door twee Delftse studenten Bouwkunde.

Het boekje belicht de geschiedenis van het gasthuis vanaf het jaar 1367, de stichtingsdatum van het St. Apollonia Gasthuis, tot 1987, wanneer de gehele renovatie afgerond dient te zijn. Van het gebouw is in de eerste opzet vrijwel niets bekend. Van verbouwingen van rond 1400 zijn wel bouwkundige restanten zoals een kelder, overgebleven. De schrijvers laten vanaf die periode de ontwikkelingen stap voor stap zien in tekst en kleine plattegronden.

Ook het plan voor de nieuwbouw die zeer aanzienlijk zal zijn, komt aan de orde. Door een sinds de 14de eeuw veranderende visie op de bejaardenzorg kwam de toekomst van het gasthuis in gevaar. De Inspectie voor Bejaardenoorden in de Provincie Utrecht liet in 1975 weten dat indien niet op korte termijn een volledige modernisering zou worden uitgevoerd, het gasthuis gesloten zou moeten worden. De plannen voorzien nu in 89 eenpersoons- en 6 tweepersoonsappartementen, 4 bejaardenflats begane grond aan de Springweg en 3 in de Wolfaartssteeg. Hoewel zeker het verdwijnen van de karakteristieke gevelwand aan de Pelmolenweg te betreuren valt is het voortbestaan van een middeleeuwse instelling in de binnenstad een belangrijk gegeven.

E.M.K.

UIT DE TIJDSCHRIFTEN

Nog wat aandacht voor de tijdschriften. In *Monumenten (7), nr. 7/8, juli/augustus 1986,* is volledig gewijd aan kastelen, monumenten die in de vakantietijd nu eenmaal sterk in de belangstelling staan. In een van de artikelen, getiteld ,,Oudaen, het enige middeleeuwse stadskasteel in Nederland'', wordt in het kort de geschiedenis van Oudaen weergegeven en aandacht besteed aan het bouwhistorisch onderzoek door A. F. E. Kipp.

Een van de artikelen van *Heemschut (63) nr. 5/6, mei/juni 1986,* van de hand van J. A. Schuur, is gewijd aan het Duitse Huis, ofwel het Militair Hospitaal aan de Springweg.

De Bond Heemschut heeft in het kader van haar 75-jarig bestaan het Duitse Huis als adoptieproject in de provincie Utrecht uitgekozen. Dit moet gaan resulteren in de oprichting van een vereniging of stichting ,,Vrienden van het Duitse Huis''. Bovendien wil Heemschut trachten een oude toegangspoort, die zich momenteel bevindt in de tuin van het Rijksmuseum te Amsterdam, naar de oorspronkelijke plek terug te halen.

G. J. R.

Marten Jan Bok en Jos de Meijere publiceerden in *Antiek* 20 (1986), 323-329 een artikel getiteld ,,Een familieportret door de Utrechtse schilder Andries van Bochoven (1609-1634)''. Het familieportret is in 1629 geschilderd door de dan 20-jarige Andries en stelt de familie van Bochoven voor: Rutger Hermansz Van Bochoven, ,,cremer'' en ,,cruydenier'' aan de Oude Gracht ,,woonende inden witten Eenhoorn bij de Smeebrugg'' (Oudegracht 300), en zijn tweede vrouw Johanna van Eede. Vier van hun vijf kinderen zijn geportretteerd: Bernard, Mechtild, Johannes de latere zilversmid, en Elisabeth.

Ook de kinderen uit het eerste huwelijk van Rutger Hermansz met Lysbeth van Goch, die hij in 1604 huwde, staan afgebeeld: Hillegonda, Josina, Petra, Andries de schilder, en Herman. Al in 1923 werd het schilderstuk door het Centraal Museum begeerd, doch pas in 1976 ging die wens in vervulling. In de catalogus van E. de Jongh, *Portretten van echt en trouw,* Zwolle/Haarlem 1986, die de gelijknamige expositie in het Frans Halsmuseum te Haarlem begeleidde, wordt het schilderij in het hoofdstuk ,,Ons dagelijks brood'' behandeld (302-304).

C. S.

N. L. Prak publiceerde in het *Bulletin KNOB* 85 (1986), 49-56 ,,De huizen aan de Van Asch van Wijckskade te Utrecht''. Van 1829 tot 1834 werden de Utrechtse wallen en poorten geslecht. Terwijl de oost- en zuidzijde werden benut om parken, ,,wandelingen'', aan te leggen, plande de overheid aan de noord- en westkant van de oude stad woonhuizen en werkplaatsen. Jan David Zocher jr. kreeg beide werken opgedragen. Aan de Van Asch van Wijckskade, die zijn naam ontleent aan de grote promotor van dit nieuwbouwplan, de Utrechtse burgemeester, verrezen vijftien huizen (1834-1839), vanuit particulier initiatief met zware steun van de gemeente. Vanwege de rol van de gemeente zijn de archieven over deze 19de eeuwse bouwcampagne goed voorzien en kunnen we heel gedetailleerd redenen en besluitvorming van het plan volgen.

Jammer is dat de auteur niet ook de huizen Van Asch van Wijckskade 27-29 (oneven)/Wijde Begijnestraat 27 en Van Asch van Wijckskade 24-26 (even)/Begijnestraat 20 in zijn artikel heeft betrokken. In dat geval zou er een afgerond beeld van de vroege 19de-eeuwse ontwikkelingen zijn ontstaan.

C. S.

NIEUWS VAN DE PROPAGANDACOMMISSIE

De propagandacommissie zoekt enkele enthousiaste leden, die actief willen zijn bij activiteiten van deze commissie.

Voor meer informatie kunt u bellen met Margreet Braams. tel: 030-31 66 48.

Deze maand treft u in het Maandblad de nieuwe folder aan. Een ander kleurtje, een gewijzigde tekst en nieuwe afbeeldingen, afkomstig uit de Atlas van het gemeentearchief.

Wanneer u dit alles uitgebreid bewonderd hebt, geef de folder dan weg aan geïnteresseerden in uw omgeving. Nieuwe leden zijn immers van harte welkom!

M.B.

BERICHTEN

In juli 1986 verscheen onder auspiciën van de Historische Kring Bodegraven het boek ,,Castella en havens, kapellen en hoven, van Albaniana tot Laurum, via Bode(llo)grave en Zwadenburg''. De ondertitel van het door de heer P. C. Beunder geschreven boek is ,,Enkele notities over: de oudste geschiedenis, de Romeinse keizertijd, en de vroege Middeleeuwen in de Rijnstreek rond Alphen a/d Rijn, Zwammerdam, Bodegraven en Woerden''. De auteur poogt archeologische waarnemingen en verkenningen die hij gedurende dertig jaar als amateur en vrijwilliger bij opgravingen en restauraties heeft gedaan ,,in eenvoudige, maar toch zo kleurrijk mogelijke, verslaggeving vast te leggen''.

Het boek is voor de prijs van *f* 29,75 bij de auteur of bij de uitgever te verkrijgen. P. C. Beunder,Oud-Bodegraafseweg 86, 2411 HW Leiden.

In 1976 verscheen in het Maandblad de ,,Archeologische Kroniek van de Provincie Utrecht'' over de jaren 1970-1971. In het volgende jaar zag een deel van de Kroniek over 1972-1973, waarin ook de stad Utrecht werd beschreven, het licht. Helaas is de Provinciale Kroniek daarna niet meer voortgezet. Uit het ,,verslag van de Provinciaal archeoloog van Utrecht over de jaren 1982, 1983 en 1984'' blijkt echter duidelijk dat dit achterwege blijven van een verslag in het Maandblad door gebrek aan onderzoek is ontstaan. Het zou aardig zijn voor de leden van Oud-Utrecht weer in contact te komen met archeologische vondsten in de Provincie.

De Bond Heemschut bestaat 75 jaar. Eén van de hoogtepunten van dit lustrum is de Heemschutdag in Utrecht op 13 augustus geweest. De ochtend werd ingenomen door een busrit langs voorbeelden van jongere bouwkunst onder begeleiding van gidsen van de gemeente Utrecht. In de middag kon gekozen worden uit een stadswandeling, rondvaart of een bezoek aan het Catharijneconvent of het museum van Speelklok tot Pierement. De dag werd afgesloten met een herdenkingsbijeenkomst in aanwezigheid van Prinses Juliana in de Domkerk.

Ter gelegenheid van deze dag was het juli/augustus nummer van het maandblad Heemschut geheel aan Utrecht gewijd. Dit nummer bevat artikelen van de heer Van Willigenburg, de wethouder onder wiens verantwoordelijkheid de monumentenzorg in Utrecht valt, ambtenaren en free-lance medewerkers van de onderafdeling monumenten van de ROVU en ambtenaren ter secretarie. Aandacht wordt besteed aan de monumentenzorg in Utrecht, het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek, de Inventarisatie Jongere Bouwkunst, de geschiedenis van het huis Oudaen aan de Oudegracht, de mogelijkheid van het heropenen van de gedempte Weerdsingel, het Terrein langs de Biltse Grift van de voormalige Rijksveeartsenijschool en de restauratie van het Rietveld-Schröderhuis. Slechts de auteur van het laatste artikel is niet verbonden aan de gemeente.
De artikelen zijn uitstekend geschikt om inzicht te krijgen in het functioneren van de gemeentelijke monumentenzorg in Utrecht. *EMK*

De Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming heeft het Monumentenjaarboek 1986 het licht laten zien. Dank zij de erin voorkomende adressen en de verschillende overzichten van monumenten in den lande is het een uiterst nuttig boekje voor een ieder, die geïnteresseerd is in monumentenbescherming.
Exemplaren van het jaarboek zijn voor *f* 10,– (excl. verzendkosten) te verkrijgen bij de Stichting NCM, Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020-27 77 06.

Aan de redaktie van het Maandblad werd enige tijd geleden het verslag aangeboden van een onderzoek naar de openbare drinkwatervoorziening in Nederland in het algemeen en in Wijk bij Duurstede in het bijzonder. Het onderzoek omvat de periode 1700-1850 en er werd door de auteur van het verslag, Han Eman uit Wijk bij Duurstede, verricht in het kader van diens studie in de geschiedenis van de pre-industriële samenleving aan de Erasmusuniversiteit te Rotterdam. Het verslag is te raadplegen bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht.

Het afscheidscollege, dat prof. dr ir C. L. Temminck Groll hield aan de T.H. in Delft is door de afdeling der bouwkunde in druk uitgegeven, zodat ook de niet-aanwezigen de gelegenheid hebben van de afscheidswoorden van Temminck Groll kennis te nemen.
Het is een genoegen om de tekst van dit inspirerende college, dat tevens de afsluiting vormde van het symposium ,,Doorgaan met het verleden, gewetensvol omgaan met het bestaande'', na te lezen en dit genoegen wordt nog aanmerkelijk vergroot door de werkelijk kostelijke tekeningetjes die het verhaal illustreren.
Wie wil weten hoe de afscheidnemende hoogleraar-restauratiearchitect zijn vak beleefde en nog steeds beleeft, kan een exemplaar van de tekst aanvragen bij de Werkgroep restauratie van de afdeling der bouwkunde, Berlageweg 1, 2628 CR Delft.

De werkgroep Oud - Vaartserijngebied heeft op 19 september 1986 een brief geschreven aan het College van Burgemeester en Wethouders van Utrecht waarin er op aangedrongen wordt om een aantal woningen aan de Oude Kerkweg op de monumentenlijst te plaatsen.
,,De in 1846 gebouwde bedrijfswoningen Oude Kerkweg 13, 14 en 15, destijds behorende tot de steenfabriek ,,RHIJN EN VELDZICHT'', en het voormalige jaagpad langs de Vaartse Rijn met de beplanting van leilinden hebben naast historische en monumentale ook stedebouwkundige waarde. Het geheel is beeldbepalend.

De voornoemde objecten dragen in grote mate bij aan het karakteristieke van de oostelijke oever van de Vaartse Rijn. Het zijn de laatste overblijfselen van de bedrijvigheid rond de 13 steen- en pannenfabrieken die waren gevestigd aan de Vaartse Rijn''. Aldus de werkgroep! *G.J.R.*

maandblad oud-utrecht

59e jaargang nr. 10 - oktober 1986

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,–.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Harz 92, 3524 DC Utrecht,
tel. (030) 89 06 13

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14
I.S.S.N.: 0030-6738

Agenda

Donderdag 13 november. Jaarvergadering van Oud-Utrecht. Zie pag. 98-99

Dinsdagmiddag 18 november. Excursie naar het muntenkabinet van 's Rijksmunt.
Enige tijd geleden bracht onze vereniging al eens een bezoek aan het muntenkabinet. De belangstelling hiervoor was toen groot. Tevens werd ons toen in het vooruitzicht gesteld, dat de inrichting gewijzigd en gemoderniseerd zou worden. Dit laatste is inmiddels gebeurd en om de leden, die destijds teleurgesteld moesten worden een hernieuwde mogelijkheid van bezoek te bieden, meent de excursiecommissie er goed aan te doen dit doel een tweede maal op het programma te zetten.
Het bezoek bestaat uit een filmvoorstelling over de hedendaagse produktie van munten en penningen, een rondleiding door de tentoonstelling: productie vanaf ca. 1900 en een rondleiding door het munten- en penningenkabinet. Dit alles onder leiding van de heer A. Scheffers, conservator.
Opgeven bij Hotel des Pays-Bas, tel. 33 33 21. Let wel ook dit maal is het **maximum aantal deelnemers 50.**
Verzamelen om 14.00 uur bij de ingang van 's Rijksmunt, Leidseweg 90.

Donderdag 27 november. Nederlands Klassiek Verbond, afd. Utrecht. Lezing door mevrouw prof. dr. Cl. Isings over ,,De opgravingen in de Meern''. Plaats: Archeologisch Instituut, Trans 14, Utrecht. Aanvang: 19.45 uur.

NIEUW LICHT OP DE GOUDEN EEUW

HENDRICK TER BRUGGHEN EN TIJDGENOTEN

Tentoonstelling in het Centraal Museum Utrecht
14 november 1986 t/m 11 januari 1987

Toen begin van dit jaar officieel bekend werd gemaakt, dat ,,De man met de gouden helm'' uit de collectie van de Staatliche Museen te Berlijn, niet door Rembrandt was geschilderd, zoals algemeen werd aangenomen, haalde dat bericht over de gehele wereld de voorpagina's van de kranten[1]). Een Rembrandt die geen Rembrandt is, een Vermeer die vals is, een Hals die gerestaureerd wordt: het is wereldnieuws. Wanneer een schilderij van de Utrechtse kunstenaar Hendrick ter Brugghen als kopie of vervalsing van de lijst van authentieke werken van de meester wordt weggestreept, dan was dat lange tijd slechts voer voor enkele gespecialiseerde kunsthistorici. Thans is er een kentering merkbaar: men is het erover eens geworden, dat Ter Brugghens vernieuwingen in de schilderkunst zelfs van invloed waren op Rembrandt, Vermeer en Hals. Nooit eerder is de waardering voor het werk van Ter Brugghen zo groot geweest. Dat komt onder meer tot uiting in de enorme bedragen, die betaald worden voor schilderijen van Ter Brugghen.

Ter Brugghen is de kunstenaar, die centraal staat op de tentoonstelling ,,Nieuw Licht op de Gouden Eeuw'', die van 14 november 1986 t/m 11 januari 1987 gehouden wordt in het Centraal Museum te Utrecht en vervolgens van 12 februari tot 12 april 1987 in het Herzog Anton Ulrich-Museum te Brunswijk.

Hendrick ter Brugghen werd vermoedelijk te Den Haag geboren in 1588. Wanneer hij met zijn familie naar Utrecht verhuisde is niet bekend. Daar was hij leerling van Abraham Bloemaert. Na zijn leertijd reisde Ter Brugghen naar Italië. In welk jaar dat was, en hoelang hij daar bleef is niet bekend. In elk geval was Ter Brugghen in het najaar van 1614 terug in Utrecht. Twee jaar later, in 1616, werd hij lid van het Utrechtse St. Lucasgilde. Mogelijk reisde Ter Brugghen later nogmaals naar Italië. Ter Brugghen stierf in 1629 en werd in de Buurkerk begraven[2]).

Toen Hendrick ter Brugghen in Italië verbleef, was Caravaggio daar een van de meest opzienbarende kunstenaars. Zelfs tot in het hoge Noorden deed Caravaggio van zich spreken. Carel van Mander besteedde aandacht aan hem in *Het Schilder-Boeck*, uitgegeven te Haarlem in 1604. ,,Daer is oock eenen Michael Agnolo van Caravaggio, die te Room wonderlijcke dinghen doet'', aldus begint Van Mander de biografie van Caravaggio[3]).

Het werk van Caravaggio wordt gekenmerkt door de realistische weergave van de figuren, die veelal ten halven lijve of in driekwart lengte zijn weergegeven tegen een neutrale achtergrond. Opvallend in de schilderijen van Caravaggio is de contrastrijke licht-donker-behandeling.

Hendrick ter Brugghen, De maaltijd te Emmaus, 1616. Toledo (Ohio), Toledo Museum of Art.

Voor tal van kunstenaars waren de schilderijen van Caravaggio uitgangspunt en inspiratiebron voor eigen creaties. Deze groep schilders wordt algemeen aangeduid als ,,caravaggisten''; hun stijl wordt ,,caravaggisme'' genoemd. Hendrick ter Brugghen is een van de belangrijkste caravaggisten.

Op de tentoonstelling ,,Nieuw Licht op de Gouden Eeuw'' zijn niet minder dan tweeëndertig schilderijen van Ter Brugghen bijeengebracht. Ze geven letterlijk en figuurlijk een prachtig overzicht van het oeuvre van deze kunstenaar.

Naar aanleiding van de tentoonstelling ,,Caravaggio en de Nederlanden'', die in 1952 in het Centraal Museum te Utrecht en vervolgens in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen werd gehouden, schreef Jos de Gruijter: ,,Een zestal werken van Caravaggio zijn thans voor korte tijd nog bijeengebracht in een rustige zaal van het Centraal Museum te Utrecht, alle overige ruimten van de expositie zijn gewijd aan het werk van volgelingen in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Het verwonderlijke is hierbij hoe snel men bijna alles in die volgende zalen vergeet en hoe enkele doeken van de Italiaan, in het bijzonder ,,De maaltijd te Emmaus'' en het zeer grote ,,Madonna met kind en H. Anna'', na één enkel kort bezoek als voor eeuwig in de herinnering staat gegrift''. De Gruijter besloot zijn artikel als volgt: ,,Maar Hendrick Terbrugghen is hier te lande toch een groot kunstenaar geweest, in zijn sterkste, latere doeken duidelijk preluderend op Vermeer, ook al stierf hij enkele jaren voordat de Delftse meester het levenslicht zag. Voor mij was Terbrugghen, na Caravaggio, de verrassing op deze zeer instructieve tentoonstelling''[4]).

Thans is op de tentoonstelling geen werk van Caravaggio te zien. Onder de negenenzeventig schilderijen, die geëxposeerd worden, zijn daarentegen verras-

Michelangelo Merisi da Caravaggio, De maaltijd te Emmaus, 1606 (?), Milaan, Pinacoteca di Brera.

singen te vinden, die de omissie van Caravaggio's werk enigszins goed maken. Zo is bijvoorbeeld op de tentoonstelling ,,De maaltijd van Emmaus'' te zien, die Ter Brugghen in 1616 schilderde (afb. 1). Dat schilderij wordt thans algemeen beschouwd als het vroegste werk van Ter Brugghen. Daarmee is, althans op één onderdeel, de tentoonstellingscatalogus van 1952 gecorrigeerd. Daar wordt immers over Ter Brugghen vermeld: ,,Geen van zijn werken draagt een datum dat met zekerheid als vóór 1620 is te lezen''[5]). Overigens is het boeiend om Ter Brugghens ,,De maaltijd te Emmaus'' (afb. 1) te vergelijken met Caravaggio's ,,De maaltijd te Emmaus'' (afb. 2). Dit laatste schilderij, dat in 1952 in Utrecht wel te zien was, dateert vermoedelijk uit 1606[6]).

Zoals Ter Brugghen de invloed van Caravaggio onderging, zo heeft hij op zijn beurt invloed uitgeoefend op anderen. Een aardig staaltje is Jan Lievens' ,,Blazende jongen'', die zeker geïnspireerd is op Ter Brugghens ,,Pijprokende jongen''. Ook andere schilders, zoals Gerard van Honthorst en Mathias Stom en zelfs de Franse caravaggist Georges de La Tour, hebben dit thema uitgebeeld[7]). Uit het werk van De La Tour is overduidelijk, dat er banden met Utrecht bestonden. Er is zelfs gesuggereerd, dat hij in Utrecht in de leer was, maar deze bewering wordt niet door dokumenten gestaafd.

Utrecht was zonder enige twijfel hét centrum van het Nederlandse caravaggisme. Naast Ter Brugghen waren in de Domstad meerdere kunstenaars, die caravaggistisch werkten. Onder hen waren Gerard van Honthorst en Dirck van Baburen de belangrijkste. Vanzelfsprekend zijn op de tentoonstelling ,,Nieuw Licht op de Gouden Eeuw'' representatieve stukken van deze kunstenaars te zien. Dat geldt ook voor een aantal niet-Utrechtse schilders, die in dezelfde stijl werkten. Jan Lievens uit Leiden is een van deze kunstenaars. Hij kwam reeds ter sprake. Matthias Stom uit Amersfoort werd ook al genoemd. Stom is algemeen bekend onder de naam Stomer. De historicus Marten Jan Bok heeft op goede gronden aangetoond, dat de correcte naam Stom is. Dat is een van de feiten, die Bok dankzij intensief archief-onderzoek aan het licht heeft gebracht. Zo kon hij ook de monogrammist ISH identificeren als Simon Henrixz uit Amersfoort. Dit is slechts een kleine greep uit de vele nieuwe biografische, historische en kunsthistorische gegevens, die verwerkt zijn in de catalogus van de tentoonstelling. *JdM*

Noten

1) Zie over dit schilderij: J. Kelch, *Bilder im Blickpunkt - Der Mann mit dem Goldhelm*, Berlijn (Staatliche Museen) 1986.
2) Zie voor de biografie van Ter Brugghen: M. J. Bok in de catalogus *Nieuw Licht op de Gouden Eeuw*, Utrecht (Centraal Museum) 1986-1987.
3) C. van Mander, *Het Schilder-Boeck*, Haarlem 1604, fol. 191.
4) J. de Gruijter, ,,Caravaggio en de Nederlanden - Belangwekkende expositie te Utrecht'', *Het Vaderland* 2 augustus 1952.
5) Catalogus *Caravaggio en de Nederlanden*, Utrecht (Centraal Museum) - Antwerpen (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten) 1952, 47.
6) Catalogus *The age of Caravaggio*, New York (Metropolitan Museum) - Napels (Museo Nazionale di Capodimonte) 1986, nr. 87.
7) Catalogus *Georges de La Tour*, Parijs (Orangerie des Tuileries) 1972.

OM DE GOEDE NAAM EN EER VAN EEN MINDERJARIG MEISJE

Inleiding

In mijn bibliotheek bevindt zich een foliant van 194 aan twee zijden bedrukte bladzijden uit 1735 bevattende de civiele procedure tegen Jan Pesters, minderjarige zoon van mr Jacob Pesters, ,,Raad en Rekenmeester der Domeynen van Sijne Hoogheid den Heere Prince van Orange en Nassau'', aangespannen door Louisa Johanna Junkers, weduwe van wijlen mr Daniel de Win ,,als moeder en voogdesse van haare minderjarige dochter Maria Elisabeth de Win, wonende tot Gorinchem'' ter zake van belediging (,,om Mandement van Injurie'') en het strafproces tegen mr Jacob Pesters, oud 72 jaar, geboortig van Maastricht terzake van laster, valsheid in geschrifte en belediging en misleiding van de justitie, uitgegeven ,,In 's Gravenhage, By Hendrik Scheurleer, Op Ordre van Den Hoove van Hollandt, M DCC XXXV''[1]).

Uit het gedrukte procesdossier valt de hele geschiedenis, die in 1726 in de stad Utrecht gespeeld heeft, te reconstrueren. Het geslacht Pesters speelde vanaf 1680 tot 1787 in de stad Utrecht een belangrijke rol. In 1682 werd mr Johan Pesters (1620-1703), raad in het Hof van Utrecht, gunsteling en vertrouweling van de Koning-stadhouder Willem III, Heer van Catten-

broek onder Zeist[2]). Vanaf 1680 was de boerderij de Niënhoff te Bunnik grenzende aan Cattenbroek, waar de familie Pesters in de zomermaanden verbleef, in handen van mr Johan Pesters, wiens nakomelingen in 1856 zich De Pesters gingen noemen[3]).
De tweede generatie Pesters te Utrecht was op 12 februari 1706 door Keizer Joseph I in de Rijksadelstand verheven en wel in de persoon van de gebroeders mr Willem, mr Jacob, Ernst, mr Nicolaas, Petrus en Hendrik[4]). Behalve mr Jacob wordt ook mr Willem ,,Griffier van den Hove Provinciaal'' te Utrecht in het lijvige procesdossier genoemd.
In het begin van de 18e eeuw heeft zich in de stad Utrecht een society-schandaal voorgedaan dat ongetwijfeld grote beroering heeft gewekt en tot een tweetal procedures voor het Hof van Holland heeft geleid. De eer en goede naam van een minderjarige jongedochter uit Gorinchem was daarbij de inzet!

Mandement van Injurie en Sententie Crimineel uit 1735

In het voorjaar van 1726 logeerde Maria Elisabeth de Win te Utrecht bij goede vrienden. In het uitgaansleven van die tijd (,,de Geselschappen of Assemblées, blz. 8) ontmoette zij Jan Pesters, wiens familie het vertrouwen van de Prinsen van Oranje genoot maar door de oude vroedschapsfamilies te Utrecht nog als behorende tot de ,,homines novi'' beschouwd werd. Jan Pesters werd verkikkerd op het meisje uit Gorinchem:
,,16. In de Partijtjes van 't Spel, 't geene in die gezelschappen zoude zijn geëxerceert, zigh nevens en bij haar getraght te voegen,
17. Een aan haar zoude hebben gegeeven, blijke van een honéte en gepermitteerde affectie.'' (blz. 19)
Daar kwamen in Utrecht praatjes van: ,,eenige familiariteyten souden wesen gepasseert'' (blz. 8). Ook toen Maria Elisabeth de Win weer naar Gorinchem was teruggekeerd, hielden te Utrecht de praatjes aan. In het najaar van 1726 keerde zij voor een logeerpartij in de stad Utrecht terug, ook weer bij de Vrouwe van Cockengen: Maria Elisabeth van Bergen ,,Huysvrouw van den Heer Anthony Godin, Heer van Cockengen en Raad in de Vroedschap'' van Utrecht. We schrijven dan 25 september 1726. Op de daarop volgende dag was er weer een partijtje waarop Jan Pesters aanwezig was. De gastvrouw ondervroeg toen Jan over de verhalen: wanneer had hij haar cadeaux gestuurd, in welke nacht had hij zich via de stal en keukenmeid toegang verschaft tot Maria en had hij haar daarna nog briefjes geschreven? Hij ontkende alles en juffrouw De Win eiste ,,publicque satisfactie'', omdat zij en haar moeder begrepen dat door al deze verhalen haar huwelijkskansen in het patriciaat ernstig bedreigd werden (blz. 52).
Het werd een zaak van ,,de oude Luyden''. Mevr. Anna Maria Muisson, ,,Huisvrouw van de heer Lt Collonel Verdun'' had daartoe reeds de vader van Jan Pester geschreven. Op 24 oktober 1726 kwamen daartoe mr Jacob Pesters, zijn zoon Jan en zijn broeder mr Willem Pesters ten huize van Godin, Heer van Cockengen, bijeen. Schikking bleek niet mogelijk en de moeder van de jonge dochter spande een civiele procedure voor het Hof van Holland aan, die leidde tot een veroordeling op 17 januari 1735 en de vaststelling ,,dat zy (lees: vader en zoon Pesters) van de tweede Eysscherse (lees: Maria Elisabeth de Win) niet anders weeten als alle Eer en Deugt'' (blz. 181).
Uit de uitspraak in het strafproces van het Hof van Holland eveneens van 17 januari 1735 blijkt dat de vader mr Jacob Pesters, oud 72 jaar, gevangen zit ,,op de Voorporte van den Hove van Holland (= de Gevangenpoort te 's-Gravenhage)'' wegens laster. Hij had Maria Elisabeth de Win beschuldigd van een moordcomplot op zijn zoon Jan Pesters (blz. 185) en had daartoe valse brieven gefabriceerd (blz. 190). Pas op 24 juli 1734 had mr Jacob Pesters de valsheid in geschrifte erkend (blz. 192) en het feit dat hij de justitie had misleid, welke feiten ,,ten exempel ten hoogste strafbaar zyn (blz. 193)''.
De straf van het Hof van Holland was dan ook zwaar: ,,SOO IS 'T, dat het voorgeschreeve Hof, met rype deliberatie van Rade deurgesien en overwogen hebbende, alle 't gunt ter materie dienende is, doende Recht in den Naame en van weegen de Hooge Overigheyd en Graaflykheyd van Hollandt, Zeelandt en Vrieslandt, den voornoemde Gevangen verklaart heeft, en verklaart hem mits desen te zyn een Calumniateur[6]), Eerloos en Infaam, en condemneert hem Gevangen gebragt te werden ter plaatse alwaar men gewoon is crimineele Justitie te doen, en aldaar met het swaart over het Hooft gestraft te werden. Confineert voorts hem Gevangen zijn leven lang gedurende in een versekerde plaatse binnen deze Provincie, omme aldaar te zijnen kosten gedetineert te blijven. Condemneert wijders hem Gevangen in een amende ten behoeve van de Hooge Overigheyd, te betalen in handen van den Rentmeester van de Exploicten van den Voorschreve Hove, de somme van twintigh duysent ponden te veertigh grooten 't pond; en Condemneert hem Gevangen in de kosten en misen van Justitie ter taxatie en moderatie van den voorschreven Hove''[5]).

mr dr V. A. M. van der Burg
Zeist, Griffensteijnselaan 77

Noten:

1) Ik ontving de betreffende band in 1981 van mr P. J. Verdam, oud-commissaris van de Koningin, te Bilthoven ten geschenke. Deze had de band op een boekenveiling gekocht.
2) V. A. M. van der Burg, *Zeist en het geslacht De Pesters*, Bulletin van de Van de Poll-stichting (II) 1981, blz. 21 e.v.
3) D. Hamer, *De Niënhof*, Maandblad Oud-Utrecht (58) 1985, blz. 261 e.v.; H. Reinders, *De Niënhoff, Aanvullingen en verbeteringen*, Maandblad Oud-Utrecht (58) 1985, blz. 304 e.v.; dezelfde, *Bunnik*, Utrecht 1986, blz. 87 e.v.
4) *Nederland's Adelsboek* 1985, blz. 67 e.v.
5) Vertaald: lasteraar.
6) Mij is niet bekend waar elders de foliant met het civiel- en strafproces tegen mr Jacob Pesters en zijn zoon Jan Pesters zich in een Nederlandse bibliotheek of archief bevindt. Uit de mededeling in het Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie XXV (1971), op blz. 21 maak ik op dat een aantal stukken - deels gedrukt, deels geschreven - betrekking hebbende op de veroordeling van mr Jacob Pesters door het Hof van Holland in 1735, zich bevinden in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.

RECTIFICATIE

In het Maandblad van oktober 1986 (59ste jaargang nr. 10) is een hinderlijke fout geslopen. Op pag. 103, in het midden van de linker kolom, staat dat ,,dit achterwege blijven van een verslag in het Maandblad door gebrek aan onderzoek is ontstaan.'' Dit moet echter zijn: ,,dit achterwege blijven van een verslag (. . .) *niet* door een gebrek aan onderzoek is ontstaan.''

Agenda

Donderdag 27 november. Nederlands Klassiek Verbond, afd. Utrecht. Lezing door mevrouw prof. dr. Cl. Isings over ,,De opgravingen in de Meern''. Plaats: Archeologisch Instituut, Trans 14, Utrecht. Aanvang: 19.45 uur.

BERICHTEN

Tijdens de najaarsledenvergadering, gehouden op donderdag 13 november 1986 is, naast de heer drs H. L. Ph. Leeuwenberg, ook de heer drs T. J. Hoekstra benoemd tot lid van de Jaarboekredaktie.

Een tweetal stellingen, behorende bij het proefschrift van Renger de Bruin, ,,Burgers op het kussen: volkssouvereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht 1795/1813'', wil de redaktie u niet onthouden:

5. Voor het verkrijgen van een overzicht van Utrecht in de Patriottentijd is het populair-wetenschappelijke boek van A. van Hulzen te prefereren boven de dissertatie van I. Vijlbrief.

A. van Hulzen, *Utrecht in de Patriottentijd* (Zaltbommel, 1966); I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht* (Amsterdam, 1950).

11. Tot het midden van de jaren zestig was Utrecht een grote stad met een onmiskenbaar provinciaals karakter. De bouw van Hoogcatharijne heeft dit subtiele evenwicht verstoord.

G. J. R.

Aan de Utrechtse edelsmid Christoffel Jansz. Visscher wordt aandacht besteed in een artikel in *Antiek* 21 (1986), 3 (oktober), 145-153. In de jaren 1656 tot 1659 vervaardigde hij liturgisch vaatwerk voor de katholieke eredienst die toen in Utrecht plaats moest vinden in schuilkerken. Het artikel dat Louise van den Bergh-Hoogterp en Jacob J. Roosjen gezamenlijk schreven, behandelt naast genealogische gegevens de edelsmeedwerken die van Christoffel Jansz. Visscher, ook genaamd Visscher van Gelder, tot op heden bekend zijn, nl. een kelk, een ciborie en drie paar wijn- en waterampullen.

C. S.

maandblad oud-utrecht

59e jaargang nr. 11 - november 1986

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 34.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,–.

Ledenadministratie:
H. J. Jurriëns
Sophialaan 1,
3542 AR Utrecht,
tel. (030) 43 44 74

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Harz 92, 3524 DC Utrecht,
tel. (030) 89 06 13

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14
I.S.S.N.: 0030-6738

ARCHEOLOGISCHE EN BOUWHISTORISCHE KRONIEK VAN DE GEMEENTE UTRECHT OVER 1985

Voorwoord

De geschiedenis van een stad behelst o.a. de geschiedenis van zijn straten.
In deze Kroniek wordt een samenhangend beeld geschetst van de bouwgeschiedenis van individuele panden in een straat ten opzichte van de directe omgeving: ,,de straat''.
In deze stad met een rijke bouwgeschiedenis van tweeduizend jaar blijkt men daarbij telkens weer voor fraaie, onverwachte verrassingen te komen.
Immers ,,de straat'' is soms in Utrecht de grens van een rivieroever, grens van een abdijcomplex en soms een bij raadsbesluit vastgestelde weg(breedte) met een vastgesteld verloop.
De in deze Kroniek beschreven ,,verrassingen'' werpen soms een nieuw licht op de ontstaansgeschiedenis van deze stad.
Soms geven ze een beeld van het dagelijks leven in vroeger tijden.
Frappant is daarbij te constateren dat de mooiste vondsten meestal op de smerigste plekken gevonden worden: de beerputten van een stad!
Soms schijnbaar onaanzienlijke zaken en soms schijnbaar onzichtbare zaken komen in deze Kroniek uitgebreid aan de orde. Alle openen ze een deur en geven toegang tot de geschiedenis van de stad.
De ontdekking van een geheimzinnige deur in een kapruimte boven een middeleeuwse kapel is het letterlijke bewijs van de hier verkondigde stelling dat deze Kroniek nieuwe toegangsdeuren opent naar de geschiedenis van de stad.

drs. W. P. Chr. van Willigenburg,
Wethouder van Openbare Werken, Verkeer, Vervoer, Milieu en Monumentenzorg.

Inleiding

Het jaar 1985 is een druk jaar geweest voor de archeologen en bouwhistorici van de gemeente Utrecht. Bij de eerstgenoemden is dat duidelijk te merken aan het aantal bijdragen in deze Kroniek. Het bouwhistorisch onderzoek in het huis Oudaen was dermate arbeidsintensief dat het aantal door A. F. E. Kipp onderzochte panden wat minder was dan gewoonlijk. Bijgevolg is ook de hoeveelheid artikelen van zijn hand wat geringer dan in andere afleveringen. Toch heeft hij er 15 geschreven. B. J. M. Klück nam er 9 voor zijn rekening. De archeologen schreven er bij elkaar 10, wat het geheel, met het artikel van H. J. Slot, op 35 brengt. Ondanks dit halveren van het aantal bijdragen is deze Kroniek maar nauwelijks dunner dan die van voorgaande jaren. Er zitten dan ook zeer lange verhalen tussen.
Het is altijd weer een kwestie van een zekere willekeur de meest spectaculaire onderzoekingen in een aflevering van de Kroniek aan te wijzen. Deze keer zouden het wel eens twee uitersten kunnen zijn: het huis Fresenburg (Oude Gracht 113) als bijzonder rijk uitgevoerd huis uit het midden van de 13e eeuw aan de ene kant en de opgegraven ,,kraamsteden'' (winkeluitbouwtjes) in het midden van de Twijnstraat aan de andere kant. Als gemeenschappelijk kenmerk hebben beide onderzoeken dat ze onder moeilijke omstandigheden verricht zijn. Bovendien hebben beide zeer onverwachte gegevens opgeleverd, die ondanks hun fragmentarische karakter toch nieuwe gezichtspunten hebben verschaft over het beeld van de stad in de 13e eeuw.
Buiten mededinging zijn te vermelden de onderzoekingen in de Dom en in het huis Oudaen (Oude Gracht 99). Beide hebben meer tijd nodig om tot een verantwoorde uitwerking te komen. Een voorlopig verhaal over de onderzoekingen in de Dom verschijnt nog dit jaar in het Bulletin Het Vijf Kerken Restauratieplan. Een groot verlies voor de discussie over de bouwgeschiedenis van de Dom is het overlijden van Th. Haakma Wagenaar. Het wegvallen van zijn inbreng, zijn inzet en zijn enthousiasme bij de gedachtenwisseling over de interpretatie van de in de kerk gevonden romaanse resten zal pijnlijk gevoeld geworden.
Over de bouwgeschiedenis van Oudaen behoort op korte termijn een monografie te verschijnen. Het is een van de meest intensief onderzochte en daarbij een van de belangrijkste grote ,,kasteelachtige'' huizen van Utrecht, dat nog zeer veel van zijn originele opzet en details bewaard had. In deze Kroniek wordt alleen een voorlopige presentatie gegeven van de even onverwachte als spectaculaire ontdekking van de resten van een midden 16e-eeuwse produktie van majolica. De vondsten mochten zich in de speciale belangstelling verheugen van burgemeester mw drs M. W. M. Vos-van Gortel (afb. 1).

Een belangrijk initiatief om tot betere voorlichting aan het publiek (op allerlei niveau's) te komen, is de oprich-

Afb. 1 Burgemeester mevr. drs. M. W. M. Vos-van Gortel bekijkt de vondsten van majolica uit het huis Oudaen onder het toeziend oog van o.a. mevr. M. Versnel-Schmitz.

ting op 31 mei 1985 van de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de Stad Utrecht (STABU) door de Vereniging Oud-Utrecht. In een apart hoofdstuk van deze Kroniek wordt aandacht besteed aan het doel en aan de plannen van de STABU.
Ook de voortgang van de Geïllustreerde Beschrijving van Utrechtse Woonhuizen en van het Utrechts Documentatie Systeem komen apart aan de orde.

Archeologen en bouwhistorici houden zich met dode materie bezig, die eens aan levenden heeft toebehoord. De taak van de onderzoekers is die dode dingen weer ,,leven'' in te blazen, opdat ze voor het huidige leven weer zin en betekenis krijgen. Zij zouden echter ,,geen leven'' hebben, indien ze daarin niet bijgestaan werden door een bont en levendig gezelschap van collegae, vrijwilligers, studenten en stagiaires. In het hoofdstuk Personele Zaken komt een groot aantal hunner met name ter sprake. Hier is het de plaats instellingen en medewerking in een wijder verband te memoreren.
Zo waren er weer vele contacten met de Rijksgebouwendienst, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, het bouwbureau van de Rijksuniversiteit Utrecht, het Kunsthistorisch Instituut, het Archeologisch Instituut (voor zover nog bestaand) en het Instituut voor Geschiedenis, alle van de RU Utrecht, en met de afdeling Restauratie van de Technische Hogeschool Delft.
Het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten, kortweg het Archeologisch Depot genaamd, had de aandacht van de beheerders: prof. dr C. Isings,conservator van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, drs W. J. van Tent, provinciaal archeoloog van Utrecht en drs T. J. Hoekstra, gemeentelijk archeoloog van Utrecht. Eerstgenoemde zette met grote energie de herinventarisatie van de PUG collectie voort, terwijl zij ook haar bijdrage leverde aan het op orde houden van de handbibliotheek van het Depot.
Binnen de gemeente Utrecht waren er de altijd weer vruchtbare contacten met de Gemeentelijke Archiefdienst, die onuitputtelijke bron van geschreven en ,,getekende'' gegevens over de stad Utrecht. Ditmaal is het goed speciaal de heer P. Notermans van de Prentenverzameling in het zonnetje te zetten. Niet alleen zijn bijzondere kennis van de oude bouwtekeningen, maar ook zijn snelle begrip voor de meest uiteenlopende vragen op bouwhistorisch gebied (hij liep een jaar stage bij de bouwhistorici!) verlichten het werk van de onderzoekers op aangename wijze.
Met het Centraal Museum Utrecht werd samengewerkt op het gebied van tentoonstellingen, zoals Vrome Vondsten (zie verder onder Tentoonstellingen in deze Kroniek).
Het voorbereiden, uitvoeren en afhandelen van een opgraving in een stad is een gecompliceerde aangelegenheid, waarbij vele instanties, bedrijven en particulieren betrokken zijn. Het is voor die archeologen, die na hun opleiding in een stad werk vinden (en dat aantal groeit gelukkig nog steeds, zij het langzaam) welhaast noodzakelijk kennis te nemen van de zeker op het eerste gezicht ingewikkelde procedures en verhoudingen. Het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam geeft een korte cursus over die problematiek. Het stelt studenten, indien mogelijk, echter ook in staat een stage te lopen bij een

gemeentelijk archeoloog. Als eerste maakte mw M. Smit van deze gelegenheid gebruik (zie verder onder Personele Zaken in deze Kroniek).

Werkers in het veld, zoals opzichters, uitvoerders, timmerlieden, metselaars, kraanmachinisten en opperlieden, zij allen zijn vaak belangrijke informanten (zie bijvoorbeeld in deze Kroniek bij Hamburgerstraat 38). Een goed en intensief contact met hen en met eigenaars, architecten, aannemers en anderen die met bouw- en grondwerken te maken hebben, wordt door bouwhistorici en archeologen altijd op hoge prijs gesteld. Laatstgenoemden hebben in 1985 met groot genoegen gebruik gemaakt van de goede kwaliteiten van kraanmachinist S. Huibers van de firma Kees van der Koppel te Heerewaarden.

Hier allen te noemen die binnen het gemeentelijk bestel archeologisch en bouwhistorisch onderzoek mogelijk hebben gemaakt - van het College van B&W en de Raad tot de wassers van modderige scherven - behoort tot de onmogelijkheden, omdat er dan al gauw iemand overgeslagen zou worden. Opdat dat niet gebeure, wordt hen allen hier dank gezegd.
Toch is het, als besluit van deze Inleiding, iedere keer weer een aangename plicht alle collega's van de ROVU in het bijzonder te bedanken voor hun belangstellende medewerking. De goede samenwerking met de afdelingen CCP en PZ leverden efficiëntie in de planning van het onderzoek en stagiaires voor het additionele werk op. Zie verder onder Personele Zaken.
De uitvoering van opgravingen wordt meestal geregeld in nauw en hartelijk overleg met de wijkopzichters van de afdeling Onderhoud. Met de afdeling R&W bestaan al sinds jaren nauwe contacten. Aan de heer C. van Loenen, hoofd van deze afdeling tot zijn pensionering in begin 1986, wordt zeer persoonlijk dank gezegd voor de diensten die hij de archeologie in Utrecht bewezen heeft.
Tenslotte zijn er de collega's van de afdeling Bouwkunde, en nog meer in het bijzonder die van de onderafdeling Monumenten: tussen hen voelen de archeologen en bouwhistorici zich thuis.

T. J. Hoekstra/A. F. E. Kipp

Personele zaken

Ondanks de moeilijke situatie met betrekking tot de beschikbare werk- en opslagruimte heeft toch ook dit jaar weer een groot aantal mensen dat op verschillende wijze aan het archeologisch en bouwhistorisch werk ,,verbonden'' was, zich met grote toewijding beziggehouden met alle aspecten die het onderzoek kent. De opgravingen zagen weer vele vrijwilligers komen en gaan. Het is hun lot grotendeels naamloos te blijven, net als al die getrouwen die op de dinsdagavonden een schier oneindige hoeveelheid scherven door hun vaardige handen laten gaan en die daaruit vaak de fraaiste voorwerpen tevoorschijn toveren (afb. 48).
H. L. de Groot studeerde in 1985 af aan het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam. Kort daarop kwam het bericht dat hij per 1 januari 1986 een vaste aanstelling kreeg bij de gemeente Utrecht. Deze twee verheugende gebeurtenissen zullen de beoefening van de stadsarcheologie in Utrecht zeer ten goede komen. Ook dit jaar leidde hij met voortvarendheid de opgravingen, daarin bijgestaan door M. Smit, M. A. G. Sengers en J. R. Treling.
Aan het uitwerken van de resultaten van de opgravingen aan de Jan Meijenstraat werkten onverdroten door J. van der Horst en C. van Rooijen. Zij werden daarin bijgestaan door H. W. Scherpenhuyzen, die - still going strong - met mw A. van Ieperen-Hartman de restauratiegroep op de dinsdagavonden aanvoerde.
R. de Zwarte registreerde voorwerpen uit stad en provincie, boeken en tijdschriften: het is het soort werk, waaraan per definitie geen einde komt. Vooral het volledig maken van het registratiesysteem op soorten vondsten zal nog veel tijd, energie en inzet vergen.
A. A. van Berkel hield zich in de eerste helft van 1985 bezig met meten, tekenen en met het op orde brengen van tekeningen en van dozen met opgegraven materiaal. Helaas werd hij in de tweede helft van het jaar ziek, maar in 1986 is hij, gelukkig hersteld, weergekeerd.
De in de vorige Kroniek uitgesproken hoop dat F. Kneefel weer terug zou komen, is tot onze grote spijt ijdel gebleken. Hij werd volledig afgekeurd. Meer dan tien jaar heeft hij zijn beste krachten gegeven bij opgravingen en bij het fotograferen en tekenen van vondsten. Ware kunststukjes zijn uit zijn vaardige handen gekomen. Met name mogen zijn restauraties en foto's van glazen voorwerpen genoemd worden. Zijn charmante persoonlijkheid en zijn immer weer onze verbazing opwekkende eetgewoonten zullen node gemist worden.
Het werk van B. J. M. Klück is, zoals gewoonlijk, het beste te beoordelen aan de hand van de verslagen van zijn onderzoekingen in deze Kroniek: minutieus uitgevoerd, maar in een breed kader geplaatst.
Het project ,,Stage tijdens werkeloosheid'' werd dit jaar vanuit de afdeling Personeelszaken van de ROVU begeleid door H. van de Water, met wie de samenwerking voortreffelijk was. Het project stelt werkeloze ,,schoolverlaters'' in staat werkervaring op te doen. Het effect van deze regeling is groot: zeker driekwart van de stagiaires vindt binnen dat jaar betaald werk. Daar de werkzaamheden die door hen bij de archeologen en bouwhistorici verricht worden additioneel zijn, treedt er geen concurrentievervalsing op.

De kwaliteit van de onderzoekingen, hun uitwerking en verslaglegging gaat er, dankzij de stagiaires, op vooruit. J. Waijen determineerde een grote hoeveelheid dierlijke botten. Hij legde er tevens een voorbeeld collectie van aan. Y. Maat registreerde vondsten, daarin bijgestaan door H. Verzijl. Ook begon zij met het aanleggen van een index op tijdschriftartikelen in de handbibliotheek van het Depot. M. A. G. Sengers ontpopte zich als een veelzijdig man bij opgravingen en bij het determineren van de pitten en zaden die daarbij tevoorschijn kwamen. Verder legde hij een grote voorbeeld collectie aan van pitten en zaden, zowel in natura als in afbeeldingen. Resultaten van zijn onderzoek naar het voorkomen van gewassen in 15e-eeuws Utrecht zijn in deze Kroniek beschreven.
Bij de bouwhistorici assisteerde B. Tenback in het kader van de stage bij het verrichten van onderzoek. I. Huisinga, K. Jakobs en R. Zoetbrood hielden zich bezig met het ordenen en beschrijven van oude bouwtekeningen. Daarnaast verrichtten zij werkzaamheden resp. ten bate van het onderzoek aan het huis Oudaen, aan de inventarisatie van forten en jongere monumenten en aan een studie over de Fundatie van Renswoude. D. Jansen startte een onderzoek naar oude afbeeldingen van interieurs van huizen. K. W. Cheng tekende vele huizen ten behoeve van de Geïllustreerde Beschrijving en werkte bouwhistorische ,,veldtekeningen'' uit. D. Zweers en R. Schook tekenden voor de Geïllustreerde Beschrijving.
P. C. van Traa en D. Valentijn verrichten bouwhistorisch onderzoek, terwijl H. J. Slot zich onder andere intensief bezig hield met het onderzoek naar de kapel, die overgebleven is van de kerk van het Duitse Huis (zie in deze Kroniek onder Geertebolwerk 1A). Samen met M. van Vlierden verdiepte hij zich in de piscina die in het pand Domplein 4 aanwezig is (zie Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 72-73).
Zoals reeds in de Inleiding werd vermeld, liep M. Smit een stage ,,archeologie en gemeentelijk apparaat'' bij de onderafdeling Monumenten van de ROVU. Vergaderingen, besprekingen e.d. betrekking hebbend op de voorbereidingen voor de opgravingen aan de Keukenstraat en aan de Boterstraat werden door haar bijgewoond. Ook bij de reguliere vergaderingen van de onderafdeling was zij aanwezig. Na de technische en organisatorische voorbereiding van de opgraving aan de Keukenstraat, had zij in de zomer van 1985 de dagelijkse leiding over dat onderzoek. In deze Kroniek is het verslag van die opgraving door haar geschreven.
L. Ozinga werkte verder aan de ordening en de uitwerking van de gegevens van de opgravingen die tussen 1938 en 1949 op het Domplein hebben plaatsgevonden. Bovendien assisteerde hij bij het onderzoek in de Dom zelf.
J. R. Treling trotseerde met anderen weer en wind tijdens het onderzoek aan de Lange Lauwerstraat 3-13, waarvan hij de dagelijkse leiding had. Zijn verslag staat in deze Kroniek.
De aanwezigheid van A. W. Voskuilen was ook naar buiten toe zeer merkbaar: zij richtte zes grote en kleine tentoonstellingen in, die algemene waardering vonden. Ook verrichtte zij werk in de bibliotheek.
Tj. Pot en J. Hoevenberg werkten verder aan de kogelpotten van de Oudenoord. Hun verslag kan in 1986 tegemoet worden gezien. Het vele typewerk dat ten behoeve van dagrapporten, vondstenlijsten en voor artikelen in deze Kroniek door Tj. Pot geproduceerd werd, mag hier wel speciaal vermeld worden; het is per slot van rekening niet het meest dankbare werk.
P. C. von Hout fotografeerde talloze opgegraven voorwerpen voor de registratie. Een zeer klein gedeelte daarvan siert deze Kroniek. Verder verkleinde hij de achterstand op het gebied van de restauratie en conservering van leer, hout en metaal. Een eerste aanzet werd gegeven voor de fabricage van een schaalmodel van de best bewaard gebleven tegeloven van de Oudenoord. In 1986 zal hij voltooid zijn.

Tellen we het aantal mensen dat hierboven vermeld wordt, dan komen we over de dertig personen. Bijna allen hebben of hadden in meerdere of mindere mate ruimte nodig om hun werk te kunnen doen. Dat zij dat onder vaak matige tot slechte omstandigheden moesten doen, pleit voor hun inzet en enthousiasme.

T. J. Hoekstra/A. F. E. Kipp

Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de stad Utrecht (STABU)

De Stichting is opgericht op 31 mei 1985 door de Vereniging Oud-Utrecht. Zij stelt zich ten doel de kennis over de archeologie en de bouwhistorie van de stad Utrecht te verbreiden. Zij wil daarmee zorgen voor aanvulling op en uitbreiding van de werkzaamheden die reeds lang op die gebieden door de Gemeente Utrecht ondernomen worden. De grens tussen de taak van de Gemeente en die van de Stichting ligt op de overgang van het primaire naar het secundaire archeologische en bouwhistorische werk. Dat wil zeggen, dat de Stichting zich niet bezig houdt met opgravingen of bouwhistorisch onderzoek, de financiering daarvan, het conserveren, registreren en in depot houden van opgegraven voorwerpen, het bewaren van onderzoeksdocumentatie of andere zaken die regelrecht uit de door de minister van WVC aan het College van B&W van Utrecht verleende opgravingsbevoegdheid voortvloeien.
De Stichting wil zich wel inzetten voor het doen verrichten van vervolgonderzoek aan opgegraven materiaal en aan bouwhistorische gegevens en voor het openbaar maken van de resultaten daarvan door middel van publikaties en tentoonstellingen.
Zij doet dit enerzijds door bestaande activiteiten op die gebieden financieel te steunen, dus als subsidiënt op te treden, anderzijds door zelf initiatieven te ontplooien, al dan niet in samenwerking met anderen.
Hieronder volgt een opsomming van op korte en op middellange termijn (ca. 5 jaar) te entameren projecten.

Tentoonstellingen
Teneinde het publiek zo direct mogelijk met de resul-

Afb. 2 Een van de vitrines van de tentoonstelling Vrome Vondsten. Foto: Centraal Museum Utrecht. In deze vitrine werd een overzicht gegeven van (pijp)aarden beeldjes van de 14e tot de 20e eeuw.

taten van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in contact te brengen, stelt de Stichting zich voor het houden van tentoonstellingen over die onderwerpen te bevorderen (zie verder in deze Kroniek onder Tentoonstellingen).

Publikatie van de opgravingen aan het Domplein 1938-1949
De resultaten van deze belangwekkende onderzoekingen zijn nog nooit naar behoren gepubliceerd. Al sinds enige tijd wordt aan het gereed maken van deze publikatie gewerkt. Het afmaken daarvan zou ,,aanbesteed'' moeten worden aan een eindredacteur, die reeds lang met het uitwerken van die onderzoekingen is bezig geweest. Daarvoor zullen zeker subsidies nodig zijn, bij het verkrijgen waarvan de Stichting een rol wil spelen.

Monografieën
Een aantal onderwerpen uit de Utrechtse archeologie en bouwhistorie is geschikt om in boekvorm uitgegeven te worden. Door tijdgebrek van de onderzoekers zelf komen deze projecten niet van de grond. Het is daarom het voornemen van de Stichting auteurs aan te trekken die dat wel kunnen doen en wel tegen een redelijke vergoeding. Het geld daarvoor zal groten deels uit bijdragen van derden moeten komen.

De Archeologische en Bouwhistorische Kroniek
Door zijn toegenomen omvang is extra financiering van deze jaarlijks terugkerende verslaglegging van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek noodzakelijk geworden. Daarbij wordt tevens gestreefd naar afzetvergroting langs commerciële kanalen.
Het maken van een zakenregister op de reeds verschenen delen van de Kroniek is zeer wenselijk. Hieraan zijn personeelskosten en drukkosten verbonden, waarvoor de Stichting middelen wil vinden.

Overdrukkenreeks
Archeologen en bouwhistorici publiceren over hun onderzoek vaak in niet voor een groot publiek toegankelijke tijdschriften of bundels. De Stichting wil die artikelen die zich daartoe lenen, als overdruk laten verschijnen en in de verkoop brengen. De overdrukken zullen worden voorzien van een standaardomslag in kleur.

Subsidiëring van drukkosten
Publikatie van artikelen en monografieën op archeologisch en bouwhistorisch gebied zijn vaak alleen te verwezenlijken indien de uitgevers van tijdschriften of boeken daarbij financieel gesteund worden. De Stichting neemt zich voor aanvragen op dat gebied in overweging te nemen voor zover ze in overeenstemming zijn met haar doelstellingen en indien de aanvragen vergezeld gaan van een verantwoorde kostenbegroting.

Educatieve projecten
Op initiatief van de Stichting wordt gestreefd naar het vervaardigen van een boekje over de ,,materiële geschiedenis'' van Utrecht, dat geschikt moet zijn voor gebruik op scholen.
Een educatieve presentatie van het werk van archeoloog en bouwhistoricus in een te zijner tijd te betrekken pand ten behoeve van het Archeologisch Depot zal op steun van de Stichting kunnen rekenen.

Afb. 3 Vitrine en paneel van de tentoonstelling De Loop der Dingen.

Replica's
Een aantal opgegraven of anderszins ,,gevonden'' voorwerpen leent zich voor de vervaardiging van replica's, die ten bate van de Stichting verkocht kunnen worden of die, waar mogelijk, op een openbare plaats als gedenkteken aangebracht kunnen worden.

De meeste van de bovenstaande voornemens bestaan uit projecten, waarvoor van geval tot geval en op basis van een kostenbegroting middelen via derden geworven zullen moeten worden.

Het bestuur van de STABU

Tentoonstellingen en bruiklenen

Het jaar 1985 was bijzonder rijk aan tentoonstellingen op archeologisch en bouwhistorisch gebied.
Op 1 februari werd in het Centraal Museum de tentoonstelling Vrome Vondsten geopend. Opzet, uitwerking en inrichting van deze kleine, maar rijk voorziene expositie was in handen van drs A. W. Voskuilen, die ook de uitgave van de bijbehorende catalogus verzorgde. In twee vitrines (afb. 2) werden opgegraven voorwerpen getoond die zelf een religieuze functie hadden, of die een religieuze voorstelling droegen. De tentoonstelling liep tot eind maart 1985.
Ter gelegenheid van het verschijnen van de Kroniek 1984 en van de oprichting van de STABU opende wethouder Van Willigenburg een tentoonstelling in de vitrines in het restaurant van de HEMA aan de Oude Gracht. Tevens nam hij het eerste exemplaar van de Kroniek 1984 in ontvangst. Tot 29 juli zag een grote hoeveelheid winkelend publiek voorwerpen, foto's en tekeningen met betrekking tot de 14e-eeuwse pottenbakkerijen aan de Oudenoord/Bemuurde Weerd en over het 15e-eeuwse Abraham Dolekklooster. De tentoonstelling werd ontworpen en ingericht door drs A. W. Voskuilen.
Op 1 september manifesteerde cultureel Utrecht zich in het vernieuwde Beatrix Gebouw van de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs. Archeologie en bouwhistorie waren vertegenwoordigd door voorwerpen en foto's van de Oudenoord en van de Dom. De archeologische vitrines werden ingericht door drs A. W. Voskuilen. De expositie, die o.a. bezichtigd werd door ZKH Prins Bernhard, ontstond in goede samenwerking met de Gemeentelijke Archiefdienst, de Vereniging Oud Utrecht, het Bouwbureau Binnenstadskerken van Architectenbureau ir T. van Hoogevest, Aannemingsbedrijf H. J. Jurriëns bv en de onderafdeling Monumenten van de ROVU.
Mevrouw drs M. W. M. Vos-van Gortel, burgemeester van Utrecht, opende op 16 september een tentoonstelling die ter gelegenheid van de negentigste verjaardag van Mobach Pottenbakkers was ingericht in het bedrijf zelf aan de Kanaalweg. Om aan te tonen dat ceramiek al veel langer in Utrecht en om-

geving vervaardigd werd, richtte drs A. W. Voskuilen drie vitrines in met ,,Utrechtse waar'': aardewerk uit de ovencomplexen aan de Oudenoord/Bemuurde Weerd en aan de Hogelanden OZ (nu Lauwerecht) en een eerste presentatie van de majolica vondsten uit het huis Oudaen (zie in deze Kroniek onder Oude Gracht 99). Van de restanten van de ovens waren foto's en overblijfselen te zien in de bedrijfsruimte naast de oude, met turf gestookte oven van de fa. Mobach zelf. De tentoonstelling was open tot 9 oktober.

De nieuwe functie van de Raadskelders onder het Utrechtse stadhuis, nl. die van restaurant, wordt geaccentueerd door een grote vitrine vol borden en schalen, die in de loop der jaren uit opgravingen tevoorschijn zijn gekomen. Op 2 oktober werd het restaurant, en daarmee ook de door drs A. W. Voskuilen ingerichte vitrine, door burgemeester Vos-van Gortel geopend.
Ter gelegenheid van het verschijnen van het boekje ,,Jongere Bouwkunst in Utrecht'' werd in het Gemeentelijk Informatie Centrum aan het Vredenburg een foto-tentoonstelling ingericht, die duurde van 22 oktober tot 8 november. Aspecten van de inventarisatie van monumentale panden in de stad Utrecht uit de periode 1850-1940 werden met een groot aantal voorbeelden toegelicht.
In het restaurant in Oude Gracht 113 is permanent een ,,fotoreportage'' te zien van het bouwhistorisch onderzoek dat in dit huis - het voormalige stadskasteel Fresenburg - gedaan is. Een voorbeeld dat navolging verdient. Zie over Fresenburg in deze Kroniek onder Oude Gracht 113.
Daartoe in staat gesteld door de Crediet en Effecten Bank en het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen presenteerde de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de Stad Utrecht (STABU) zich nogmaals door middel van een tentoonstelling, ditmaal in het gebouw van de C+E Bank aan de Kromme Nieuwe Gracht 6. M. Benjaminse en A. W. Voskuilen bedachten de thema's van de tentoonstelling en voerden die ook uit onder de titel De Loop der Dingen (afb. 3). Wethouder Van Willigenburg opende op 13 december de expositie op passende wijze (afb. 4). De verschillende voorwerpen en hun ontwikkeling van middeleeuwen tot heden waren te zien tot 28 maart 1986. Onder dezelfde titel als die van de tentoonstelling verscheen een begeleidend boekje van de hand van T. J. Hoekstra.

Zoals uit de bovenstaande opsomming blijkt, wordt veel opgegraven en bouwhistorisch materiaal gebruikt voor het inrichten van tijdelijke en langdurige tentoonstellingen. De hiervóór beschreven exposities werden alle vanuit de onderafdeling Monumenten van de ROVU begeleid of ingericht.
Daarnaast is echter een enorme hoeveelheid materiaal uitgeleend aan derden, die daarmee hun eigen tentoonstellingen met een Utrechtse component verrijkten. Ook verschillende instellingen in de stad hebben (vaak langdurige) bruiklenen uit het Archeologisch Depot. Teneinde een indruk te geven van dit ,,bruikleenverkeer'' volgt hier een opsomming van tijdelijke en vrijwel permanente bruiklenen, uitgezonderd de hierboven reeds vermelde.
Centraal Museum Utrecht. Historische afdeling en Afdeling toegepaste kunst. Een groot aantal voorwerpen uit opgravingen.
Rijksmuseum Het Catharijne Convent te Utrecht. Vondsten gedaan bij de restauratie van het Convent. Deze vondsten zijn in een apart zaaltje opgesteld dat gewijd is aan de geschiedenis van het Convent. Vondsten die met de geschiedenis van het Christendom in de Nederlanden te maken hebben, zoals bijvoorbeeld pijpaarden beeldjes.
Dr. Henri van der Hoevenkliniek te Utrecht. In de, ook door buitenstaanders gebruikte, kantine is een vitrine ingericht met vondsten uit de pottenbakkerij uit ca. 1400, die ter plaatse in 1971-1973 is opgegraven.
Gemeentelijk Informatie Centrum Utrecht. Vondsten uit de opgraving van het Vredenburg (1976) en resten van het kasteel zelf.
Stichting Opleiding Leraren Utrecht. Speelgoed van been, hout en aardewerk voor een (langdurig) reizende tentoonstelling.
Waterleidingmuseum Utrecht. Voorwerpen die met water te maken hebben (12e tot 19e eeuw).
Rijksmuseum van Oudheden Leiden. Een grote hoeveelheid aardewerk uit de 14e tot en met de 16e eeuw voor de permanente opstelling over de Middeleeuwen.

T. J. Hoekstra

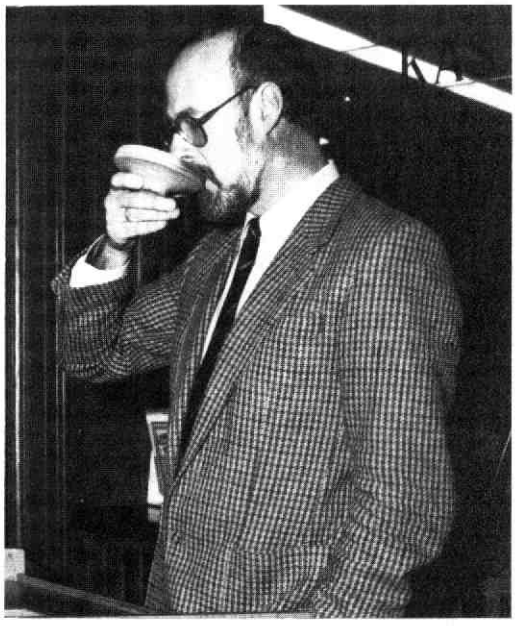

Afb. 4 Wethouder drs. W. P. Chr. van Willigenburg opent de tentoonstelling De Loop der Dingen door het nemen van een slok mede (honingwijn) uit een 15e-eeuws drinkschaaltje.

Het Utrechts Documentatiesysteem

Het alfabetisch informatiesysteem dat door het Utrechts Monumentenfonds en de onderafdeling Monumenten van de ROVU is opgezet onder de naam Utrechts Documentatiesysteem bevat nu in hoofdzaak (bouw)historische informatie over de stad Utrecht maar het zal uitgroeien tot een breder perspectief. Hiertoe vindt overleg plaats met diverse instanties.
Sinds 7 februari 1986 kan het UDS door het publiek geraadpleegd worden in het gebouw van de Openbare Bibliotheek aan de Oudegracht en in dat van de Gemeentelijke Archiefdienst. Het jaar 1985 stond in toenemende mate in het teken van die openstelling. Naast de vrijwilligers van de Werkgroep Documentatie van het Utrechts Monumentenfonds werkten vijf project-stagiaires mee vanuit de onderafdeling Monumenten. Met name door hun hulp was het mogelijk het copieer- en opbergwerk zó te versnellen dat de grote hoeveelheid verzamelde informatie eindelijk voor iedereen bereikbaar werd.
Ook stelden zij, samen met de genoemde werkgroep, een tentoonstelling samen ter gelegenheid van de openstelling, waarover in de volgende Kroniek meer. De project-stagiaires, Inge Huisinga, Ko Jakobs, Daphne Jansen, Harmy Jansen en Ronald Zoetbrood, verwerkten daarnaast onder meer 19e-eeuwse bouwtekeningen, oude huisnummeringen, standaardgegevens over monumentale panden en diverse artikelen over Utrecht in heden en verleden.
Via het telefoonnummer 31 07 43 is nadere informatie verkrijgbaar over het Utrechts Documentatiesysteem.

Jean Penders

De ,,Geïllustreerde Beschrijving''

Zoals in de Kroniek over het jaar 1983 werd vermeld, is in een samenwerkingsverband van de gemeente Utrecht en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een opzet gemaakt voor een aflevering in de reeks ,,Geïllustreerde beschrijving van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst''. Hierin zouden de huizen binnen de oude stad van Utrecht aan de orde komen.
Inmiddels is aan deze publikatie voortgewerkt. De tekst en de tekeningen zijn, op een laatste redactionele ronde na, klaar. Enige tijd zal nog gemoeid zijn met het uitzoeken van illustraties en met de lay-out. Het is echter de bedoeling dat in de loop van het volgend jaar de ,,Geïllustreerde beschrijving'' over de Utrechtse huizen in de Oude Stad het licht zal zien.
Het boek zal, na een historisch-geografische inleiding, grote beschrijvingen van 117 huizen bevatten. Al deze beschrijvingen zullen rijk geïllustreerd zijn. Ze zullen worden gevolgd door hoofdstukken over bouwhistorische ontwikkelingen, het interieur en de gevelarchitectuur.
De omvang van het deel met bovengenoemde inhoud gaat ca 600 pagina's bedragen. Nog niet bekend is op welke manier het deel ,,Korte Beschrijvingen'' gepubliceerd zal worden. In dit deel komen ruim 1500 adressen kort aan de orde. Het boek zou bij samenvoegen van beide delen ruim 800 pagina's dik worden. Een zelfstandige uitgave, in dezelfde opzet, lijkt dan ook aan te bevelen.

E. M. Kylstra

Publikaties met betrekking tot niet in deze Kroniek vermelde onderzoekingen

Wies van den Brink, Pollen and seeds from medieval Utrecht. *Stuifmail. Orgaan van het Paleobotanisch-Palynologisch Genootschap.*
T. van Ginkel, *Ontstaan van grachten en werven in Utrecht.* Kandidaatsscriptie. Instituut voor Geschiedenis RU Utrecht. Utrecht 1985.
H. L. de Groot and T. J. Hoekstra, The Moving River, the 12th-century riverfront in the North of the City of Utrecht. In: Asbjørn E. Herteig ed., Conference on Waterfront Archaeology in North European Towns No. 2. Bergen 1985, 106-111.
H. L. de Groot en T. J. Hoekstra, Baksels en Misbaksels. Resten van een middeleeuws industriegebied. *Natuur en Techniek* 1985-5, 362-377. Ook verschenen (met betere afbeeldingen) in: W. A. Casparie, R. van Eck en J. A. B. Verduijn, eds., *Vondsten uit het Verleden. Oudheidkundig Bodemonderzoek. Archeologisch Jaarboek* 1986. Maastricht/Brussel 1986, 46-61.
Tarquinius J. Hoekstra and Hubert L. de Groot, Rectilinear mosaic tiled floors and tile production in Utrecht in the 14th century. In: Didier Deroeux ed., *Terres cuites architecturales au Moyen Age.* Memoires de la Commission départementale d'Histoire et d'Archéologie du Pas-de-Calais, tome XXII/2. Arras 1986, 241-255.
T. J. Hoekstra, *De Loop der Dingen.* Utrecht 1985.

Monumentencommissie van de gemeente Utrecht, *Jongere Bouwkunst in Utrecht. Monumentale panden in de stad Utrecht uit de periode 1850-1940.* Utrecht 1985.
C. J. van der Peet, *Bouwhistorische documentatie en waardebepaling van de pandhof van St. Marie te Utrecht.* Rijksgebouwendienst. 's-Gravenhage 1985.
F. M. E. Snieder, m.m.v. J.-E. Dilz, Aardewerk uit een 15e-eeuwse beerput van het Johanniterklooster op het Vredenburg te Utrecht. In: T. J. Hoekstra en H. L. Janssen eds., *Corpus van middeleeuws aardewerk uit gesloten vondstcomplexen in Nederland en Vlaanderen (C.M.A.),* aflevering 3. Amersfoort/Laarne 1985.
R. Vlek, *Het Utrechtse Schip. Geschiedenis en evaluatie van een der eerste wetenschappelijke scheepsopgravingen en reconstructies in de Lage Landen.* Doctoraalscriptie Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie. Universiteit van Amsterdam. Typescript. Amsterdam 1985.
A. W. Voskuilen, *Vrome Vondsten.* Catalogus. Centraal Museum Utrecht. Utrecht 1985.

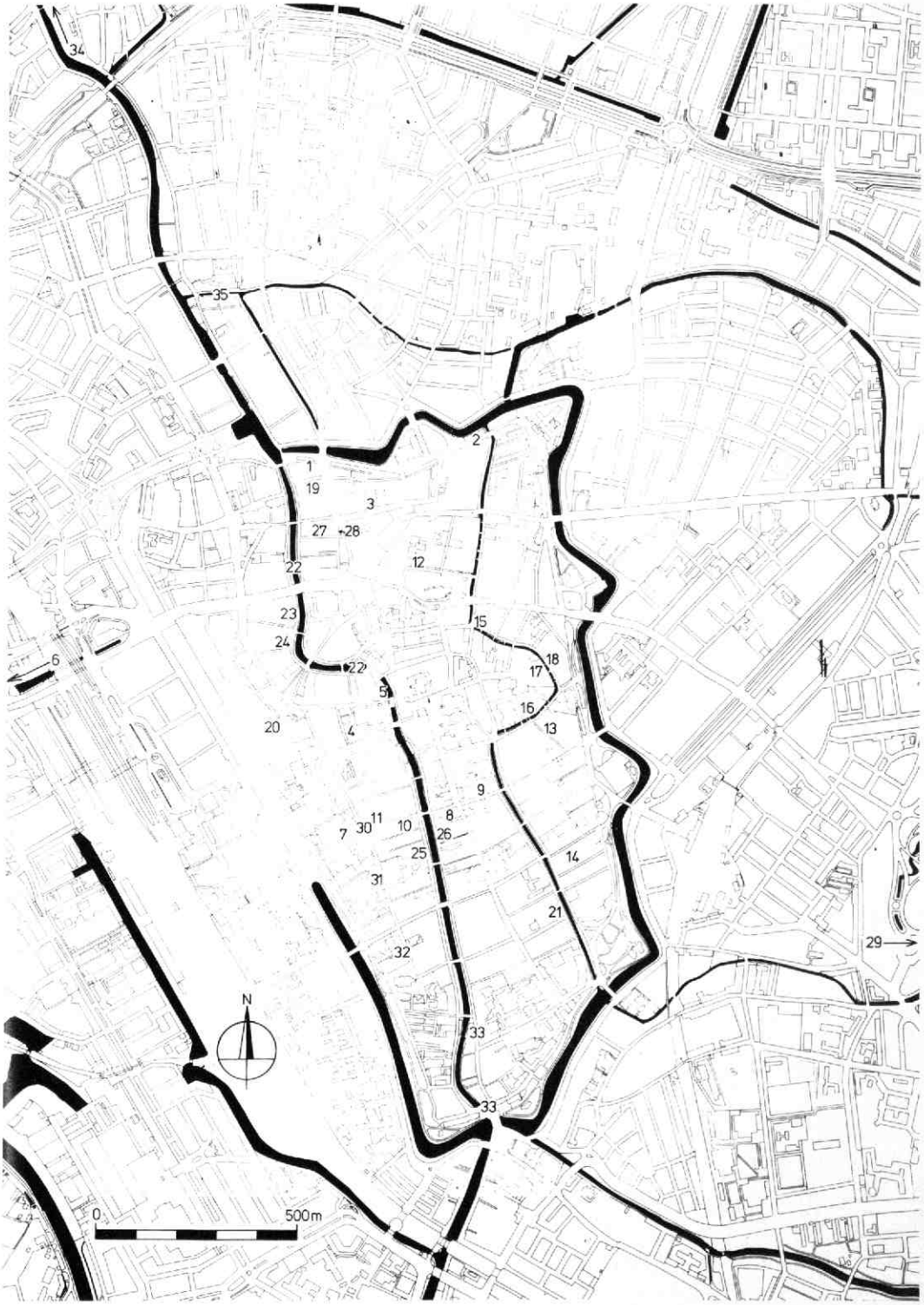

Afb. 5 Kaart van het centrale gedeelte van de gemeente Utrecht. De cijfers verwijzen naar de genummerde beschrijving van het op die plaats verrichte onderzoek of de daar gedane waarneming of vondst.

Onderzoekingen, vondsten en publikaties

Deze rubriek is gerangschikt op straatnamen. De nummering verwijst naar de kaart van afb. 5.
De archeologische vondsten en de gegevens over de opgravingen bevinden zich - indien niet anders vermeld - in het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten, Voetiusstraat 2, 3512 JM Utrecht.
De bouwhistorische documentatie berust bij de onderafdeling Monumenten van de Dienst Bouwen en Wonen van de ROVU, Ravellaan 96, Postbus 8200, 3503 RE Utrecht.
De foto's waarbij geen maker vermeld staat, zijn gemaakt door de Gemeentelijke Fotodienst Utrecht. De samenwerking met deze dienst is van dien aard dat de archeologen en bouwhistorici het volstrekt normaal vinden de fotografen voor schier onmogelijke opgaven te plaatsen. En die opgaven worden vlekkeloos volbracht! De afbeeldingen in deze Kroniek getuigen daarvan.
Zoals al jaren leverde de Utrechtse Foto Afwerk Centrale ook nu weer de afdrukken van honderden foto's van vondsten.
Het volgens planning uitbrengen van een Kroniek als deze is geen sinecure. Dat veel souplesse van de drukker daarbij nodig is, siert de redacteuren niet. Drukkerij De Boer-Cuperus weet echter allerlei onverwachte tegenslagen altijd vaardig op te vangen. Bij deze acrobatiek mag de naam van de heer H. Danvers van genoemde drukkerij niet onvermeld blijven. Maar ook de, voor ons anonieme, medewerkers van de zetterij, de vervaardigers van de litho's en de drukkers verdienen een compliment voor de kwaliteit van hun werk.

Gebruikte afkortingen

GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
HA	Historische Atlas
Kroniek	Archeologische (en Bouwhistorische) Kroniek van de gemeente Utrecht
LIT	Literatuur
MBOU	Maandblad Oud-Utrecht
Opm	Opmeting
ROVU	Dienstenstructuur Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken en Volkshuisvesting Utrecht
R&W	Riolering en Waterhuishouding
RU	Rijksuniversiteit
TA	Topografische Atlas
Tek.	Tekening

1. 1e Achterstraat 7

Dit in verhouding tot zijn geringe diepte wat hoog aandoende huis blijkt, ondanks zijn slechte staat, op de verdieping een belangrijk deel van zijn oude indeling te hebben bewaard (afb. 6). Deze wordt geheel gevormd door houten wanden van brede, dunne delen op stijl- en regelwerk. Het bestaat uit een trapportaal met overloop, met aan de ene kant een klein voor-

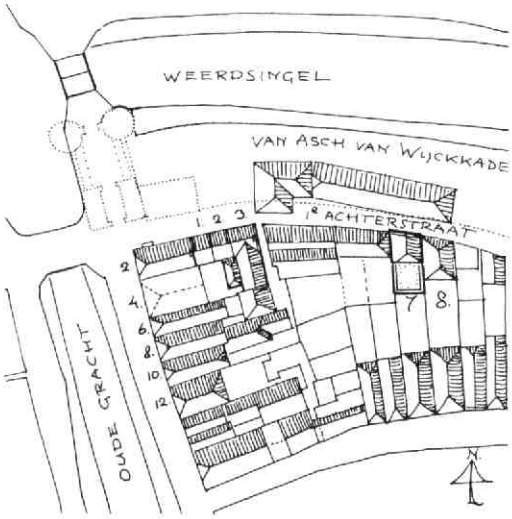

Afb. 6 1e Achterstraat 7. Situatietekening met aanduiding van de vroegere steeg achter de wal, de stadswal, en de Weerdpoort. Tek. A. F. E. Kipp.

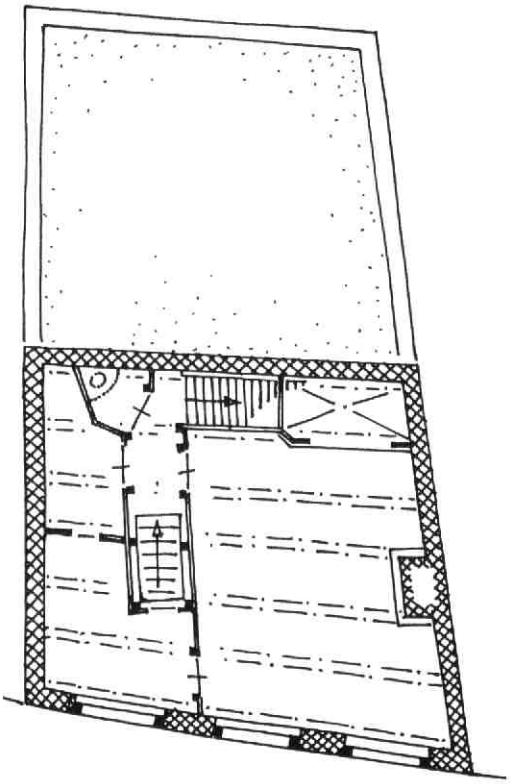

Afb. 7 1e Achterstraat 7. Plattegrondschets van de eerste verdieping met de 17e-eeuwse indeling middels houten wanden. Tek. A. F. E. Kipp.

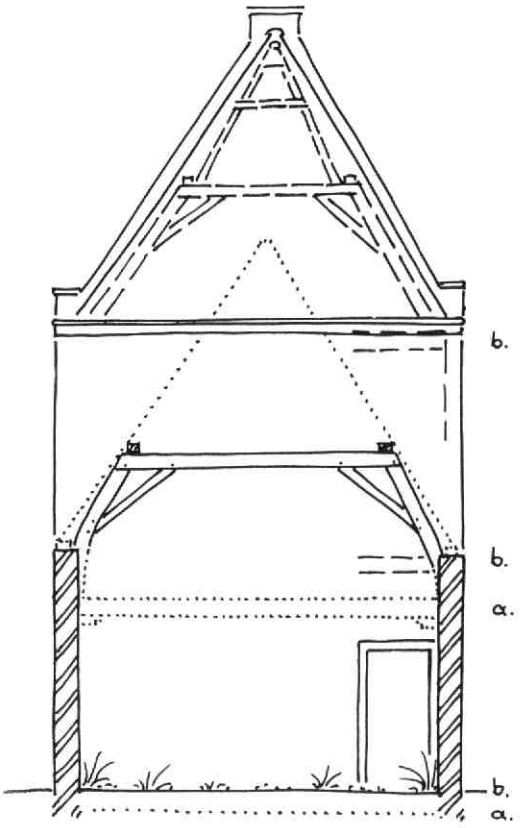

Afb. 8 1e Achterstraat 7. Schets van de achtergevel van het voorhuis, met aanduiding van balklagen en kap, alsmede doorsnede door het middeleeuwse éénlaags achterhuis. Tek. A. F. E. Kipp.

kamertje met een smalle pijpenlavormige ruimte daarachter, die wellicht als alkoof opgevat moet worden. Langs de achtergevel loopt een steektrap naar de zolder. Daaronder bevindt zich in de grote kamer een kast en een royale, enigszins uitgebouwde bedstede. Tegenover de zoldertrap is, half op de gang en half in de pijpenla, een vijfhoekige pleekast getimmerd. Deze verdieping is ontstaan bij een grondige, 17e-eeuwse verbouwing van een middeleeuws éénlaags huis achter de stadswal (afb. 7). Bij die gelegenheid werd alleen het voorste deel van het oude huis van een verdieping voorzien en vermoedelijk grotendeels vernieuwd. Uit deze tijd stammen de enkelvoudige balklagen en de huidige kap en voorgevel, alsmede mogelijk een groot deel van de bovengenoemde indeling. Het later verdwenen achterste deel van het middeleeuwse huis werd kennelijk niet verhoogd maar wel gehandhaafd, zodat de nieuwe verdieping aan de achterzijde blind moest blijven: hij sloot aan op de oude kap, waarvan een spant in de scheidingsmuur werd opgenomen (afb. 8). Deze muur zelf bestaat voor het grootste deel uit secundair gebruikte moppen. De middeleeuwse achterhelft van het huis had sedert de 17e eeuw een eigen toegang aan de straat in de vorm van een overgebouwde gang, naast een dubbele voordeur en een venster voor het voorhuis. Op de voordeur van deze gang prijkt als herinnering aan een vroegere functie van het achterhuis het opschrift:

„KINDERBEWAARPLAATS"
„ACHTERINGANG"
„KINDERWAGENS."
„GEOPEND 's MORGENS"
„VAN 7 1/2 - 20 UUR."

A. F. E. Kipp

2. Van Asch van Wijckskade, riolering

Dat stadsmuren zo nu en dan gerepareerd moesten worden, bijvoorbeeld na een beleg, is algemeen bekend. Voor Utrecht is dat o.a. duidelijk uiteengezet in de studie van L. C. van der Vlerk (LIT). Bij het aanleggen van een riool door de Van Asch van Wijckskade kwam tegenover nr. 28 een wonderlijk gemetseld stuk muur tevoorschijn, dat wellicht met een dergelijke reparatie te maken heeft (afb. 9). Op het eerste gezicht lijkt het een weggezakte steunbeer te zijn. Bij

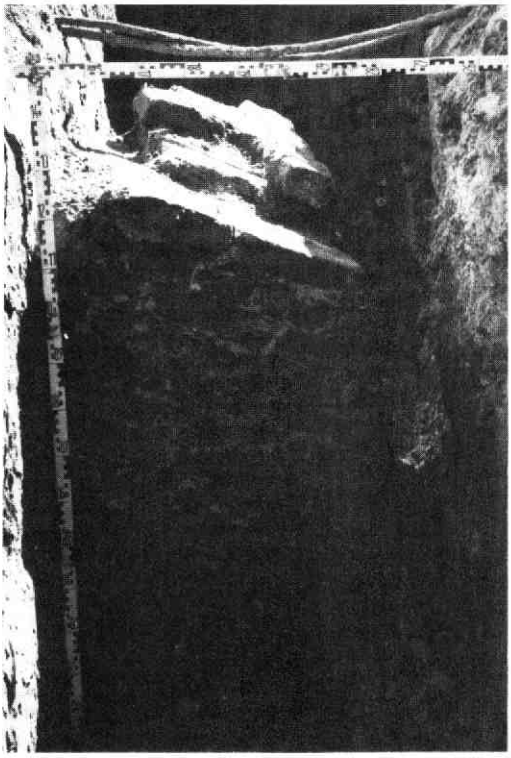

Afb. 9 Van Asch van Wijkskade, riolering. Scheefgemetselde steunbeer van de stadsmuur, gezien naar het oosten.

nadere beschouwing blijkt dat niet het geval te zijn: de steun- (of trek?)beer is schuin gemetseld. Hij rustte met zijn achterkant tegen de grond (rechts) waar hij tegenaan gemetseld was. Die achterkant was nl. niet afgewerkt en had specie-baarden, die tegen de grond platgedrukt waren.
De diepte, noch de exacte lengte tot aan de stadsmuur kon vastgesteld worden. Het steenformaat van deze beer bedroeg 28 à 29 x 14 x 6,5 cm. Een datering in de 15e eeuw hoort dus tot de mogelijkheden.
LIT. L. C. van de Vlerk, Utrecht ommuurd. De stedelijke verdedigingswerken van Utrecht. Vianen 1983.

T. J. Hoekstra

3. Breedstraat 22-24-24a

Aanvullend bouwhistorisch onderzoek tijdens de bouwwerkzaamheden aan deze panden bracht diverse gegevens aan het licht, die een waardevolle bijdrage leverden aan het beeld van de ontwikkeling van de bebouwing ter plaatse van dit complex, ook al bleven veel gegevens door omstandigheden zeer summier. De resultaten van het vooronderzoek zijn gepubliceerd in de Kroniek van 1982 (MBOU 1983, 39-42).

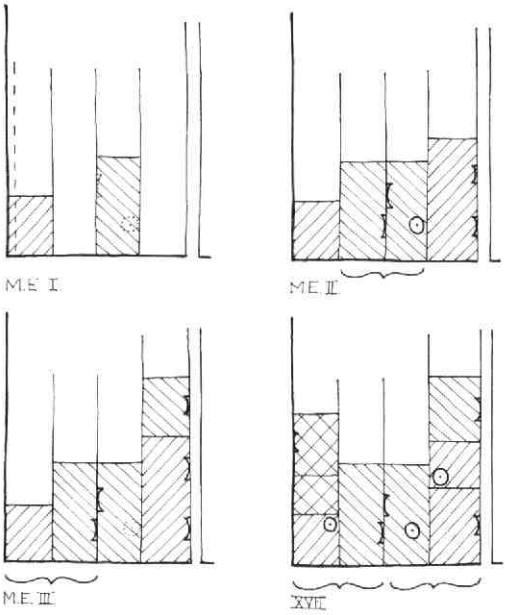

Afb. 10 Breedstraat 22-24. De ontwikkeling van de bouwmassa in de loop der middeleeuwen. Tek. A. F. E. Kipp.

De middeleeuwse bebouwing
Het complex bestaat in wezen uit vier bouwdelen naast elkaar: 22, 22a, 24, 24a. Tezamen vormden ze vroeger een groot huis, dat zijn huidige vorm en opzet voor een groot deel te danken heeft aan een midden 17e-eeuwse verbouwing van één of meer middeleeuwse huizen.
De aanvullende gegevens betreffende de middeleeuwse situatie waren te summier om meer dan een globaal beeld te kunnen vormen (afb. 10). De muur die het pand 22 in twee helften deelt, was voor het onderste gedeelte nog grotendeels middeleeuws. Aansluitingen van oude plavuizenvloeren, daterend uit de bouwtijd en later, wezen erop dat er reeds vroeg een (kennelijk ondiep) huis heeft gestaan op de hoek van Breedstraat en Korte Lauwerstraat. De muren hiervan waren diverse malen witgekalkt en van een zwartgeschilderde plint voorzien (nr. 22). Dit huis had geen kelder, wel lag daarachter een zeer forse middeleeuwse beerput van een ingewikkeld model, kennelijk verband houdend met een oude achterbouw. Aan de kant van de Korte Lauwerstraat liep, vrijwel parallel aan de zijmuur maar ongeveer een meter naar binnen, een veel oudere fundering van grote moppen in Vlaams verband, wellicht duidend op een mogelijk nog 13e-eeuwse tuinmuur als perceelsscheiding.
Aan de rechterzijde vertoonde de genoemde tussenmuur geen duidelijke oude vloerniveaus, zodat nr. 22a kennelijk later tegen de reeds bestaande zijmuur van het hoekhuis werd gebouwd. Dit huis was bijna tweemaal zo diep als het hoekpand en liep door tot aan de huidige achtergevel. De zijmuur werd gebruikt als gemene muur en werd naar achteren verlengd. Tegelijk daarmee werd de achtergevel opgetrokken (het middeleeuwse hoekverband was nog zichtbaar). Deze gevel liep in één opzet door achter de nrs. 22a en 24. Hij bestond uit strak afgewerkt schoon metselwerk met moppen van 30 x 14 x 7 cm, glad afgevoegd met een holle dagstreep, roodgesausd en afgewerkt met witgeschilderde voegen. Ook de fundering van de voorgevel van 22a en 24 vormde één geheel.
Nr. 22a had vanouds twee bouwlagen en een zadeldak met de nok loodrecht op de straatgevel. Onder het huis bleek zich een grote, tongewelfde kelder te bevinden met een halfsteens gewelf (steenformaat 27 x 13,5 x 6 cm). Of deze kelder uit de bouwtijd stamde, danwel een latere toevoeging was, kon niet worden nagegaan. Opvallend was wel, dat de kelder op twee meter afstand van de achtergevel eindigde, wat voor het laatste zou pleiten. De in de 17e eeuw vernieuwde toegang vanuit nr. 22 was mogelijk de oorspronkelijke. Daarnaast was er een middeleeuwse toegangstrap midden-achter, vanuit de tuin via een kort gangetje naar de kelder. De stookplaatsen van dit huis bevonden zich in het tweede balkvak van voren tegen de rechter zijmuur, de trap zat vermoedelijk in nr. 22. De rechter zijmuur liep als fundering achter het huis door; mogelijk was hier vanouds een tuinmuur.
Het derde huis, nr. 24, lijkt weer iets ouder te zijn dan 22a. De gemeenschappelijk zijmuur vertoont aan de kant van 24 een duidelijke muursprong ter hoogte van de verdiepingsvloer. Dit huis is nooit onderkelderd geweest. Wel bevond zich onder de achterste kamer een royale middeleeuwse beerput. De stookplaatsen zaten hier reeds in de middeleeuwen in het derde balkvak van voren tegen de reeds genoemde gemene

muur. De trap zat vermoedelijk vanouds in het tweede vak rechts.
Het vierde huis, nr. 24a, had het meeste van zijn middeleeuwse opzet bewaard. Het lijkt aannemelijk, dat dit huis in eerste instantie een balkvak dieper was dan de nrs. 22a en 24, en dat het later in de middeleeuwen naar achteren verlengd werd tot aan de huidige achtergevel. Het voorste deel is nooit onderkelderd geweest. De uitbreiding kreeg echter meteen een half uitgediepte kelder met een opkamer daarboven. De stookplaatsen zaten vermoedelijk vanouds al tegen de rechter zijmuur. Tot aan de huidige verbouwing was met name het achterste deel van dit huis nog voor een belangrijk deel bewaard gebleven, inclusief de kapconstructie.
Als algemene conclusie kan worden gesteld, dat het middeleeuwse complex reeds vroeg de huidige vierdeling vertoonde, en dat de vier bouwdelen in verschillende periodes tot stand zijn gekomen, deels in onderling verband. In hoeverre de delen een zekere mate van zelfstandigheid hebben bezeten was niet voldoende na te gaan, maar het is wel waarschijnlijk dat op z'n minst een deel apart kon worden verhuurd. Een duidelijke centrale opzet ontbreekt.

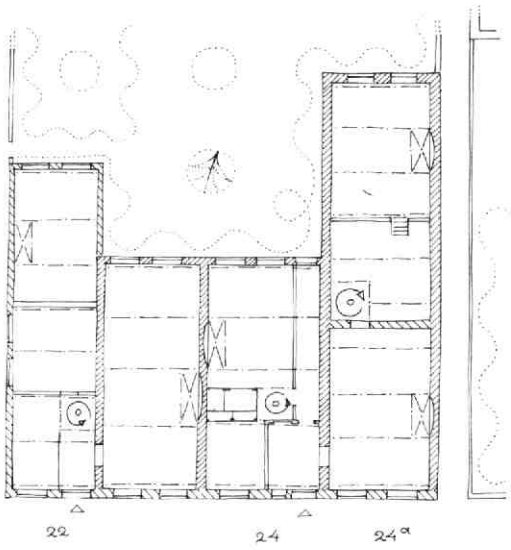

Afb. 11 Breedstraat 22-24. De plattegrond van de beganegrond na de 17e-eeuwse verbouwingen en uitbreidingen. Tek. A. F. E. Kipp.

De 17e-eeuwse verbouwingen (afb. 11)
Ondanks het feit dat de reeks 17e-eeuwse gebeeldhouwde koppen onder de goot van voor- en zijgevel een eenheid suggereert, blijkt ook de 17e-eeuwse geschiedenis van het complex te moeten worden opgesplitst in fasen. In eerste instantie moeten de verschillende bouwdelen in de eerste helft van de 17e eeuw min of meer onafhankelijk van elkaar vrij grondig zijn verbouwd, alvorens zij rond het midden van die eeuw hun gemeenschappelijke ,,overjas'' aankregen door een verbouwing waarbij de gootlijst ontstond en waarbij tevens ten behoeve van de eenheid de samenvattende dwarse voorkap is aangebracht. Deze ongelijktijdigheid blijkt vooral uit de verschillen in constructie en detaillering van moer- en kinderbalklagen en uit verschillend steengebruik.
Nr. 22 werd naar achteren tot de huidige diepte uitgebreid, en kreeg zo op de beganegrond de opzet van een voorhuis met hal en trap, een middenkamer met (nog bestaande maar vermaakte) kruiskozijnen in de zijgevel, en een grote achterkamer met een stookplaats links.
De nrs. 22a en 24 behielden grotendeels hun oude formaat en opzet, maar de balklagen werden deels gewijzigd. In tegenstelling tot de in grenen moerbalken ingelaten kinderbinten van 22 waren hier de kinderbalken opgelegd op eiken moerbalken (mogelijk nog de middeleeuwse) en was het plafond in 22a deels afgewerkt met eiken spreidsel. De sleutelstukken hadden bij deze drie bouwdelen een duidelijk verschillende profilering (afb. 12). Van de achtergevels van 22a en 24 werd in de 17e eeuw de bovenhelft vernieuwd, wederom in een min of meer symmetrische opzet.
In nr. 24 kon heel duidelijk de 17e-eeuwse indeling van de beganegrond worden achterhaald. Deze bestond uit een hal met dubbelportaal voor de spiltrap en de gang ter rechterzijde, en links een kleine voorkamer, een bedstedenwand, en een grote achterkamer.
Van het vierde huis, 24a, werd vooral het voorste deel in de 17e eeuw grondig verbouwd, kennelijk in aansluiting op de nieuwe voorgevel met de koppen. Midden in het vierde balkvak werd een doorgaande dwarsmuur gebouwd met een topgevel bovendaks. In het voorste deel werden de balklagen op een hoger niveau vernieuwd om aan te sluiten bij de nieuwe gevel. Achter deze muur werd de middeleeuwse balklaag van de beganegrond grotendeels gehandhaafd, en de verdiepingsbalklaag op het oude niveau vernieuwd. De eiken kapconstructie bleef op zijn plaats,

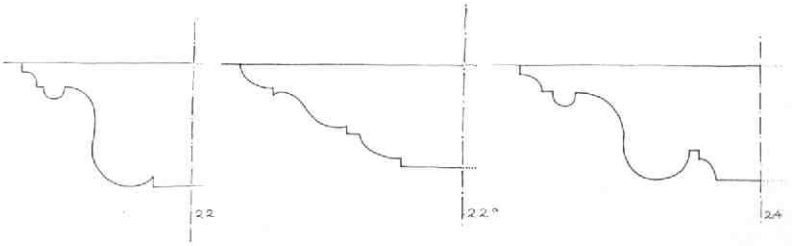

Afb. 12 Breedstraat 22-24. Verschillende 17e-eeuwse sleutelstukken in het complex. Tek. A. F. E. Kipp. a: nr. 22, verdieping; b: nr. 24, beganegrond; c: nr. 24a, verdieping.

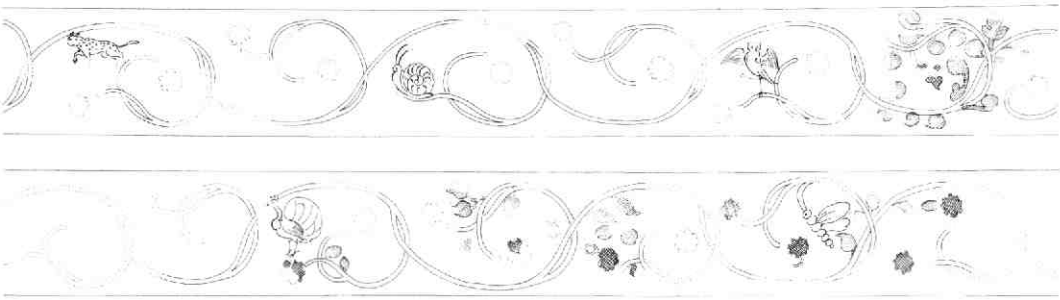

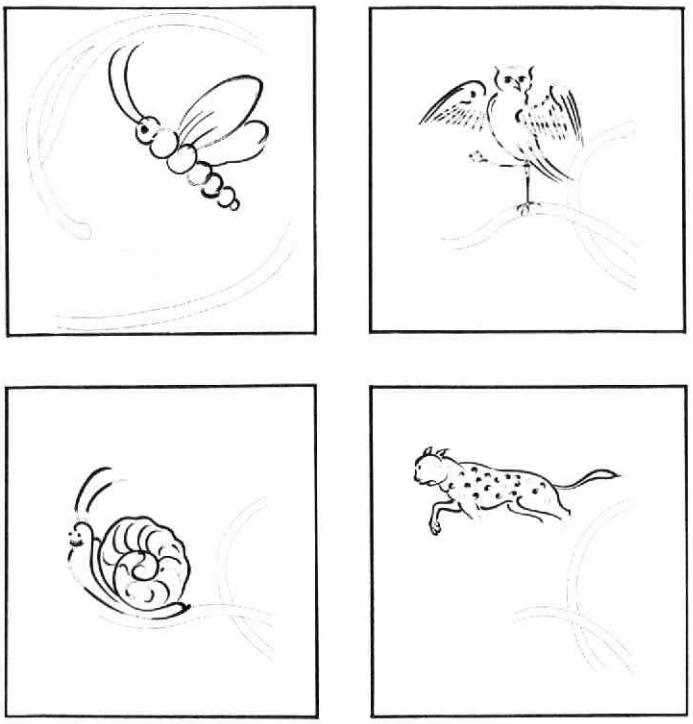

Afb. 13 Breedstraat 22-24. Vroeg 17e-eeuwse beschildering op een moerbalk. Tek. A. F. E. Kipp. a: opzet van de schildering. b: vlinder, uil, pauw, slak, panter.

zoals onder andere uit de aansluiting op de middeleeuwse achtergevel bleek. In de middenmoot kwam tegen de nieuwe dwarsmuur de spiltrap te staan. In het achterste deel werd de balklaag van de opkamer vernieuwd. Mogelijk werd vanaf dat moment de kelder onder de opkamer verdeeld tussen 24 en 24a, waarbij 24 een eigen toegang kreeg in de gemene muur.

Een interessante vondst was een herbruikte moerbalk uit nr. 22, vermoedelijk daterend van een vroeg 17-eeuwse verbouwing en secundair toegepast onder de beganegrondvloer bij de midden-17e-eeuwse verbouwing (afb. 13). Deze balk bleek onder de latere verflagen een levendige beschildering te hebben bewaard, bestaande uit heldergele ranken op een witte ondergrond, met groene bladeren en blauwe en rode bloemen. De krullen van de ranken vormden de omlijsting van vlot geschilderde, zwarte dierfiguren, variërend van uil, panter en pauw tot vlinder en slak. Helaas waren de andere balken van hetzelfde type reeds afgevoerd toen deze schildering tevoorschijn kwam.

Een tweede interessant aspect met betrekking tot de 17e-eeuwse verbouwing was de geschiedenis van de koppen (afb. 14). Bij nader onderzoek bleek, dat deze nooit ,,meerkleurig gestoffeerd'' waren geweest; de oudste verflagen vertoonden allerlei variaties op zandsteenkleuren; aanvankelijk op basis van een vrij zware oker, later meer aan de grijzige kant. Bovendien bleek dat de oorspronkelijke koppen steeds uit een zware eiken balk waren gehakt, die aan de binnenzijde van de muur als blokkeels aan de spanten waren bevestigd. Later moet een deel van de reeks zijn vernieuwd in grenenhout, waarbij de koppen soms uit twee delen werden samengesteld. Opval-

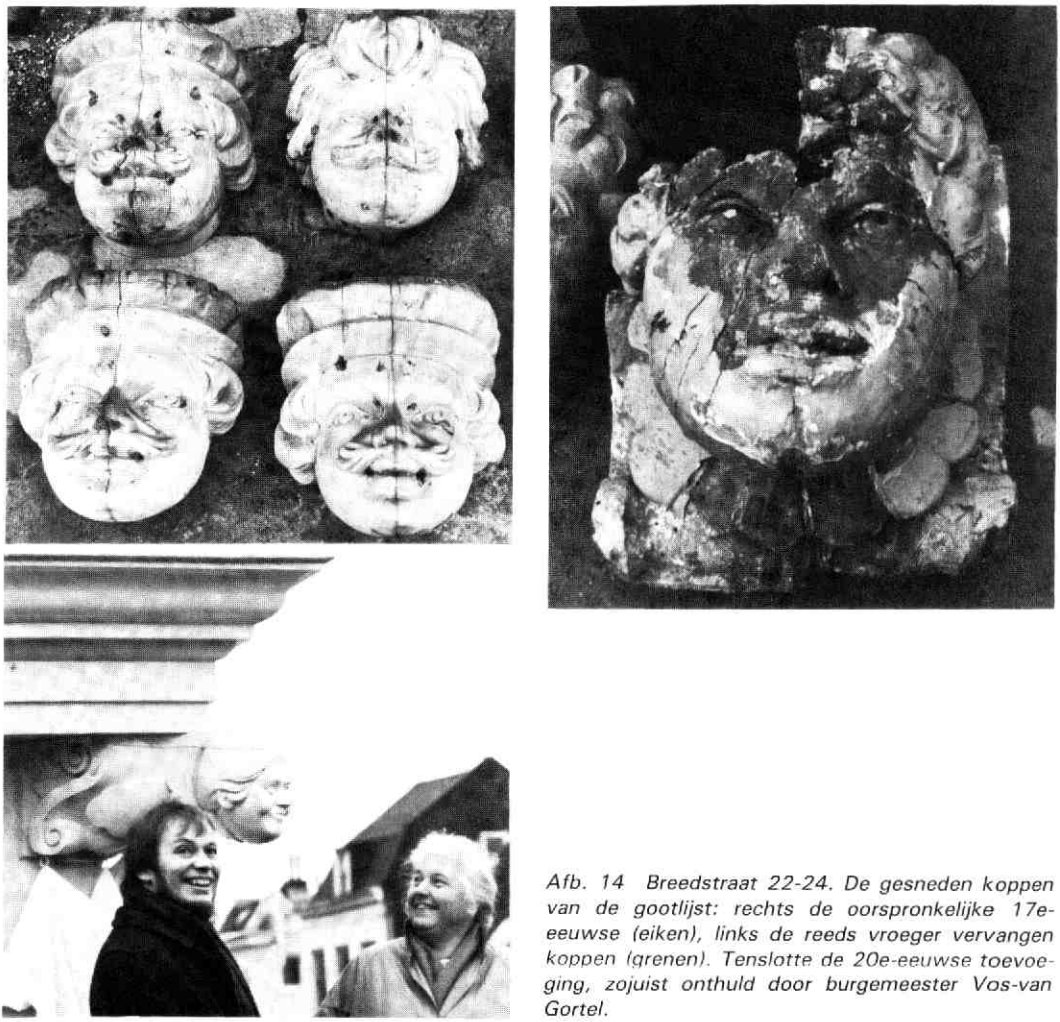

Afb. 14 Breedstraat 22-24. De gesneden koppen van de gootlijst: rechts de oorspronkelijke 17e-eeuwse (eiken), links de reeds vroeger vervangen koppen (grenen). Tenslotte de 20e-eeuwse toevoeging, zojuist onthuld door burgemeester Vos-van Gortel.

lend was dat ook deze latere koppen zo typisch 17e-eeuws van karakter waren, zodat het aannemelijk is dat zij als vrij getrouwe kopieën van vergane, oorspronkelijke exemplaren moeten worden beschouwd. Thans was door langdurige lekkages een deel van de koppen zodanig vergaan, dat tot vernieuwing moest worden overgegaan. Deze nieuwe koppen zijn van de hand van de Utrechtse beeldhouwer Esenbrink. Het sluitstuk van deze nieuwe reeks wordt gevormd door het hoofd van het huidige hoofd van het stadsbestuur: het burgemeestershoofd van mevrouw Vos-van Gortel (afb. 14)

A. F. E. Kipp

4. Buurkerkhof 4-5, 6, 7

Dit voormalige lompenpakhuis van de fa. Prozee ligt als karakteristieke reeks huizen aan de westzijde van het Buurkerkhof. Reeds in de middeleeuwen wordt dit soort activiteiten op het Buurkerkhof in de archivalia vermeld. Toch blijken de onderhavige panden als woonhuizen te zijn ontstaan, zoals met name tijdens de renovatie van de nrs. 4 en 5 duidelijk te zien was. De nrs. 6 en 7 zijn resp. in 1865 en 1909 grotendeels door nieuwe pakhuizen vervangen. De nrs. 4 en 5 hebben hun woonhuiskarakter echter pas verloren bij een verbouwing in 1927 (afb. 15). Bij die gelegenheid kregen de voorgevels hun huidige uiterlijk, dat geïnspireerd lijkt te zijn op de gekanteelde middeleeuwse voorgevel van het achterliggende huis Zoudenbalch (zie Kroniek 1981, MBOU 1982, 27-30). Buurkerkhof 4 had tot een verbouwing in 1925 een beganegrondvloer, die ongeveer een meter boven straatpeil lag. Bij een volgende verbouwing in 1927 werd het huis met het buurpand gecombineerd, en werden met name de kap en de voorgevel gewijzigd. Behalve de kelders en het oude muurwerk bleken echter ook de moer- en kinderbalken boven de beganegrond tot op heden bewaard te zijn (afb. 16). Hieruit viel af te leiden, dat het huis een tweedelige opzet

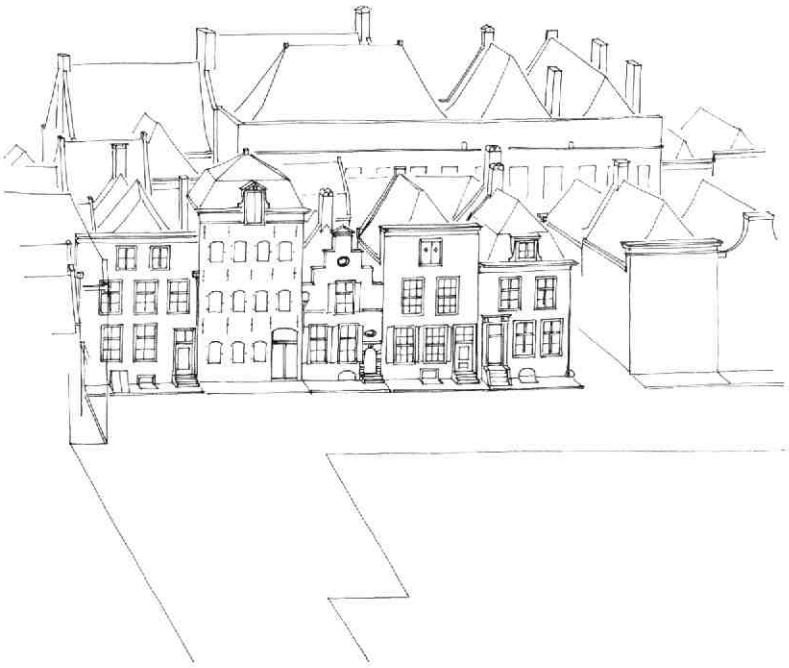

Afb. 15 Buurkerkhof 4-7. Reconstructie van de gevelwand. Tek. A. F. E. Kipp. Toestand rond 1880, met op de achtergrond het huis Zoudenbalch aan de Donkerstraat.

had: het voorste en grootste deel is middeleeuws (baksteenformaat 28 x 14 x 7 cm, 10 lagen = 82 cm), is slechts twee vakken diep en onderkelderd. Het had een stookplaats tegen de noordelijke zijmuur en een in later tijd afgescheiden gang aan de zuidzijde. Deze gang kwam uit in het achterste deel bij een thans verdwenen spiltrap, die door een halfsteens muurtje van de achterkamer gescheiden werd. Deze kamer had een stookplaats tegen de achtermuur en een bedstee achter de trap. Ook hier heeft de balklaag twee vakken, maar hij is veel bescheidener van maat, sluit aan op een smallere, zuidelijke zijmuur en grenst met een strijkbalk direct aan de strijkbalk van het voorhuis. Gezien de vorm van de sleutelstukken en

Afb. 16 Buurkerkhof 4-7. Reconstructie van de plattegrond van de beganegrond der huizen. Tek. A. F. E. Kipp.

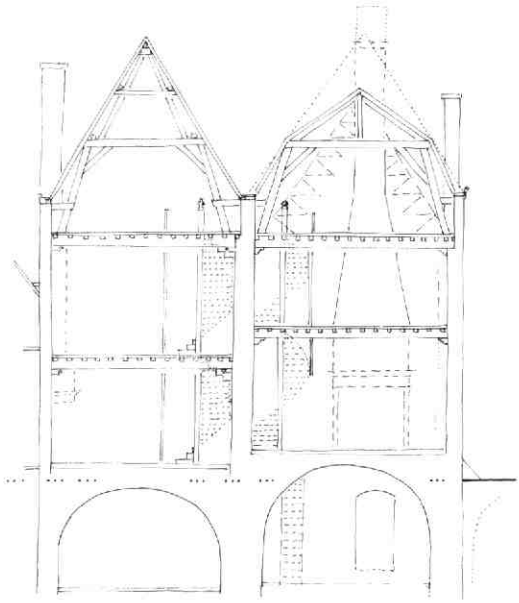

Afb. 17 Buurkerkhof 4-7. Reconstructie van de dwarsdoorsnede door Buurkerkhof 4 en 5 naar achteren. Toestand vóór 1900. Tek. A. F. E. Kipp.

het ontbreken van plaats voor een tussenmuur kan deze achterkamer een 16e-eeuwse uitbreiding van het voorhuis zijn.
Deze opvatting werd in de kelders bevestigd. De ondanks de vloerverlaging grotendeels bewaard gebleven kelder onder het voorhuis vertoonde nl. een wat groter steenformaat dan het bovenliggende huis en onderin het muurwerk nogal wat (secundair verwerkte) tufsteen. Onder de achterkamer werd een aparte, 16e-eeuws aandoende kelder aangetroffen, die ten opzichte van de voorkelder naar rechts verschoven lag, en die in de linker zijmuur een grote spaarboog vertoonde (afb. 19). Hierop sloot dan weer de - in dezelfde as als de voorkelder liggende - kelder van het achterliggende huis aan, waarvan het gewelf geheel 17e-eeuws was.
Op de verdieping is nog de grote, toelopende schoorsteen van de oorspronkelijke stookplaats van de achterkamer beneden bewaard gebleven. Deze bevindt zich tegen de 60 cm dikke moppenachtergevel, die boven uitloopt in een topgevel met vlechtingen.
Het achterliggende huis aan de Buurkerksteeg leverde niet veel duidelijke sporen op ten aanzien van zijn oude indeling, maar het heeft wel (zij het verbouwd en achter pleisterwerk verborgen) zijn 17e-eeuwse voorgevel bewaard. Deze had op de beganegrond een deur en een raam met geblokte bogen erboven, en op de verdieping een dubbelkozijn met een brede, eveneens geblokte boog erboven. De kelder lag wat terug ten opzichte van de straat.
Het linker buurhuis aan het kerkhof, nr. 5, was in zijn middeleeuwse opzet vrijwel net zo diep als het voorhuis van nr. 4. Het had echter drie balkvakken met in het middelste vak op de begane grond een stookplaats tegen de zuidmuur en rechtsachter een spiltrap (afb. 17 en 18) Het had eveneens een hoge, tongewelfde kelder onder het middeleeuwse deel en een beganegrondvloer op een halve meter boven de straat. De beganegrondruimte zelf was ca. 80 cm lager dan bij nr. 4, de balklaag boven de verdieping lag bij beide huizen oorspronkelijk op dezelfde hoogte. In later tijd werd het huis uitgebreid tot de zelfde diepte als nr. 4. Kennelijk kreeg het daarbij een geheel nieuwe kap, die niet aansloot bij de gehandhaafde middeleeuwse balklaag. Bij een verbouwing in 1914 werden de spiltrap en de middeleeuwse achtermuur gesloopt en werd de beganegrondvloer verlaagd tot straatpeil.
Bij Buurkerkhof 6 bleef van de middeleeuwse opzet niet veel méér bewaard dan de oude, tongewelfde kelder (baksteenformaat: 27 x 13 x 6,5 cm), die vanouds dieper doorliep dan de andere kelders (en huizen) in deze reeks (afb. 19). Het huis erboven werd in de 17e eeuw vernieuwd zonder wezenlijk te groeien: het bleef één bouwlaag op hetzelfde grondvlak. Het kreeg bij deze gelegenheid een trapgevel met een stenen poortje als voordeur. De beganegrondvloer lag, en ligt nog steeds, 40 cm boven het straatpeil.
Behoudens zijmuren en kelder dateert het huidige pakhuis geheel van 1909.
Buurkerkhof 7 is een charmant pakhuis uit 1865 met een fraaie piramidale Philibertkap. De mogelijk oudere achtergevel vertoont een soort bolkozijnen en heeft links naast het midden een grote, uitgebouwde stookplaats met schoorsteen, die wellicht voor bedrijfsdoeleinden heeft gediend. Onder het huis is nog de kelder van het eraan voorafgaande middeleeuwse huis bewaard gebleven (afb. 19). Ook deze heeft een tongewelf met de kruin dwars op de voorgevel. Hij heeft de ter plaatse gangbare diepte van ca. 5 m.
Pas tijdens de recente renovaties was het mogelijk enigszins een beeld te vormen van de oude bebou-

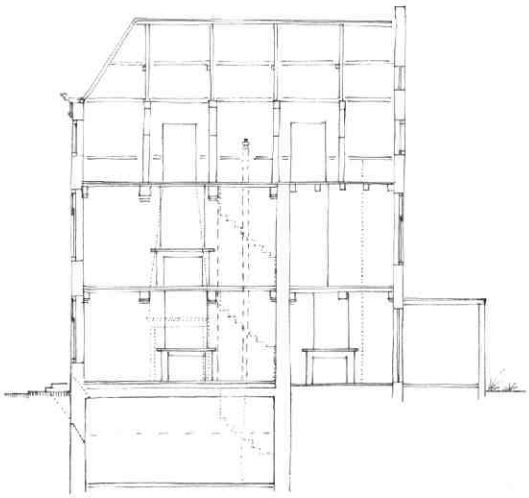

Afb. 18 Buurkerkhof 4-7. Reconstructie van de langsdoorsnede van nr. 5 naar het zuiden. Tek. A. F. E. Kipp. Toestand vóór 1914.

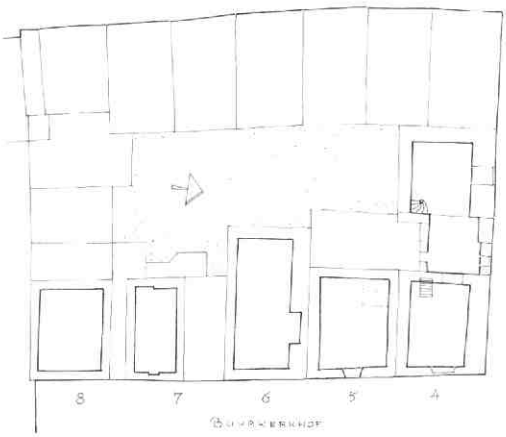

Afb. 19 Buurkerkhof 4-7. Schets van de ligging der middeleeuwse kelders. Tek. A. F. E. Kipp.

wing aan de westzijde van het Buurkerkhof. Daarbij valt met name de kleinschaligheid van deze, destijds zeer centraal gelegen bebouwing op. Dat was eveneens het geval bij de middeleeuwse bebouwing langs de achterliggende Donkerstraat, voordat Evert Zoudenbalch daar door samenvoeging van een reeks van zeven kleine huizen zijn grootschalige huis formeerde.

A. F. E. Kipp

5. Choorstraat 10-12

Ten aanzien van het boeiende onderwerp ,,Werven en werfbebouwing'' leverde de winkelverbouwing van de panden Choorstraat 10 en 12 interessante gegevens op. Ondanks het feit dat in beide huizen slechts zeer gedeeltelijk muurwerk en balklagen in zicht kwamen en de verbouwing alleen beganegrond en kelders betrof, leverde het onderzoek nuttige bouwstenen op voor het beeld van de historische ontwikkeling van de bebouwing aan de waterzijde van de Choorstraat (afb. 20 en 24).
Van de balklaag boven de beganegrond van Choorstraat 10 was de voorste helft in het recente verleden vervangen door een moderne balklaag. Daarachter is echter de oude, samengestelde balklaag bewaard gebleven, die een halve meter lager ligt dan de voorste (afb. 21 en 23). Dit kan samenhangen met vroegere niveauverschillen tussen voor- en achterhelft van het huis.
Merkwaardigerwijs ligt de moerbalk, die dit plafond in twee vakken verdeelt, loodrecht op de achtergevel, en niet evenwijdig daaraan zoals men op grond van de diepe plattegrond van het huis zou verwachten. De moerbalk bleek van grenen, maar hij was zeer zorgvuldig met eiken wagenschot omtimmerd; de kinderbalken zijn van eiken, en het plafond is met eiken spreidsel afgewerkt. De vloerdelen daarentegen zijn weer van grenen. Deze combinatie maakt een datering rond 1600 waarschijnlijk, maar daar de sleutelstukken ontbraken en het muurwerk niet bekeken kon worden, was dit niet te controleren. Rechts was met een extra balk een raveling geformeerd voor de stookplaats op de verdieping en vermoedelijk ook voor die op de beganegrond. Aan de voorzijde was deze balklaag ingekort bij de bovenvermelde modernisering; vroeger moet hij naar voren hebben doorgelopen tot aan een verdwenen, dragende tussenmuur ongeveer halverwege het huis. Aan de achterzijde sloot hij aan op de toenmalige achtergevel, die waarschijnlijk rond 1800, maar blijkens de kadastrale minuut zeker vóór 1832, moet zijn verdwenen bij de uitbreiding van het huis met anderhalve meter ten koste van de werf. Daarbij werd het plafond met een smal vak uitgebreid. Dit smalle vak kreeg een (zeer) enkelvoudige balklaag bestaande uit één bescheiden balk evenwijdig aan de nieuwe achtergevel.

Deze uitbreiding van het huis, en van vele andere langs Choorstraat en Lijnmarkt, hangt samen met stedelijke maatregelen om het vervangen van houten gevels door stenen gevels te bevorderen. Bij het bebouwen van de werf gold reeds in de middeleeuwen, dat daarbij te allen tijde een smalle werfstrook vrijgehouden moest worden, ondanks het feit dat de werven als particulier eigendom bij de huizen hoorden. Aangezien bij het vervangen van houten gevels ook de overstekken kwamen te vervallen, hielden met name eigenaren van huizen op een klein grondvlak hardnekkig vast aan het handhaven van hun oude gevels, omdat zij dit ruimteverlies niet wilden accepteren. Omdat hierdoor de ,,verstening'' van de gevels dreigde te stagneren, werd in de loop van de 17e eeuw van stadswege bij Lijnmarkt en Choorstraat als compromis toegestaan, dit ruimteverlies in geval van ver-

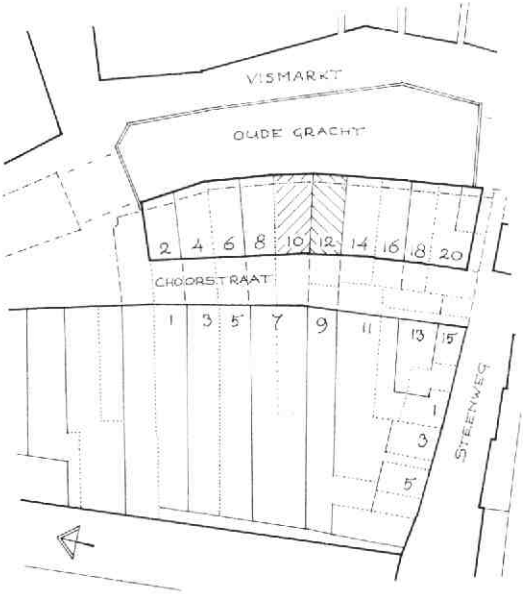

Afb. 20 Choorstraat 10-12. De middeleeuwse parcellering van de Choorstraat. Tek. A. F. E. Kipp.

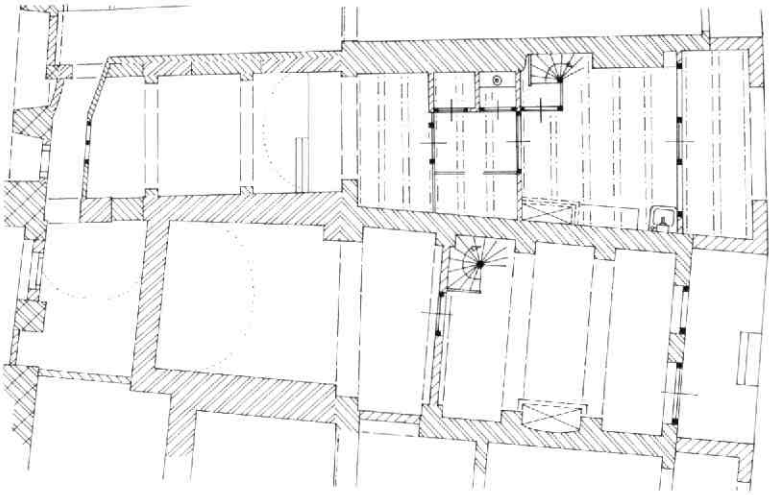

Afb. 21 Choorstraat 10-12. Plattegrond van de kelders (a) en van de beganegrond (b) met de balklagen. Tek. A. F. E. Kipp.

nieuwing van de voorgevel aan de achterzijde te compenseren door overbouwing van de werf, mits de werf zelf, als vanouds, werd vrijgelaten. Bij de Lijnmarkt leverde dit op den duur een gesloten achtergevelrooilijn op, met op kelderniveau een karakteristieke werfgalerij met bogen. Aanvankelijk moest deze werfgalerij openbaar toegankelijk blijven (noordelijk deel). Later werd dit met een korreltje zout genomen (zuidelijk deel), en om de laatste eigenaren met houten gevels over de streep te krijgen, werd voor het middelste deel tenslotte zelfs een nieuwe werf achter de nieuwe achtergevels aangelegd. Bij de Choorstraat verliep dit proces kennelijk trager en minder regelmatig. Zo waren bijvoorbeeld omstreeks 1832 Choorstraat 8 en 12 nog niet en 10 en 14 al wel naar achteren uitgebreid. Bij nr. 12 vond dit pas rond 1930 plaats. Nog steeds zijn hier restanten van de middeleeuwse werf achter nog niet uitgebouwde huizen te zien.

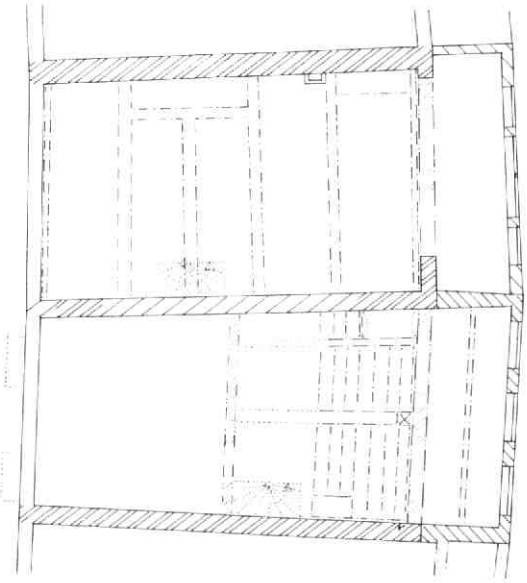

De balklaag boven de beganegrond van Choorstraat 12 bestaat uit moer- en kinderbalken, die het huis (afgezien van de reeds genoemde uitbreiding ter plaatse van de werf rond 1930) in de diepte in vier balkvakken verdelen (afb. 21). Blijkens ravelingen hebben er tegen de rechterzijmuur twee stookplaatsen bestaan, en wel een zeer forse in het tweede vak van voren en een wat bescheidener in het achterste vak, tegen de vroegere achtergevel. De plaats van de trap zal vermoedelijk aan de linkerzijde gezocht moeten worden.
Ook ten aanzien van de opzet van de kelders vertonen de beide huizen een verschillende opzet. Choorstraat 12 heeft een hoge kelder met drie troggewelven op vier tweesteens gordelbogen, dat wil zeggen, dat de voor- en achtergevel kennelijk vanouds beide op een boog hebben gerust (afb. 22 en 23). Bij de uitbreiding van het huis ter plaatse van de werf (rond 1930) werd aan de kelder een vierde, vlak gedekt vak toegevoegd. Het steenformaat van de gordelbogen is 30 x 15 x 7, 10 lagen = 90 cm), dat van de zijmuren was niet waarneembaar. Op de voorste boog sluit de lagere straatkelder aan, die tot het midden van de straat reikt en die een tongewelf loodrecht op de rooilijn heeft. Hier is het steenformaat van het muurwerk gelijk aan het daarnetgenoemde; dat van het gewelf is iets kleiner. De huiskelder vertoonde in het oorspronkelijke achterste vak rechts de aftekening van een kennelijk net verdwenen oude (keuken-)schouw, en links - in het tweede vak van voren - de sporen van verschillende, eveneens verdwenen trappen, waarvan de oudste een spiltrap van middeleeuwse of 17e-eeuwse oorsprong was.
Choorstraat 10 vertoont de bij de in die straat vaker voorkomende opzet met twee kelderlagen boven elkaar (afb. 23). De bovenste kelder was ingedeeld in een voor- en een achterkamer, gescheiden door een houten binnenpui met een raam en een deur, waarvan nog resten over zijn. In de huidige situatie zijn geen

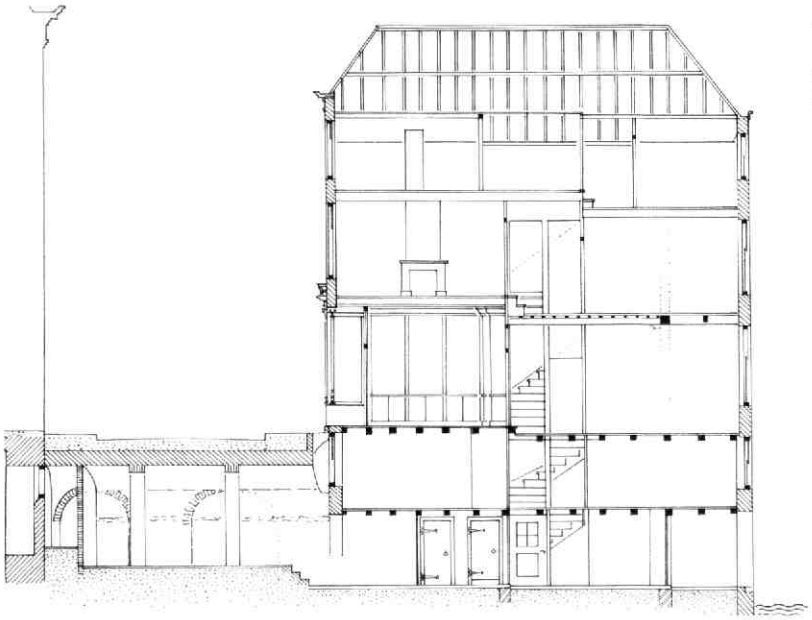

Afb. 22 Choorstraat 10-12. Langsdoorsnede door nr. 12. Tek. A. F. E. Kipp.

nadere gegevens over balklaag, stookplaats en oude indeling waarneembaar. De achterkamer krijgt royaal licht middels drie vensters aan de grachtzijde. De voorkamer ontving vroeger zijn bescheiden licht via de genoemde binnenpui en vermoedelijk ook een beetje via twee koekoeken aan de straatzijde. Ongeveer in het midden voert een oude spiltrap tegen de linkerzijmuur naar beneden naar de onderste kelder, die van achter en naar voren verdeeld is in: de overbouwde werf, een keuken, een binnenkamer, een achterkelder, en een straatkelder. Onder het huis heeft dit geheel een doorlopende, enkelvoudige balklaag als plafond. De genoemde spiltrap komt uit in een houten portaaltje met een raam en een deur achterin de keuken. Daarnaast sloot vroeger in de richting van de gracht een grote keukenkast aan. Tegen de andere zijmuur bevinden zich aan de grachtzijde een hardstenen gootsteen met pomp en in de andere hoek de rookkap van de keukenschouw. De keukendeur is opgenomen in een zogenaamd melkmeisje - een kozijn met een deur tussen twee vensters - en komt uit op de overbouwde werf. Ertegenover zit in het midden van de tussenmuur een soort suitedeur naar de ,,binnenkamer'', die alleen via deze (openstaande) deur licht en lucht ontving. Eigenlijk is dit een alkoof met doorloop. Hier bevinden zich aan de linkerzijde naast elkaar de plee en de provisiekast, beide met oude opgeklampte deuren. Daar tegenover zaten vroeger, blijkens diverse sporen, twee dwarsgeplaatste bedsteden achter een houten portaal, met een aantal planken erboven als bergruimte. De verdwenen achterwand van deze alkoof is een houten wand geweest met een deur naar de achterkelder. Deze kelder vertoont middeleeuws muurwerk en sluit middels een grote, 17e-eeuwse boog aan op de veel hoger gelegen straatkelder. Onder de genoemde boog is de aanzet zichtbaar van een lagere middeleeuwse voorganger.

Aan de landzijde worden de straatkelders begrensd door de voormuur van de kelder van Choorstraat 7 en

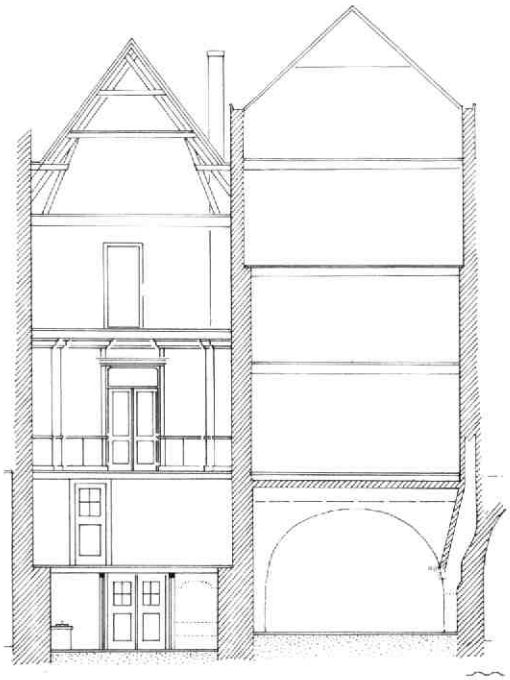

Afb. 23 Choorstraat 10-12. Doorsnede door de beide huizen, naar de gracht gezien. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 24 Choorstraat 10-12. Plattegrond van de kelders langs en onder de Choorstraat. Tek. A. F. E. Kipp.

door de straatkelder van nr. 9 (afb. 22 en 24). Laatstgenoemde heeft een tongewelf evenwijdig aan de rooilijn onder de halve straatbreedte. Het forse baksteenformaat (30/31 x 16 x 7,5 cm, 10 lagen 87 cm) wijst op een vrij vroege, 13e-eeuwse datering. Kennelijk lag hier de perceelsscheiding op kelderniveau reeds zeer vroeg onder het midden van de straat.

Tussen Choorstraat 10 en 7 daarentegen liggen onder de volle straatbreedte twee middeleeuwse kelders naast elkaar, met tongewelven dwars op de rooilijn. De onderbouw van de voorgevel van nr. 7 bestaat uit zware moppen (steenformaat 33 x 16 x 8 cm, 10 lagen 92 cm), en hoort kennelijk bij een vroeg 13e-eeuwse vervanging van de façade van dit van oorsprong niet onderkelderde tufstenen huis (zie: Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 43-46). In het midden van deze muur zijn resten zichtbaar van een grote segmentboog, horend bij een uit de bouwtijd daterende doorgang van de huiskelder naar een straatkelder. Dit doet vermoeden, dat Choorstraat 7 in de eerste helft van de 13e eeuw tegelijk met de onderkeldering van het huis ook een straatkelder kreeg met een uitgang naar de gracht c.q. werf, en wel in het midden van het perceel. Later in de middeleeuwen werd het perceelgedeelte voor het huis (dus ter plaatse van straat en werf) over de lengte-as in tweeën gesplitst. Op beide helften verrees een huis (Choorstraat 8 en 10), wellicht ter plaatse van reeds eerder ontstane werfbebouwing. Deze splitsing leidde tevens tot de bouw van twee aparte straatkelders en dientengevolge tot de wijziging van de keldermuur van Choorstraat 7, aangezien de scheidingsmuur net vóór de oude kelderdeur uitkwam.

Het tongewelf van de straatkelder van Choorstraat 10 rust aan beide zijden op moppenmuurwerk, waarin aan de noordzijde zich een aantal grote spaarbogen aftekent, en aan de zuidzijde een dichtgezette middeleeuwse doorgang naar de straatkelder van Choorstraat 9. Van het tongewelf is merkwaardigerwijs later de noordzijde een stuk omhooggebracht; daaronder tekent zich nog de oorspronkelijke geboorte af. Aan de kant van Choorstraat 7 is van deze kelder met een 18e- of 19e-eeuws muurtje een gang afgescheiden als verbinding tussen de straatkelders van Choorstraat 9 en 8.

A. F. E. Kipp

6. J. P. Coenstraat 5, Molenerf De Ster

Tijdens de uitvoering van de restauratie van het molenaarshuis van de houtzaagmolen „De Ster" kwamen aanvullende gegevens aan het licht, die vooral betrekking hebben op afwerking en detaillering. Het huis bestaat uit twee delen (zie Kroniek 1982, MBOU

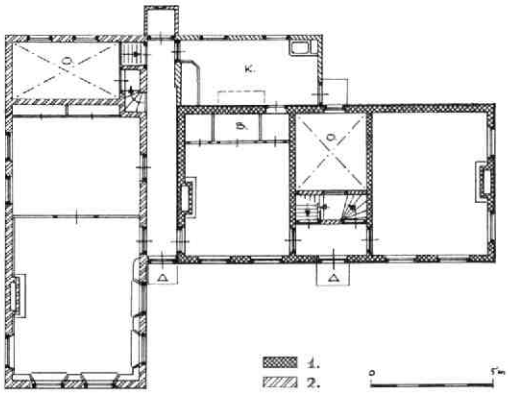

Afb. 25 J. P. Coenstraat 5. Plattegrond van het molenaarshuis, aangevuld met de oorspronkelijke indeling. Tek. A. F. E. Kipp. 1: het huis van 1721. 2: de uitbreiding van 1828. o: de onderkelderde opkamers. k: de keuken. b: de bedstede.

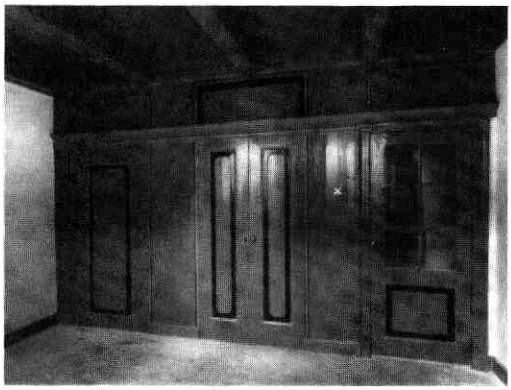

Afb. 26 J. P. Coenstraat 5. De bedstedewand uit 1721 in het rechterhuis. Tek. A. F. E. Kipp.

1983-3, 46-48). Het oorspronkelijke molenaarshuis uit 1721, evenwijdig aan de Leidsevaart gelegen, werd in 1827 uitgebreid met een dwarsgeplaatste vleugel. Beide delen moeten als een zelfstandige ééngezinswoning worden beschouwd en vertonen een vergelijkbare opzet: twee kamers en een opkamer/kelder-combinatie alsmede een droogzolder (afb. 25).
In de zogenaamde ,,mooie kamer'' van het oudste huis bleek de (reeds achter behang en beplating vermoede) oorspronkelijke bedstedenwand bewaard gebleven te zijn (afb. 26). Van deze op zichzelf sober afgewerkte houten wand bleek de architectonische detaillering gedeeltelijk in het schilderwerk te hebben gezeten. In zijn eerste opzet was het geheel in vier tinten koningsblauw geschilderd, waarbij lijstwerk en profielen gedeeltelijk door een combinatie van een lichte en een zeer donkere bies werden gesuggereerd. Door middel van het kleurgebruik werd ook een zekere mate van symmetrie bereikt. Ook de rest van de ,,mooie kamer'' was oorspronkelijk in blauw afgewerkt, een kleur die met name in het begin van de 18e eeuw gedurende een korte periode zeer geliefd was. Dit sluit goed aan op de datering van het huis: 1721. De oorspronkelijke kleurstelling is bij de restauratie weer in ere hersteld. Voorts kwam achter de recente schoorsteenombouw een aardige, midden 19e-eeuwse nis voor een kolomkachel te voorschijn, waarvan de grotendeels verdwenen pleisterdecoratie gelukkig voldoende sporen had nagelaten om de vroegere opzet te kunnen reconstrueren (afb. 27).
In het middendeel van het huis (hal, trap, opkamer en kelder) werden alle aanwijzingen aangetroffen betreffende de oorspronkelijke opzet, die vermoedelijk tot voor kort ongewijzigd heeft bestaan. De zoldertrap bestond uit een kwart, een bordes en een rechte steektrap. Het bordes sloot middels een deur op de vloer van de opkamer aan, waarvan de enkelvoudige

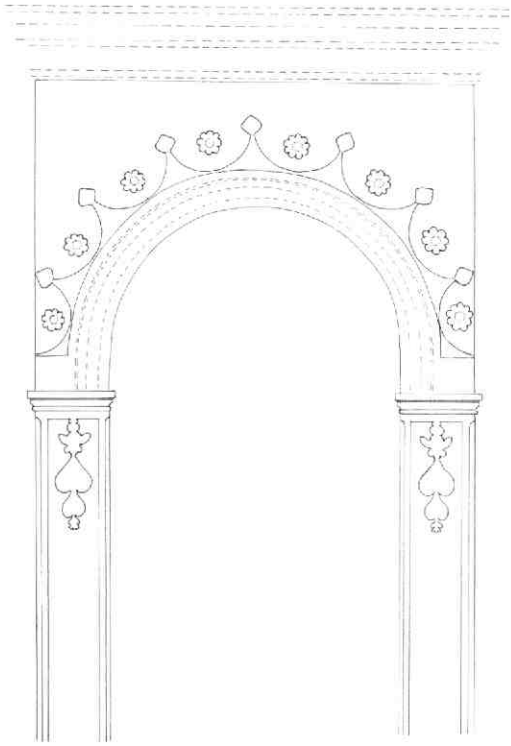

Afb. 27 J. P. Coenstraat 5. 19e-eeuwse schoorsteennis voor een kolomkachel. Tek. Brigitte Tenback.

Afb. 28 J. P. Coenstraat 5. Signatuur van de bouwers van de nieuwe vleugel aan het molenaarshuis (1828-1829) op de achterkant van de betimmering.

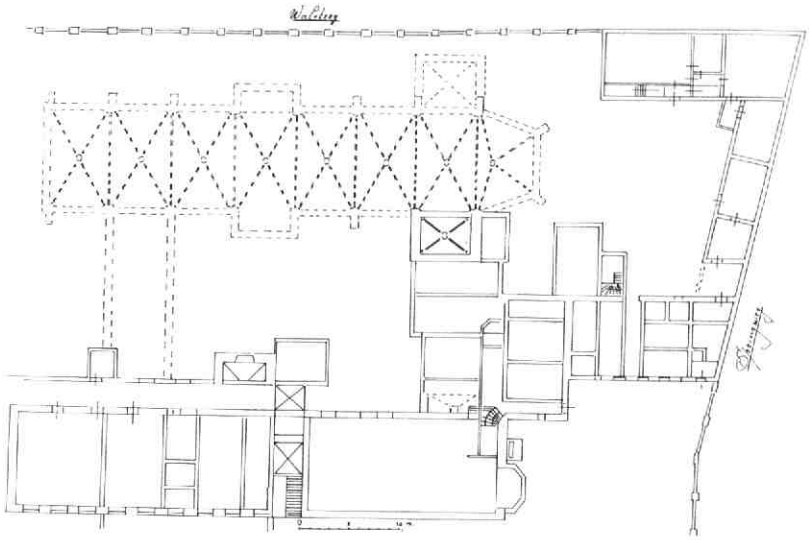

Afb. 29 Geertebolwerk 1A. Reconstructie van de plattegrond van de kerk van het Duitse huis. Tek. H. J. Slot.

balklaag een meter omlaag is gebracht. De kelder daaronder was nog geheel intact, met een vloer van rode plavuizen en een gemetselde keldertrap. Een luikje en een osseoog gaven licht op resp. de keldertrap en de boventrap.

Van de betimmering met vensterbanken en luikkasten in de ,,mooie kamer'' van het tweede huis bleek de afwerking uit het bouwjaar 1827 op een combinatie van okerkleuren te zijn gebaseerd. Deze werd bij de restauratie weer als uitgangspunt genomen voor de huidige afwerking van deze kamer. Achter de betimmering kwam een plankje met de namen van ,,de bouwers van toen'' te voorschijn, met als opschrift in potlood (afb. 28):

,,Cornelis van Den Born
oud 37 Jaaren
Franschiskus Porton
oud 39 Jaaren
hebben dit gebouw
getimmert in het Jaar
1828 en 1829''

A. F. E. Kipp

7. Geertebolwerk 1A. Het Duitse Huis

De stormramp van 1 augustus 1674, bekend door het instorten van het schip van de Dom, vernielde ook de kerk van het Duitse Huis. Na het verbod op de uitoefening van de Katholieke godsdienst in 1580 had de kerk al sterk te lijden gehad door gebrek aan onderhoud. De resten werden na de storm opgeruimd en tot op de dag van vandaag is er nog slechts één travee in geschonden staat overgebleven. Het betreft de noordgevel van de Mariakapel.

Deze gevel bevat een schat aan details, die als het ware vragen om een voorlopige reconstructie van de kerk.

De breedte tussen de colonetten van de travee bedraagt 5,50 m. De profilering van de zandstenen blokken, waaruit de colonetten opgebouwd zijn, geeft duidelijk de stand aan van de gordelbogen en de kruisribben, resp. 90 en 60 graden. Hieruit kan een (binnenwerkse) breedte van het schip van 9,50 m en een buitenwerkse van ca. 11 m worden afgeleid. K. Schuur heeft de kerk beschreven als bestaande uit 7 à 8 traveeën (Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 125-131). Wanneer wij zeven traveeën uitzetten in westelijke richting - de kerk is georiënteerd - dan komt de westelijke sluiting overeen met de westelijke gevel van het hoofdgebouw zoals die op oude prenten te zien is. Aan de oostelijke zijde werd de kerk afgesloten door een driezijdig koor. Deze driezijdige sluiting kan worden afgeleid uit de navolgende punten: aan de oostelijke zijde van de oostelijke colonnet bevindt zich de schalk van de gewelfrib onder een hoek van 75 graden, terwijl de waterlijst ter hoogte van het kapiteel een zwenking naar binnen te zien geeft. Uitgaande van deze gegevens is de sluiting van het koor gereconstrueerd. De plattegrond heeft dan de navolgende buitenwerkse maten: lengte 50 m - breedte 11 m.

Op oude prenten is ook de kruisvorm van de kerk waar te nemen. De armen daarvan zouden dan vanuit de middentravee uitgebouwd moeten zijn en een vrij geringe diepte hebben. De neerslag van dit gegeven in de plattegrond is zuiver hypothetisch. De breedte van het muurwerk is gesteld op 70 cm, overeenkomstig de noordelijke muur van de Mariakapel.

Volgens Schuur valt de minimale goothoogte af te leiden uit het raamfragment in die noordgevel. Hij stelt deze hoogte op 15 m. Vergelijking met andere nog bestaande gebouwen op stadgezichten sterkt deze veronderstelling.

De gevonden breedte van dat venster en de verticale

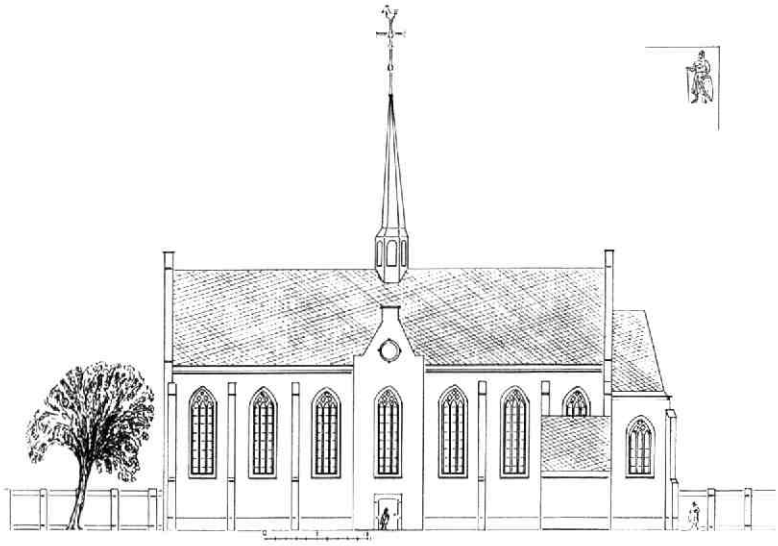

Afb. 30 Geertebolwerk 1A. Reconstructie van de kerk van het Duitse Huis, gezien naar het noorden. Tek. H. J. Slot.

verdeling in drieën door twee montants, geven voldoende houvast voor een reconstructie en voor plaatsing in een oost-west gerichte gevelwand met de hierboven genoemde gevelhoogte. De risalerende annex in het midden heeft een soortgelijk venster. Het oeil de boeuf en de ingangspoort zijn wederom hypothetisch, maar wel algemeen gebruikelijk.

Middeleeuwse kerken hebben over het algemeen vrij forse daken. Oude prenten, zoals die van H. Saftleven, geven door de kerk van het Duitse Huis een forse bekapping aan met een dakruiter in het midden. Deze gegevens zijn in een redelijke verhouding verwerkt in bijgaande aanzichttekening (afb. 30). De hoogte van de kerk vanaf het maaiveld tot aan de daknok komt dan te liggen op 25 m.
Oude tekeningen geven de indruk, dat het dak met leien gedekt was, mogelijk in Oud-Rijnse dekking met een voetlijn van 54 graden.
Afb. 30 geeft een aanzicht vanuit het zuiden. Voor de duidelijkheid zijn de aansluitingen op de belendende gebouwen (eetzaal, slaapzaal en kapittelzaal) - de vestiging van het Duitse Huis was in carré geformeerd - weggelaten. Deze zijn wel op de plattegrond aangegeven (afb. 29). Op de achtergrond is de nog bestaande afscheidingsmuur aan de Walsteeg weergegeven.
Afb. 31 is een aanzichttekening vanaf de Springweg. Hieruit blijkt duidelijk hoe fors en beeldbepalend een dergelijke kerk geweest is.
Hopelijk zal verder bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in de nabije toekomst nog veel gegevens verschaffen over dit intrigerende complex.

H. J. Slot

Afb. 31 Geertebolwerk 1A. Reconstructie van de kerk van het Duitse Huis, gezien naar het westen. Tek. H. J. Slot.

8. Hamburgerstraat 9, Lutherse kerk

Aansluitend op de eerste fase van de restauratie van de Lutherse kerk (kap en exterieur) is als tweede fase het interieur onder handen genomen. Daarbij kwamen aanvullende bouwhistorische gegevens te voorschijn. In de Kroniek 1984 (MBOU 1983-4, 79-81) werd reeds vermeld, dat het exterieur aanwijzingen opleverde die wezen op een opzet als dubbelkapel voor de oorspronkelijke St. Ursulakapel. Thans werden, na de ontpleistering van het interieur, aan de westzijde inderdaad de sporen van de later verdwenen gewelven en kraagstenen teruggevonden, die wezen op drie maal drie gewelfvakken (afb. 32 en 33).

Deze gewelfvakken waren rechthoekig van vorm; zij waren in de breedte aanzienlijk minder groot dan in de lengterichting van de kapel. De van een losse dekplaat voorziene, tweedelige kraagstenen zaten ca. 2 m boven de kerkvloer. De vloer boven de gewelven moet 75 cm hoger hebben gelegen dan die van het huidige balkon van 1744.
Op dit niveau sloot in de zuidhoek van de westgevel de oorspronkelijke doorgang aan die, middels een kleine aanbouw aan de buitenzijde, de verbinding vormde tussen de bovenkapel en de verdieping van het klooster (zie ook Kroniek 1984, als boven) (afb. 33). Aan de kapelzijde heeft deze doorgang een deur in een steensponning gehad. Ook de hoge blindnis in de as van de westgevel van de kapel eindigde op dit vloerniveau, en wel op een rand rode plavuizen, mogelijk dezelfde als die welke de oorspronkelijke vloer van de bovenkapel heeft gehad.
Boven de genoemde doorgang zat nog een tweede, bescheiden deuropening, die vermoedelijk vanaf de zolder van de aanbouw via een trap in de kapel toegang gaf tot de kapruimte boven het middeleeuwse houten tongewelf. De tot de restauratie aanwezige middeleeuwse trap van de ,,zolder'' naar de vliering had juist de lengte die nodig was om vanaf deze deuropening het niveau van de trekbalken te bereiken. Hij was bovendien asymmetrisch afgewerkt: de rechter trapboom was voorzien van een sponning voor later verdwenen schotwerk, zodat hij kennelijk bedoeld was om langs een muur te lopen. Het is dan ook niet onaannemelijk, dat dit de oorspronkelijke bovengenoemde trap was.
Ook op de beganegrond bevond zich in de zuidwesthoek een oude doorgang, maar deze was kennelijk in de 17e eeuw zodanig vergroot dat de oorspronkelijke opzet niet meer te achterhalen viel.
In de zuidmuur hebben zich, ten behoeve van de verlichting van de benedenkapel, onder de gewelven kleine vensters bevonden, waarvan de vorm niet meer te bepalen was. Evenmin kon de aanwezigheid van een eventuele zuiddeur van de benedenkapel naar het kloosterplein worden onderzocht. De tijdens de restauratie van het exterieur reeds geconstateerde verdeling van de grote vensters vond aan de binnenzijde zijn bevestiging: drie traveeën hadden hooggeplaatste vensters voor de bovenkapel. In de vierde travee (aan de koorzijde) liep het venster een stuk dieper door.
De noordmuur was in opzet geheel blind. Wel bevond zich echter in de meest oostelijke travee van het schip de helft van een grote, middeleeuwse segmentboog, die mogelijk van na de bouwtijd stamt en die wellicht diende om een forse opening te overbruggen naar een als voorportaal voor de kerk aangekocht huis in de Hamburgerstraat. Deze boog is met zijn 4 m slechts weinig smaller geweest dan de gangbare huisbreedte ter plaatse.
De rest van de noordmuur leverde om verschillende redenen weinig middeleeuwse gegevens op. Een groot deel van deze muur maakte bij de verbouwing tot Lutherse kerk in 1743 plaats voor de opening naar de nieuwe noordelijke aanbouw, die de breedte van twee vroegere huizen beslaat. Het resterende westelijke deel van de muur blijkt bij die gelegenheid vrijwel geheel met ,,Utrechts plat'' te zijn bekleed. Helaas konden door omstandigheden de bij het herstel van de kerkvloer blootgekomen fundamenten ter plaatse van het verdwenen deel van de noordmuur niet worden bestudeerd. Volgens mondelinge beschrijving bestond het muurwerk ter plaatse uit twee aparte, middeleeuwse muren met zeer weinig tussenruimte, terwijl in de derde travee (uit het westen gerekend) sporen van een gepleisterde deuropening werden aangetroffen. Vermoedelijk was de zuidelijkste van de twee muren de fundering van de Ursulakapel, terwijl het noordelijke muurwerk erop lijkt te wijzen, dat oorspronkelijk de aldaar aansluitende huizen aan de Hamburgerstraat geheel zelfstandig waren en een eigen achtermuur hadden, die vrijwel tegen de muur van de kapel aanstond.

Andere aangetroffen gegevens hadden (afgezien van verspreide sporen van 17e-eeuwse verbouwingen ten behoeve van een schermschool e.d.) betrekking op de verbouwing van de Ursulakapel tot Lutherse kerk in 1744-45. De grote boog in de noordmuur, aansluitend op de voorbouw aan de straat, bleek te bestaan uit grote zandsteenblokken, die alleen voor zover zij onder het houten gewelf uitstaken gefrijnd waren. Deze blokken waren genummerd met ingehakte arabische cijfers met extra tekens waarvan de functie niet geheel duidelijk was. Het middenblok was gemerkt met een grote M.
Het bij deze 18e-eeuwse verbouwing behorende houten tongewelf bleek achter zijn 19e-eeuwse uitmonstering als stucgewelf - die om technische redenen moest worden verwijderd - niet alleen gaaf te zijn bewaard, maar ook destijds zeer zorgvuldig te zijn getimmerd. In tegenstelling tot het middeleeuwse tongewelf in de kapruimte bevindt dit latere gewelf zich geheel onder de trekbalken. Bij kleuronderzoek bleek, dat de oorspronkelijke afwerking uit een zachte okerkleur bestond, terwijl het later een keer in grijzig mosgroen was overgeschilderd. De rondomlopende, grote houten kroonlijst onder de voet van het gewelf blijkt in eerste instantie zandsteenkleurig geschilderd te zijn geweest en vervolgens bezand. Daarmee werd het effect van de bovengenoemde zandstenen boog

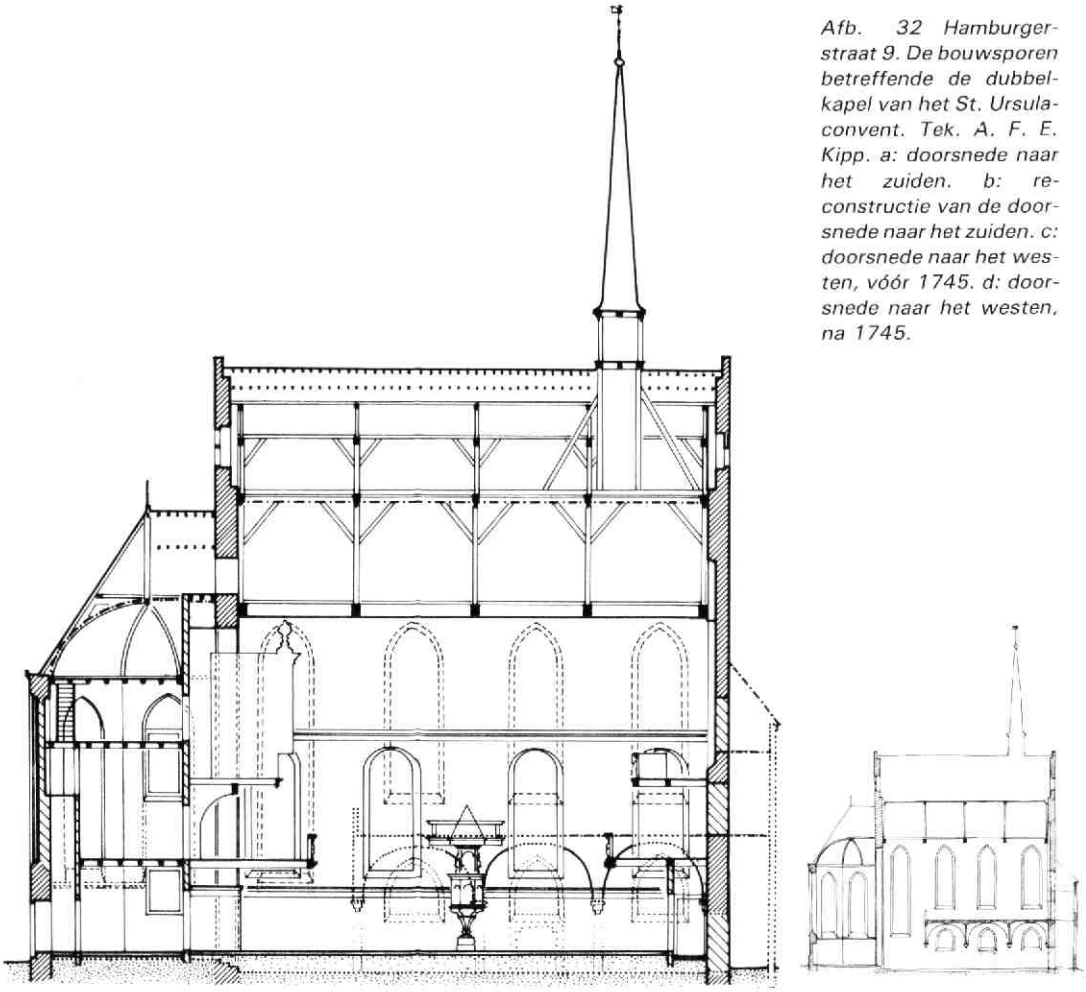

Afb. 32 Hamburgerstraat 9. De bouwsporen betreffende de dubbelkapel van het St. Ursulaconvent. Tek. A. F. E. Kipp. a: doorsnede naar het zuiden. b: reconstructie van de doorsnede naar het zuiden. c: doorsnede naar het westen, vóór 1745. d: doorsnede naar het westen, na 1745.

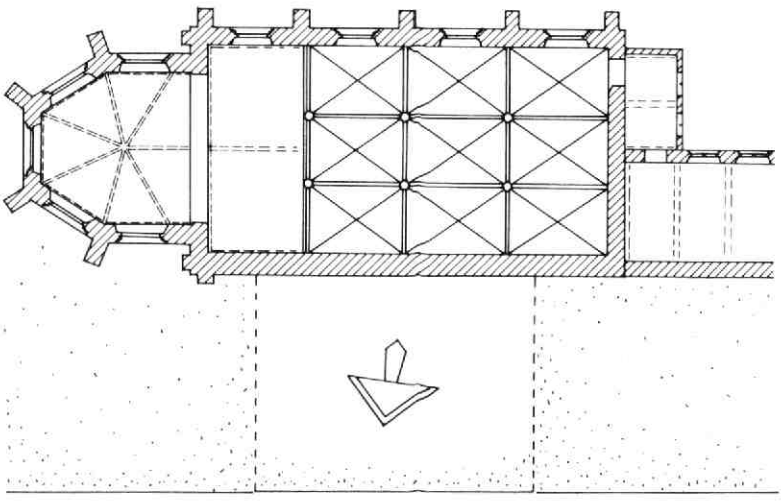

Afb. 33 Hamburgerstraat 9. Reconstructieschets aan de hand van de aangetroffen bouwsporen van de oorspronkelijke opzet van de St. Ursulakapel en van de aansluitende kloostervleugel. Tek. A. F. E. Kipp. a: plattegrond van de dubbelkapel. b: aanzicht uit het zuidwesten.

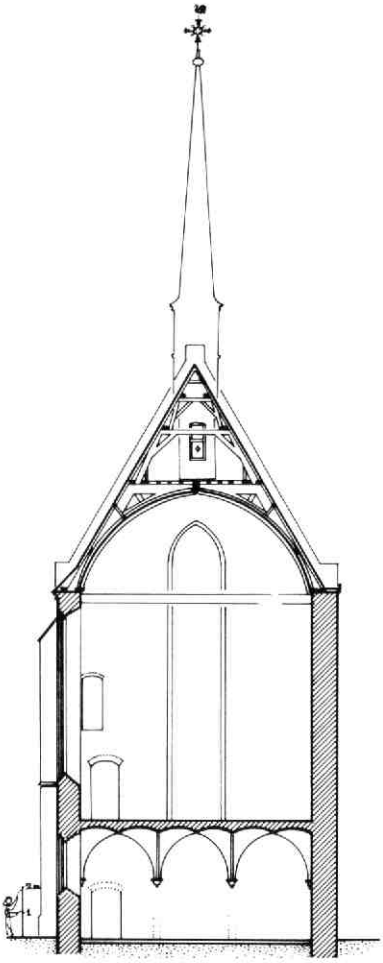

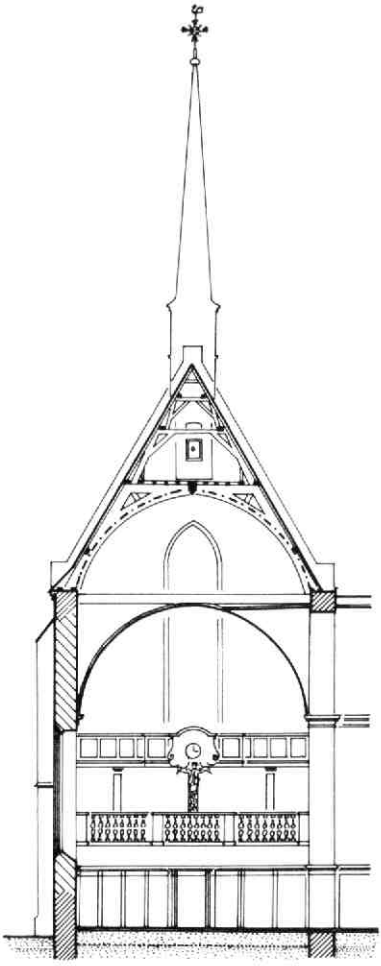

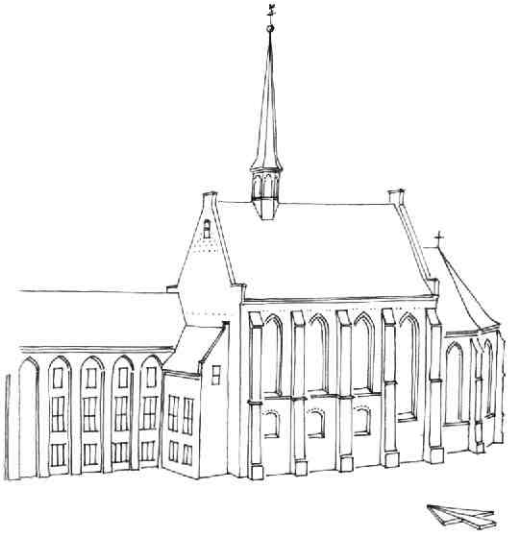

in de noordmuur - waarvan de draagstenen deel uitmaken van bedoelde kroonlijst - zeer dicht benaderd. De bijbehorende afwerking van de galerijen blijkt in een wat lichtere en wat grijzere variant op de gewelfkleur te zijn uitgevoerd, afgewerkt met gouden biezen. Op de kerkbanken en bijbehorende betimmeringen werd onder de late afwerking fraai, licht mahoniehoutschilderwerk aangetroffen.

Als practische oplossing voor het onderhoud bleek de bovenzijde van de houten kroonlijst te zijn uitgevoerd als een doorlopende reeks opklapbare planken bij wijze van deksels. Hierdoor was het mogelijk de op en langs het gewelf naar beneden vallende rommel via de in de kroonlijst opgenomen verzamelgoot regelmatig te verwijderen, en daarmee het wegrotten van de gewelfvoet te voorkomen.

Interessant was voorts de teruggevonden muurschildering van grote blauwe gordijnen met kwasten enz., die als Turkse kap de achtergrond van het orgel vormde. Vermoedelijk werd deze aansluitend op de afwerking van de Lutherse kerk in of kort na 1745 geschil-

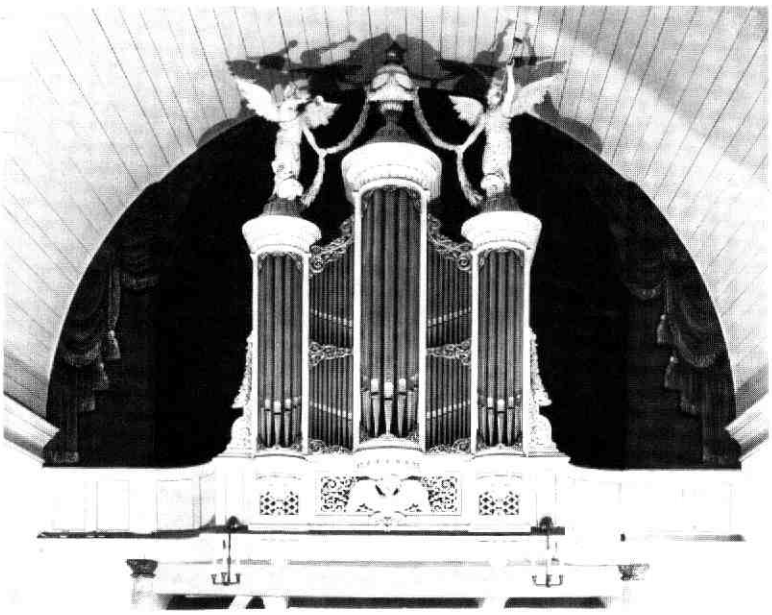

Afb. 34 Hamburgerstraat 9. Gezicht in de Lutherse kerk naar het oosten met de in ere hersteld Turkse kap achter het orgel.

derd. Elders in het land, en met name in het westen, zijn nog enkele 18e- en 19e-eeuwse voorbeelden van een dergelijke orgelachtergrond bewaard c.q. bekend. Aangezien deze schildering in zeer goede conditie bleek te verkeren en het herstel hiervan zich tot schoonmaken bleek te kunnen beperken, was het mogelijk deze Turkse kap opnieuw in het kerkinterieur een waardevolle rol te laten spelen (afb. 34). Ook gewelf en kroonlijst zijn, mede om practische redenen, thans weer in hun 18e-eeuwse kleurstelling hersteld.

A. F. E. Kipp

9. Hamburgerstraat 38

Bij de renovatie van het zogenaamde ,,Ariënshuis'' aan de Hamburgerstraat bleek achter de bescheiden en 19e-eeuws ogende façade een huis met een boeiende geschiedenis schuil te gaan (afb. 35). Een geschiedenis van meer dan negen eeuwen, die dus verder teruggaat dan die van Utrecht als stad! Het huis bleek uit vele stadia wezenlijke elementen te hebben bewaard. Een deel van de gegevens was reeds door vooronderzoek bekend, maar bij het bouwhistorisch onderzoek tijdens de uitvoering van het project kwamen nog zoveel aanvullingen en verrassingen aan het licht, dat het reeds bestaande beeld van de ontwikkelingen ter plaatse nog aanzienlijk kon worden uitgebreid. Dit was mede, en niet in de laatste plaats, te danken aan de scherpe blik en de medewerking van de uitvoerder, de heer M. Meijer, die steeds op het juiste moment waarschuwde, waarvoor hier nogmaals dank!

Bij de start van de renovatie vertoonde het pand een complexe opzet met vier ongelijke vleugels rond een tuinachtige binnenplaats, die in het hiervolgende zullen worden aangeduid als: voorhuis, zijhuis, keukenvleugel en achtervleugel (afb. 44). Op de beganegrond zorgden twee haaks op elkaar staande, uitgebouwde gangen langs de binnenplaats voor de onderlinge verbindingen.

Deze opzet als huis rond een binnenplaats - door diverse verbouwingen thans grotendeels 19e-eeuws van karakter - dateerde uit een 17e-eeuwse fase. Als interessant fenomeen hoorden daarbij de reeds genoemde uitpandige gangen langs de binnenplaats (in de 17e eeuw ,,galerij'' of ,,gaanderij'' genoemd), waarvan slechts enkele voorbeelden bewaard zijn gebleven (vgl. Achter Sint Pieter 4, Dorstige Hartsteeg 21, resp. Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9, 97-100 en MBOU 1975-5, 36-38). Het voorhuis van dit complex was echter ouder en had vóór die tijd deel uitgemaakt van een naar beide zijden verder doorlopend middeleeuws gebouw. De voorgevel daarvan bleek te rusten op een nog veel ouder fundament.

Dit fundament bleek de tufstenen muur te zijn, die eens deel uitgemaakt heeft van de oorspronkelijke ommuring van de door bisschop Bernold in 1051 naar Utrecht overgebrachte Paulusabdij (afb. 35 en 36). Het betreft een stuk van de zuidmuur van het complex, waarvan in 1974 bij de vernieuwing van het hek van het Gerechtshof een meer westelijk gelegen deel werd aangetroffen en onderzocht (zie Kroniek 1974-1975, MBOU 1979-1, 13-14). Het muurwerk vertoonde hetzelfde karakter en bestond uit zgn. kistwerk met een dikte van 70 cm. De maten van de tufblokken varieerden van 32 tot 55 x 16 tot 23 x 10 tot 12,5 cm. Zij waren gemetseld in groffe specie met dunne, glad afgestreken voegen. Het zeer verzorgde metselwerk liep door tot op een versnijding op ca. 1,50 m onder het huidige straatoppervlak. Men mag er van uitgaan, dat het toenmalige maaiveld ter plaat-

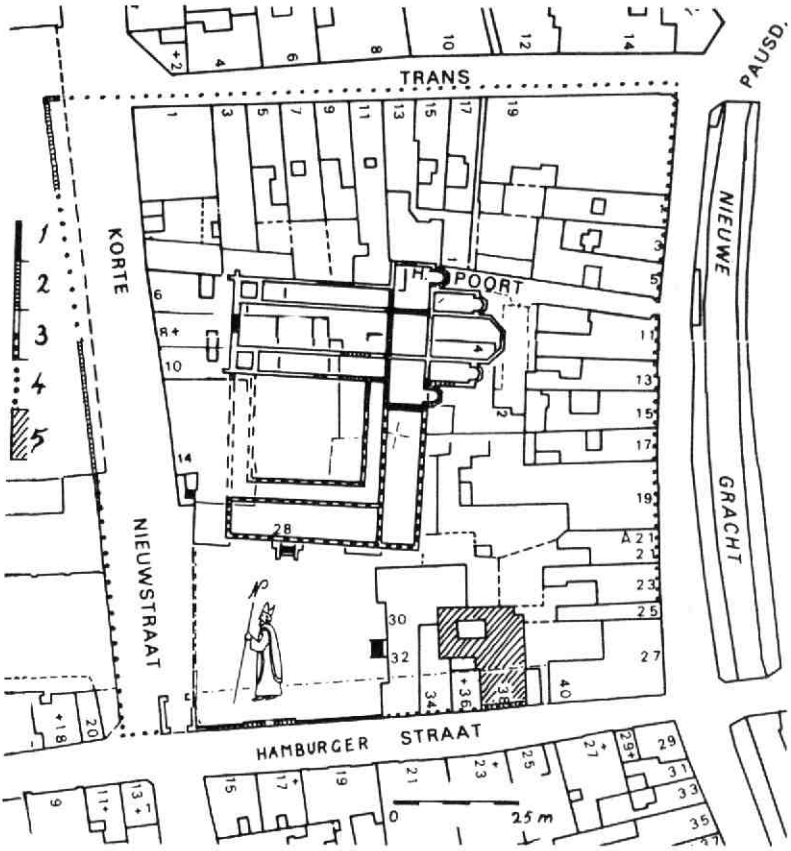

Afb. 35 Hamburgerstraat 38. Overzichtsplattegrond. Tek. B. J. M. Klück. 1: nog bestaand opgaand muurwerk van de abdijkerk. 2: bij opgravingen gevonden funderingen van de kerk en van de ommuring. 3: hoofdstructuur van het abdij complex. 4: grens van het abdij terrein. 5: Hamburgerstraat 38.

se iets boven de versnijding van het fundament gelegen heeft.
Op den duur is deze muur kennelijk gaan verzakken. Het bewaard gebleven deel - tot vlak onder het huidige straatpeil - helt duidelijk naar achteren. Om erger te voorkomen zijn, vermoedelijk reeds in de 14e eeuw, zware steunberen aan de abdijzijde tegen de muur gemetseld (verzorgd metselwerk, steenformaat 32 x 16 x 8 cm, 10 lagen = 92 cm). Uit het model van deze schuingemetselde steunberen kon worden afgeleid, dat de hoogte van de bijbehorende muur minimaal 4 m moet hebben bedragen (afb. 36).

De eerste sporen van bebouwing op deze plaats stammen vermoedelijk uit de 15e eeuw. Deze betroffen een tegen de bovenbeschreven tufstenen muur aangebouwde loods. In de (veel latere) oostelijke zijmuur van Hamburgerstraat 38 kwamen grote delen van een houtskelet tevoorschijn (afb. 41). Dit bestond uit twee eiken stijlen (14 x 14 cm), op ca 2,50 m en 5 m uit de voorgevel, en vier dito regels (vermoedelijk 14 x 10 cm), 80 cm boven elkaar, rustend op een voetmuurtje van moppen. De regels in het voorste vak waren vermoedelijk ingewerkt in een derde stijl tegen de bovengenoemde tufstenen muur. De achterste stijl was voorzien van korbelen, zodanig, dat moet worden aangenomen, dat de erop rustende dekbalk (op 3,60 m boven de vloer) naar achteren ongeveer anderhalve meter uitstak om een overkragend dak te dragen. De achterste stijl vertoonde de sporen van pen- en gat-verbindingen, die wezen op een vakwerkwand evenwijdig aan de voorgevel. Van het volgende gebint werden resten van een bescheiden poertje aangetroffen. Het bij deze fase behorende maaiveld lag ongeveer 40 cm onder het huidige beganegrondpeil. Op dat niveau werd in de zone direct buiten de achterste stijlen, dus onder het overkragende dak, een bestrating aangetroffen bestaande uit een dwarsgestrate vlijlaag van moppen met aan de binnenzijde een soort molgoot erlangs. Deze bestrating was op verschillende plaatsen versleten en gerepareerd. Binnen de loods sloot hier kennelijk een lemen vloer op aan (afb. 37).
Weer een fase later moet de loods zijn verbouwd en opgenomen in een 15e- of 16e-eeuws gebouw langs de Hamburgerstraat, dat vermoedelijk functioneerde als bijgebouw bij de Paulusabdij. Deze langgerekte éénlaags vleugel strekte zich vermoedelijk langs vrijwel de hele zuidrand van het abdijcomplex uit, en wel van de achterzijde van het 16e-eeuwse hoekhuis aan de Nieuwe Gracht tot aan de Pauluspoort bij de zuidwesthoek van het abdijterrein (afb. 38, 39, 42). Deze Pauluspoort was een in renaissancevorm verbouwde laat-middeleeuwse abdijtoegang tegenover de Lange

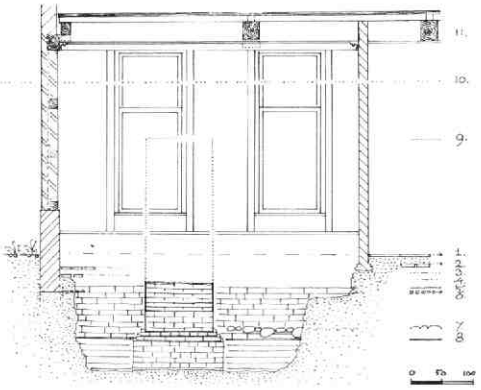

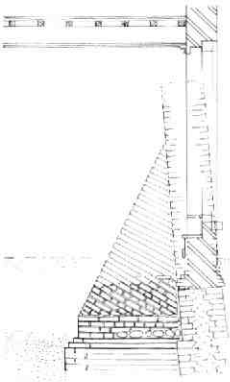

Afb. 36 Hamburgerstraat 38. De tufstenen muur van de Paulusabdij. Tek. A. F. E. Kipp. a: aanzicht in de voorkamer op de beganegrond. 1: huidig peil beganegrond vloer. 2: 17e-eeuws peil. 3 en 4: 16e-eeuws peil. 5: sloopgrens tufstenen muur. 6: peil van het bakstenen straatje. 7: peil van het veldkeien straatje. 8: versnijding. 9: bovenkant steunbeer. 10: vermoedelijke hoogte tufstenen muur. 11: bestaande middeleeuwse balklaag. b: doorsnede, naar het oosten. c: foto van muur en steunbeer; de staande latten geven de schuinte van de steunbeer aan.

Nieuwstraat. De onderbouw van de oorspronkelijke toegangspoort, horend bij de tufstenen muur uit 1051, werd in 1974 teruggevonden ter plaatse van het huidige inrijhek van het Gerechtshof. Zowel uit latere tekeningen (afb. 39) als uit de bij de uitbreidingsplannen van burgemeester Moreelse behorende stadsplattegrond van 1664 blijkt, dat op deze plaats, ook na de bouw van de Pauluspoort, een toegangspoort naar het voorplein bleef bestaan, die werd opgenomen in de lange vleugel van rond 1500.

Afb. 37 Hamburgerstraat 38. a: reconstructieschets van de vakwerkloods uit het noordwesten. Tek. A. F. E. Kipp. b: voorkamer op de beganegrond met resten van het houtskelet en van het straatje.

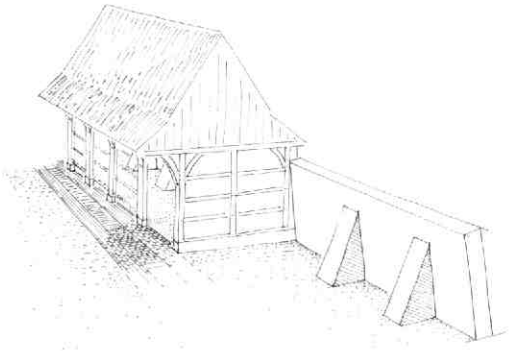

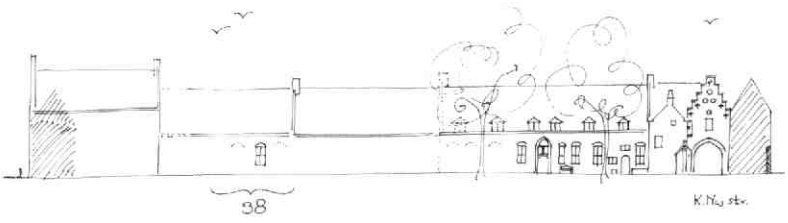

Afb. 38 Hamburgerstraat 38. Schetsmatige reconstructie van de middeleeuwse éénlaags vleugel langs de Hamburgerstraat, vanaf het voorplein van de abij naar het zuiden gezien. Tek. A. F. E. Kipp.

Bij de bouw van deze vleugel werd kennelijk de tufstenen abdijmuur tot op het toenmalige straatniveau afgebroken en voor de rest gebruikt als fundering voor de nieuwe voorgevel.
Over de oude functie en indeling van deze vleugel is nog weinig bekend: wellicht kan archiefonderzoek hier meer inzicht in geven. Later, na de Reformatie, blijkt dit gebouw (geleidelijk?) onderverdeeld te zijn en verbouwd tot een reeks woningen. In die vorm werd het in 1839 bij de verbouwing van het abdijgebouw tot Gerechtshof gesloopt en vervangen door het nog bestaande hek, dat wederom gegrondvest is op de bovengenoemde tufstenen muur.

Over de bouwkundige opzet van de vleugel is echter dankzij de renovatie van Hamburgerstraat 38 thans wat meer bekend 47. De voor- en achtergevel bestonden uit anderhalfsteens muren in moppen van 30 x 14 x 6,5 cm (10 lagen 75 cm). De achtergevel vertoonde resten van vensters met steens segmentbogen erboven. In de voorgevel bleef een stel drakekop-ankers bewaard. De balklaag bestond uit eiken moer- en kinderbalken met eenvoudige sleutelstukken (althans op deze plaats). De zolder daarboven was voorzien van een redelijke borstwering. Van de bijbehorende kap waren niet alleen allerlei onderdelen in de 19e-eeuwse kap opnieuw gebruikt, maar ook bleek er een complete afdruk als fossiel bewaard te zijn gebleven in de rechterzijmuur van het huis. Dit was te danken aan het feit, dat op een onbekend tijdstip de laatste traveeën van de lange vleugel kennelijk zijn verkocht en toegevoegd aan het perceel van het hoekhuis Nieuwe Gracht 27. In de 18e of het begin van de 19e eeuw werd in ,,Utrechts plat'' een nieuwe zijmuur voor Hamburgerstraat 38 opgetrokken op een bestaande binnenmuur (waarin het bovenbeschreven houtskelet van de open loods werd aangetroffen). Deze werd gemetseld tegen het spant boven genoemde binnenmuur, dat op die manier zijn afdruk hierin achterliet (afb. 41). Uit de combinatie van al deze gegevens kon de middeleeuwse kapconstructie precies gereconstrueerd worden. Deze kap bestond uit spanten van twee jukken op elkaar, waarvan de onderste met krommers en windschoren die met pen- en gat-verbindingen in de flieringen waren bevestigd. Alle onderdelen waren van eikehout, behalve de sporenparen die - blijkens de uithollingen in de flieringen - van rondhout waren. De sporen waren voorzien van een haanhout. De teruggevonden, gesneden telmerken gaven aan, dat op het huidige huis Hamburgerstraat 38 de spanten 3, 4, 5 en 6 gestaan moeten hebben, wat inhoudt, dat de vleugel nog twee traveeën naar rechts moet hebben doorgelopen. Uit de sporen in de muur viel tevens af te leiden, dat op de onderste jukken een degelijke vlieringvloer op kinderbalken heeft gelegen.
Dat de lange vleugel meer of minder onderverdeeld moet zijn geweest, blijkt niet alleen uit de reeds genoemde tussenmuur ter plaatse van de huidige rechterzijmuur (die overigens alleen op de beganegrond bestond). Ook de linkerzijmuur van Hamburgerstraat 38 bleek van middeleeuwse oorsprong te zijn (afb. 40). Deze liep vanouds als brandmuur door tot in de kap en had aan de zijde van nr. 36 een stookplaats

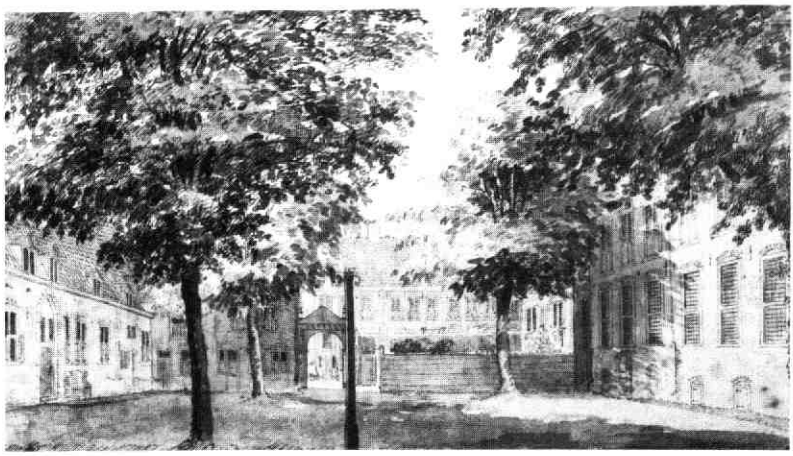

Afb. 39 Hamburgerstraat 38. Tekening van het voorplein van de Paulusabdij, naar het westen gezien (detail), met links de een laags vleugel. Tek. J. de Beijer, ca 1744 GAU TA L a. 9.24.

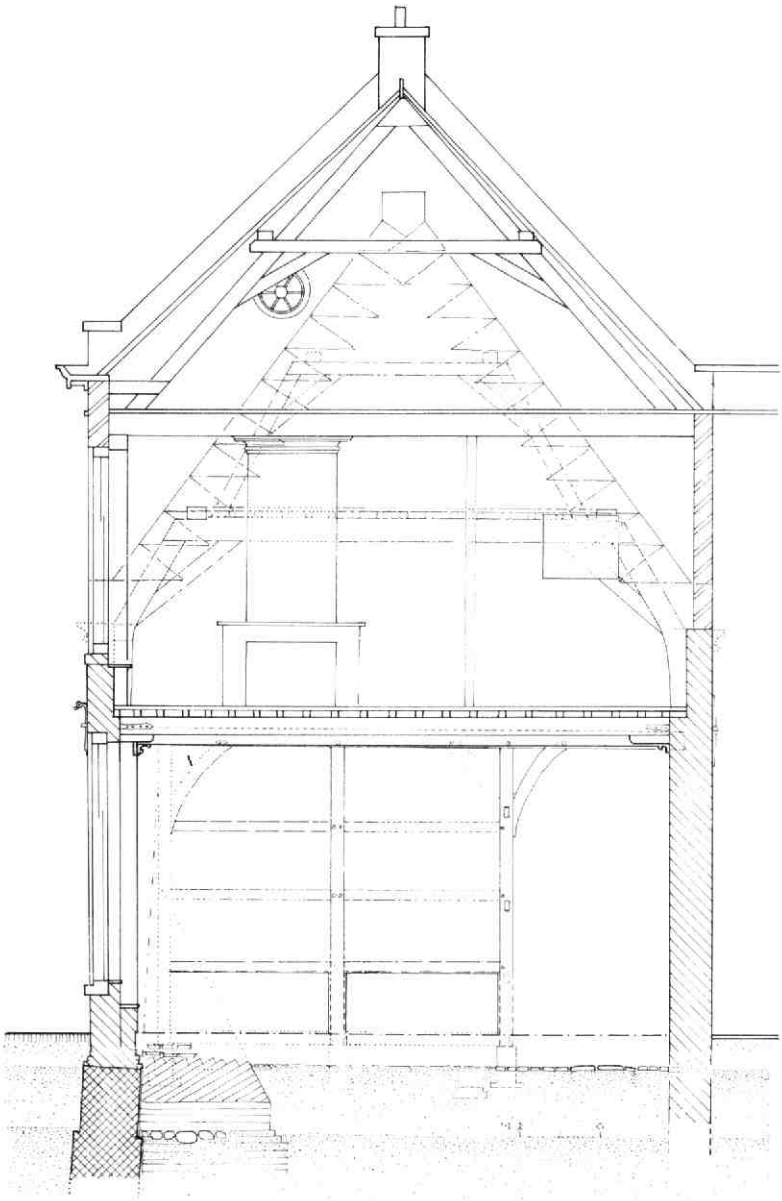

Afb. 40 Hamburgerstraat 38. Doorsnede door het voorhuis met de bouwsporen in de westelijke zijmuur. Tek. A. F. E. Kipp m.m.v. Brigitte Tenback

met een schoorsteen. De topgevel was afgewerkt met vlechtingen en moet boven het dak hebben uitgestoken. Hoewel hij de indruk maakte uit de bouwtijd te dateren, stond hij koud tussen de voor- en achtergevel, waaruit blijkt dat het slechts een tussenmuur betrof, terwijl er bovendien een strijkspant tegenaan heeft gestaan. In deze muur werden ook (vermoedelijk oorspronkelijke) doorgangen aangetroffen op zowel beganegrond- als zolderniveau, terwijl ook in nr. 38 de toegangstrap naar de kelder onder nr. 36 werd teruggevonden. Niet alleen bleek hieruit, dat een deel van de lange vleugel onderkelderd moet zijn geweest, maar ook kon uit de aardewerkvondsten (zie verder aan het eind van dit verslag) in het kelder-

trapgat worden afgeleid, dat - vermoedelijk in de loop van de 17e eeuw - de genoemde doorgangen werden dichtgezet en Hamburgerstraat 38 werd afgesplitst van de lange vleugel. Ook andere elementen in het huis wijzen erop dat vanaf dat moment kennelijk dit deel als zelfstandig woonhuis is gaan functioneren. Nader archiefonderzoek kan wellicht hierover meer gegevens verschaffen. De kadastrale minuut van 1832 lijkt aan te geven, dat de rest van de lange vleugel tot het eind toe onverdeeld bleef, al waren er wel diverse woningen in ondergebracht (afb. 42). Op de voorste helft van de muur werden op de beganegrond 16e-eeuwse muurschilderingen aangetroffen als decoratieve afwerking rond de genoemde doorgang,

Afb. 41 Hamburgerstraat 38. Doorsnede door het voorhuis met de bouwsporen in de oostelijke zijmuur. Tek. A. F. E. Kipp m.m.v. Brigitte Tenback.

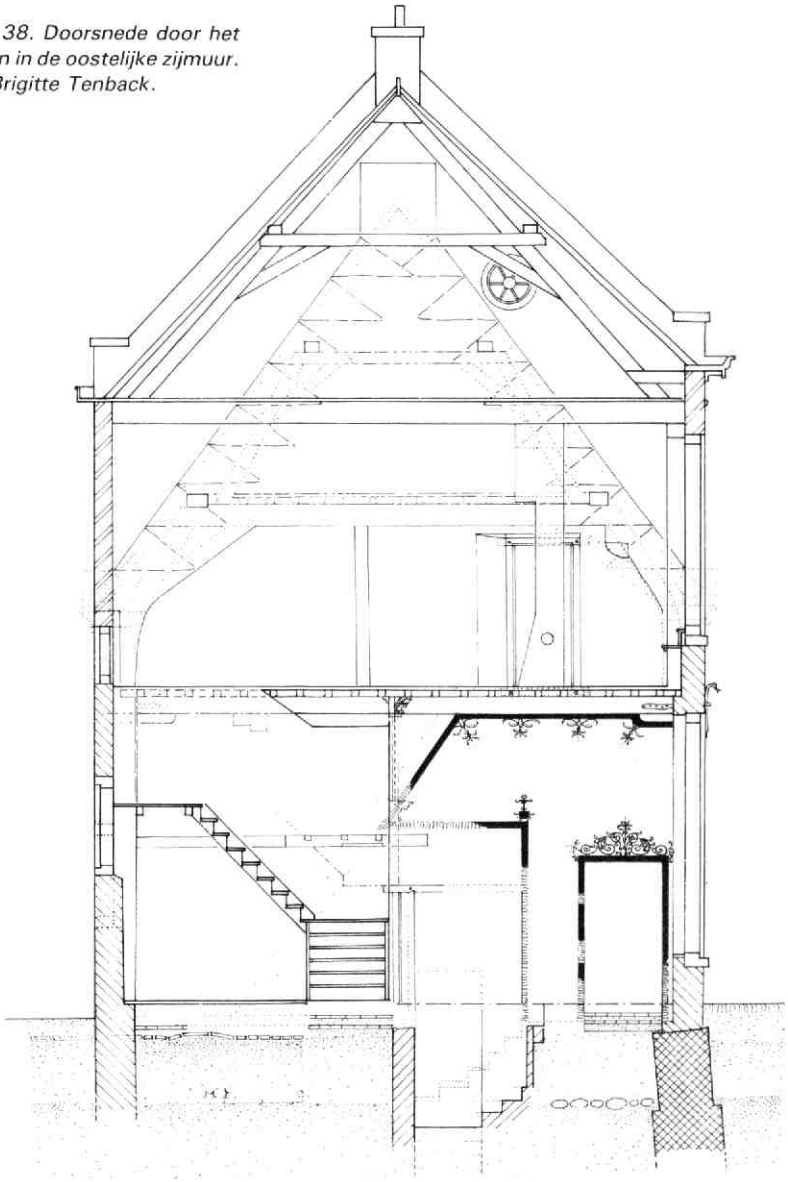

rond een houten kast of aftimmering rond de kelder-trap, onderlangs strijkbalk en sleutelstuk, en langs de onderzijde van een toenmalige (steek)trap naar de zolder (afb. 40 en 43). Boven was deze muur op zolder eveneens dun gepleisterd en vele malen gewit, maar op vlieringniveau was hij alleen een paar maal gewit direct over het metselwerk heen, wat iets zegt over verschil in gebruik van beide ruimten.

Uit de in de 17e eeuw afgesplitste drie balkvakken van de lange vleugel groeide het pand Hamburgerstraat 38. Dit deel werd verbouwd tot een vier traveeën breed voorhuis; binnen het middeleeuwse casco moet destijds de huidige indeling van de begane-grond zijn ontstaan, met hal, gang, trap en kamer (afb. 44). Uit teruggevonden delen van een snijwerklijst met cornissen kon - in combinatie met bouwsporen in het muurwerk - worden afgeleid, dat de hal als achterwand een dubbelportaal kreeg met pilasters en kroonlijsten in twee etages en voorzien van decoratief snijwerk. Dit dubbelportaal gaf toegang tot de gang naar achteren en tot de trap naar boven. Van deze trap werden de sporen van een bordes en van een trapboom in het muurwerk teruggevonden. Een tijdlang lijkt er in de ruimte tussen dubbelportaal en achtergevel een soort insteek te zijn geweest met een vloer op kinderbalken ter hoogte van de onderste kroonlijst van het portaal. De ruimte die overbleef

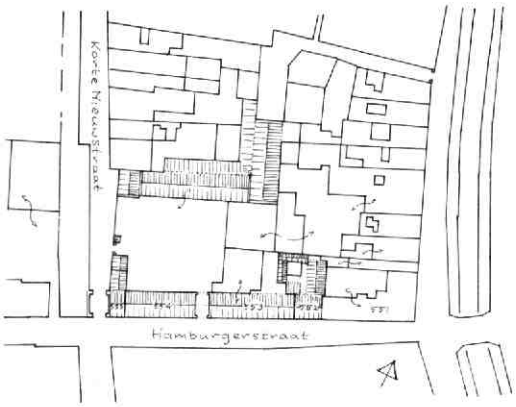

Afb. 42 Hamburgerstraat 38. Situatie volgens de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp. Aangegeven zijn het kappenplan van de gebouwen van de abdij en van de vleugel langs de Hamburgerstraat e.o.

naast de trap diende, gezien de geringe hoogte, vermoedelijk als royale berging. De 19e-eeuwse trap vormde hierop een bescheiden variant.
Dit voorhuis werd - al of niet geleidelijk - in de loop van de 17e eeuw aan de achterzijde uitgebreid met vleugels rond een binnenplaats: een zijhuis aan de rechterkant, een keukenvleugel aan de linkerkant, en een achtervleugel. De verbinding tussen de diverse bouwdelen werd gevormd door curieuze, uitpandige gangen langs de binnenplaats, een verschijnsel waarvan, zoals gezegd, nog slechts weinig voorbeelden bewaard zijn gebleven. De hoofdgang lag in het verlengde van de gang in het voorhuis, en verbond deze met een eveneens uitgebouwd trappehuis, gesitueerd tussen het zijhuis en de achtervleugel tegen de achtergrens van het erf. Loodrecht daarop lag een gang naar de keukenvleugel, direct achter de tuinmuur van het ondiepe buurerf van Hamburgerstraat 36. Beide gangen waren zo laag mogelijk gehouden en voorzien van een plat dak en een plafond van brede houten delen. De hoofdgang had nog een venster met een groot, 17e-eeuws bolkozijn naar de binnenplaats bewaard. Over de oorspronkelijke vloer van grote hardstenen tegels waren later witte marmertegels gelegd.

Het zijhuis aan de rechterkant was mogelijk deels reeds van oudere oorsprong, gezien de tongewelfde kelder onder de achterste helft, die zich niet over de volle breedte uitstrekte. Tegen het einde van de 17e eeuw moet het zijn huidige oppervlak hebben gekregen. Het had in eerste instantie slechts één bouwlaag. De rechterzijmuur was vermoedelijk vanouds blind, wat erop lijkt te wijzen, dat op dat moment reeds het buurerf van Nieuwe Gracht 27 aan deze muur grensde (afb. 42). Dientengevolge was dit zijhuis geheel op de binnenplaats georiënteerd, zij het indirect. Want langs de binnenplaatsgevel liep van het begin af aan de reeds genoemde lage, uitpandige gang. In deze gang kwamen de kamerdeuren uit, en boven het lage, platte dak van de gang kregen de kamers licht middels een enkel en een dubbel bolkozijn. Een groot kelderlicht of stortluik was onder de gangvloer doorgevoerd, terwijl de keldertoegang zich onder het genoemde achtertrappenhuis bevond.

De achtervleugel telde vanouds twee lagen en een bescheiden zadeldak parallel aan de straat. Het had enkelvoudige balklagen en een zolder zonder borstwering. Beneden en boven was een verwarmbare kamer met stookplaatsen tegen de achtermuur, die ook hier vanouds blind was in verband met zijn ligging op de erfscheiding.

Ook de aan de linkerzijde achter het buurpand gelegen keukenvleugel telde vanouds twee lagen met enkelvoudige balklagen, en een zadeldak. Hij was evenmin als de achtervleugel onderkelderd. De linker zijmuur, wederom blind in verband met de erfscheiding, liep midden over een grote middeleeuwse beerput heen. In deze put kwam onder andere een uit de abdij-

Afb. 43 Hamburgerstraat 38. Geschilderde muurdecoratie op de linkerzijmuur van het voorhuis, vermoedelijk (eind) 16e eeuw. Tek. A. F. E. Kipp.

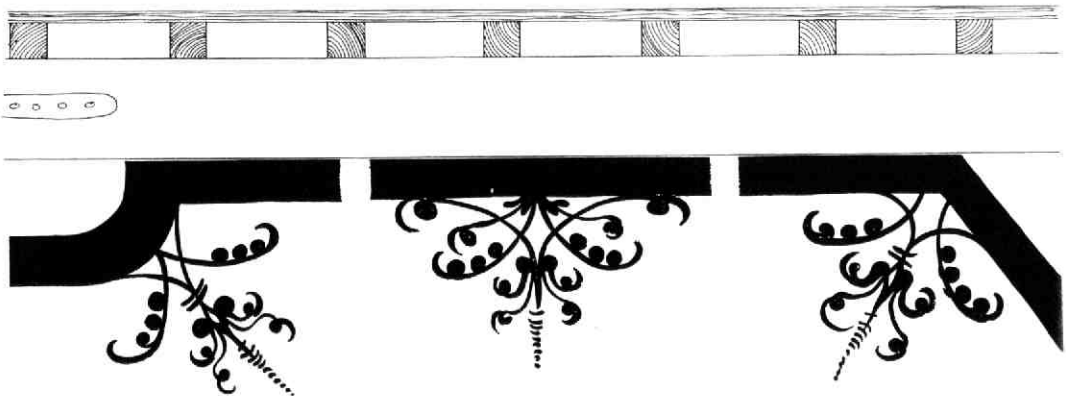

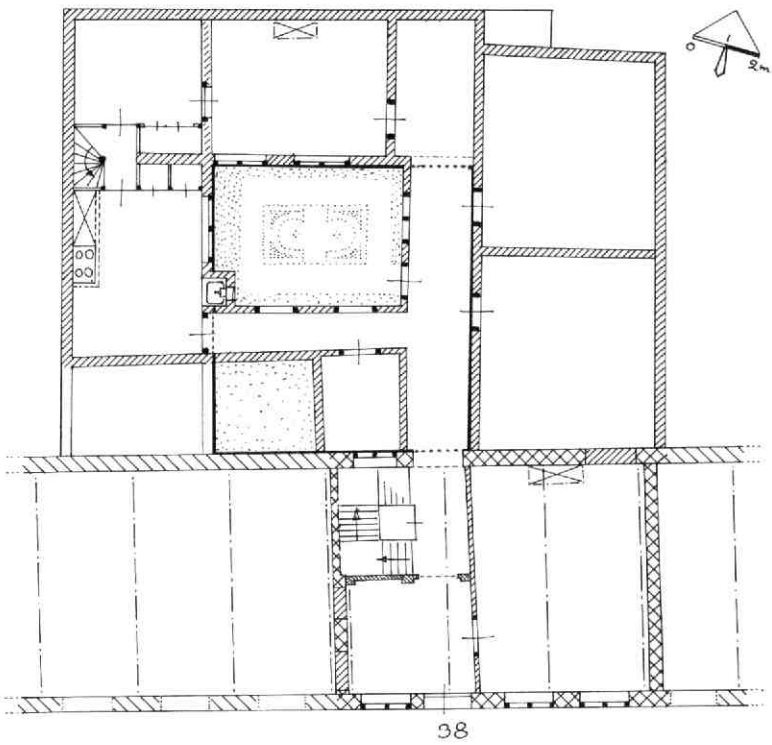

Afb. 44 Hamburgerstraat 38. Reconstructie van de 17e-eeuwse plattegrond van de beganegrond van het huis. Tek. A. F. E. Kipp.

tijd daterend gemetseld afvoerkanaal uit, dat in noordelijke richting onder de achtermuur van het complex uit het zicht verdween. In de keuken was een grote, karakteristiek 17e-eeuwse rookkap bewaard gebleven met een zwaargeprofileerde houten kroonlijst (afb. 45), waaronder - naast de open stookplaats - nog steeds de gemetselde oven staat met ijzeren ,,kookplaten'' in een plateau van kleine vuurvaste baksteentjes (afb. 46). Aan de rechterzijde werd deze keukenstookplaats geflankeerd door een dubbele houten wand, waartussen een keukenkast, een portaal naar de achtervleugel, een turfkist en een trap naar de bovenverdieping waren ondergebracht. Aan de zijde van de binnenplaats was een uitstulping gebouwd voor de geprofileerde hardstenen gootsteen en de pomp. Boven waren twee kleine kamers.

De 18e-eeuwse verbouwingen in het tot zover in de 17e eeuw uitgegroeide pand waren vermoedelijk weinig ingrijpend van aard, en betroffen waarschijnlijk in hoofdzaak aanpassingen van het interieur. Verschillende deuren en binnenluiken getuigden nog hiervan. Voorts werden de vensters in de voorgevel vergroot. In de 19e eeuw gebeurde er meer. In de eerste helft van die eeuw werd onder andere het rechter zijhuis verbouwd en van een merkwaardige, tunnelvormige nieuwe kap voorzien, bestaande uit Philibert-spanten

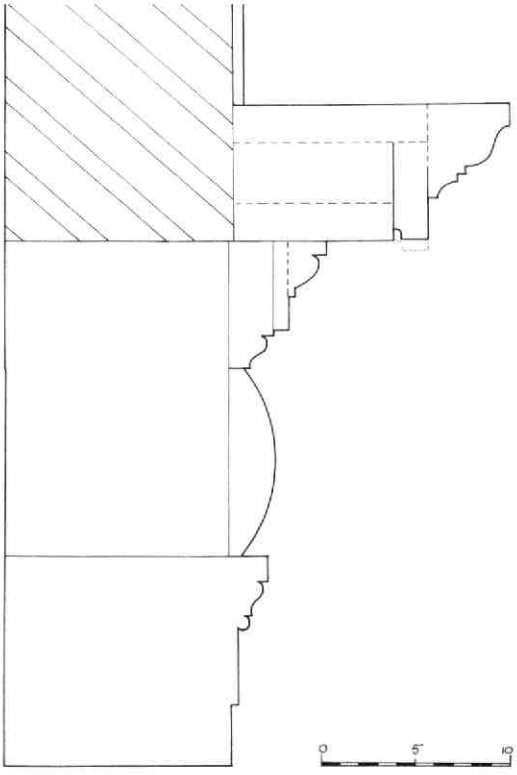

Afb. 45 Hamburgerstraat 38. Profiel van de 17e-eeuwse rookkap in de keuken. Tek. A. F. E. Kipp.

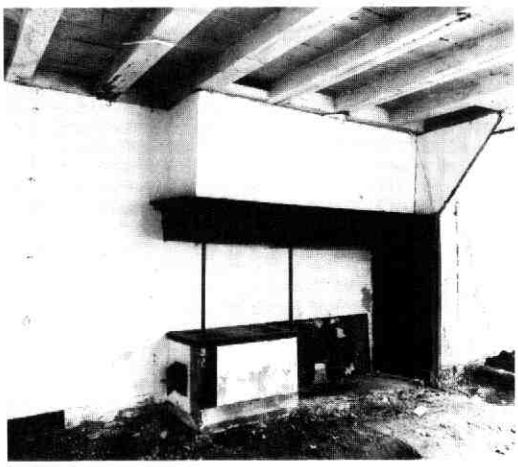

Afb. 46 Hamburgerstraat 38. De 17e-eeuwse keukenschouw met gemetseld fornuis.

met een grote reeks, als panlatten dienstdoende, gordingen. Aan het einde van de voorgang werd een nieuw portaal gemaakt.
Los van deze verbouwing werd in dezelfde periode of iets eerder de rechterzijmuur opgetrokken (vanaf de verdiepingsvloer tot bovendaks), vermoedelijk in verband met het afbreken van het meest oostelijke deel van de middeleeuwse lange vleugel ten behoeve van een toegang tot het achtererf van het buurpand Nieuwe Gracht 27 en het verbouwen van dit pand.
Ingrijpender was echter een verbouwing, die wellicht rond 1870 plaatsvond, en waarbij de huidige verschijningsvorm van het huis ontstond. Het voorhuis, dat tot dan toe zijn middeleeuwse omvang had bewaard, werd met een verdieping verhoogd en de gevel werd gepleisterd. Diverse onderdelen van de oude kap werden opnieuw gebruikt, en tengevolge van de flauwe dakhelling kwam de nieuwe nok slechts weinig hoger dan de middeleeuwse (afb. 40 en 41). Blijkens de twee ronde zoldervensters in de beide zijtopgevels had en hield buurpand 36 kennelijk op dat moment nog steeds zijn oorspronkelijke éénlaags uiterlijk (verbouwd ca. 1880).
Ook het rechter zijhuis werd met een verdieping verhoogd, waarbij de bestaande Philibertkap in precies dezelfde vorm opnieuw werd toegepast. Het achtertrappehuis werd gemoderniseerd met gebruikmaking van oude onderdelen. De trap in het voorhuis werd vernieuwd. Uiteraard werd bij deze gelegenheid ook het interieur op allerlei punten aangepast aan de mode van de tijd. Zo ontstond het beeld dat het huis, zij het in zeer verwaarloosde staat, vertoonde ten tijde van de start van de renovatie in 1985.

A. F. E. Kipp.

Zoals boven reeds vermeld is, werd in Hamburgerstraat 38 een grote partij aardewerk gevonden, die kort na het dichtzetten van de keldertoegang vanuit nr. 38 naar nr. 36 gedeponeerd was. Uitvoerder M. Meijer van bouwbedrijf Van den Brink verzamelde met zijn mensen zorgvuldig alle scherven uit dit trapgat, waarvoor hen hier nogmaals hartelijk dank gezegd wordt. Hoe belangrijk het bijeenhouden van alle scherven was, bleek toen de onvolprezen ,,scherven-club'' zijn zoek- en plakwerk op de dinsdagavonden voltooid had: ongeveer 35 stuks vaatwerk en 10 muurtegeltjes bleken vrijwel compleet aanwezig te zijn (afb. 48). Opvallend is de aanwezigheid van een hoog aantal grote kookpotten. Daaruit zou geconcludeerd kunnen worden dat een deel van een keukeninventaris gedumpt is. Verder is er nogal wat schotelgoed in het complex aanwezig, alles voorzien van tinglazuur. De enige onmiskenbare importen zijn twee steengoed pispotten uit het Westerwald.
Het deponeren moet ergens in de late 17e eeuw hebben plaatsgevonden. Hoewel er materiaal uit de eerste helft van de 17e eeuw bij zit, verzet bijvoorbeeld de stoofpot (tweede rij links) zich tegen een te vroege datering. Ook de tegeltjes (die - gezien de resten van specie op hun achterkant - gebruikt zijn) attenderen ons op het feit dat er een groot verschil in tijd kan zijn tussen het fabriceren van een voorwerp en het wegwerpen ervan. Nader archiefonderzoek kan wellicht uitwijzen wanneer de ingang naar de kelder van Hamburgerstraat 36 is dichtgezet. Zodra meer bekend is over de externe datering van deze groep aardewerk, zal hij opgenomen worden in het Corpus van Middeleeuws Aardewerk uit gesloten vondstcomplexen in Nederland en Vlaanderen (C.M.A.). Dan zal ook nader op de details van de verschillende stukken ingegaan worden.

T. J. Hoekstra

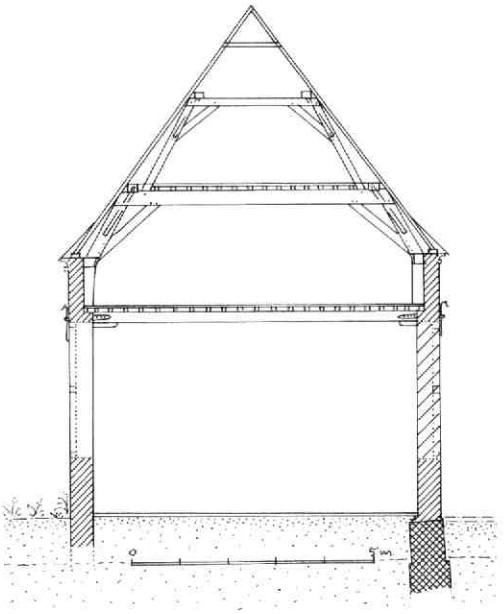

Afb. 47 Hamburgerstraat 38. Reconstructie van de doorsnede van de middeleeuwse éénlaags vleugel. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 48 Hamburgerstraat 38. Overzicht van het aardewerk dat gevonden werd in het dichtgezette trapgat tussen Hamburgerstraat 38 en 36.

10. Haverstraat 10, 12, 14

In aansluiting op eerdere renovaties in deze straat kwamen dit jaar de nrs. 10 en 14 aan de beurt. Het bouwhistorisch onderzoek tijdens de uitvoering daarvan vormde een aanvulling op bij vorige huisonderzoeken in deze straat, alsmede bij waarnemingen tijdens leidingaanleg, verkregen gegevens (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 31, en 1984, MBOU 1985-4, 85-86). Tezamen geven zij in de eerste plaats een beeld van het proces van een 17e-eeuwse straatverbreding (1644). Daarnaast verschaffen zij de mogelijkheid een reeks 17e-eeuwse huizen van een soort, die allemaal in het zelfde jaar ge- dan wel verbouwd zijn, onderling te vergelijken. In de derde plaats geven zij enig inzicht in de eraan voorafgaande ontwikkeling van de middeleeuwse ,,steeg''-bebouwing ter plaatse middels een momentopname in 1644 (afb. 49).
Tot verbreding van de vroegere Gortsteeg, van 3,50 m naar 7 m, werd in de Vroedschap in principe besloten op 16 augustus 1642 ,,tot cieraet deser Stadt ende accomodatie der passagie van wagens (Resolutiën van den Vroedschap GAU, Archief van de Stad II, 121)''. Er werd een commissie ingesteld, die moest onderhandelen met de eigenaar van het hoekhuis aan de Oude Gracht, ,,wiens huysinge tegen over de Romerburgerbrug tot verbredinge als voren soude moeten affgebroocken worden, ende voorts gelast te horen d'yegenaers der huysingen ende cameren aen de suydsyde der voorsz. straete, die alle ingetogen ofte afgecort souden moeten worden''. Verschillende huizen bleken door de stad te moeten worden aangekocht (Resolutiën, als boven 16/10 en 13/11/1643). Moeilijkheden met de eigenaar van het hoekhuis leidden tenslotte tot onteigening (Resolutiën, als boven 29/1/1644). Daarna ging het echter snel: op 21 april 1645 besloot de Vroedschap, ,,dat de Gortstraet sal worden gestraet met klinkert derd'halff voet van de geut aff''. Sindsdien heette de straat officieel Haverstraat, al hield daarnaast de benaming Gortsteeg zeker nog twee eeuwen stand.
Vermoedelijk was aankoop van stadswege alleen aan de orde, wanneer na de verbreding geen of te weinig erf overbleef voor een huis, zoals bij het hoekhuis en mogelijk ook bij (een deel van) de kameren. Voor het overgrote deel van de huizen echter gold kennelijk, dat de particuliere eigenaar eenvoudig opdracht kreeg zijn eigen huis binnen een jaar tot achter de nieuwe rooilijn terug te trekken. In de praktijk betekende dit in enkele gevallen complete nieuwbouw (mogelijk bij bescheiden éénlaags huizen en kameren?), maar in de meeste gevallen kwam het neer op meer of minder verbouwen van het bestaande huis. Uit bouwhistorisch onderzoek is gebleken, dat het

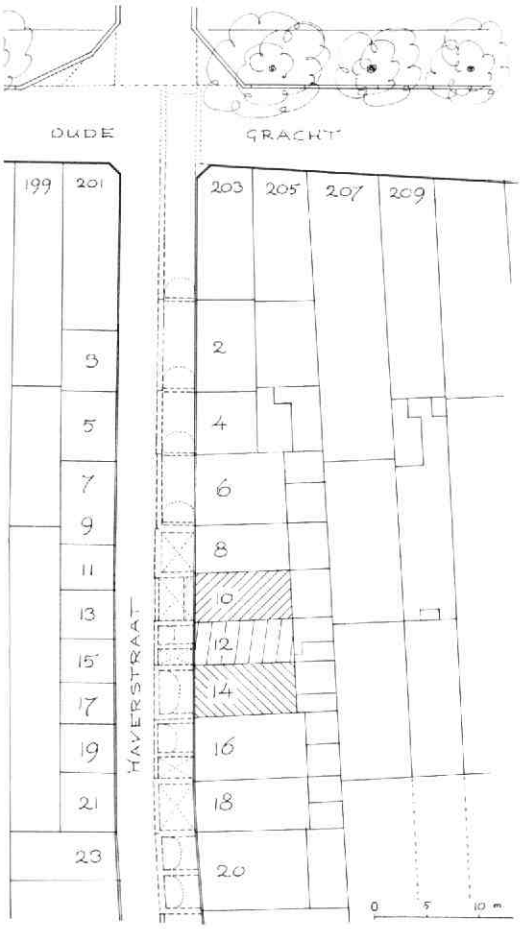

Afb. 49 Haverstraat 10-14. Situatietekening van de oostelijke helft van de Haverstraat, met aanduiding van de middeleeuwse rooilijn van de Gortsteeg en van de funderingen en kelders onder de straat behorend bij de huizen aan de zuidzijde. Tek. A. F. E. Kipp. Bogen geven de richting van tongewelven aan; ter plaatse van een kruis op de tekening was vóór 1644 geen kelder aanwezig.

oude muurwerk vaak zoveel mogelijk werd gehandhaafd en waar nodig aangevuld. Soms bleef het resterende deel van het middeleeuwse huis staan en werd dit naar achteren uitgebreid, eventueel met gebruikmaking van afkomend materiaal zoals moerbalken, kapspanten, kozijnhout en stenen. In andere gevallen bleken alleen de gemene zijmuren (en soms ook de kelder) te zijn blijven staan en werd al het houtwerk vernieuwd. Soms liep het middeleeuwse huis reeds door tot aan de huidige achtergevel, en werd het alleen aan de voorzijde ingekort. Een interessant gegeven is, dat de eigenaars kennelijk hun oorspronkelijke eigendom onder de nieuwe straat mochten behouden en dat zij daaraan het recht konden ontlenen bestaande kelders te handhaven en zelfs nieuwe kelders te maken (zie Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 85-86). Naar uit allerlei gegevens af te leiden valt, moet het karakter van de bebouwing aan de Haverstraat vóór 1644 bescheidener en wisselender zijn geweest. Blijkens de op 4 april 1642 vastgestelde ,,Ordre op het Timmeren'' gold sedertdien als verplichte minimum bouwhoogte voor allerlei straten, waaronder de Gortsteeg, twee bouwlagen, oftewel ,,twee vierkanten hoog, ten minsten 25 voeten onder de muurplaten''. Inderdaad zijn bij de straatverbreding in 1644 alle huizen aan de Haverstraat twee lagen hoog geworden.

Haverstraat 10 hoort tot de huizen waarvan de middeleeuwse voorganger aan de straatzijde niet onderkelderd was. Op een puinige, donkere ophoging boven de zwarte grond lag hier ongeveer een halve meter onder straatpeil een oude vloerlaag (afb. 50). De anderhalfsteens moppenmuur, die als gemene muur voor 8 en 10 diende, rustte op grote grondbogen. Ook nr. 8 was in zijn middeleeuwse versie niet onderkelderd. Hier bevond zich de onderste herkenbare vloerlaag (met plavuizenpuin van 11,5 x 11,5 x 3,5 cm) op één meter onder de straat; 30 cm daarboven lag als onderlaag voor een volgende vloer een vleilaag van verbrande baksteen. Dit huis had oorspronkelijk een eigen zijmuur aan de oostzijde, maar het werd in 1644 verbreed door in te balken in Haverstraat 6. Ook aan de rechterzijde had nr. 10 een anderhalfsteens gemene muur. Deze was gebouwd voor nr. 12, dat onder de linkerhelft van het huis een middeleeuwse kelder had met een halfsteens gewelf (steenformaat 30 x 14,5 x 6,5 cm). Haverstraat 14 had vanouds een kelder over de volle breedte van het huis, met een steens tongewelf en (slechts) een éénsteens voormuur (steenformaat als boven) op 3,63 m uit de huidige rooilijn. Aangezien deze bescheiden voormuur onder in plaats van vóór het gewelf stond, ligt een opzet als huis met een houten voorgevel voor de hand. Beide zijmuren hoorden bij de bouw van nr. 14. Haverstraat 16 had een eigen zijmuur aan de kant van 14 en, net als 12, alleen een kelder onder de linkerhelft van het huis. Het halfsteens tongewelf hiervan bestond uit een wat forsere maat moppen. Het is echter niet uitgesloten dat het hier een latere kelder uit hergebruikt materiaal betreft. Hetzelfde geldt voor de middeleeuwse voorganger van Haverstraat 30, dat ook alleen onder de linkerhelft een kelder vertoonde. Nr. 18 was kennelijk voor 1644 niet onderkelderd. Bij nr. 20 daarentegen kwam een dubbele, middeleeuwse kelder tevoorschijn met twee ongeveer gelijke tongewelven naast elkaar, waaroverheen een rode plavuizenvloer lag op ca. 80 cm onder straatpeil.

Terug naar Haverstraat 10. Dit huis bleek een duidelijk voorbeeld van een huis, dat in 1644 met gebruikmaking van de oude bouwmuren compleet werd vernieuwd, zonder daarbij wezenlijk te worden vergroot ter compensatie van het ruimteverlies aan de straatzijde. In de zijmuren was de voorgeschiedenis nog redelijk afleesbaar (afb. 51 en 52). De oudste nog her-

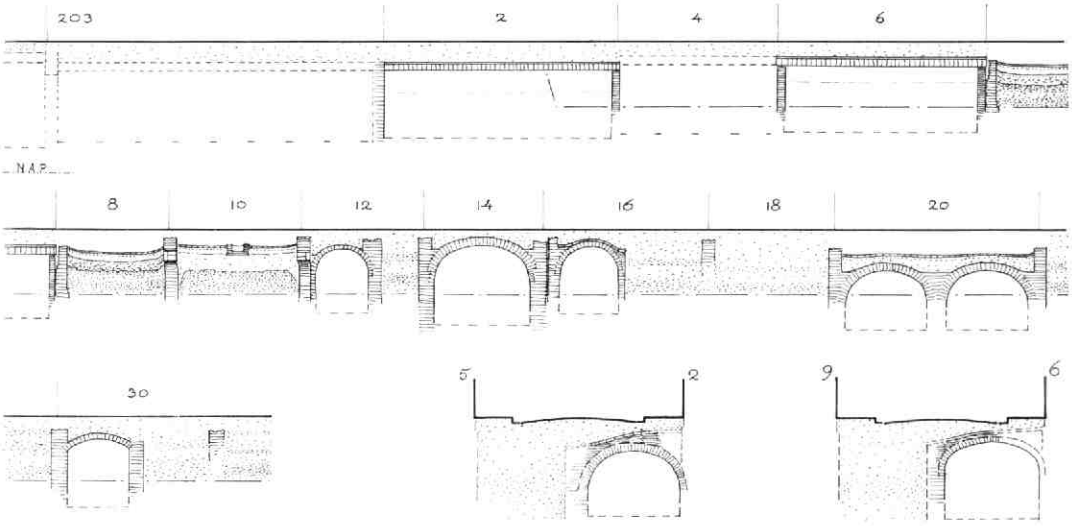

Afb. 50 Haverstraat 10-14. Dwarsdoorsnede door de kelders en de funderingen onder de straat. Tek. A. F. E. Kipp.

kenbare fase behelsde een slechts ruim 4 m diep huis aan de toenmalige rooilijn. Dit was, zoals reeds vermeld, niet onderkelderd en had waarschijnlijk een dak met de nok evenwijdig aan de rooilijn. Het werd vermoedelijk reeds vroeg van een verdieping voorzien. Van de weggebroken achtermuur, die een halve meter achter de huidige voorgevel stond, waren de resten vooral in de westelijke zijmuur duidelijk terug te vinden. Later in de middeleeuwen, mogelijk zelfs in de 16e eeuw, werd het huis aan de achterzijde aanzienlijk uitgebreid: een kleine meter vóór de huidige achtergevel waren de sporen van de bijbehorende oude achtergevel te zien. Deze was aan de westzijde met de zijmuur in verband gemetseld, maar stond aan de oostzijde koud tegen de kennelijk reeds aanwezige zijmuur van buurpand 8, dat destijds reeds tot de huidige bouwdiepte doorliep. Deze uitbreiding kreeg twee lagen onder een kap met de nok dwars op de straatrichting. De moer- en kinderbalklagen, waarvan een aantal balkgaten werd teruggevonden, lagen nauwelijks lager dan de huidige (17e-eeuwse) balklagen. De hele achterbouw was - in tegenstelling tot het voorhuis - onderkelderd. De aanzet van het grote tongewelf werd in de kelder teruggevonden achter een 17e-eeuwse muur die er een rechtwandige ruimte van moest maken. Het muurwerk stond aan beide zijden uit primair gebruikte, maar dikwijls gebroken steen in een gelige, zanderige en kalkpitrijke specie: kennelijk tweede keus. Het steenformaat was rechts 28 x 14 x 6,5 à 7 cm (10 lagen = 76 cm), en links - horend bij nr. 8 - iets minder dik (10 lagen = 72 cm). In 1644 werd het huis aan de voorzijde 3,60 m ingekort en aan de achterzijde slechts krap één meter uitgebreid. Behalve het voorhuis werden ook de tussenmuur, de achtergevel en het keldergewelf gesloopt. De nieuwe voorgevel kwam uiteraard aan de rooilijn van 1644 te staan, de achtergevel werd gelijkgezet met de reeds bestaande van buurpand 8, terwijl ook die van nr. 12 kennelijk aan deze maat werd aangepast. De balklagen van beganegrond en verdieping kwamen nauwelijks hoger te liggen dan hun voorgangers. Wel lijkt de zolder van een veel royalere borstwering te zijn voorzien. De bescheiden, enkelvoudige grenen balklagen (9 x 14 cm) maken een wat goedkope indruk met hun rommelig afgewerkte vlakken en plaatselijk zelfs wankanten. Wel waren zij van eenvoudige eiken ojiefsleutelstukken voorzien (afb. 54). Op het plafond van de achterkamer werden beneden witte ranken op een dieprode ondergrond aangetroffen als eerste afwerking (1644). Op de verdieping bestond de eerste afwerking van het plafond uit rood met zwarte biezen. Merkwaardig is het feit dat ook de zolderkamer aan de voorzijde tezelfdertijd een echte

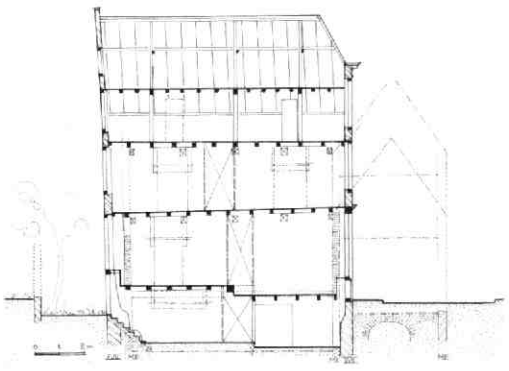

Afb. 51 Haverstraat 10-14. Bouwsporen in de westelijke zijmuur van nr. 10. Tek. A. F. E. Kipp.

interieurafwerking kreeg, bestaande uit rood schilderwerk met witte biezen op al het zichtbare houtwerk van de kap. Hieruit blijkt dat dit zoldergedeelte als serieuze kamer werd beschouwd; wellicht als bescheiden compensatie voor het verdwenen voorhuis? Ook de kelder kreeg een enkelvoudige balklaag, die in het achterste deel een aantal treden hoger ligt dan voorin en daar ook zorgvuldiger is afgewerkt. Dit hangt duidelijk samen met indeling en gebruik. De voorkelder is duidelijk als ,,kelder'' bedoeld, als bergruimte. Twee later dichtgemetselde doorgangen in de uit 1644 daterende voormuur wijzen wellicht op een smalle buitenkelder onder de stoep, bij wijze van ,,pothuis''. De veel ruimere achterkelder had duidelijk een woonfunctie, en was oorspronkelijk wellicht de keuken. Deze had een houten trap naar de achterkamer op de beganegrond en een stenen trap naar de binnenplaats. De scheiding tussen voor- en achterkelder werd oudtijds gevormd door een houten bedsteden- of kastenwand.

Ook op de beganegrond was uit sporen op plafond en muurwerk de oorspronkelijke indeling nog af te leiden (afb. 53). De voorkamer c.q. winkel was vanouds onverwarmd. De achterkamer (woonkamer) had rechts een grote stookplaats. De scheiding tussen beide werd gevormd door een alkoof of bedstedenwand. Daarop sloot tegen de linker zijmuur de tot aan de laatste verbouwing aanwezige grenen spiltrap aan. Deze had een in de spil uitgesneden leuning en treden met oortjes op dragende stootborden (afb. 55). Hij bestond uit twee enigszins verschillende delen op elkaar, wat mogelijk met (gedeeltelijk) hergebruik in 1644 samenhangt. Onder de trap bevond zich de toegang tot de kelder.

Ook de verdieping had vanouds een indeling in voor- en achterkamer met een tussenruimte. Beide kamers hadden een stookplaats tegen de rechterzijmuur. Van de zolder was aan de voorzijde de reeds vermelde kamer afgescheiden. De rest functioneerde gewoon als zolder. Over de volle diepte van het huis ligt vanouds een vliering op hangbalken. De kapconstructie bestaat uit een grenen spanten alsmede uit een hergebruikte eiken krommer.

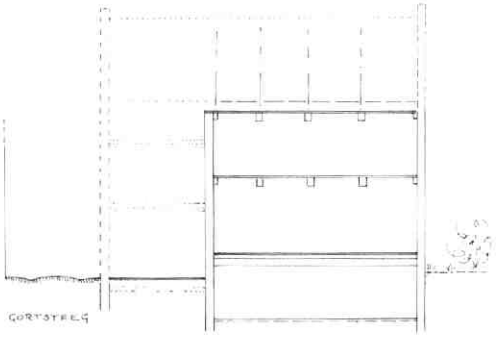

Afb. 52 Haverstraat 10-14. Reconstructie van de langsdoorsnede door nr. 10 naar het oosten. Tek. A. F. E. Kipp.

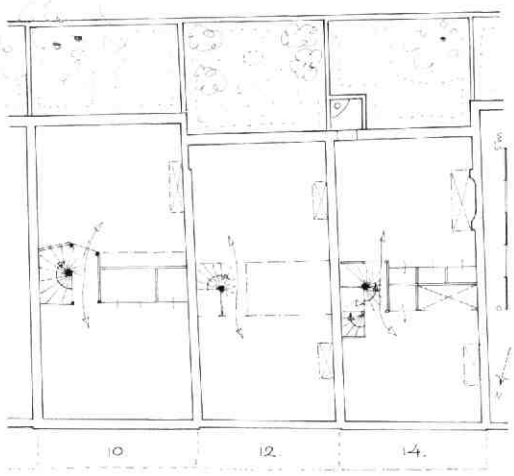

Afb. 53 Haverstraat 10-14. Plattegrond van de beganegrond van de nrs. 10-12-14, reconstructie van de indeling van 1644. Tek. A. F. E. Kipp.

De achtergevel is voor een groot deel uit secundair gebruikte moppen opgetrokken, met een top van 17e-eeuwse steen.

Bij *Haverstraat 12* onttrok de renovatie zich aan bouwhistorische blikken, wat vanwege de met elkaar samenhangende gegevens in deze drie huizen jammer is. Ondanks een vrij grondige verbouwing rond 1860, was hier de 17e-eeuwse opzet van het huis (alsmede de voorgeschiedenis) vermoedelijk nog grotendeels afleesbaar. Het huis heeft aan zijn middeleeuwse voorganger een kelder te danken, die zich alleen onder de voorzijde van het huis bevindt. Deze heeft een houten balklaag en vertoont duidelijke resten van zijn oude inrichting als keukenkelder. Tegen de rechter zijmuur zat recentelijk nog de achterwand van de stookplaats met een geblokt patroon van oranje en groene plavuizen, terwijl de rest van de muur met een afwisselend patroon van witte en schildpadtegels was afgewerkt. Van de twee dichtgemetselde doorgangen in de voormuur gaf de linker toegang tot de reeds vermelde smalle straatkelder, de rechter mogelijk tot een trap of luik in de voormalige stoep. Linksachter bevond zich de oorspronkelijke trap naar de beganegrond, en aan die zijde moet zich ook de 17e-eeuwse spiltrap in het huis bevonden hebben. Zowel de beganegrond als de verdieping hebben hun enkelvoudige grenen balklaag met 17e-eeuwse sleutelstukken bewaard (afb. 54). Op beide verdiepingen bevonden zich vanouds stookplaatsen in de voor- en achterkamer tegen de rechterzijmuur (afb. 53).

Haverstraat 14 heeft bij uitzondering niet alleen zijn oude achtergevel bewaard, maar ook zijn 17e-eeuwse trapgevel aan de straatzijde. Deze geeft een goed beeld van het karakter van de bebouwing uit 1644. Blijkens een foto uit 1877 waren op dat moment nog zeker vijf vergelijkbare trapgevels geheel of

gedeeltelijk in deze straat aanwezig (de nrs. 12, 14, 16, 22 en 24), terwijl ook nr. 26 nog zijn geblokte bogen achter het pleisterwerk heeft bewaard (afb. 56). Het is aannemelijk dat de meeste huizen aan de zuidzijde van de straat er ongeveer net zo uitzagen.
Deze 17e-eeuwse voorgevel zit min of meer schrijlings op de rug van de gehandhaafde kelder van de voorganger van het huis, zij het wel met een onderbouwing onder het gewelf (afb. 57). Daardoor is deze middeleeuwse huiskelder verdeeld in een (in verband

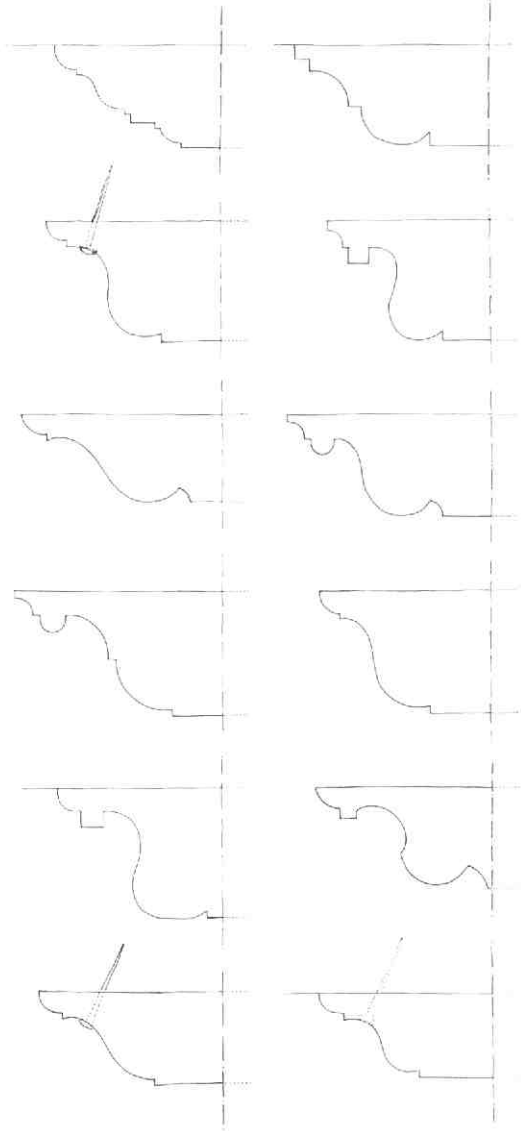

Afb. 54 Haverstraat 10-14. Een greep uit de verzameling sleutelstukvariaties uit 1644 afkomstig uit de huizen aan de zuidzijde van de Haverstraat. Tek. A. F. E. Kipp. Van boven naar beneden de nrs: 4 beganegrond en verdieping, 10 en 14, 18 en 22, 20 beganegrond en verdieping, 24 en 26, 30 en 38.

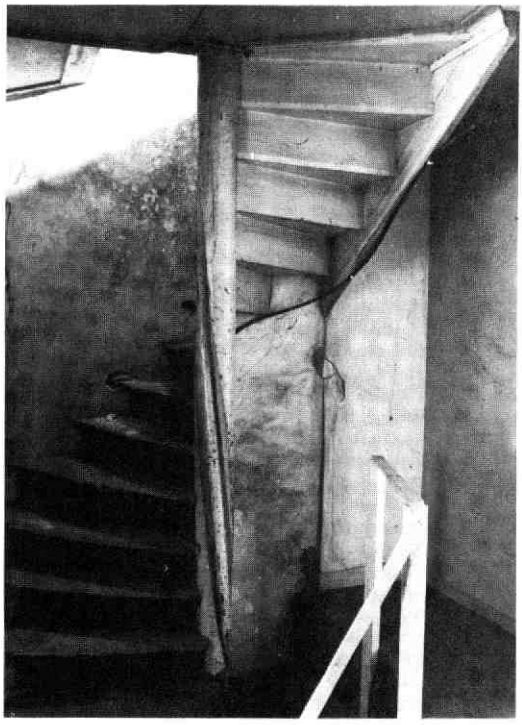

Afb. 55 Haverstraat 10-14. De 17e-eeuwse spiltrap op de verdieping van Haverstraat 10.

met leidingaanleg ingekorte) straatkelder en een kelder onder het voorste deel van het huis. Dit is wel een zeer duidelijke illustratie van het ,,achteruitschuiven'' van de huizen in 1644! Deze kelder bleek overigens minder homogeen dan hij leek: hij had twee, in elkaar overlopende middeleeuwse gewelven. Zoals in het voorgaande reeds ter sprake kwam, was het gewelf onder de straat éénsteens en dateerde het uit de bouwtijd van de zijmuren van het huis. Onder het huis bleek het gewelf echter slechts halfsteens werk, zij het van vergelijkbaar materiaal. Bovendien werden omstreeks één meter achter de achtermuur van de kelder resten van een zeer ondiepe, middeleeuwse achtergevelfundering aangetroffen. De indruk bestaat, dat in eerste instantie alleen de voorste helft van het middeleeuwse huis onderkelderd is geweest, en dat daarna de kelder naar achteren werd uitgebreid tot op een voorzichtige afstand van de toenmalige achtergevel.
Sedert 1644 was deze kelder toegankelijk middels een stenen trap in de linkerachterhoek onder de 17e-eeuwse spiltrap naar boven. De verbinding met de straatkelder werd gevormd door een getoogde doorgang in de onderbouw van de voorgevel. Ter weerszijden daarvan zorgden twee koekoeken, alsmede twee in de pui uitmondende kelderlichten voor licht en lucht in beide kelders.
De beganegrond heeft een enkelvoudige, grenen balklaag met 17e-eeuwse sleutelstukken (afb. 54).

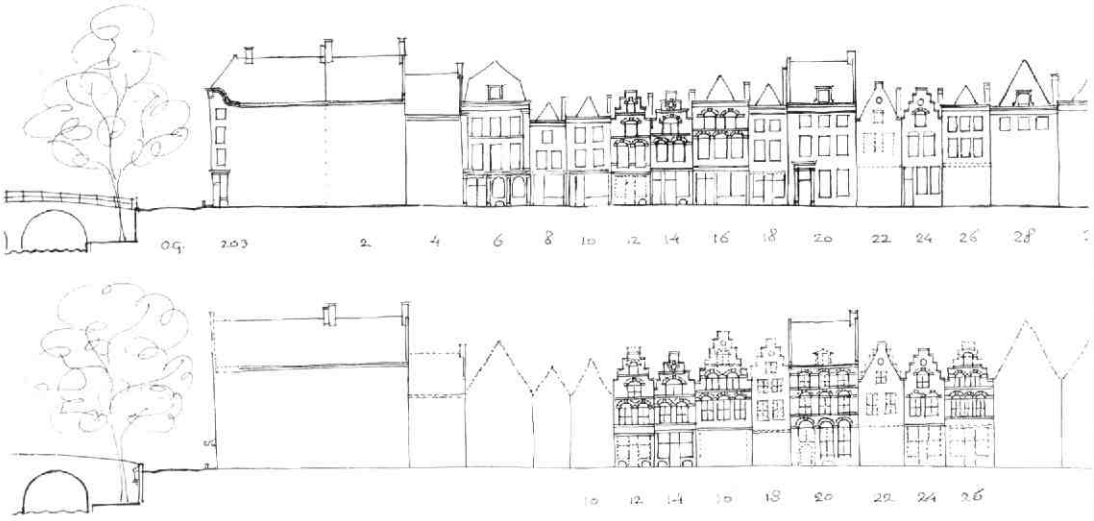

Afb. 56 Haverstraat 10-14. Reconstructieschets van een deel van de zuidelijke straatwand van de Haverstraat in 1877 (boven) en 1644 (onder). Tek. A. F. E. Kipp.

Blijkens de aangetroffen bouwsporen was hij vroeger door middel van een houten wand ingedeeld in een voor- en achterruimte. Deze wand vormde echter niet de ruimtebegrenzing: hij zat verscholen tussen een bedstedenwand aan de voorkant en een (minder diepe) kastenwand aan de achterkant 53. In deze tussenzone was tevens aan de linkerzijde de spiltrap naar boven opgenomen, met onder de rechterhelft een portaaltje naar de achterkamer en onder de linkerhelft de reeds genoemde keldertrap, die in de achterkamer uitkwam. In eerste instantie begon de spiltrap met een kwart en een bordesje, hoewel er in dit geval geen sprake was van een opkamer. De verklaring moet gezocht worden in de ruimte die nodig was voor de keldertrap. Blijkens de aangetroffen resten van een betimmering werd kennelijk in de 18e eeuw het kwart door een rechte steektrap vervangen, maar het bordesje bleef tot aan de huidige verbouwing bestaan. Beide ruimtes waren kennelijk verwarmbaar. Vóór bevond zich tegen de rechter zijmuur waarschijnlijk een kleine stookplaats ter plaatse van een middeleeuwse voorganger. In de achterkamer was de aftekening te zien van grote, 17e-eeuwse hangschouw tegen dezelfde zijmuur. In deze achterkamer werden resten aangetroffen van een vloer van grote ,,Utrechtse tegels'': grote, witgeaderde donkergrijze plavuizen van 39,5 x 39,5 x 3,5/4,5 cm. Hierop sloot een rondlopende plint van witte tegels aan. In de voorruimte bevond zich, eveneens tegen de rechterzijmuur, waarschijnlijk een kleine stookplaats ter plaatse van een middeleeuwse voorganger waarvan een deel van de stookvloer werd teruggevonden. In de middeleeuwse situatie hadden Haverstraat 14 en 16 beide hun eigen zijmuur. In 1644 kwam de zijmuur van 16 te vervallen en werden beide huizen in de bestaande muur van 14 ingebalkt. Later kreeg kennelijk ook nr. 14 behoefte aan ruimtewinst en werd deze muur ter diepte van de voorkamer tot op een halve steen weggekapt. Deze uitholling eindigde bij de toen kennelijk nog bestaande bedstedenwand.

Ook de verdieping heeft een enkelvoudige balklaag met sleutelstukken. Deze was tot voor kort ingedeeld in een grote voorkamer en een achterkamer over de volle breedte, met een bedstedenwand op de scheiding en twee stookplaatsen tegen de rechter zijmuur. De achterkamer werd verlicht door een groot kruiskozijn in het midden van de achtergevel, dat in vermaakte vorm nog bewaard was gebleven.

De kap telde slechts twee spanten, en was verder grotendeels in 1958 vernieuwd.

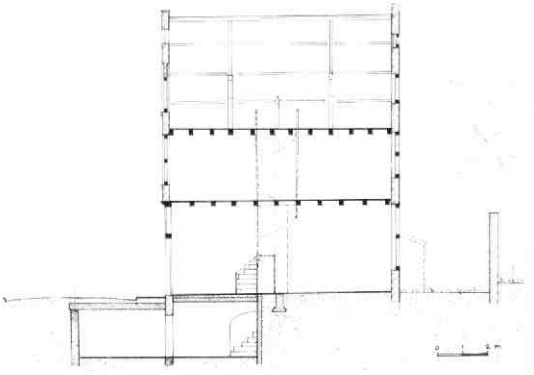

Afb. 57 Haverstraat 10-14. Langsdoorsnede van Haverstraat 14 naar het oosten, reconstructie van de opzet van 1644. Tek. A. F. E. Kipp.

Evenals bij nr. 10 bestond ook bij nr. 14 de achtergevel voor het grootste deel uit hergebruikte moppen, met een top van nieuwe, 17e-eeuwse steen. De oorspronkelijke indeling van de 17e-eeuwse achtergevel vertoonde twee asymmetrisch geplaatste vensters op de beganegrond (mogelijk in verband met een plee-uitbouw aan de kant van nr. 12), en voorts in de as van de gevel een groot kruiskozijn op de verdieping, een bolkozijn op zolderniveau en een vlieringluik daarboven. In later tijd werd achter het huis een keuken aangebouwd, die zich deels ook achter nr. 12 uitstrekte en die in de tweede helft van de 19e eeuw van een verdieping werd voorzien.

A. F. E. Kipp

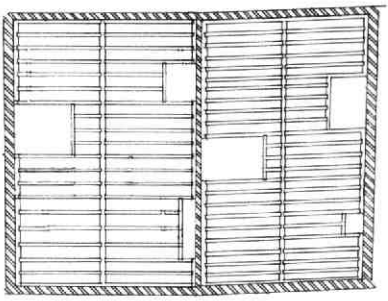

11. Haverstraat 43 en 45

De jarenlange verwaarlozing van de Haverstraat leidde een aantal jaren geleden bij de bebouwing voorbij het sinds 1931 bestaande gat op de hoek van de Springweg (zie afb. 182) tot onhoudbare toestanden. Wegens bouwvalligheid werd eerst nr. 49 (behorend bij nr. 47) gesloopt - met als gevolg dat nr. 47 steeds gammeler werd en gesloopt moest worden - waarna nr. 45 mee dreigde te komen en in allerijl gestut moest worden. Een blik langs de gevelrij aan de overkant - gelukkig nog voorzien van het hoekpand - biedt een verklaring voor dit effekt. Vanaf nr. 38 vertonen de huizen een helling in de richting van de Springweg. Deze helling lijkt het gevolg te zijn van de aanwezigheid van een zandrug in de ondergrond, die zich - dwars op de straat - tot ver naar het zuiden voortzet. Naar de Springweg toe vertoont deze rug een sterke helling, die in de 13e eeuw opgehoogd is met mest en afvalgrond (Kroniek 1978/79/80, MBOU 1981-3, 64-65 en 67). Deze laatste grondslag is, mede onder druk van de bebouwing, in de loop der eeuwen steeds verder ingeklonken. De huizen gingen daardoor steeds meer tegen elkaar aanleunen.
Het verbreden van de middeleeuwse Gortsteeg tot

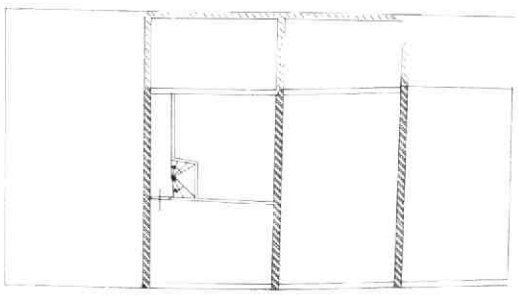

Afb. 58 Haverstraat 43 en 45. Plattegrond van de 17e-eeuwse huizen. Tek. R. de Gast. Gearceerd: middeleeuws muurwerk en funderingen.

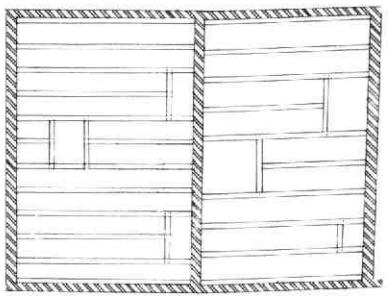

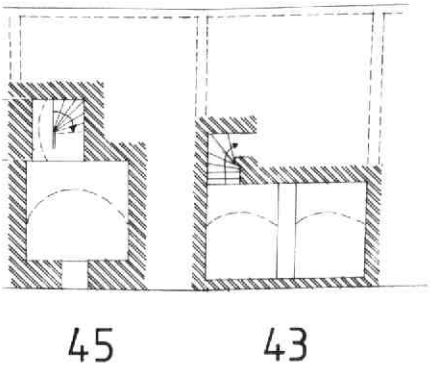

Afb. 59 Haverstraat 43 en 45. Plattegrond en balklagen. Tek. B. J. M. Klück. A: plattegrond van de kelders. B: balklagen van de beganegrond. C: balklagen van de verdieping.

Haverstraat in 1644 had betrekking op de bebouwing aan de zuidzijde. Het onderzoek van nr. 43 en 45 leverde echter aanwijzingen op dat rond dit tijdstip ook de noordzijde van de straat van karakter veranderde. Beide huizen zijn in het midden 17e eeuw gebouwd, evenals het aangrenzende nr. 39. Zij hebben niet al-

leen dezelfde opzet, maar ook dezelfde hoofdmaten.
Van de middeleeuwse bebouwing werden resten gevonden in de vorm van het beganegrond-gedeelte van de gemeenschappelijke muren van nrs. 45 en 47 en nrs. 43 en 45. Bij nr. 47 strekte dit gedeelte zich uit tot en met de vroegere achtergevel en bij nrs. 43 en 45 is deze muur als fundering te volgen tot achtergevelfundering op dezelfde lijn (afb. 58). Op de aansluiting van de huidige achtergevel van nr. 45 was een gehalveerde middeleeuwse nis aanwezig en 50 cm onder de 19e-eeuwse vloer kwam in nr. 45 een middeleeuwse vloerrest te voorschijn, die zich voorbij de achtergevel voortzette. De voorgangers van nrs. 43 t/m 47 waren dus even diepe, middeleeuwse huizen, waarschijnlijk van één laag, met de achtergevels op een perceelsgrens die westwaarts tot halverwege de straat liep, waar hij een veel ondieper perceel - vanaf de Oude Gracht gerekend - ontmoette.
Bij de bouw van nrs. 43, 45 en ook van 39 is de achterrooilijn drie meter teruggelegd met de bedoeling een buitenruimte te creëren. Het ruimteverlies werd gecompenseerd doordat de huizen een verdieping kregen. Het is een planmatige aanpak, waarbij uiterlijk en opzet in de ,,Ordre op het Timmeren'' van 1642 (zie onder Haverstraat 10-12-14 in deze Kroniek) zijn vastgelegd en door de individuele bouwers naar eigen inzicht zijn gerealiseerd. Zo bezaten alle drie huizen een dwarsgeplaatste kap, een houten onderpui en twee vensters op de verdieping; in de achtergevel op de beganegrond een deur en een venster en op de verdieping twee vensters. Nr. 43 bevatte nog een vermaakt kruisvenster op de verdieping. De individuele aanpak blijkt uit de aanwezigheid in nr. 39 van ontlastingsbogen met zandstenen kopjes boven de vensters en bij nr. 43 van eenvoudige hanekammen.
Bij nrs. 43 en 45 zijn de balklagen van de beganegrond enkelvoudig, steunend in de zijmuren en met openingen voor een spiltrap (halverwege de linkermuur) en voor twee stookplaatsen (rechts) (afb. 59). De balklagen van de verdiepingen zijn samengesteld. De moerbalk - die het spant draagt - steunt in voor- en achtergevel. De beganegrond en de verdieping hebben beide een voor- en achterkamer met stookplaats. De voorkamer op de beganegrond diende als winkel/werkplaats. Dat blijkt ook bij nr. 43 uit het ondergeschikt zijn van de stookplaats vóór aan die van de achterkamer.
Onder de winkel/werkplaats bevindt zich een kelder en de vorm hiervan is bij beide huizen geheel verschillend. Ook het verloop van de spiltrap is anders. Bij nr. 45 is - onder de 19e-eeuwse trap - een deel van de spiltrap bewaard gebleven, voornamelijk omdat de spil tevens als stijl diende voor het kozijn van de kelderdeur. De spiltrap had een stenen ombouw, met een venstertje om (indirekt) de keldertrap te verlichten; deze ombouw sloot aan op de muur tussen voor- en achterkamer en op een gangmuur naar de achterdeur.
Het spant van nr. 43 is een hergebruikt middeleeuws exemplaar, bestaande uit twee jukken die van verschillende kappen afkomstig zijn en die aangepast zijn aan de maten van deze kap. In de 17e eeuw zijn ze als ,,2'' gemerkt, waaruit op te maken is dat ,,1'' het verdwenen spant van nr. 45 is geweest, wat weer een aanwijzing is voor het gelijktijdig timmeren van de kappen. De zolder is van een vliering voorzien.

B. J. M. Klück

12. Janskerkhof 17

Bij de verbouwing van de in 1887 opgerichte school Janskerkhof 17 werd onder de tweede binnenplaats een belangrijk deel van de fundamenten en nog intacte kelders van het eraan voorafgaande claustrale huis van St. Jan aangetroffen en onderzocht (afb. 60). Bij verrassing dook in het Gemeente-archief tevens een globale plattegrond uit 1779 van dit huis op (afb. 61), wat het mogelijk maakte de aangetroffen gegevens enigszins in een verband te plaatsen.
Het bleek in hoofdzaak te gaan om een in de 17e eeuw nieuwgebouwde kelder onder het middeleeuwse claustrale huis. Uit de bouwtekening van 1887 blijkt dat voor het middenblok van de school gedeeltelijk gebruik gemaakt kon worden van nog aanwezige, oude fundamenten. Deze bestaan grotendeels uit middeleeuws werk. Ten tijde van de sloop maakte deze voorbouw echter een weinig middeleeuwse indruk: in 1779 was het huis grondig verbouwd en onder andere van een nieuwe gevel en een nieuw dak voorzien. (De Lodewijk XVI-stijlkamer in het Centraal Museum is uit dit bouwdeel afkomstig.)
De 17e-eeuwse kelders onder de binnenplaats hoorden bij de linkerhelft van een mogelijk tweebeukig huis (afb. 62). Zij bestaan uit vier verschillend gewelfde ruimtes, die aan de rechterzijde op een middengang onder het huis bleken aan te sluiten. De kelder rechtsvóór bestaat uit drie traveeën met dubbele kruisgewelven op gordelbogen (vergelijk Janskerkhof 13, linksachter. Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 89, afb. 76). De kelder rechtsachter heeft een groot kruisgewelf, dat merkwaardigerwijs in het midden ondersteund wordt door een rondgemetselde, bakstenen zuil, die uit de bouwtijd moet stammen. Deze zuil is behandeld als zorgvuldig schoon metselwerk met geknipte voegen en een rode afwerksaus. Aan de bovenzijde is hij in het model van een kapiteel gehakt. De buitenmuren zijn kennelijk middeleeuws (steen-

Afb. 60 Janskerkhof 17. Situatietekening. Tek. A. F. E. Kipp.

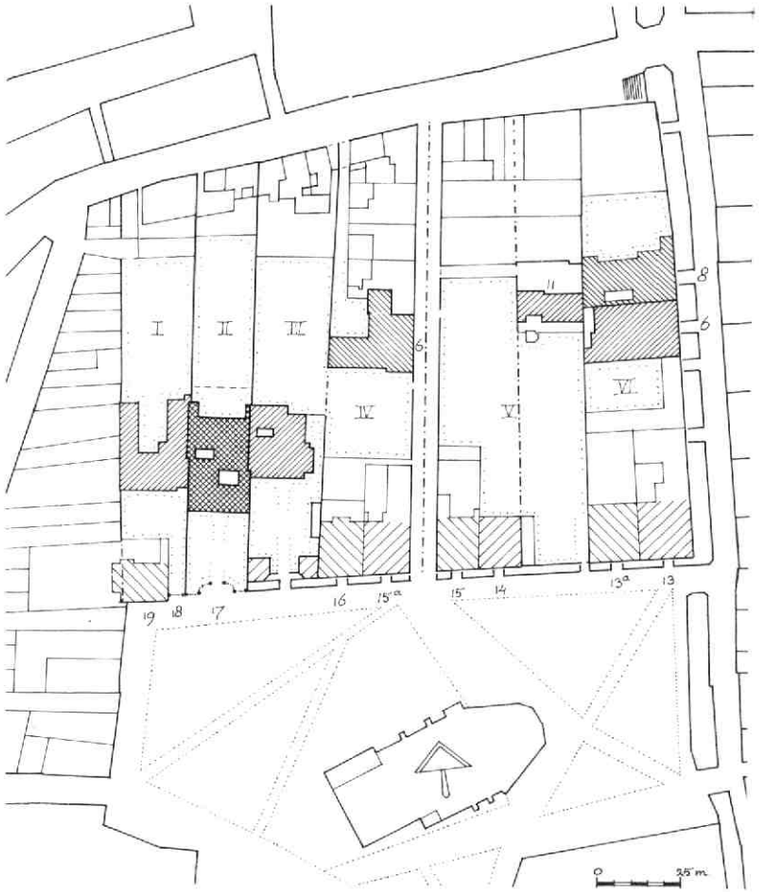

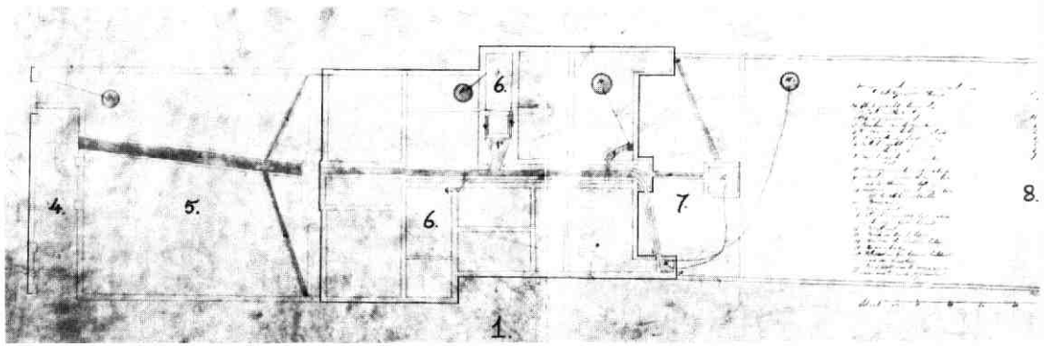

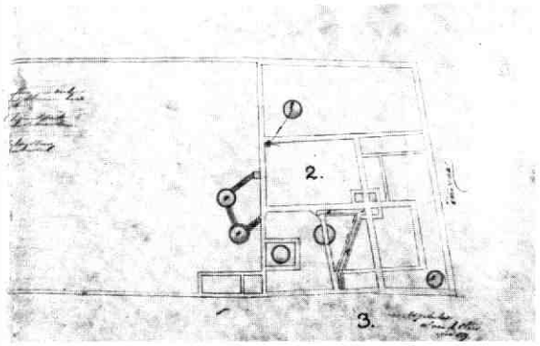

Afb. 61 Janskerkhof 17. Plattegrond van het gehele claustrale erf nummer II in 1779 (GAU TA Janskerkhof 17, 1779). ,,Aanwijzing der putten en rioolen aan het Groote Huis (1), en . . . van de stal (2) en het Kleine Huis (3) op de Voorstraat''. 4: grachtje langs het Janskerkhof. 5: voorplaats. 6: binnenplaatsen. 7: achterplaats. 8: de grote tuin.

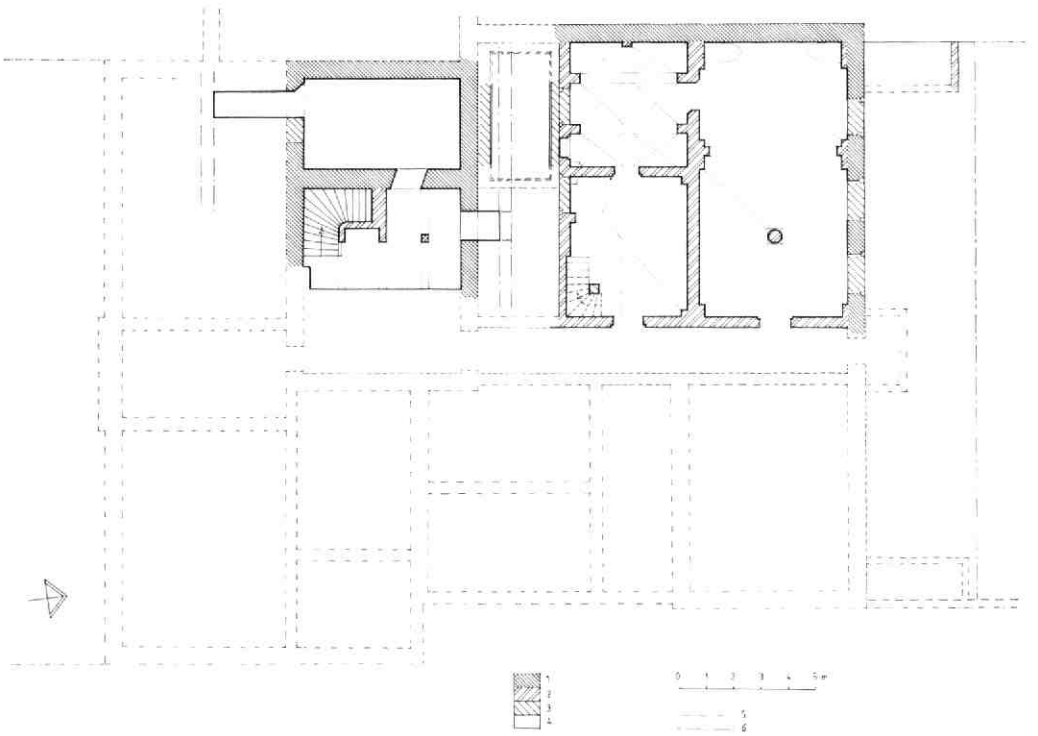

Afb. 62 Janskerkhof 17. Plattegrond van de aangetroffen kelders. Tek. A. F. E. Kipp. 1: middeleeuws. 2: 17e eeuws. 3: later muurwerk. 4: onbekend. 5: grens van het claustrofe erf. 6: muren van de school uit 1886.

formaat: 30 x 15 x 7,5 cm, 10 lagen = 85 cm). In de voor- en achtermuur heeft vroeger een aantal vensters gezeten. Naar het kerkhof toe lag hiervóór een 18e-eeuwse waterkelder en daarvoor twee kelders in een volgend bouwdeel, waarvan één met een middeleeuws tongewelf.
Dankzij de inventiviteit van opdrachtgever en architect is het gelukt deze merkwaardige kelders weer functioneel bij het complex te betrekken, wat als een grote aanwinst beschouwd mag worden.

A. F. E. Kipp

13. Jeruzalemstraat 4-6

Inleiding
Het gebeurt niet vaak dat bij het begin van een opgraving reeds enig inzicht over de opbouw van de diepere grondlagen ter plaatse bestaat.
En het is al helemaal uitzonderlijk als die informatie verkregen is uit een eerdere opgraving op hetzelfde perceel. Dit nu was het geval bij de opgraving op de percelen Jeruzalemstraat 4-6, die van 14 maart tot en met 5 april 1985 plaatsvond.
Reeds in 1975 was bij een wel zeer kleinschalig onderzoek - dat evenwel tot grote diepte ging - geconstateerd dat hier in de diepere ondergrond op ongeveer 3,50 m onder het maaiveld een ongestoorde laag met romeins materiaal werd aangetroffen (Kroniek 1974-1975, MBOU 1979-1, 15-16). Deze wetenschap èn de inzichten die bij de opgraving Pieterskerkhof (Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 119-124) waren verkregen, maakten dat met meer dan gewone interesse naar deze opgraving werd uitgekeken. Hoewel het opgravingsterrein met een oppervlak van omstreeks 13 x 13 m van beperkte omvang was, werd ook nu diep gegraven en wel tot bijna 4 m beneden het maaiveld (ca. 0 NAP).

Grondopbouw, riviersedimenten en schoeiingen (afb. 63)
De - langzamerhand monotone - constatering dat de diepste grondlagen die bij het archeologisch onderzoek aan het licht kwamen van fluviatiele oorsprong waren, ging ook voor deze opgraving op. Hier bij de Jeruzalemstraat bevonden deze lagen zich op ongeveer 0 tot 0,45 m + NAP en bestonden ze uit afwisselend dunne lagen klei en zand. Op grond van de determinatie van de daarin aangetroffen schreven heeft de sedimentatie tot in de 1e eeuw geduurd. Op die lagen was een pakket van ongeveer 20 cm zavelige klei afgezet, die op zijn beurt door een dun vegetatieniveau was afgedekt. De weinige aardewerkscherven die op deze hoogte voorkwamen, wijzen op een maaiveld uit het midden van de 2e eeuw ter hoogte van

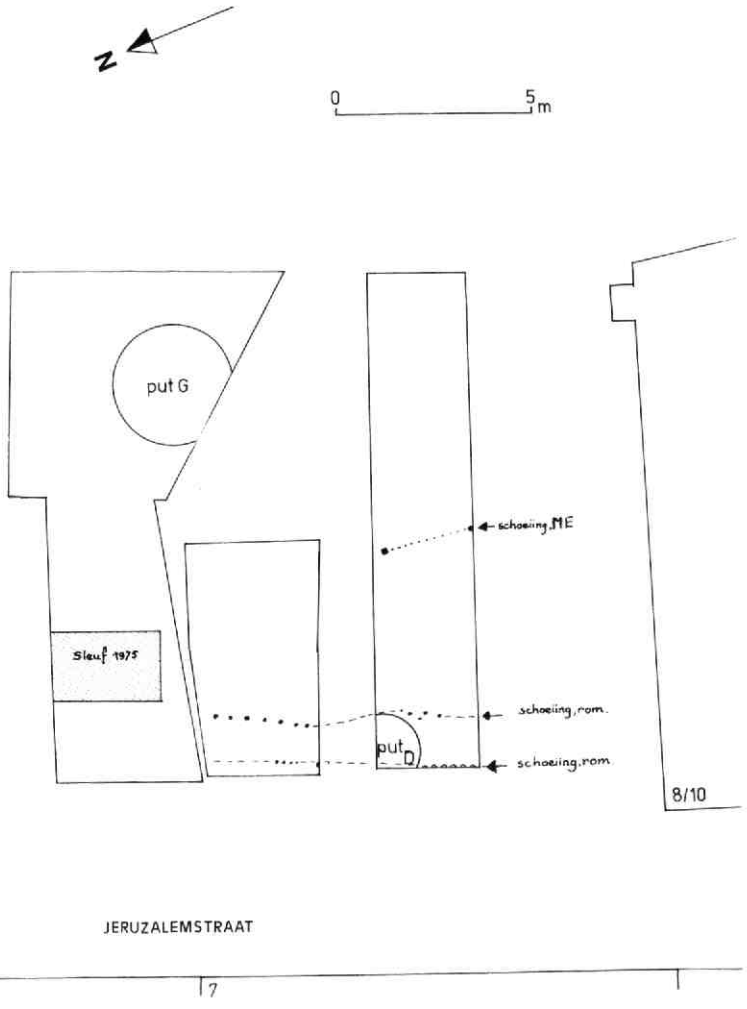

Afb. 63 Jeruzalemstraat. Opgravingsplattegrond. Tek. H. L. de Groot. Hierop zijn naast de sleuf van 1975 de plaats van de besproken beerputten en de romeinse en middeleeuwse schoeiingen aangegeven.

het vegetatie-niveau. Hierna werd een laag zavel afgezet, waarvan de maximale dikte omstreeks 50 cm bedroeg. Omdat de top ervan geërodeerd was, kon de oorspronkelijke dikte van deze laag niet vastgesteld worden. Een dun erosieniveau bevatte scherven uit de tweede helft van de 2e eeuw. Het was opvallend dat direct op deze erosielaag een duidelijk vegetatieniveau rustte. Op stratigrafische gronden en op grond van de scherven die in deze slechts 10 cm dikke laag gevonden werden, dient dit tweede romeinse maaiveld uit het einde van de 2e of de eerste helft van de 3e eeuw te stammen. Dit maaiveld ligt dan op ongeveer 1,35 m + NAP, hetgeen heel wat lager is dan het maaiveld op het Domplein in deze periode: 2,50 m + NAP. Dat behoeft overigens geen verwondering te wekken, want daar immers bevond zich een oeverwal, terwijl bovendien het terrein van het castellum tussen de verschillende perioden fors was opgehoogd. Bij de Jeruzalemstraat is echter geen sprake van een ophoging, maar - zoals nader aan de orde zal komen - van een rivieroever.
Op dit romeinse maaiveld is vervolgens klei afgezet. Hoe dik dit pakket klei is geweest, is wederom niet na te gaan, want in de 12e eeuw heeft erosie opnieuw een deel van dit klei-sediment opgeruimd. Het lijkt

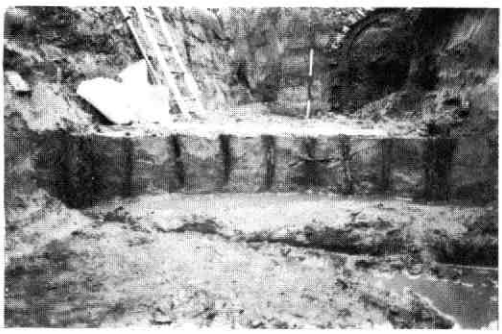

Afb. 64 Jeruzalemstraat. De resten van de middeleeuwse schoeiing, gezien naar het westen. Naar een dia van H. L. de Groot. Slechts het onderste deel van een aantal palen is bewaard gebleven.

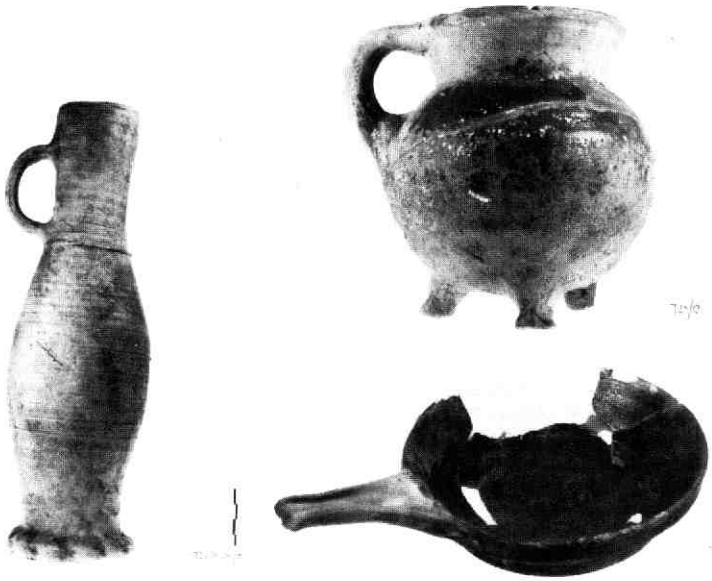

Afb. 65 Jeruzalemstraat. Enkele voorwerpen uit put G. Foto's: P. C. von Hout. a: steengoed kan, Siegburg, rond 1400. b: roodaardewerk kookkan, tweede helft 14e eeuw. c: roodaardewerk koekepan met platte steel, rond 1400.

niet te gewaagd deze erosie in verband te brengen met die welke bij de opgraving aan het Pieterskerkhof werd vastgesteld. In het erosieniveau van beide opgravingen werd - naast zeer veel scherven uit de romeinse periode - ook een klein aantal scherven uit de eerste helft van de 12e eeuw aangetroffen, met name pingsdorf.

Maar er is nog een analogie met de resultaten van het Pieterskerkhof. Dat er op beide plaatsen zowel in de romeinse tijd als in de 12e eeuw van een rivieroever sprake geweest is, blijkt uit de resten van beschoeiingen. De jongste beschoeiing die bij de Jeruzalemstraat gevonden is, dateert uit de Middeleeuwen en is vermoedelijk gedeeltelijk aangetast door de hiervoor genoemde erosie. Van deze schoeiing resteerde een aantal aangepunte palen, die vrij regelmatig op een afstand ongeveer 30 cm van elkaar in de grond waren geslagen (afb. 64). Het is mogelijk dat zij als steun voor een vlechtwerk gediend hebben dat zich aan de landzijde van deze palen zal hebben bevonden. Een concentratie van een dergelijk type schoeiingen werd eveneens bij de opgraving aan de Jan Meijenstraat aangetroffen (Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 31-40). Van de twee andere schoeiingen was vrijwel niets anders dan wat sporen behouden gebleven. Op stratigrafishe gronden moeten ze uit de vroege romeinse periode stammen, zonder dat tot een nadere datering kan worden gekomen. In ieder geval lagen de waargenomen resten onder de erosielaag uit de romeinse periode die - zoals vermeld werd - uit de tweede helft van de 2e eeuw stamt.
De oriëntatie van de romeinse schoeiingen - en dus waarschijnlijk ook van de rivieroever - was evenwijdig aan de Jeruzalemstraat: zuidoost-noordwest. De middeleeuwse schoeiing daarentegen had een meer oost-westelijke richting. Ook deze oriëntaties stemmen met die van de romeinse en middeleeuwse rivieroever overeen die bij de opgraving aan het Pieterskerkhof werden vastgesteld.
Over de middeleeuwse erosie heen is nog een pakket klei afgezet - tot minimaal 1,50 m + NAP - waarboven de grond ofwel geheel opgebracht, danwel vergraven was. In deze grond bevond zich een aantal dichtgegooide kuilen van verschillende ouderdom.
Bij deze opgraving bleek opnieuw dat vondsten of sporen uit de vroege Middeleeuwen zelden in Utrecht worden aangetroffen.
Slechts enkele kogelpotscherven die in de rivierafzettingen werden gevonden, kunnen mogelijk uit de karolingische tijd stammen.

Bebouwing
Zoals al werd opgemerkt was tot in de 12e eeuw een rivier ter plaatse van het opgravingsterrein actief. Een aantal scherven - voornamelijk proto-steengoed - vormt de enige aanwijzing voor activiteiten in de 13e eeuw, een periode waarin op veel plaatsen in de stad op grote schaal ophogingspakketten werden gedeponeerd. Daarvan bleek niets bij de Jeruzalemstraat.
De vroegste sporen van bebouwing bestonden uit enkele beerputten. De oudste - put G - dateerde gezien het aardewerk dat onderin deze put werd gevonden uit de tweede helft van de 14e eeuw. Een zeer kleine selectie van het daarin aanwezige aardewerk is op afb. 65 te zien. Een tweede, wat minder oude beerput - put D - bevond zich onder de rooilijn van de Jeruzalemstraat. Deze put stamde uit de tweede helft van

de 16e eeuw en was met koepel en al nog geheel intact.
Van andere bebouwingsresten was niet veel over. Slechts ter plaatse van het perceel Jeruzalemstraat 6 werden funderingsresten van gebroken, grote bakstenen gevonden. Het is moeilijk ze te dateren, maar het is mogelijk dat ze uit dezelfde tijd stammen als beerput D, die aan de straatzijde van dit perceel werd gevonden.

Conclusie
De belangrijkste gevoltrekking van deze kleine opgraving is, dat aangetoond kon worden dat er rivieroevers uit de romeinse periode en uit de Middeleeuwen aanwezig waren. Het is bovendien wel zeker dat deze oevers met die van het Pieterskerkhof corresponderen. Daaruit vloeit voort dat het zuidelijke gedeelte van de Kromme Nieuwe Gracht - tussen Pausdam en Hieronymusplantsoen - niet het restant is van een oude rivierloop, maar dat het is gegraven. Mogelijk in dezelfde tijd als waarin de Nieuwe Gracht werd gegraven (1393/1394).

H. L. de Groot

14. Keukenstraat 10-42/ Schalkwijkstraat 1a-1b

Inleiding
Hoewel we zo langzamerhand steeds meer te weten komen over het verleden van de stad Utrecht door middel van opgravingen, bouwhistorisch en historisch onderzoek, is er tot nu toe weinig bekend over het zuidoostelijk deel van de stad. De leemte in de kennis over dit stadsdeel vormde dan ook de voornaamste reden de mogelijkheid tot opgraven op een terrein tussen de Schalkwijkstraat en de Keukenstraat met beide handen aan te grijpen. Het archeologisch onderzoek heeft ca. twaalf weken in beslag genomen, van 19-6 tot 12-9-1985 (afb. 66).
Toen in 1122 het stadsrecht van Utrecht werd bevestigd en de stad hiermee o.a. het recht kreeg zich met een wal en een gracht te beschermen, werd de stad meteen ,,ruim'' aangelegd. De omwalde stad kende in die tijd dan ook nog veel onbebouwde gedeeltes. Het zuidoosten van de stad is een gebied, dat waarschijnlijk lange tijd onbebouwd is gebleven. In de loop van de tijd hebben zich in dit stadsdeel wel enkele kloosters gevestigd. In 1233 verhuisde de St. Servaasabdij van buiten de stad naar de veiligheid binnen de stadsmuren en vestigde zich tussen de Nieuwe Gracht en de stadwal, in de uiterste zuidoosthoek van de stad. Aan het eind van de 14e of het begin van de 15e eeuw werd het St. Maria Magdalena-klooster gesticht op het terrein ten noorden van de huidige Magdalenastraat. De Magdalenastraat wordt in 1431 in een raadsbesluit genoemd als de St. Maria Magdalenasteeghe.
De Keukenstraat zelf wordt voor het eerst vermeld in de Schutmeestersrekening van 1486 als de Cropelstraet; in die van het jaar 1512 als Cokestege. Ruim

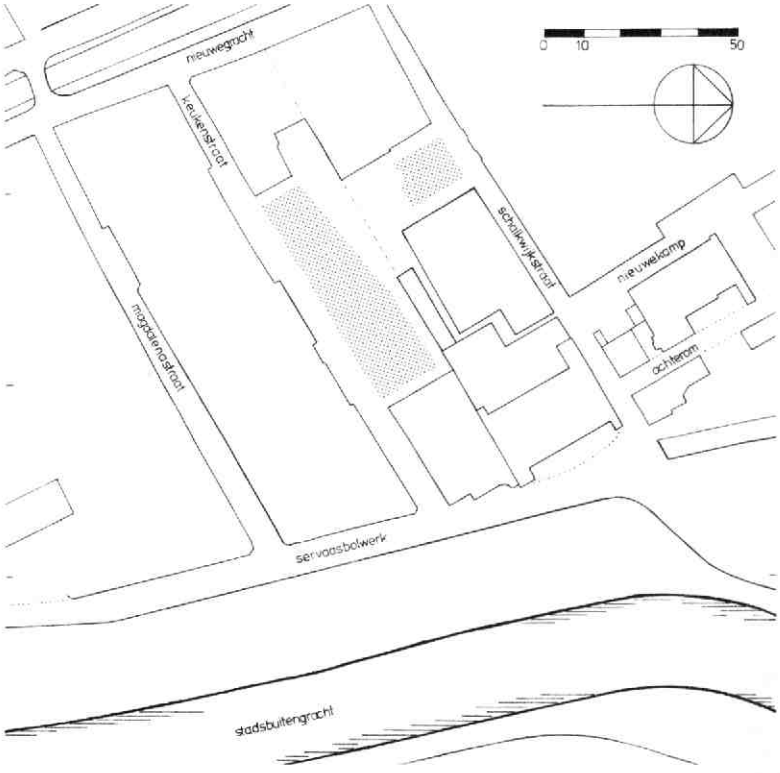

Afb. 66 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Situatie van het opgravingsterrein. Tek. M. Smit. Het opgegraven gedeelte is gerasterd.

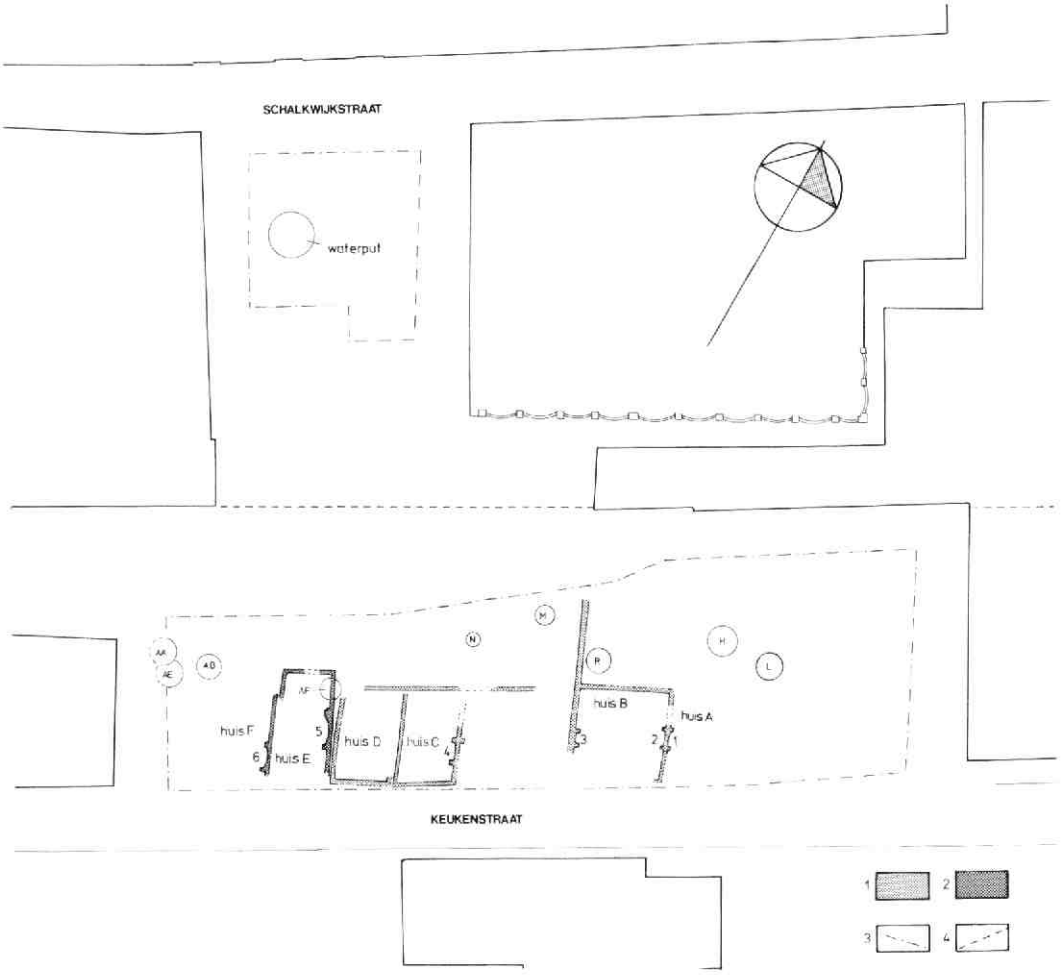

Afb. 67 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Overzichtstekening van de opgraving. Tek. M. Smit. 1: funderingsresten uit de 15e eeuw. 2: funderingsresten uit de 16e eeuw. 3: grens van het opgegraven gedeelte. 4: perceelsgrenzen.

dertig jaar later (in 1545) heette de straat de Kueckensteech. In de 14e eeuw woonde een familie Coken of Coecke in Utrecht en het is heel goed mogleijk, dat de naam van de Keukenstraat van deze familienaam is afgeleid. De Schalkwijkstraat verschijnt al eerder in de bronnen. In 1390 wordt de ,,Jacobstege van Schalcwijck'' genoemd. Hij is waarschijnlijk al vóór dit jaar aangelegd door Jacob, die vermoedelijk een telg uit het oude Utrechtse geslacht Van Schalkwijk was (Van der Monde, I, 265-268).

De opbouw van de grond

Gebaseerd op eerder gedane waarnemingen (De Groot, passim) is het idee ontwikkeld, dat door het zuidoostelijk deel van de stad ooit de rivier de Rijn heeft gestroomd. Komend vanuit het zuiden (zuidelijk deel van de Oude Gracht) zou deze rivier in noord-oostelijke richting zijn loop vervolgd hebben en ter hoogte van het oostelijkste punt van de (huidige) Kromme Nieuwe Gracht naar het westen zijn afgebogen. Tijdens een archeologisch onderzoek aan het Pieterskerkhof in 1982 (Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 121-123) en aan de Jeruzalemstraat (zie aldaar in deze Kroniek) werd de westelijke rivieroever ter plaatse vastgesteld.
De rivier zou in de 12e eeuw nog slechts een restgeul zijn en in de loop der tijd geheel zijn dichtgeslibd. Het toponiem ,,Oudelle'' (del = laagliggend gebied), dat aan dit deel van de stad verbonden is, zou een verwijzing kunnen zijn naar deze oude, verlande rivierloop.
Zoals ook elders in de stad zijn op het terrein aan de Keukenstraat op het diepste niveau rivierafzettingen aangetroffen. Over het gehele opgravingsterrein liepen deze afzettingen min of meer horizontaal. Het zand reikte tot een hoogte van ca. 0,30 m + NAP; daarboven zat een pakket van natuurlijk afgezette, zware klei van ca. 80 à 90 cm. Op enkele plaatsen is aan de bovenzij-

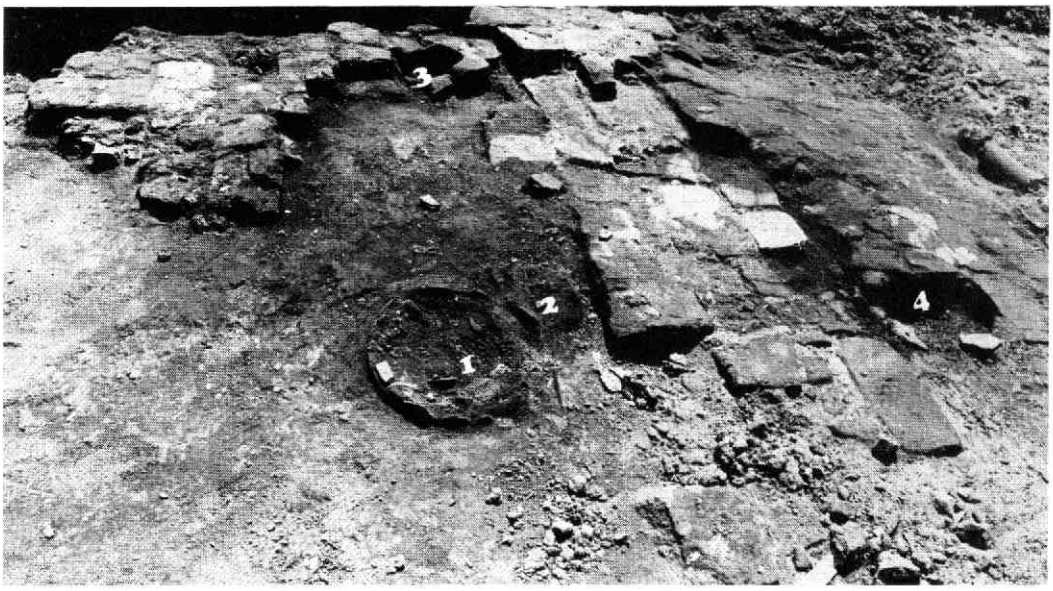

Afb. 68 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Haard 1 van huis A, gezien naar het zuid-westen. Drie haardpotten (1, 2, 3) zijn duidelijk te onderscheiden.
Rechts op de foto: haard 2 van huis B met één haardpot (4).

de van dit kleipakket een vegetatieniveau van ca. 10 cm dikte vastgesteld.
Uit deze lagen zijn geen vondsten afkomstig, zodat een datering niet mogelijk is. Of we hier te maken hebben met een verlande rivierloop, is niet duidelijk. Het is even zeer mogelijk, dat het opgravingsterrein zich precies in een komgebied van de rivier bevond, waar door langzaam stromend water een pakket zware klei is afgezet.
Ingegraven in deze rivierafzettingen zijn de oudste sporen van menselijke aktiviteit in dit stadsdeel aangetroffen: een slootje en enkele kuilen. Deze kunnen door aardewerkvondsten in de 12e eeuw gedateerd worden.

De bebouwing (afb. 67)
Langs de noordzijde van de Keukenstraat zijn de resten gevonden van een aantal huizen uit verschillende perioden. Alle resten lagen op een perceel, dat zich oostwaarts uitstrekte van de Nieuwe Gracht tot aan de Stadsbuitengracht.
De oudste stenen bebouwing stamt uit de 15e eeuw, maar ook in latere tijden is er gebouwd, gesloopt, heren verbouwd. Hierbij is zoveel verloren gegaan, dat er geen kompleet beeld van de bebouwingsgeschiedenis van de straat is te schetsen. Het is dan ook niet te zeggen of de Cokestege in eerste aanleg meteen is volgebouwd of dat er aanvankelijk hier en daar een huisje heeft gestaan. Op de vogelvluchtkaart van Braun en Hogenberg (ca. 1570) zien we in ieder geval wel een aaneengesloten bebouwing langs deze steeg (afb. 70). Huis B (afb. 67) stamt in eerste aanleg uit de 15e eeuw. Deze datering berust voornamelijk op de ouderdom van de verschillende haardpotten, die in de twee haarden van het huis zijn gevonden (haarden 2 en 3). Het huis moet oorspronkelijk in twee (gelijke?) vertrekken opgedeeld zijn geweest, met in elk vertrek een haard. Het steenformaat van de fundering van dit huis is 28 x 13,5 x 6 cm. Ten oosten van huis B heeft in dezelfde periode een (identiek?) huisje (A) gestaan. Alleen de haard (haard 1) was er nog van over (afb. 68); de rest van het muurwerk zal bij latere sloopwerkzaamheden verdwenen zijn. De haardpotten dateren uit de 15e eeuw, maar dat de haard ook nog in de 16e eeuw in gebruik moet zijn geweest, bewijst de vondst van een munt

Afb. 69 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Groot van zilverbiljoen, geslagen tussen 1545 en 1553. Foto's: P. C. von Hout. De munt is gevonden in een van de haardpotten van haard 1 in huis A. Omschrift (a): CAROL DG ROM IMP HISP REX D B CO F; keerzijde (b): CAROLV DG ROM (IMP HIS) P REX D (vertaling van a: Karel, door de Genade Gods Rooms Keizer, Koning van Spanje, Hertog van Bourgondië, graaf van Vlaanderen).

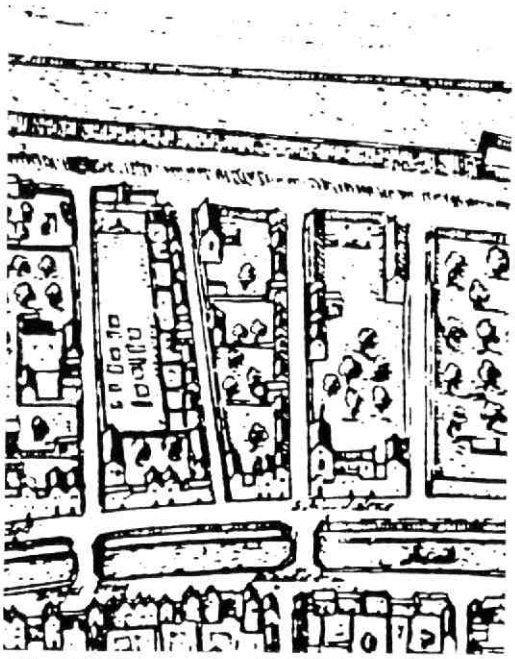

Afb. 70 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Detail van de vogelvluchtkaart van Braun en Hogenberg. Ca. 1570. GAU TA. Ab 30. Het noorden is links.

- geslagen tussen 1545 en 1553 - in een van de haardpotten (afb. 69).
Huis C, waarvan de fundering opgebouwd is uit moppenbrokken (secundair gebruikt materiaal?), moet in eerste aanleg ook al in de 15e eeuw gebouwd zijn. Een van de haardpotten uit de haard van dit huisje (haard 4) stamt uit de 15e eeuw; de andere twee zijn duidelijk uit een latere, 16e eeuwse fase.
Bovendien wijst de vondst van een munt uit 1455 in de fundering van het huis op een bouwtijd in de 2e helft van de 15e eeuw (zie voor de beschrijving van de munt verder op in dit artikel en afb. 81). Huis C en D zijn waarschijnlijk tegelijkertijd gebouwd, gezien hun gemeenschappelijke achtermuur. Misschien heeft zelfs nog een

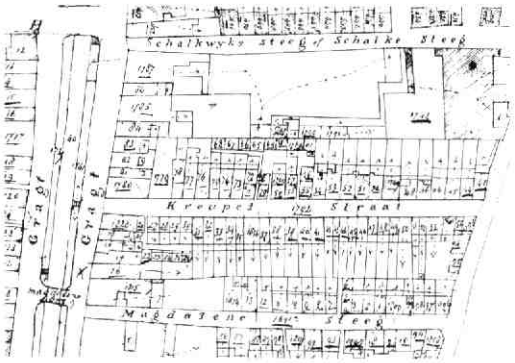

Afb. 71 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Detail van de kadastrale minuut. Ca. 1832.

derde huis, ten oosten van huis C deze achtermuur gedeeld. De diepte van beide huizen bedraagt ca. 7 m; de breedte is ca. 5 m. Ondanks het feit, dat de funderingsresten van huis E uit vrij grote moppen (29 x 14 x 6,5 cm) zijn opgebouwd en zelfs een deel van de fundering uit turfsteenbrokken bestaat, is dit huis niet middeleeuws. Zowel de haardpotten in de haard van dit huis (haard 5) als de vondsten die uit beerput AF te voorschijn kwamen (een put die half onder de fundering van het huis is aangelegd en duidelijk bij dit huis hoorde), geven een datering aan het eind van de 16e en begin van de 17e eeuw.
Huis F wijkt in aanleg af van de hiervoor besproken huisjes: de diepte bedraagt ca. 8,50 m en de breedte slechts ca. 4 m. Van huis F is slechts een deel van de oostelijke muur - met haard - teruggevonden. De haardpotten uit deze haard (haard 6) leveren eenzelfde datering op als die van het buurhuis (E).
Bij een bouwhistorische opname van een aantal pan-

Afb. 72 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Randfragment van een majolica bord. Valencia, eerste helft 15e eeuw. Foto's: P. C. von Hout. De versiering is in de kleuren blauw en goud(luster). a: bovenzijde. b: onderzijde.

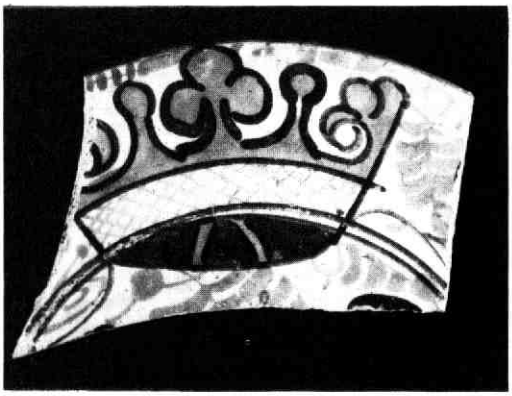

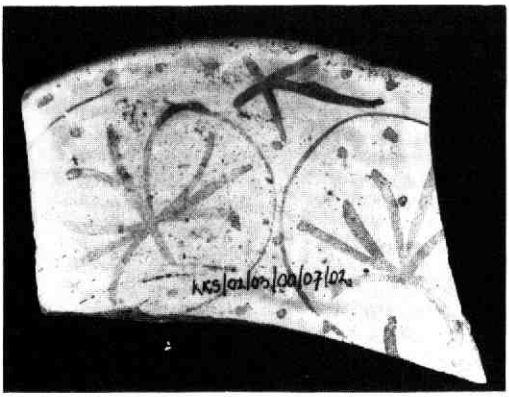

Afb. 73 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Vuurdover met ingelegde versiering van witbakkende klei, 15e eeuw. Foto: P. C. von Hout.

Afb. 75 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Fragment van een geijkte steengoed kan. Eerste helft 17e eeuw. Foto: P. C. von Hout. De in de hals ingeslagen tinnen pegel geeft de officieel vastgestelde inhoud aan. Inzet: detailopname van de tinnen pegel met de afbeelding van een lelie.

den in de Keukenstraat in 1982 (Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 62-63) is gebleken, dat ook aan de zuidzijde van de Keukenstraat huisjes hebben gestaan, die mogelijk uit de 15e eeuw stammen. Ook nr. 6 (noordzijde van de straat) is in oorsprong waarschijnlijk een middeleeuws huis, dat in later tijd (17e eeuw) verbouwd is.

Op de 16e-eeuwse vogelvlucht kaart van de stad Utrecht van Braun en Hogenberg (ca. 1570) zijn tussen de Keukenstraat en de Schalkwijkstraat twee diepe percelen te onderscheiden, georiënteerd op de Nieuwe Gracht en zich uitstrekkend tot aan de Stadsbuitengracht (afb. 70). Ook op de kadastrale minuut van ca. 1832 (afb. 71) zijn beide percelen nog te herkennen. Ondanks het feit dat er in twee en een halve eeuw veel is veranderd, tonen deze plattegronden een opvallend identiek verschijnsel, nl. een open terrein op het perceel langs de Schalkwijkstraat. Dit is de tuin, die behoorde bij het Leeuwenberggasthuis. Dit gasthuis voor pestlijders werd in 1564 gesticht achter op het perceel, waarop aan de Nieuwe Gracht sinds 1537 het St. Quintijnsgasthuis stond. Het middengedeelte van het perceel is tuin geweest tot halverwege de 19e eeuw. Het ontbreken van muurresten en beerputten op dit deel van het opgravingsterrein is vanuit deze kartografische gegevens dan ook goed te verklaren.

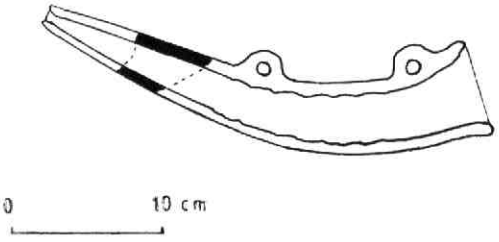

Afb. 74 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Reconstructie van een pijpaarden pelgrimshoorn. Tek. M. Smit. Het gevonden deel is zwart aangegeven.

De vondst van een grote waterput (met een doorsnede van ca. 3 m), waaruit materiaal uit de eerste helft van de 14e eeuw te voorschijn kwam, wijst er op, dat er ook vóór de stichting van het St. Quintijnsgasthuis in 1537, op dit perceel waarschijnlijk bewoning is geweest. De waterput reikte tot ver in het grondwater; door middel van een grondboring is de vulling, bestaande uit grijze kleibrokken, tot ca. 0,80 m - NAP vastgesteld. Aan het eind van de 14e eeuw is de waterput buiten gebruik geraakt. Verschillende kuilen, die door de dichtgegooide waterput zijn heengezet, bevatten aardewerkfragmenten uit de late 14e en vroege 15e eeuw. Men kan zich daarbij afvragen of ter plaatse een verandering in de bebouwing is opgetreden ten gevolge van het graven van de Nieuwe Gracht in 1393/1394. Uit één van die kuilen is een randfragment van een majolica-bord te voorschijn gekomen (afb. 72). Dit bord is hoogstwaarschijnlijk in Valencia (Spanje) ver-

Afb. 76 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Houten bord of telloor. Eind 16e/begin 17e eeuw. Foto: P. C. von Hout.

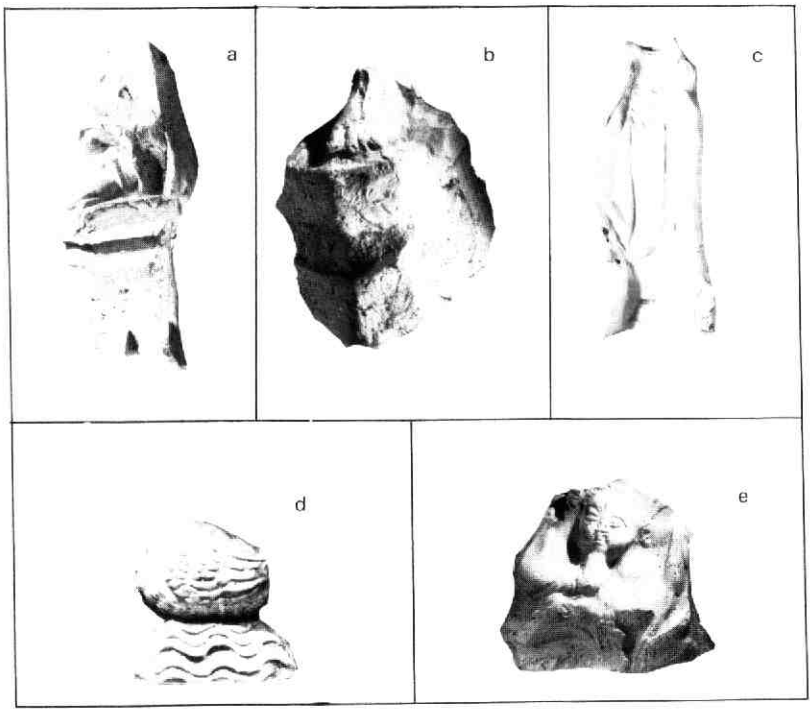

Afb. 77 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Enkele fragmenten van pijpaarden beeldjes en van een gietmal. 15e eeuw. Foto's: P. C. von Hout. a: een hand rustend op de rand van een preekstoel. b: een blote voet op een sokkel. c: gietmal voor de achterzijde van een vrouwlijke heilige (?). d: een eend (?) op het water. e: een baby die de fles krijgt (?).

vaardigd in de eerste helft van de 15e eeuw (Frothingham, afb. 68, 83, 84, 87, 100). De roodaardewerken vuurdover met witte slibversiering en glazuur (afb. 73) is uit dezelfde kuil afkomstig.

Bijzondere vondsten

Een opmerkelijke vondst is het fragment van een aardewerken pelgrimshoorn, vervaardigd in het Rijnland in de 15e eeuw (afb. 74). Dergelijke hoorns werden tijdens processies door pelgrims meegedragen (Renaud 1948, 146). Uit beerput AB, waarin dit fragment gevonden is, kwam, naast deze 15e eeuwse vondsten en een kamerpot uit dezelfde periode, alleen 17e eeuws materiaal te voorschijn.

Eveneens uit een beerput, put R, is een fragment van een 17e-eeuwse, geijkte kan afkomstig (afb. 75). De tinnen pegel geeft de inhoud van de kan aan. Het afmeten van de juiste hoeveelheid was belangrijk bij de verkoop van bepaalde vloeistoffen, aan huis of in de kroeg.

In de vochtige, zuurstofarme omstandigheden, die over het algemeen in beerputten heersen, blijven organische resten vaak goed bewaard. Het houten bord, ook wel telloor genaamd, uit put AF is dan ook in goede staat bewaard gebleven (afb. 76). Het bord dateert uit het eind van de 16e of het begin van de 17e eeuw.

In verschillende beerputten, maar ook tussen de funderingsresten van de huisjes zijn fragmenten van pijpaarden beeldjes gevonden (afb. 77). Pijpaarden beeldjes werden vooral in de 15e en 16e eeuw in grote hoeveel-

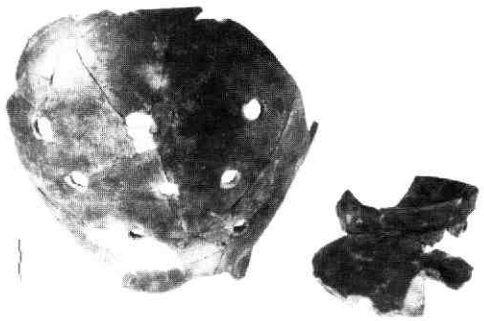

Afb. 78 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Kan van grijs aardewerk, waarin grote gaten zijn geboord 14e eeuw. Foto: P. C. von Hout.

Afb. 79 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. IJzeren hak. Foto: P. C. von Hout.

Afb. 80 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Stuk leisteen met ingekraste ,,tekst'' en ,,tekening''. Foto: P. C. von Hout. De betekenis van de letters en van de tekening is volkomen duister.

heden o.a. in Utrecht vervaardigd. Het is daarom niet vreemd, dat er bij opgravingen in de stad altijd wel (fragmenten van) pijpaarden beeldjes worden gevonden in samenhang met bewoningsresten uit de 15e en 16e eeuw. Minder vaak echter worden de mallen teruggevonden, waarin de beeldjes gegoten werden (zie Kroniek 1974-75, MBOU 1979-1, 29; Vrome Vondsten, 62-65).
Een bijzondere vondst is de grijsaardewerken kan, daterend uit het begin van de 15e eeuw, die na in gebruik te zijn geweest als voorraadkan, van grote gaten in de wand is voorzien (afb. 78). Naar de reden hiervan kunnen we alleen maar gissen. Misschien is de gatenkan als ,,leefnet'' gebruikt om er vissen tot de konsumptie in vers te houden? Uit de 19e eeuw zijn er gatenpotten bekend, die bestemd waren voor het kweken van tuinkruiden als bieslook en selderie (de Kleyn 1986, 161-162). De gatenkan heeft zeker niet als vuurpot dienst gedaan, een potje met gaten, waarin gloeiende kooltjes werden bewaard en/of vervoerd. Een zwarte aanslag van het gloeiende vuur, die dan zeker aan de binnenzijde waarneembaar had moeten zijn, ontbrak geheel en al.
Op afb. 79 is een ijzeren hak te zien. Dergelijke werktuigen werden gebruikt om de grond (op de akker of in de tuin) los te woelen. Dit exemplaar is gevonden in een grote afvalkuil, waaruit vondsten uit de 15e t/m de 17e eeuw te voorschijn kwamen. De hak stamt dus op z'n laatst uit de 17e eeuw, maar is mogelijk vroeger te dateren.
Een bijzonder intrigerende vondst is het stuk leisteen, waarop letters en een afbeelding zijn ingekrast (afb. 80). De betekenis ervan is nog niet ontcijferd. De datering van het stuk leisteen is niet bekend.

LIT: A. W. Frothingham, Lusterware of Spain. New York, 1951.
H. L. de Groot, Schoeiingen, scherven en schepen. Typescript, 1983.
J. de Kleyn, Volksaardewerk in Nederland sedert de late Middeleeuwen. Lochem, 1986.
N. van der Monde, Geschiedenis en oudheidkunige beschrijving van pleinen, etc van de stad Utrecht. Dl. I, 1844.
J. G. N. Renaud, Oud gebruiksaardewerk. Amsterdam, 1948.
Anka Voskuilen, Vrome Vondsten, Catalogus Centraal Museum Utrecht, 1985.
W. J. H. Willems, Archeologische Kroniek van Limburg over 1983.

M. Smit

De opgraving aan de Keukenstraat heeft een zeer zeldzaam zilveren muntje van de stad Bolsward aan het licht gebracht. Het geldstukje werd gevonden tussen de funderingsresten van huis B. Het is een zilveren plak (een zesde stuiver) van het jaar 1455 (afb. 81). Een tweede exemplaar, dat zich in het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en gesneden Stenen in 's-Gravenhage bevindt, is in zeer slechte staat. De verblijfplaats van het derde exemplaar, dat is afgebeeld in het standaardwerk van P.O. van der Chijs uit het midden van de vorige eeuw, is niet meer bekend; het is waarschijnlijk verloren gegaan. In 1981 heeft A. T. Puister alle bekende munten van de stad Bolsward opnieuw gepubliceerd (zie LIT).

Afb. 81 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Zilveren plak (1/6 stuiver) van de stad Bolsward, geslagen in 1455. Foto's: P. C. von Hout. a: voorzijde. b: keerzijde.

Beschrijving: Op de voorzijde een dubbelkoppige adelaar binnen een parelcirkel. Het omschrift is: o MONETA o DE o BOL(SW). Stempelfout: tussen DE en BOL 2 ringen door elkaar in plaats van 1 ring.
Op de keerzijde een gevoet kruis, het omschrift doorbrekend. In de kwadranten-binnen een parelcirkel - BOLS. Het omschrift is: ANO-DNI-MCC-CCLV.

LIT: P. O. van der Chijs, De munten van Friesland, Groningen en Drenthe (der Heeren van Koevorden), van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend. Uitgegeven door Teylers's Tweede Genootschap te Haarlem, bij de erven F. Bohn, 1855, (herdruk 1973 Holleman-Munten, Overdinkel).
A. T. Puister, Friese stedelijke munten. In: Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 68, 1981, 27-46.

R. de Zwarte

Botanisch onderzoek

Inleiding

Op het opgravingsterrein zijn tal van beerputten aangetroffen. De meeste waren echter van zeer recente datum. De oudste beerput (Put AE) werd, op grond van het in de put gevonden schervenmateriaal, gedateerd in de eerste helft van de 15e eeuw.

Wat belandde er zoal in een beerput? En, wat minstens zo belangrijk is, wat bleef erin bewaard? Naast b.v. aardewerk, afgetrapte schoenen en kapotte metalen en soms ook houten voorwerpen, bestaat een putinhoud hoofdzakelijk uit excrementen. In het algemeen blijven aardewerk, leer, metaal en hout goed bewaard in een put.

Ook zaden, vruchten en plantenresten zullen meestal goed geconserveerd zijn. Er zijn echter uitzonderingen. Bladgroenten, bol- en knolgewassen vergaan totaal in de put. Granen en peulvruchten worden slechts gevonden indien ze gemineraliseerd of verkoold zijn.

Het aantal zaden van een plant dat in een monster gevonden wordt, zegt weinig over de gebruikshoeveelheid van die plant. Niet iedere vrucht brengt immers evenveel zaad voort. In een kers zit één pit terwijl een vijg er honderden bevat. Het voorkomen of juist niet aanwezig zijn van een plant zegt vaak veel meer. Van de inhoud van de put AE is een groot monster genomen en onderzocht in het kader van een botanisch onderzoek van 15e-eeuwse beerputten in Utrecht. Van het monster werd 2,5 liter gezeefd over een zeef met een maaswijdte van 2 mm. en 0,5 liter van het monster werd gezeefd over zeven met maaswijdten van 1, 0,5 en 0,25 mm.

Na het uitzoeken en de determinatie van de zaden en pitten zijn de aantallen van de aangetroffen soorten terug gerekend naar een liter beermonster. De aangetroffen soorten en aantallen zijn weergegeven in de tabel van afb. 82

Gebruik en toepassing van de aangetroffen plantensoorten

In en rond Utrecht werd in de 15e eeuw al volop fruit geteeld. (Zie ook Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9. 111-113).

Kersen, appels, peren en walnoten zullen dan ook voor het grootste gedeelte uit de directe omgeving afkomstig geweest zijn. Ze zullen vers van de boom gegeten zijn of verwerkt zijn tot jam of compote.

Druiven en vijgen komen oorspronkelijk uit het Middellandse zeegebied. Bij import van beiden zal transport ongetwijfeld in gedroogde toestand gebeurd zijn, wat voor de druiven betekent in vorm van rozijnen. Bekend is evenwel dat er in de Middeleeuwen ook in Nederland vijgen en druiven groeiden.

Boekweit is te verwerken tot brood of pap, hetzelfde geldt voor tarwe.

Soorten	Aantallen
Cultuurgewassen:	
Prunus cerasus (zure kers)	1
Vitis vinifera (druif)	7
Malus domestica (appel)	4
Pyrus communis (peer)	2
Malus/Pyrus (appel of peer)	4
Juglans regia (walnoot)	enkele fragm.
Fagopyrum esculentum (boekweit)	enkele fragm.
Cannabis sativa (hennep)	zeer veel fragm.
Ficus carica (vijg)	160
Brassica nigra (zwarte mosterd)	16
Triticum spec. (tarwe)	een verkoold fragm.
Akkeronkruiden:	
Agrostemma githago (bolderik)	veel fragm.
Centaurea cyanus (korenbloem)	22
Scleranthus annuus (eenjarig hardbloem)	8
Sinapis arvensis (herik)	44
Polygonum lapathifolium (duizendknoop)	189
Polygonum persicaria (perzikkruid)	46
Polygonum aviculare (varkensgras)	21
Polygonum convolvulus (zwaluwtong)	4
Rumex acetosella (schapezuring)	92
Chenopodium glaucum/rubrum (zeegroene of rode ganzevoet)	20
Chenopodium album (melganzevoet)	8
Papaver rhoeas (gewone klaproos)	16
Galeopsis segetum (bleekgele hennepnetel)	4
Stellaria media (vogelmuur)	8
Sonchus oleraceus (gewone melkdistel)	4
Ranunculus arvensis (akkerboterbloem)	1
Overigen:	
Verbena officinalis (ijzerhard)	16
Bidens tripartitus (driedelig tandzaad)	1
Myrica gale (gagel)	8
Ranunculus flamula (egelboterbloem)	3
Chenopodium bonus-henricus (brave hendrik)	4
Chenopodium vulvaria (stinkende ganzevoet)	52
Rumex conglomeratus (kluwenzuring)	1
Stellaria alsine (moerasmuur)	8
Stellaria palustris (zeegroene muur)	8
Stellaria holostea (grootbloemige muur)	8
Cerastium glomeratum (kluwenhoornbloem)	4
Stachys sylvatica (bosandoorn)	8
Alliaria petiolata (look-zonder-look)	een fragm.
Chrysanthemum leucanthemum (margriet)	1
Echinochloa crus-galli (hanepoot)	8
Senecio spec. (kruiskruid)	8
Atriplex spec. (melde)	enkele fragm.
Carex spec. (zegge)	9
Spagnum spec. (veenmos)	enkele fragm.

Opm.: Zemelen en de zaden van bolderik, korenbloem en hennep zijn voornamelijk in fragmenten aangetroffen. Op grond hiervan is het erg moeilijk een schatting te geven van hun grote aantal.

Afb. 82 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Soorten en aantallen van pitten en zaden aanwezig in één liter beermonster afkomstig uit put AE. Determinatie M. A. G. Sengers.

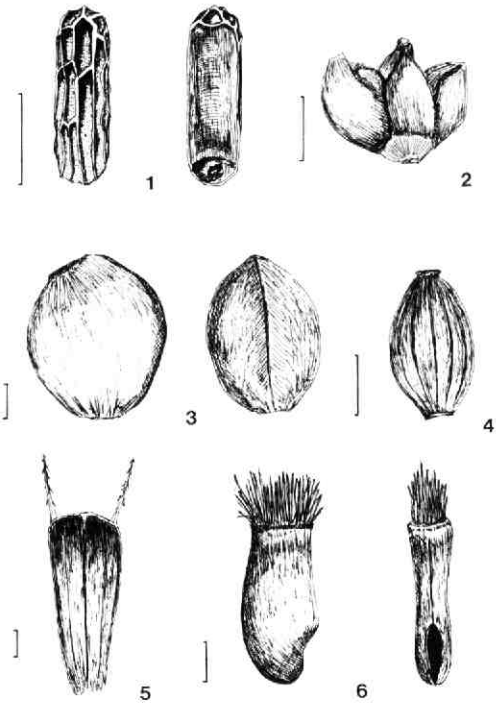

Afb. 83 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Pitten en zaden uit put AE. Tek. M. A. G. Sengers. 1: Verbena officinalis L. 2: Myrica gale L. 3: Cannabis sativa L. 4: Sonchus oleraceus L. 5: Bidens tripartitus L. 6: Centaurea cyanus L. Elk streepje stelt één millimeter voor.

De aanwezigheid van een grote hoeveelheid kapotte hennepzaden (afb. 83, 3) duidt erop dat ze vermalen zijn om er olie uit te winnen; daarnaast dienden de vezels van de planten voor het vervaardigen van touw en textiel.
Zwarte mosterd en herik vormen de ingrediënten voor de, in de Middeleeuwen veel gebruikte, mosterd.
Van zuivering van graan en zaaigoed was in de Middeleeuwen nog geen sprake. Hierdoor groeide er tussen het graan op de akkers nogal wat onkruiden die tijdens het oogsten ongewild werden meeverzameld. Een goed voorbeeld hiervan zijn bolderik en korenbloem (afb. 83, 6). Beide zullen met het graan zijn geoogst en meegemalen en zo in het voedsel terecht zijn gekomen.
IJzerhard (afb. 83, 1) werd voor medicinale doeleinden gebruikt, voor het stelpen van bloedingen en ook ter vergemakkelijking van geboorten. De plant diende zelfs als afweermiddel tegen hekserij en boze geesten.
Gagel (afb. 83, 2) kende vele toepassingsmogelijkheden. Zo werd de schors van deze struik gebruikt voor het looien van huiden en vonden de gedroogde vruchten toepassing als keukenkruid. Daarnaast werd van de bladeren een aftreksel gemaakt dat werkte als een insecticide; van dit gebruik zijn de andere namen waaronder gagel ook bekend is afgeleid namelijk: ,,Luiskruid'' of ,,Vlooienkruid''.
Naast de gebruiksplanten zitten er in het monster ook zaden en pitten waaraan geen duidelijke functie of gebruik toegekend kan worden. Voor het merendeel betreft het hier zaden en pitten die waarschijnlijk, met het afval, per ongeluk in de beerput zijn beland. Daarnaast is het ook goed mogelijk dat het hier bepaalde planten betreft, waarvan het gebruik in het 15e eeuwse huishouden nu niet meer bekend is.
Voortgezet ondezoek naar het voorkomen en de toepassing van planten en hun zaden in Utrecht is noodzakelijk om op deze en andere vragen wellicht een antwoord te kunnen vinden.

M. A. G. Sengers

15. Kromme Nieuwe Gracht 2

Een heel klein huis, maar wel een met drie etages, een zolder en een kelder, stond op de hoek van Kromme Nieuwe Gracht en Drift, tot het in ca. 1940 werd afgebroken in verband met een straatverbreding die niet doorging (afb. 84).
Toen in verband met een onderhoudsbeurt het muurwerk aldaar ontpleisterd werd, kon uit de ter plaatse zichbare bouwsporen de opzet van dit huis worden afgeleid (afb. 85). Blijkens een archiefstudie van drs M. W. J. de Bruijn werd ter plaatse van twee grote erven van St. Jan in 1393 van stadswege de Drift gegraven en de naast gelegen straat aangelegd.
De resterende grondstrook langs de straat werd in 10 percelen aan particulieren uitgegeven met de verplichting daarop binnen een jaar een huis te bouwen, en met het recht een kelder onder de straat te maken. Kromme Nieuwe Gracht 2 was het 10e huis van deze reeks, en het enige dat tot het eind toe zijn oorspronkelijke (opvallend kleine) oppervlak heeft behouden.
Alle andere panden zijn later in de breedte en/of in de diepte (ten koste van het achterliggende perceel) uitgebreid. Hoewel het dus een voorganger uit 1393 heeft gehad, bleek het in de 17e eeuw compleet nieuw opgebouwd te zijn. Zelfs in de ,,beide achtermuren'' was

Afb. 84 Kromme Nieuwe Gracht 2. Foto van het huis in 1932, vóór de sloop. GAU TA, KNG 2).

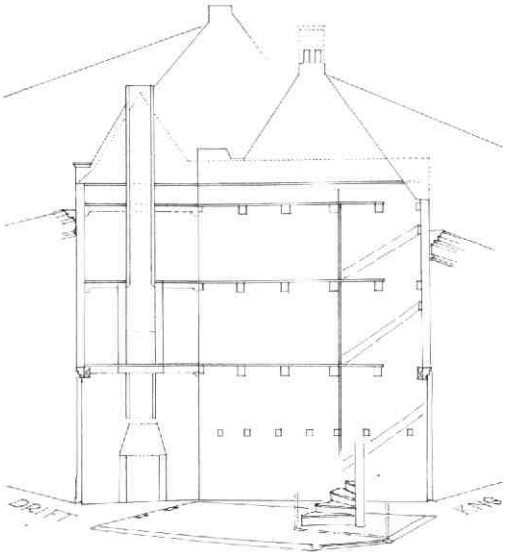

Afb. 85 Kromme Nieuwe Gracht 2. Bouwsporen in de beide ,,achtermuren'' van het huis, alsmede schematische reconstructie van de plattegrond. Tek. A. F. E. Kipp. Voor de duidelijkheid zijn de muren naar links en naar rechts ,,uitgeklapt''.

geen middeleeuws werk meer te bespeuren. Aangezien deze beide nog bestaande muren gemeenschappelijk waren met resp. Drift 1 en Kromme Nieuwe Gracht 4, moet van deze buurpanden op zijn minst het gedeelte aan de straatzijde ook in de 17e eeuw geheel zijn vernieuwd. (Drift 1 heeft een veel ouder achterhuis).
Het hoekhuis had een onregelmatige plattegrond van 5 x 3 m. De voordeur bevond zich op de hoek aan de zijde van de Kromme Nieuwe Gracht, evenals de tot de zolder doorlopende spiltrap. De indeling bestond al-

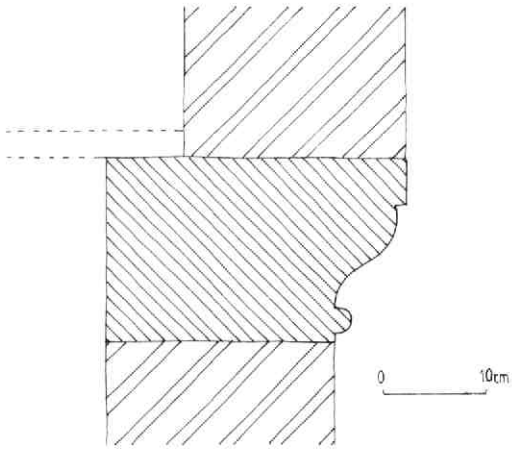

Afb. 86 Kromme Nieuwe Gracht 2. Profiel van het zandstenen puibalkblok. Tek. A. F. E. Kipp.

leen uit houten wanden, waarmee de trapkoker van de kamers was afgescheiden. De enkelvoudige balklagen lagen loodrecht op de gevel aan de Drift. De stookplaatsen zaten oorspronkelijk in de as van de achtermuur (gemeen met Drift 1) en wel op de beganegrond en op de verdieping (afb. 85).
Het huis was onderkelderd, maar nadere gegevens daarover ontbreken. De voor- en zijgevel waren met een overkraging, maar in tegenstelling tot de beide aangrenzende panden niet op vlucht gebouwd. Zij rustten beide over de volle breedte op een geprofileerde puibalk, waarvan het zandstenen eindblok tot aan de huidige pleisterbeurt zijn profiel nog in het openbaar vertoonde (afb. 86).

LIT, M. W. J. de Bruijn. De aanleg van de Drift. De Trechter, 1985-3, 17-22.

16. Kromme Nieuwe Gracht 25-31

Dit complex van de Rijksuniversiteit - met een gevelfront aan de gracht van ca 60 m lengte en een bebouwde oppervlakte van ca 700 m² - is gelegen binnen de vroegere immuniteit van St. Pieter. De nrs. 25-29 behoorden oorspronkelijk tot hetzelfde claustrale perceel, nr. 31 behoorde bij een volgend perceel: het claustrale huis daarvan maakte onderdeel uit van nr. 33 (afb. 87). Door de gelukkig niet al

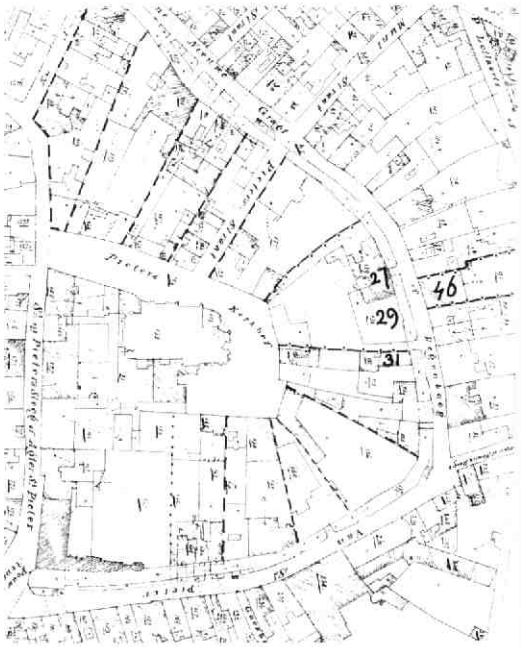

Afb. 87 Kromme Nieuwe Gracht 25-31. Situering van de claustrale percelen. Naar de kadastrale minuut van 1832. Het perceel van Kromme Nieuwe Gracht 46 is ook aangegeven.

te ingrijpende verbouwing bleven de onderzoeksresultaten soms fragmentarisch. Deze resultaten konden echter wel getoetst worden aan archivalische informatie, waarover met betrekking tot nr. 29 in 1977 al een publikatie door J. W. C. van Schaik verscheen.

De oudste kern van nrs. 25-29 wordt gevormd door een langwerpig gebouw, 13,5 m van de gracht af gelegen en daaraan evenwijdig en met de voorgevel (west) naar de Pieterskerk gericht (afb. 88). Dit gebouw - ca 20 x 7 m - is door een zware dwarsmuur in twee ongelijke delen verdeeld.
Het metselwerk van de halve meter dikke muren is tijdens het onderzoek slechts op enkele plaatsen in het zicht geweest, zodat er niets te zeggen valt over de oorspronkelijke vensterindeling; evenmin bestaat er duidelijkheid over de vroegere hoogte. Er zijn moppen gebruikt van 30 x 14 x 6,5 cm (10 lagen = 81 cm). Precies in de as van de oostgevel bevindt zich een oorspronkelijke ingang - dichtgemetseld in 1947 - met nog een trachieten blok van de klinksluiting. Het gebruik van trachiet, in combinatie met het metselwerk, zou op een bouwtijd van rond 1400 kunnen wijzen.
Op de begane grond is alleen van het kleinere, noordelijke deel een 17e-eeuwse moer- en kinderbinten balklaag in het zicht gekomen (3 balkvakken).
Op de verdieping bestaan de balklagen van beide delen eveneens uit 17e-eeuwse moer- en kinderbintenlagen en ook de kap is toen getimmerd: er is dus in die tijd zeer ingrijpend verbouwd. Beide delen hebben stookplaatsen op de begane grond en op de verdieping tegen de noordwanden gehad; die van het grote bouwdeel bevond zich evenwel oorspronkelijk vermoedelijk aan de zuidzijde. Alleen het noordelijke deel is onderkelderd, mogelijk pas in de 17e eeuw. Deze kelder is na 1800 gewijzigd voor wijnopslag.
Aan de zuidzijde bevindt zich een apart bouwdeel, dat iets dieper is en dat op de begane grond een samengestelde balklaag heeft met eiken moerbalken, die dwars op de balkrichting van het hoofdhuis liggen. Er is één sleutelstuk voor een strijkbalk overgebleven - het enige uit het hele complex - en dit dateert van omstreeks 1500. Vermoedelijk is dit een aanbouw van één laag geweest. In de 17e eeuw is dit deel verhoogd met een verdieping - waarschijnlijk in dezelfde richting gelegd als die van het hoofdhuis - en met een kap, die ononderbroken overgaat in de gelijktijdig geconstrueerde kap van het hoofdhuis. Beide kopgevels zijn tuitgevels met zoldervensters ter weerszijden van een schoorsteen. De samengestelde spanten met een nokstijl zijn met beitel en guts genummerd.
De bovengenoemde verbouwing vond waarschijnlijk plaats tussen 1626 en 1635, toen Jonker Walraven van Arkel eigenaar was. Behalve vanaf het Pieterskerkhof was het huis toegankelijk via een brug en een poort over de Kromme Nieuwe Gracht, die langs de scheidingsmuur met nr. 31 lagen (afb. 89).
De volgende bezitter - Antonis Carel Parmentier, heer van Heeswijk - voegde twee vleugels toe: één langs de gracht en één, haaks daarop, naar het bestaande

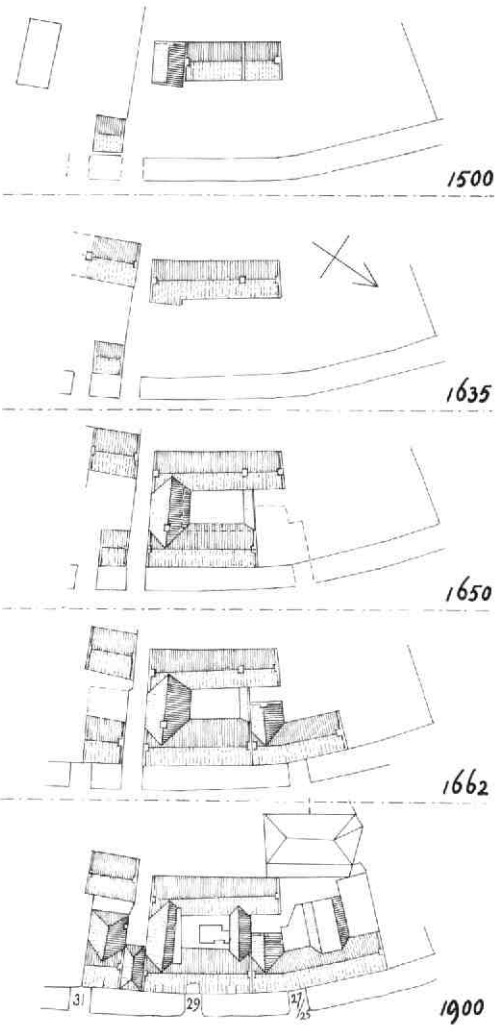

Afb. 88 Kromme Nieuwe Gracht 25-31. De ontwikkeling van het complex van de middeleeuwen tot de 18e eeuw. Tek. B. J. M. Klück.

huis. De toegang bleef evenwel via een brug naast de grachtvleugel.
Voor de datering van deze nieuwbouw kan een verzoek uit 1651 aan de stad Amersfoort dienen met betrekking tot het aanbrengen van een glas met de wapens van Amersfoort, ter gelegenheid van het „vertimmeren" van het huis. Dergelijke verzoeken gingen ook uit naar de Utrechtse kapittels: deze sierbeglazing zal bedoeld zijn geweest voor de grachtgevel van 7 traveeën.
In deze nieuwe vleugels zitten aan de zuid- en noordgevel sierankers; aan de grachtgevel zijn ankers onzichtbaar door later pleisterwerk. De grachtvleugel werd met drie kruisgewelven onderkelderd. (afb. 90). Een smal keldertje tussen twee kruisgewelven sloot misschien aan op een toegang vanaf het water. De

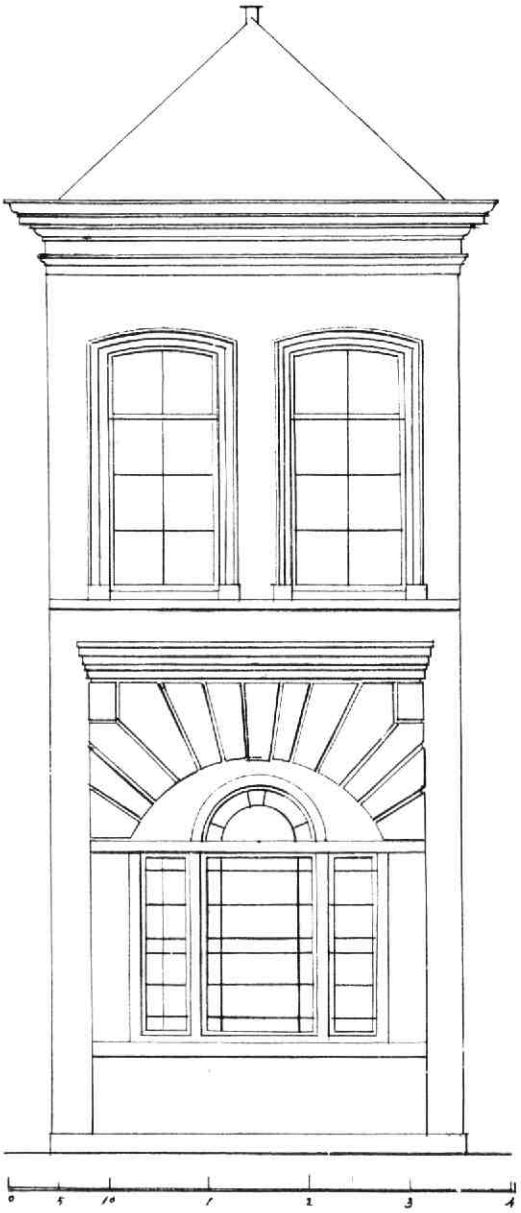

Afb. 89 Kromme Nieuwe Gracht 25-31. Ontwerp uit 1859 voor een bebouwing van de oorspronkelijke toegang, waarin de 17e-eeuwse poort is behouden (anders uitgevoerd). GAU, Collectie Bouwtekeningen.

noordelijke kelder wordt door een gang verbonden met de kelder onder de westvleugel.
Vanaf de noordgevel loopt een muur naar het oude huis, waardoor een omsloten binnenplaats ontstond. Langs drie en mogelijk langs alle vier zijden hiervan liep een overdekte gang, waardoor de verschillende ruimten op de begane grond - en vermoedelijk ook die op de verdieping - met elkaar verbonden waren (afb. 88). Waarschijnlijk bevond de trap zich op de kruising van de zuidelijke en de oostelijke arm van deze gang. Balklagen (moer- en kinderbinten) zijn tijdens de verbouwing alleen in het zicht gekomen bij het bouwdeel tussen gracht- en tuinvleugel. De moerbalken - en daarmee ook de kap - liepen door over de gang. De kap is opgebouwd uit zes samengestelde spanten (met geschoorde nokstijl) langs de gracht en drie gelijke spanten voor de kap van het tussenstuk die aangesloten werd op de kap van de tuinvleugel. Zij zijn met een beitel genummerd. Het westelijke dakvlak van de grachtvleugel liep door over de gang, wat nu nog slechts ten dele het geval is.
Een fraaie grijs-marmeren schoorsteenmantel met getordeerde zuilen en pilasters - later overgebracht naar het Centraal Museum - stamt uit deze periode.
Uit archivalische gegevens blijkt dat intussen een reeds bestaande stalruimte bij de poort aan het Pieterskerkhof flink werd uitgebreid. Dit later weer verbouwde en uitgebreide deel is buiten het onderzoek gebleven.

Het noordoostelijke deel van het claustrale perceel - met een pad naar het Pieterskerkhof - werd reeds in de 17e eeuw verkocht. In het derde kwart van de 17e eeuw is bebouwing verrezen tegen de noordmuur van het huis van Parmentier, evenwel zonder verbinding daarmee (afb. 88). Voordien moet er tegen de noordmuur een lage aanbouw gestaan hebben; daar op wijst een strook lood in de muur op de verdiepingshoogte, waaronder géén en waarboven wèl gladgestreken voegen aanwezig zijn. Het is een samengesteld, onderkelderd huis met een verdieping. Het twee traveeën brede voorhuis met de gevel aan de gracht heeft een nokrichting evenwijdig daaraan; het achterhuis heeft de kap haaks daarop.
De toegang tot het huis was en is via de ernaast gelegen brug. Het achterhuis had vensters in de noordgevel en stond dus vrij, terwijl tegen de noordgevel van het voorhuis een aanbouw was met de ingang en de trap. Het hele huis is onderkelderd, vóór met een kruisgewelf, achter met een tongewelf; in het verlengde van de brug bevindt zich een kelder met trog-

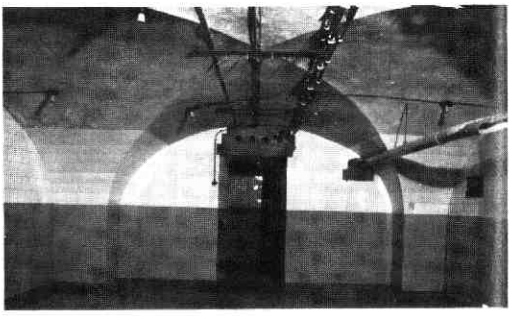

Afb. 90 Kromme Nieuwe Gracht 25-31. Een van de drie kruisgewelven van de vleugel aan de gracht (ca. 1650).

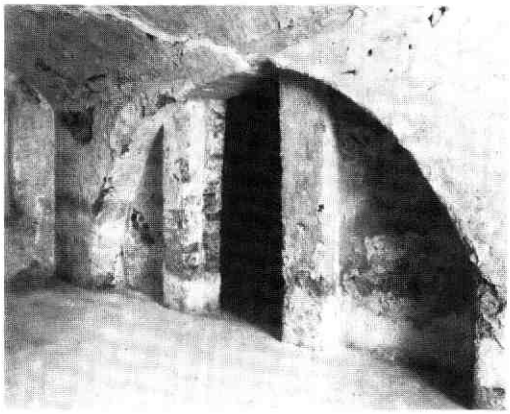

Afb. 91 Kromme Nieuwe Gracht 25-31. De middeleeuwse kelder van nr. 31 met de scheiding onder de gordelboog.

gewelven op een dubbele gordelboog. Vandaaruit gaat een gang langs het achterhuis die met een (dichtgemetseld) keldervenster en een naar het noorden uitkomende trap eindigt. Tussen de trap en het keldertje zat een beerput. De kap heeft een vliering, de zolder is een ongedeelde ruimte.

De vleugel die hierop aan de noordzijde aansluit (nu nr. 25) - eveneens van twee lagen en onderkelderd - is gelijktijdig of zeer kort daarop gebouwd; de spantconstructie en de krulankers in de voorgevel van beide delen zijn gelijk. Het verschil zit hem in de kelder; deze had een (inmiddels verdwenen) balklaag, waartussen waarschijnlijk troggewelfjes gemetseld waren. Door middel van twee brede korfboogvormige openingen is deze kelder verbonden met die achter de brug.
De teruggevonden vensterbogen in het achterhuis van nr. 27 laten de mogelijkheid open dat er van het begin af een kap als de huidige in noordelijke richting aansloot. De muur die een scheiding vormt met de zolder van nr. 25 is onder het dakvlak afgehakt en kan tijdelijk eindgevel zijn geweest. Het 17e-eeuwse deel van nr. 26 is drie balkvakken breed en heeft stookplaatsen tegen de (grotendeels verdwenen) noordgevel gehad. De verdieping en zolder waren bereikbaar via de tussenbouw. In de middelste travee komt een rookkanaal uit de kelder omhoog, wat op een keukenfunctie van de kelder wijst.

Ook op het perceel aan de zuidzijde van het bezit van Parmentier - waarvan het huidige nr. 31 deel uitmaakte - vinden in de 17e eeuw vergelijkbare bouwactiviteiten plaats (afb. 88). Deze kunnen niet los gezien worden van de geschiedenis van het buiten het universitaire complex vallende nr. 33, waar eveneens - in het kader van een ingrijpende restauratie - bouwhistorisch onderzoek werd verricht, dat in het begin van 1986 werd afgesloten.
De oudste bebouwing - uit de eerste helft van de 15e eeuw - op het perceel van nr. 31 is een klein, vermoedelijk éénlaags huis van twee traveeën breed aan de gracht geweest; alleen de kelder is er nog van overgebleven. Deze wordt door een zware gordelboog haaks op de gracht in tweeën gedeeld (afb. 91). Beide delen hebben een troggewelf. De boogopening is vanouds dichtgemetseld geweest op een doorgang tussen twee muurpijlers na. Daarmee was de ruimte verdeeld in een linker helft - die met een deur vanaf de gracht toegankelijk is en die achterin een trap heeft die buiten uitkwam - en een rechter helft met een venstertje dat af te sluiten was. Deze helft diende waarschijnlijk om over de gracht aangevoerde goederen op te slaan. Het enige dat van het bovengrondse deel rest, zijn een hergebruikte eiken moerbalk en een hergebruikt eiken spantjuk in de huidige kap.
Tweede in ouderdom is een verder naar achteren gelegen, dwarsgeplaatst huis van één laag (ca 1620), dat gebouwd werd als deel van een zijvleugel van het claustrale huis ter plaatse van nr. 33. Na het zelfstandig worden van nr. 31 is het met een verdieping verhoogd. Omstreeks 1935 is dit huis gesloopt, tegelijk met een 17e-eeuws achterhuis van het huidige deel aan de gracht.
Het voorhuis - met boven en onder de vensters nog de oorspronkelijke, geprofileerde zandstenen lijsten - werd op de middeleeuwse kelder gebouwd met het voorhuis van nr. 31. De bouwdatum 1662 kwam letterlijk aan het licht toen - tijdens het fotograferen van de zolder - de lichtbundel van de halogeenlamp langs een inscriptie in het pleisterwerk van de noordmuur streek (afb. 92). Deze had tot vrij recent verborgen gezeten achter een trap naar de vliering.

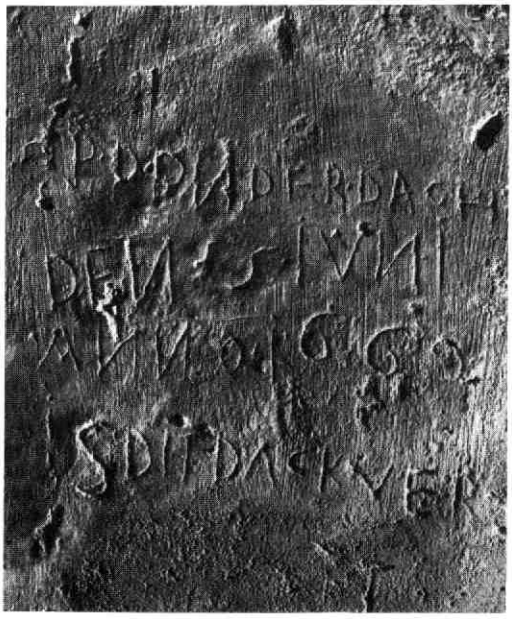

Afb. 92 Kromme Nieuwe Gracht 25-31. Inscriptie in de (toen nog natte) specie op de zolder van nr. 31. OP DONDERDACH DEN 15 IVNI ANNO 1662 IS DIT DACK VER . . .

Afb. 93 Kromme Nieuwe Gracht 25-31. Detail van de kast uit ca. 1700 in nr. 31.

Een glimp van de luxe van het vroegere woonhuis wordt verschaft door een bewaard gebleven kast uit ca. 1700 met uitbundig snijwerk (afb. 93). Uit dezelfde periode is tussen de moerbalken op de verdieping een reep fraai linnen behang met fluwelen motieven aangetroffen.
Ook hier zijn - zoals in het gehele complex - de schoorstenen weggebroken, een bekend verschijnsel wanneer kantoren zich in de woonpanden vestigen. Onafwendbaar komt dan het moment dat de nieuwe functie ten koste gaat van het oude interieur. Nog niet zo lang geleden betekende dit bij een bepaalde groei uiteindelijk sloop, en nieuwbouw op een grotere schaal. Tegenwoordig wordt die nieuwbouw gelukkig meestal elders gerealiseerd en kan het oude complex met een nieuwe (meer bescheiden) functie zijn plaats in de gegroeide structuur behouden.

De 18e eeuw bracht voor nr. 29 geen wijziging van de bouwmassa. Naast het toevoegen van een balkon aan de grachtzijde zijn er allerlei interieurwijzigingen geweest, waarvan we alleen iets weten via een verkoop-beschrijving uit 1801 en een huurovereenkomst uit 1830. Daarin worden o.a. genoemd: een fraaie gesneden trap en drie penanttafels met vergulde poten en marmeren bladen, benevens bijbehorende spiegels en schoorsteenspiegels. De genoemde trap heeft waarschijnlijk gestaan - tot ver in de 19e eeuw - in het trappenhuis dat van het noordelijke deel van de tuinvleugel was afgesplitst. De penanttafels en spiegels waren vermoedelijk te vinden in de tot salon ingerichte ruimte op de begane grond van het vroegere claustrale huis. De stallen waren berekend op het herbergen van liefst 20 paarden.
In de vroege 18e eeuw werd nr. 25 langs de gracht uitgebreid (afb. 88). De kelder van dit deel heeft een enkelvoudige balklaag, evenals de begane grond en de verdieping. Door het wegbreken van de 17e-eeuwse noordgevel werd de nieuwe zolder één geheel met de oude. De achtergevel had - evenals de voorgevel - twee vensters op de verdieping.
In 1834 werd nr. 29 verkocht aan Daniel Schas, die vóór het midden van het huis een breed uitwaaierende, nieuwe brug liet aanleggen, waarbij de oude werd afgebroken.
Het was echter de volgende eigenaar - James Venning, lector in de Engelse taal aan de Utrechtse Hoge-

Afb. 94 Kromme Nieuwe Gracht 25-31. Vooroorlogse foto van de nrs. 29, 31, enz. Foto: Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank.

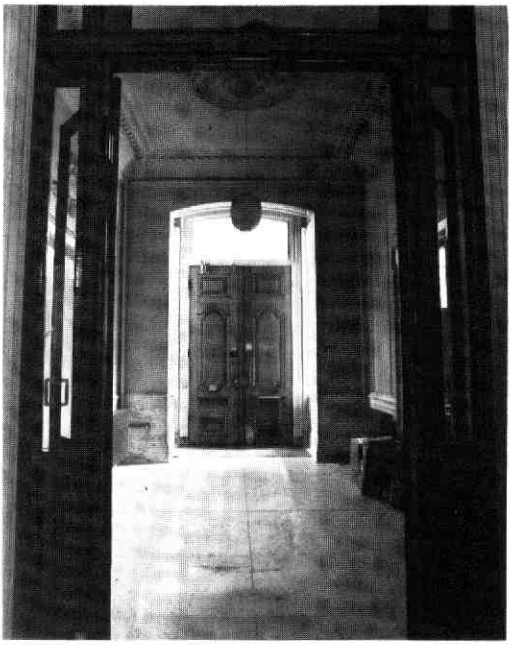

Afb. 95 Kromme Nieuwe Gracht 25-31. De hal van nr. 29 met de grote, tweezijdig symmetrische marmerplaten.

school - die na aankoop in 1854 tot een grote verbouwing overging. De gevel kreeg daarbij zijn huidige gepleisterde uiterlijk met de fraaie uitgebouwde hardstenen ingangspartij met balkon (afb. 94). Het hekwerk daarvan heeft vaasvormige balusters van zink. Een dakkapel met halfrond bovenlicht vormt de indrukwekkende bekroning. Achter de voordeur werd een ruime vestibule gemaakt met een rijk stucplafond en een marmeren lambrizering langs een prachtig geaderde marmeren vloer (afb. 95). Die vloer bestaat uit vier grote platen, uit hetzelfde marmerblok gezaagd en in een gespiegeld patroon gelegd. Ook de aangrenzende hal - waarvan de pilastergeleding van de wanden in de gang doorloopt - heeft een dergelijke vloer. Aansluitend op de langwerpige hal is een trappenhuis met een monumentale trap. Ten behoeve daarvan werd het tussenlid - tussen tuin- en grachtvleugel - met de aangrenzende 17e-eeuwse gang sterk veranderd. De binnenplaats werd bijna geheel dichtgebouwd.
Ook bij nrs. 25/27 zijn er in de 19e eeuw wijzigingen aangebracht; eerst werd een achterhuis toegevoegd - ca 1850 - en ongeveer 25 jaar later vond vergroting naar het noorden plaats met twee tuinkamers op de begane grond.
Een laatste toevoeging vormde aan het einde van de eeuw een gymnastiekzaal achter nr. 25 (behorend bij nr. 29); in het complex was een privé-school ondergebracht. Op deze plaats stond al eerder een gebouw, waarvan de ouderdom niet valt te achterhalen; de overigens onnauwkeurige kaart van Braun en Hogenbergh uit ca 1570 beeldt hier inderdaad een huis af.

Uiteindelijk blijven de hal en het trappenhuis het meest gaaf bewaard als tijdens het gebruik door de Centrale Coöperatieve Raiffeisenbank en daarna door de Rijksuniversiteit de verschillende ruimten steeds meer ,,aangepast'' worden.

LIT: J. W. C. van Schaik, Kromme Nieuwe Gracht 29 en zijn bewoners. Utrecht 1977.

17. Kromme Nieuwe Gracht 43

Sommige projecten zien kans verrassingen tot het laatste moment te bewaren. Zo kwam bij Kromme Nieuwe Gracht 43 vlak voor de oplevering onverwacht een groot deel van de originele 18e-eeuwse sierbestrating langs de achtergevel aan het licht (afb. 96). Deze stamt uit de tijd van de grote verbouwing van het claustrale huis in het eerste kwart van de 18e eeuw. (zie Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 109-114). In de loop van de 19e eeuw werd blijkbaar het tuinpeil

Afb. 96 Kromme Nieuwe Gracht 43. Foto van de aangetroffen, vroeg 18e-eeuwse sierbestrating achter de achtergevel van het huis.

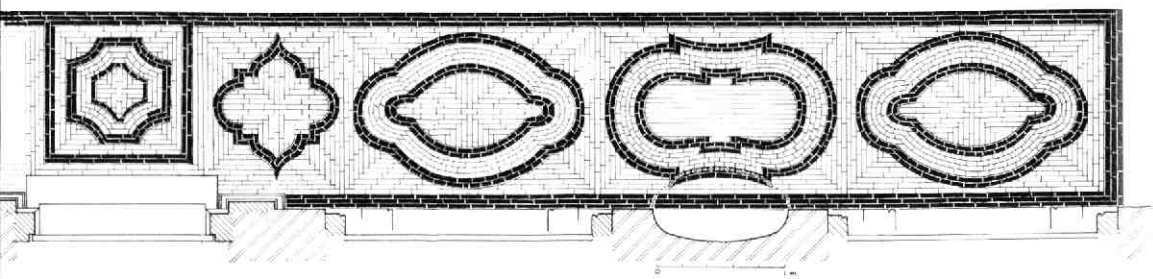

Afb. 97 Kromme Nieuwe Gracht 43. Reconstructietekening van de sierbestrating achter de achtergevel. Tek. A. F. E. Kipp.

aan de kant van het huis ongeveer een halve meter verhoogd, waardoor niet alleen het straatje langs het huis maar ook de traptreden bij de achterdeur en de bijbehorende voetblokken van de flankerende pilasters onder de grond verdwenen. Tevens werden de keldervensters voor de helft achter hardstenen platen verstopt. Bij de afwerking van de achtergevel kon op het laatste moment gelukkig nog worden besloten met bescheiden middelen de oude situatie met de sierbestrating langs de gevel te herstellen.
Voor zover het niet was verstoord bij de aanleg van een riolering bleek het straatje zeer gaaf bewaard te zijn, zodat de oorspronkelijke opzet geheel te reconstrueren was (afb. 97). Het bestaat in principe uit zeven vakken met zorgvuldig in verband gelegde gele ijsselsteentjes. In ieder vak was een sierlijk patroon opgenomen met convexe en concave vormen in paarse drielingen. Om vloeiende lijnen te krijgen waren de stenen waar nodig in model geslepen, zowel voor rondingen als voor de in elkaar getande hoeken (afb. 98). Het geheel was gemetseld met uiterst dunne witte voegen. Het straatje sloot aan op de hardstenen onderdorpels van de keldervensters, en liep enigszins af naar een molgoot van paarse drielingen aan de tuinzijde, waarnaast de fundering werd teruggevonden van een keermuurtje dat de overgang naar het hogere tuinniveau moest overbruggen.

A. F. E. Kipp

Afb. 98 Kromme Nieuwe Gracht 43. Detail van de sierbestrating. Tek. A. F. E. Kipp.

18. Kromme Nieuwe Gracht 46

In de buitenbocht van de Kromme Nieuwe Gracht ligt een aantal, meest 17e-eeuwse huizen op percelen die - behoudens wat ondergeschikte wijzigingen - nog het middeleeuwse verkavelingspatroon tonen (afb. 87). Daar hoorde in oorsprong ook middeleeuwse bebouwing bij. Aan de grachtzijde is hiervan nog een glimp waar te nemen in de vorm van een laatmiddeleeuws poortje tussen nrs. 36 en 38, geflankeerd door een majestueuze oude blauwe regen.
Ook bij nr. 46 konden resten van een middeleeuwse voorganger worden waargenomen, die in de 17e-eeuwse bebouwing zijn opgenomen. De huidige bouwmassa bestaat uit twee dwarshuizen en een tussenlid over de halve breedte. Het achterste huis staat haaks op de perceelsgrenzen, het voorste wat scheef in verband met het grachtverloop. De linker twee van de vijf traveeën van het voorhuis zijn onderkelderd: een middeleeuwse kelder met een tongewelf, waarop een even oud keldergewelfje onder de binnenplaats aansluit. De werfkelder - met een later

(hersteld?) gewelf - sluit aan op een middeleeuwse muur aan de gracht.
Er is middeleeuws metselwerk tevoorschijn gekomen in de noord- en zuidgevels van het voorste en van het achterste huis en in de erfscheiding daartussen aan de noordzijde. De noordmuur van het achterhuis bevat het restant van een ingang. Vermoedelijk was dit de toegang naar een verdwenen steegje langs het perceel, op het bestaan waarvan de bajonetvormige verspringing van de perceelsgrens duidt. De zuidmuur daartegenover hoort - gelet op een oorspronkelijk hoekverband - bij een voorganger van nr. 48, hoewel er later ook bebouwing aan de kant van 46 stond (doorgang op de verdieping). Wat er van de zijmuur van het voorhuis in het zicht kwam - de zuidmuur op de verdieping en zolder - bood te weinig houvast om duidelijke conclusies te trekken.
Vastgesteld kan worden dat er al in de middeleeuwen bebouwing aan de grachtzijde ter plaatse van nr. 46 was, waarbij een achterhuis van onbekende afmeting behoorde (afb. 99).
Dit achterhuis werd in het eerste kwart van de 17e eeuw gesloopt en vervangen door een dwarshuis van twee lagen over de volle breedte (6 traveeën). Aan de tuinzijde kwam toen een zeer rijk gedetailleerde gevel in schoon metselwerk (baksteen 24,6 x 12 x 5,2 cm, 10 lagen 62,5 cm) (afb. 100). De vensters daarvan zijn in nissen geplaatst, tussen lisenen met uitspringende banden en sierankers en afgesloten met accolade-bogen en een bakstenen kabelband. De bogen hebben „sluitstenen" van sterk gegroefde

Afb. 100 Kromme Nieuwe Gracht 46. De gevel aan de tuinzijde. Al het sierwerk, zoals banden, sluitstenen en kabelornament, dat gewoonlijk in natuursteen is uitgevoerd, is hier in baksteen gemaakt.

baksteen, evenals de bogen van de keldervensters onder de twee rechter traveeën.
De haast gotische, rijzige verschijningsvorm van deze gevel is bij nadere beschouwing pas ontstaan bij een verbouwing na 1800; toen zijn de verdiepingsvensters gezakt, waarbij de bogen van de vensters van de beganegrond verdwenen. Een reconstructie laat dan ook een veel sterkere horizontale geleding zien, die meer in overeenstemming is met de opvattingen van de renaissance (afb. 101). De afgeschuinde vlakken van de gevelbanden en de hoeken langs vensters en ingang zijn glad geschuurd. De gevel was rood geverfd en de gesneden voegen met holle dagstreep waren wit geschilderd.
De balklagen bestaan uit grenen moerbalken met sleutelstukken en kinderbinten, die in de moerbalken zijn ingelaten. Het achterhuis heeft ook als enige de

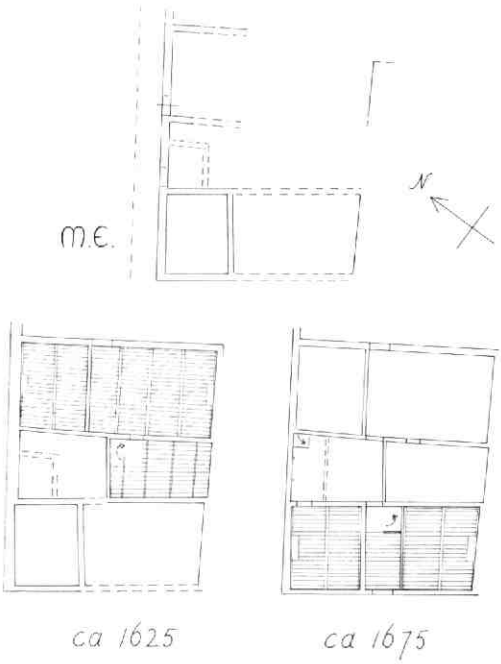

Afb. 99 Kromme Nieuwe Gracht 46. Ontwikkeling van de plattegrond. Tek. B. J. M. Klück.

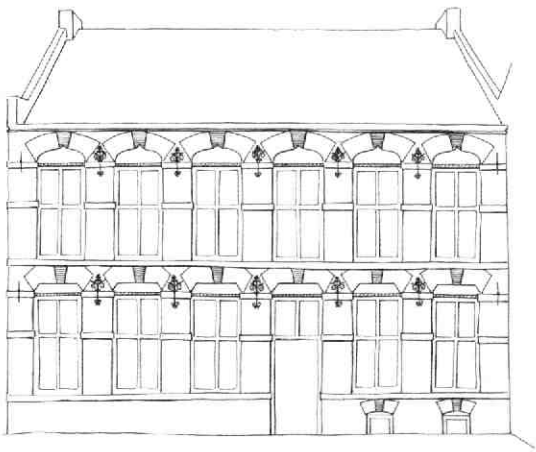

Afb. 101 Kromme Nieuwe Gracht 46. Reconstructie van de renaissance gevel. Tek. B. J. M. Klück.

Afb. 102 Kromme Nieuwe Gracht 46. De voorgevel uit de tweede helft van de 17e eeuw met 19e-eeuwse aanpassingen.

oorspronkelijke kap bewaard, met spanten die samengesteld zijn uit een juk en een driehoeksspant met geschoorde dwarsbalk. Onder de twee noordelijke traveeën zit een kelder - recent voorzien van nieuwe troggewelfjes - die via een gangetje verbonden is met de andere kelders. De begane grond en de verdieping waren in twee vertrekken verdeeld, ieder vertrek met een schouw die nu verdwenen is. Ter weerszijden van de schouw op de verdieping waren aan de zuidzijde smalle vensters aangebracht, een indicatie voor het feit dat de bebouwing ook bij de buren gewijzigd was. De gang op de begane grond is ook oorspronkelijk. Het tussenlid - over de helft van de westgevel aansluitend - dateert uit dezelfde tijd, wat uit het profiel van de sleutelstukken blijkt (afb. 99).

De verdieping van het achterhuis stond over de volle breedte met het tussenlid in verbinding. De moerbalken van beide zijden rustten daarbij op - respectievelijk in - een balk over zware stijlen met korbelen, die twee aan twee geprofileerde rondbogen vormen (afb. 103). Aan de oostzijde bevindt zich boven een fries een massieve kroonlijst met consoles. Het fries - evenals de zwikken boven de bogen - hebben vermoedelijk een rijke gesneden decoratie gehad.

Van de drie bogen zal de nu verdwenen rechterboog waarschijnlijk toegang tot een spiltrap in het tussenlid verleend hebben. Van deze trap kunnen we ons een voorstelling maken, want bij de verbouwing bleek dat onder de vloer van de begane grond, sinds ca 1800, de bovenste helft van een eiken spil lag, compleet met pengaten van stootborden van de traptreden en met sponningen van deuren. Later zijn de onderste treden verplaatst, waarbij een kwart bordes gevormd werd; hierdoor ontstond de mogelijkheid onder de trap door te lopen (afb. 104). Dit zal samenhangen met het feit dat na het midden van de 17e eeuw ook aan de grachtzijde een geheel nieuw huis gebouwd werd van twee lagen hoog en 5 traveeën breed (afb. 99). De voorgevel daarvan is heel sober vergeleken met de tuingevel (afb. 102); de enige frivoliteit bestaat uit het toepassen van hanekammen - boven

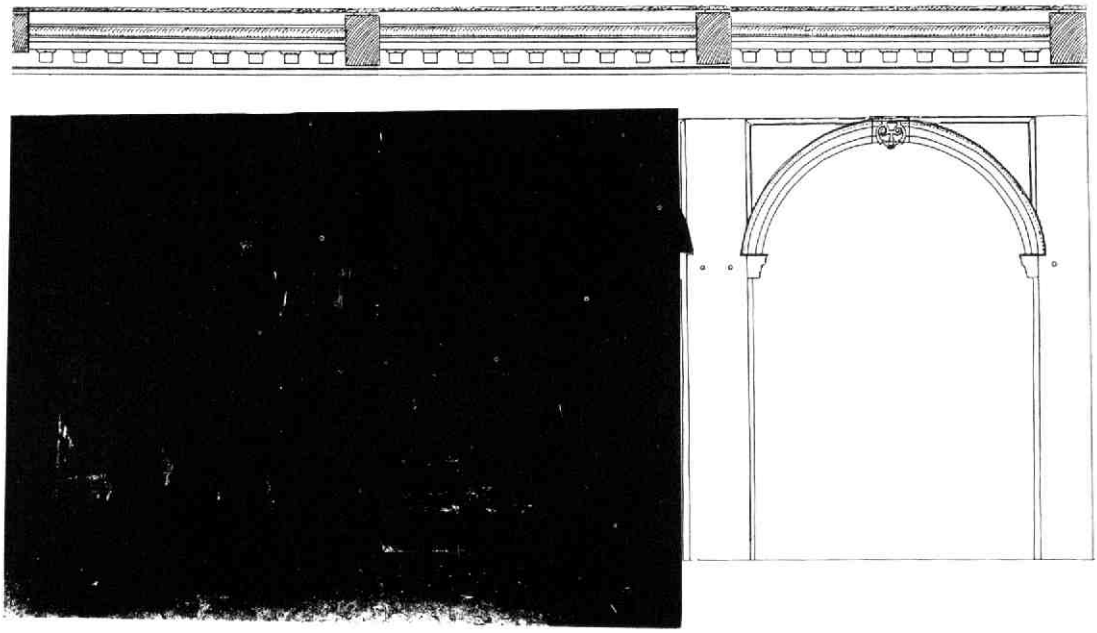

Afb. 103 Kromme Nieuwe Gracht 46. De 17e-eeuwse boogstelling die de tuinvleugel met het tussenlid op de verdieping verbond. De beschildering is aangebracht na het dichtmetselen in ca 1800. De rechter boog (getekend) is verdwenen. De kroonlijst tussen de balken (eveneens getekend) zit nog boven het plafond. Tek. B. J. M. Klück.

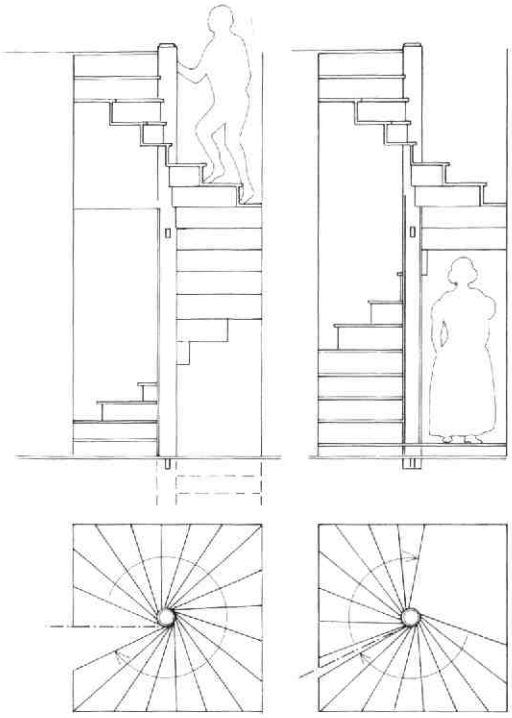

Afb. 104 Kromme Nieuwe Gracht 46. Reconstructies van de spiltrap vóór en na de wijziging van de treden. Tek. B. J. M. Klück. De nieuwe treden waren hoger.

de vensters en boven de ingang - van een rode, geschuurde baksteen in het overigens bruine metselwerk. De voordeur is in de as van de gevel geplaatst. De kamers hebben aan de zijden van de hal een stookplaats. Achter in de hal is een spiltrap geweest, waarlangs men naar de binnenplaats en het achterhuis kon gaan. Op de verdieping was aan de zuidzijde een grote kamer van drie balkvakken. Achter het meest noordelijke balkvak was op de binnenplaats een keuken gebouwd van één laag met een lessenaarsdak. Zowel de keuken als het zoldertje erboven waren vanuit het voorhuis toegankelijk. Ook de kelders waren vanuit de keukenaanbouw bereikbaar.
De zuidmuur van het voorhuis loopt schuin weg. Om toch een mooie rechthoekige kamer op de verdieping te krijgen, werd langs deze muur - haaks op de voorgevel - een houten wand ter weerszijden van de schouw getimmerd. Een afdruk hiervan kwam op het plafond tevoorschijn. Dat dit tegelijk met de bouw gebeurde, blijkt uit het feit dat de balklaag achter deze wand ongeschilderd is. De vier sleutelstukken - van de strijkbalk en van de raveelbalken langs de schouw - zijn nooit in het zicht geweest en zien er nog als nieuw uit. De overblijvende ruimte werd als kast gebruikt. Van deze kast is kort na de bouw handig gebruik gemaakt: boven de kastruimte links van de schouw werd een luik in de zoldervloer gemaakt. Daardoorheen konden de turven - die op zolder opgeslagen waren - naar beneden gekieperd worden, zodat ze tijdens het stoken van de haard haast binnen handbereik waren (afb. 105).
In het eerste kwart van de 19e eeuw volgde een ingrijpende verbouwing. De voorgevel werd van nieuwe vensters en van een nieuwe ingangspartij voorzien. Er kwam een sierhek om de stoepen. Ook de achtergevel kreeg toen zijn huidige uiterlijk, waarbij het tweede vensters van links door tuindeuren vervangen werd. De grote kamer daarachter kreeg een fraai gedecoreerd stucplafond. Het vertrek aan de andere zijde werd in een keuken veranderd.
Op de verdieping van het achterhuis werden de openingen onder de boogstelling dichtgemetseld en werd de scheiding tussen de twee kamers weggebroken. De aldus gedraaide en daardoor vergrote zaal werd met een draperiebeschildering in blauwe tinten versierd (afb. 103). Daarbij bleven de bogen gehandhaafd; zij pasten uitstekend in de vormentaal van de empire-stijl, zoals uit het nieuwe portaal in de hal blijkt.
Later in de 19e eeuw vonden er nog meer aanpassingen plaats, onder andere van de voor- en achterdeur, terwijl een nieuw tochtportaal werd gemaakt. Toen werden ook op de verdieping van het achterhuis van de zaal drie kamers gemaakt; het is dan kennelijk met de feesten gedaan. De trappen werden naar de noordzijde van het achterhuis verplaatst, waar een bordestrap gedeeltelijk buiten en gedeeltelijk binnen het achterhuis naar de verdieping voerde. De zolders werden bereikbaar via een trap in het tussenlid. Ook de bebouwing van de binnenplaats werd vervangen.
In 1963 is het complex ten behoeve van de Rijksuniversiteit verbouwd, waarbij een paar ongelukkige ingrepen zijn verricht, zoals het slopen van de kap van het tussenlid en het grotendeels volbouwen van de tuin.
Aan het einde van de tuin staat bebouwing langs de Nobeldwarsstraat (nrs. 25, 27, 29), die later als eigendom is afgesplitst en die daardoor niet in de verbouwing van 1963 was betrokken. Het oudste huis is

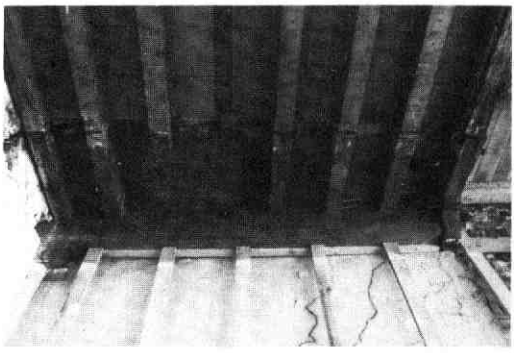

Afb. 105 Kromme Nieuwe Gracht 46. Detail van de balklaag op de verdieping van het voorhuis met ingezaagd (turf)luik binnen de aftekening van een kast.

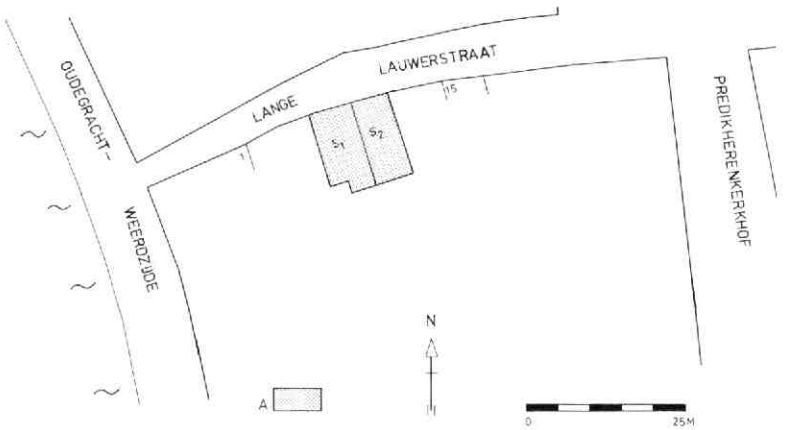

Afb. 106 Lange Lauwerstraat 3-13. Situatie van het opgravingsterrein. Tek. J. R. Treling. A: de in 2 sleuven (s1 en s2) verdeelde put.

nr. 25; dit bevat nog resten van een laat-middeleeuwse kamerwoning, met een trapgevel in de gemeenschappelijke muur met nr. 27. Nr. 27 - met gepleisterde gevel - is mogelijk gelijktijdig gebouwd met nr. 29; het is in de tweede helft van de 19e eeuw tot woning verbouwd. Nr. 29 stamt uit de eerste helft van de 17e eeuw. De voorgevel heeft schoon metselwerk in kruisverband. Helemaal links bevindt zich een oorspronkelijk poortje dat aanvankelijk via een gang door het huis toegang gaf tot de tuin. Kort na 1800 is het huis een woning geworden. Mogelijk was de oorspronkelijke funktie - net als die van nr. 27 - stal of koetshuis.

B. J. M. Klück

19. Lange Lauwerstraat 3-13

Inleiding

Naar aanleiding van de sloopwerkzaamheden op het terrein Lange Lauwerstraat 3-13 (deel van het Adolf Meiercomplex) en voorafgaand aan de nieuwbouw, werd van 11 november tot 12 december archeologisch onderzoek verricht (afb. 106). Het deel van het onderzoek was tweeledig: al geruime tijd staat het noorden van de binnenstad sterk in de belangstelling in verband met de rivierenproblematiek en de daarmee samenhangende bewoningsgeschiedenis. Het merendeel van de informatie is tot nu toe echter ten westen van de Oude Gracht verkregen (zie vooral Jan Meijenstraat, Kroniek 1978-80, MBOU 1981-3, 44-50, Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 31-40). Ten oosten ervan zijn de gegevens aanmerkelijk schaarser. Dit onderzoek zou daarom voor een welkome aanvulling kunnen zorgen.

Een tweede doel was te zien of de historisch reeds lang bekende betekenis van de Lange Lauwerstraat als straat van de (leer-)looiers ook archeologisch kon worden aangetoond. Het onderzoek dat in 1984 in de Lange Lauwerstraat (ten oosten van het Predikherenkerkhof) is verricht, bleef in dit opzicht zonder resultaat (Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 119-124).

Het onderzoek

Vanaf de laagst waargenomen diepte op ca 0,40 m +

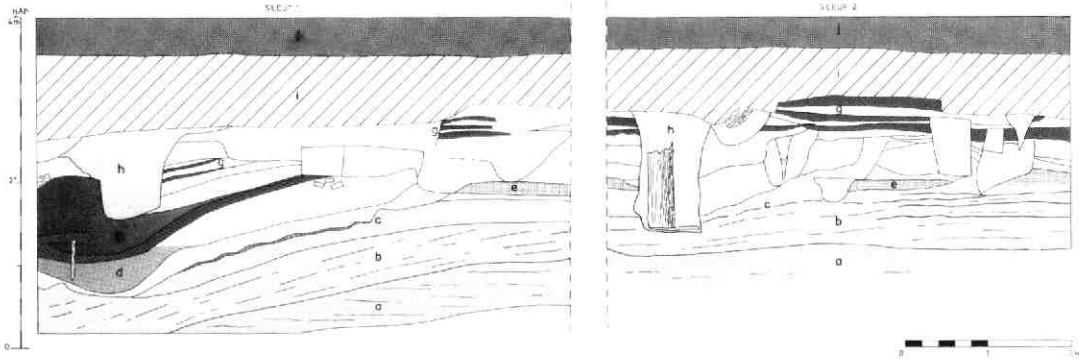

Afb. 107 Lange Lauwerstraat 3-13. Gecombineerd noordprofiel van sleuf 1 en 2. Tek. J. R. Treling. a: horizontaal gelaagd zand. b: zand- en kleilaagjes. c: erosieniveau. d: sloot. e: vegetatieniveau. f: mest en afval waarmee de sloot is dichtgegooid. g: leempakket met afwisselend vloeren (donker) en ophogingslaagjes (licht). h: paalkuilen behorend bij de twee zuid-noord lopende rijen houten palen. i: puinlaag. j: fundering van de 19e-eeuwse bebouwing.

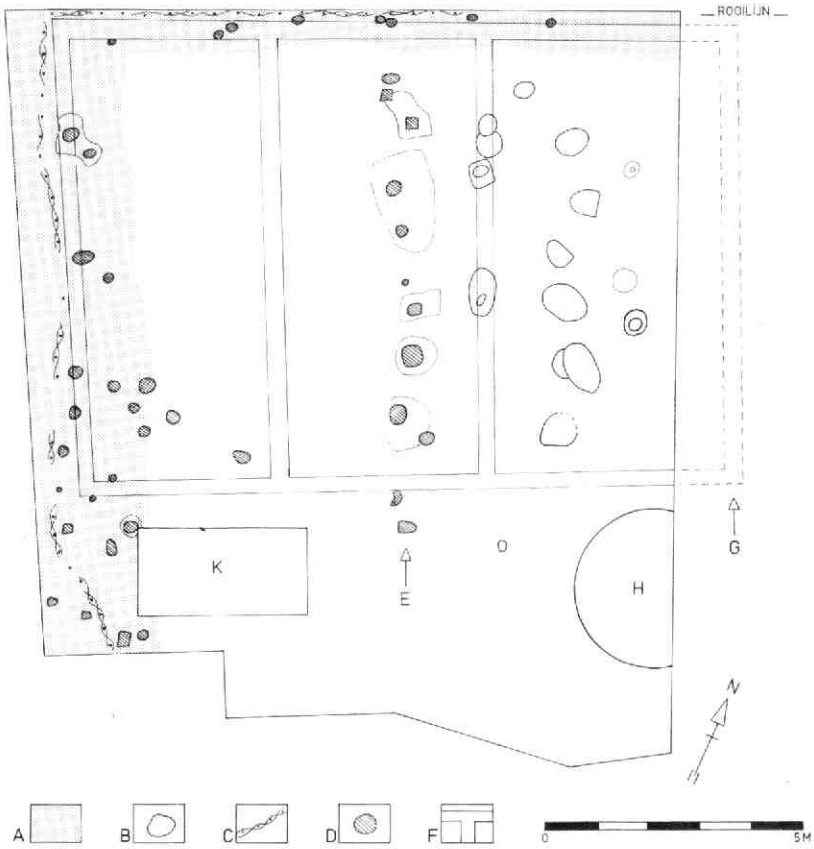

Afb. 108 Lange Lauwerstraat 3-13. Combinatietekening met de belangrijkste (niet gelijktijdige) sporen van bewoning. Tek. J. R. Treling. A: de met mest en afval dichtgegooide sloten. B: de vroegste paalkuilen. C: vlechtwerk. D: houten palen. E: rij palen binnenshuis. F: fundamenten van de drie huisjes uit de 19e eeuw. G: buiten de opgravingsput gelegen oostelijke buitenwand van het 11e-eeuwse houten gebouw, overeenkomend met de perceelsgrens van 1832. H: 15e-eeuwsw beerput. K: recente kelder.

NAP tot op een hoogte van 1,20 m + NAP bestond de bodem uit horizontaal gelaagd zand, door de rivier de Vecht gesedimenteerd (afb. 107a). Hieroverheen was een pakket zand- en kleilaagjes afgezet, dat in westelijke richting naar beneden dook (afb. 107b). De horizontale gelaagdheid werd hierbij doorsneden, wat duidt op een verhevigde aktiviteit van de rivier Ook een afsluitend erosieniveau wijst in deze richting (afb. 107c). Door het ontbreken van vondsten is een direkte datering niet mogelijk, maar op grond van het hierna volgende mag worden aangenomen, dat deze rivieraktiviteit zich niet later dan rond 1000 AD heeft afgespeeld.

De vroegste sporen van menselijke aanwezigheid werden gevormd door twee sloten. Eén sloot was, met gebruikmaking van een natuurlijke inzinking in het terrein, in zuid-noordrichting, dus in de richting van de Vecht gegraven en lag in de lijn die in later tijden altijd als perceelsgrens is aangehouden (afb. 107d, 108A). De tweede stond hier dwars op en lag precies onder de huidige rooilijn. Aardewerk uit deze sloten bestond uitsluitend uit pingsdorf- en kogelpotfragmenten, twee nog altijd moeilijk te dateren soorten. Op grond van een negatief gegeven, nl. het ontbreken van andenne-aardewerk, komen we echter op een datering vroeg in de 11e eeuw. Beide sloten vormen dus al in de 11e eeuw de aanzet tot een perceelering die sindsdien niet meer is gewijzigd!

Een bij deze sloten behorend vegetatieniveau bestond uit een in verhouding schone laag lichtbruine, humeuze klei, die op agrarisch gebruik lijkt te wijzen (afb. 107e). Deze laag werd door een aantal paalkuilen doorsneden die een eerste aanwijzing voor bebouwing vormen (afb. 108B). Ze leverden echter geen duidelijke struktuur op, maar de schaarse vondsten uit deze kuilen dateren ze in de 11e eeuw.

Daarna ontstond er ,,plotseling'' grote aktiviteit. Het terrein werd opgehoogd, de sloten werden dichtgegooit met mest en afval (afb. 107f) en een aantal elkaar opvolgende lemen vloeren wijst op bewoning van het terrein (afb. 107g). De aardewerkvondsten bestonden ook nu weer voor het merendeel uit pingsdorf en kogelpot, maar er waren ook enkele scherven van reliëfbandamfoor, paffrath en (uit één van de lemen vloeren) een vroeg soort andenne met dik glazuur en radstempel. Hierdoor kunnen deze aktiviteiten in het midden van de 11e eeuw gedateerd worden.

De lemen vloeren waren vooral goed te zien in het noord- en oostprofiel. Hierbij viel in het noordprofiel een verschil in opbouw vast te stellen waardoor het aannemelijk wordt, dat we te maken hebben met óf twee gebouwen of één tweeschepig gebouw. Door

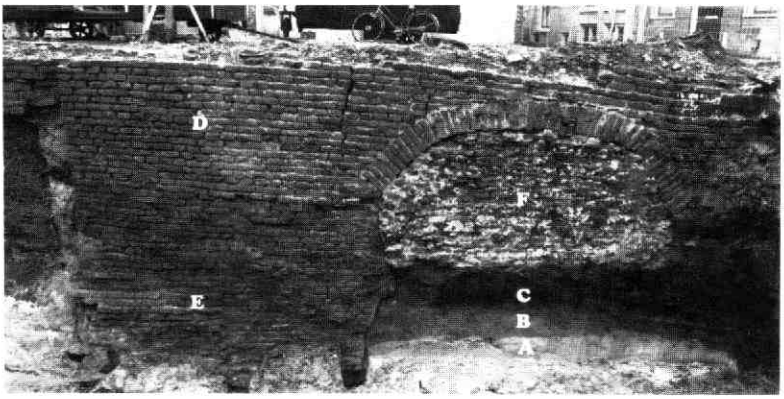

Afb. 109 Lange Lauwerstraat 3-13. Profiel door het midden van de zuid-noord lopende sloot, zuidelijk gedeelte. A: natuurlijke zand-klei-afzetting. B: sloot. C: mestvulling van de sloot met de ingeslagen paaltjes en het vlechtwerk. Linksonder in het zuid-profiel is nog de vorm van de sloot te zien met één van de houten palen.

het ontbreken van duidelijke strukturele elementen als palen of paalkuilen was het formaat van het gebouw (mede door latere verstoringen) niet vast te stellen. Hoewel er binnen het pakket vloeren duidelijke brandsporen waarneembaar waren, werd geen haardplaats aangetroffen, zodat een woonfunktie niet kon worden vastgesteld.

Door het midden van de met mest dichtgegooide sloten waren nog resten van ingegraven paaltjes en vlechtwerk te zien (afb. 108C, 109C). Om te kunnen dienen als vlechtwerkwand lijkt de constructie te simpel; veeleer moet gedacht worden aan het aangeven van de perceelsgrenzen, nu de sloten waren gedempt.

Een volgende fase van bebouwing werd gevormd door drie rijen houten palen (afb. 108, 110), waarvan de paalkuilen door de eerdere vloeren waren heengegraven (afb. 107h). Twee rijen palen zijn in de dichtgegooide sloten, binnen de perceelsgrens, ingegraven en zullen als buitenwand dienst hebben gedaan. Diverse concentraties van palen duiden op veelvuldige herstelwerkzaamheden. In contrast hiermee staat de derde rij, die blijkbaar minder te lijden heeft gehad. Ook staat deze niet in relatie tot een perceelsgrens (afb. 108E). Dit lijkt erop te wijzen, dat deze palen binnenshuis gestaan hebben. In dat geval hebben we niet te maken met een éénschepig gebouw van 6 m breed, maar met een tweeschepige constructie van 12 m breed. Hoewel de oostwand buiten de opgravingsput gezocht moet worden, blijkt de gereconstrueerde ligging overeen te komen met de percelering zoals die op de kadastrale minuut van 1832 voorkomt (afb. 108E, G). Gezien het reeds vastgestelde hardnekkige karakter van de perceelsgrenzen en de overeenkomst met de tweedeling in de lemen vloeren van de voorafgaande bebouwing lijkt een tweeschepig gebouw dan ook het meest waarschijnlijk. Ook hier werd geen haardplaats gevonden (al mag niet worden uitgesloten, dat deze door een recente kelder is vernietigd), zodat het mogelijk een schuur of iets dergelijks is geweest.

Door het rommelige patroon van de palen was het al duidelijk dat we met verschillende fasen door elkaar heen te maken hadden. Stratigrafisch kon echter geen periodisering worden vastgesteld. Maar de gelukkige omstandigheid deed zich voor dat een zestal palen geschikt bleek voor dendrochronologisch onderzoek (uitgevoerd door E. Jansma van het A. E. van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam).

De dateringen (dat wil zeggen de kapdatum van de bomen) varieerden van 992 (± 6) AD tot 1087 (± 6) AD. Hoewel het kleine aantal gedateerde palen tot voorzichtigheid maant, kan op grond hiervan het houten gebouw in de tweede helft van de 11e eeuw gedateerd worden, waarbij sprake kan zijn van hergebruik van oudere palen. Het is het oudste tot nu toe bekende houten bouwwerk van Utrecht en het vormt tevens een terminus ante quem voor de hierboven vermelde eerdere bewoningsfasen.

Interessant was verder de ontdekking van een kuil

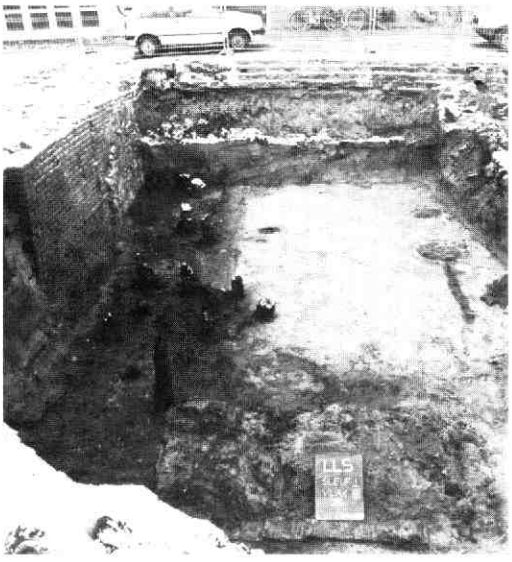

Afb. 110 Lange Lauwerstraat 3-13. Sleuf 1 gezien naar het noorden. Links de rij houten palen in de met mest dichtgegooide sloot. Op de voorgrond de recente kelder. Rechtsachter een 18e-eeuws drainageputje.

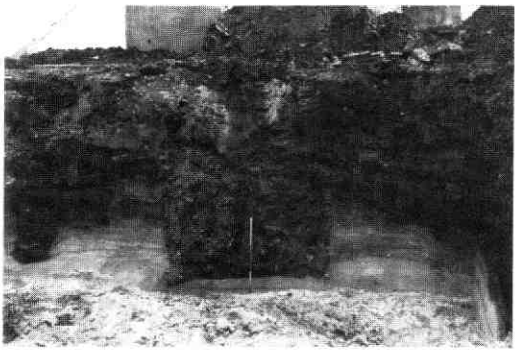

Afb. 111 Lange Lauwerstraat 3-13. 15e-eeuwse beerput (put C).

met leerafval van een schoenmaker. Door de moeilijk bereikbare positie van de vindplaats (de kuil zat vrijwel onder de straat) kon niet worden vastgesteld bij welke periode van bewoning deze heeft behoord. Terwijl de Lange Lauwerstraat, en indirekt dus ook de looiersaktiviteit, voor het eerst in 1339 wordt genoemd, blijkt de vroegst bekende Utrechtse schoenmaker hier waarschijnlijk al in de 11e eeuw gewerkt te hebben.

Bewoningssporen uit de latere middeleeuwen zijn door sloop- en bouwwerkzaamheden in de 18e en 19e eeuw vernietigd. Er werden nog slechts wat aardewerkfragmenten uit deze periode gevonden en alleen een beerput in het oostprofiel wees door een ongestoorde onderste laag op bewoning in de 15e eeuw (afb. 108H, 111). Voor het op materiaal uit deze laag uitgevoerde botanisch onderzoek zie onder. Twee andere beerputten getuigden vervolgens van bewoning in de 18e eeuw.

Tenslotte kwamen funderingsresten van bebouwing, die de percelering van de kadastrale minuut uit 1832 volgden aan het licht. Op het in de 11e eeuw ontstane perceel stonden in de 19e eeuw drie huisjes (afb. 108E). De perceelsgrens die in de 11e eeuw door een sloot werd aangegeven bestond in de 19e eeuw nog als steegje. Pas de huidige nieuwbouw heeft met deze lange traditie gebroken.

Het westprofiel van de opgravingsput verschafte een blik op het ernaast gelegen perceel (afb. 112D). Hier waren nog wèl duidelijke resten van middeleeuwse bebouwing aanwezig. Een fundering uit de 15e eeuw was opgebouwd uit stenen van het formaat 30 x 14 x 7 en bevatte een spaarboog (afb. 112). In de 16e eeuw werd aan de achterkant van het huis een kelder aangelegd (afb. 112E). In de 17e eeuw tenslotte werd ten behoeve van de aanleg van een kelder onder het voorste deel van het huis de spaarboog dichtgemetseld (afb. 112E).

De vondsten

Het merendeel van de vondsten bestond uit fragmenten van kogelpot en pingsdorf-aardewerk. De kogelpot was een lokaal produkt, dat voornamelijk gebruikt werd bij het koken. Pingsdorf werd vooral in de 11e en 12e eeuw uit het Rijnland in Utrecht geïmporteerd en vormde het wat luxere (schenk)gerei. Kenmerkend is de beschildering, die zowel met het penseel als met de vingers werd aangebracht. Een aardig voorbeeld van dit laatste is het randfragment van afb. 113, waaruit blijkt dat de schilder na de decoratie van de

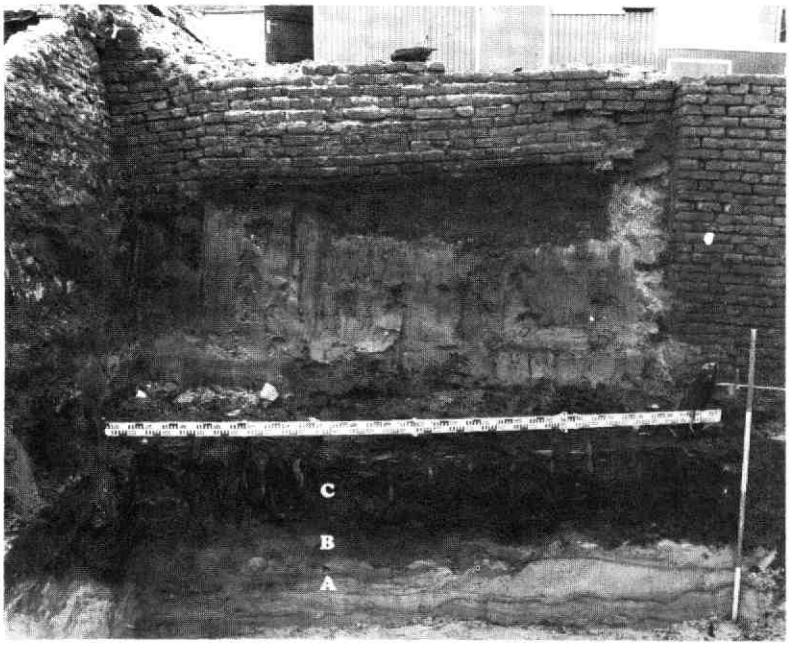

Afb. 112 Lange Lauwerstraat 3-13. Gezicht op de middeleeuwse bebouwing grenzend aan de opgravingsput gezien naar het westen. A: natuurlijke zand- en kleiafzetting. B: sloot. C: mestvulling van de sloot. D: 15e-eeuwse muur met spaarboog. E: 16e-eeuwse kelder. F: 17e-eeuwse kelder.

Afb. 113 Lange Lauwerstraat 3-13. Randfragment van een pingsdorftuitpot. Foto P. C. von Hout. De drie vingerafdrukken zitten op de binnenzijde van de rand.

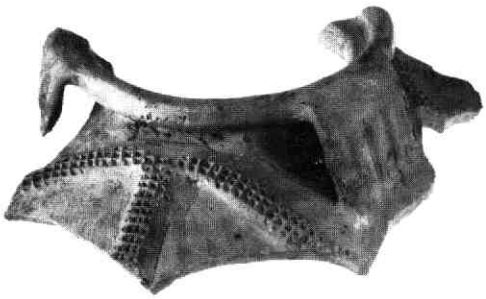

Afb. 114 Lange Lauwerstraat 3-13. Randfragment van reliëfbandamfoor. Foto P. C. von Hout.

pot deze vervolgens met zijn door verf besmeurde vingers heeft opgepakt.
Zoals trouwe lezers van de Kroniek langzamerhand wel zullen weten, is de geschiedenis van Utrecht in de 11e eeuw en eerder archeologisch moeilijk grijpbaar. Daarom wordt iedere vondst uit deze periode altijd met vreugde begroet. Ook in de Lange Lauwerstraat hadden we het geluk enige fragmenten aardewerk te vinden uit deze vrij onbekende periode. Het betrof hier enkele badorf-fragmenten en dan met name van de reliëf-bandamfoor, een grote, als voorraadvat gebruikte pot waarvan de produktie tot ongeveer 1050 heeft doorgelopen (afb. 114).

J. R. Treling

Botanisch onderzoek

Inleiding
Voor een algemene inleiding op het botanisch onderzoek zie onder Keukenstraat in deze Kroniek.
Op het opgravingsterrein van de Lange Lauwerstraat zijn enkele beerputten aangetroffen. De meeste waren echter vrij recent. Eén beerput (put C) bevatte op zijn diepste niveau schervenmateriaal uit de tweede helft van de 15e eeuw. Van deze beerlaag is een monster genomen en in het kader van een botanisch onderzoek van de inhoud van 15e-eeuwse beerputten in Utrecht onderzocht.

Soorten	Aantallen
Cultuurgewassen:	
Vitis vinifera (druif)	5
Prunus avium/cerasus (zoete of zure kers)	fragm.
Morus nigra (moerbei)	1
Mespilus germanica (mispel)	1
Malus domestica (appel)	1
Malus/Pyrus (appel of peer)	2
Triticum spec. (tarwe)	18
Testa spec. (zemelen)	zeer veel fragm.
Ficus carica (vijg)	838
Brassica nigra (zwarte mosterd)	8
Brassica rapa/napus (raap- of koolzaad)	6
Papaver somniferum (slaapbol)	48
Verzamelgewassen:	
Rubus caesius (dauwbraam)	10
Rubus fructicosus (braam)	46
Vaccinium myrtillus (blauwe bosbes)	160
Fragaria vesca (bosaardbei)	12

Soorten	Aantallen
Akkeronkruiden:	
Agrostemma githago (bolderik)	zeer veel fragm.
Centaurea cyanus (korenbloem)	veel fragm.
Scleranthus annuus (eenjarig hardbloem)	2
Polygonum lapathifolium (duizendknoop)	20
Polygonum persicaria (perzikkruid)	4
Polygonum aviculare (varkensgras)	6
Chenopodium album (melganzevoet)	4
Rumex acetosella (schapezuring)	200
Rumex crispus (krulzuring)	4
Spergula arvensis (gewone spurrie)	8
Stellaria media (vogelmuur)	24
Galeopsis speciosa (dauwnetel)	2
Overigen:	
Stachys palustris (moerasandoorn)	4
Rumex palustris (moeraszuring)	2
Chenopodium botrys (duifkruid)	2
Glaucium flavum (gele hoornpapaver)	4
Chenopodium spec. (ganzevoet)	fragm.
Leontodon spec. (leeuwetand)	2
Spagnum spec. (veenmos)	fragm.

Opm.: Zemelen en de zaden van bolderik en korenbloem zijn voornamelijk in fragmenten aangetroffen. Op grond hiervan is het erg moeilijk een schatting te maken van hun grote aantal.

Afb. 115 Lange Lauwerstraat 3-13. Soorten en aantallen van pitten en zaden aanwezig in één liter beermonster afkomstig uit put C. Determinatie M. A. G. Sengers.

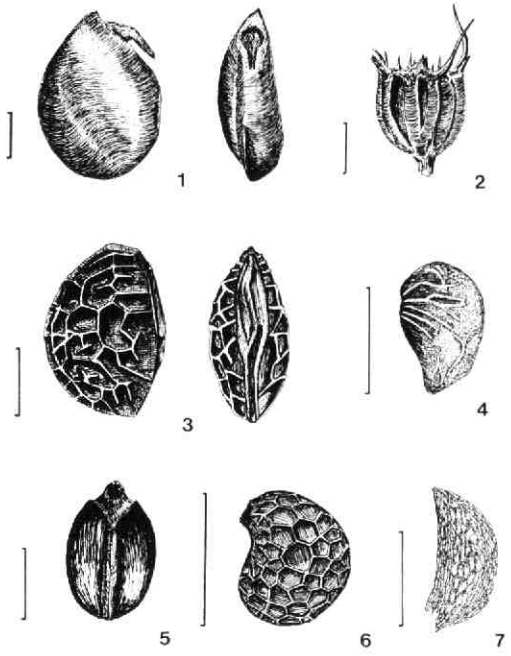

Afb. 116 Lange Lauwerstraat 3-13. Pitten en zaden uit put C. Tek. M. A. G. Sengers. 1: Morus nigra L. 2: Scleranthus annuus L. 3: Rubus fructicosus L. 4: Fragaria vesca L. 5: Prunella vulgaris L. 6: Papaver somniferum L. 7: Vaccinium myrtillus. Elk streepje stelt één millimeter voor.

Omdat het genomen monster niet erg groot was, is de kans op aanwezigheid van grotere zaden en pitten kleiner.
Van het monster werd 0,5 liter gezeefd over zeven met maaswijdten van 2, 1, 0,5 en 0,25 mm, waarna de resterende hoeveelheid monster (ca. 1 liter) extra gezeefd werd over de 2 mm zeef. Na uitzoeken en determineren van de zaden en pitten zijn de aantallen van de aangetroffen soorten teruggerekend op hun aanwezigheid in één liter monster.
De aangetroffen soorten en hun aantallen zijn weergegeven in de tabel van afb. 115

Gebruik en toepassing van de aangetroffen plantensoorten
In de 15e eeuw werden er al volop kersen, appels, peren, druiven en vijgen gegeten (zie ook onder Keukenstraat in deze Kroniek).
De mispel hoort ook in dit rijtje thuis. Tegenwoordig herinneren ons slechts gezegden als ,,Zo rot als een mispel'' aan de staat waarin de mispel gegeten werd.
De moerbei (afb. 116, 1) werd vroeger vaak in kloostertuinen aangetroffen. Van de vruchten werd, door de bewoners, vooral wijn gemaakt.
Koolzaad en raapzaad werden soms als groente gekweekt.
In het monster werd wel zwarte mosterd aangetroffen, maar geen herik. Beide zijn nodig voor de bereiding van de in de Middeleeuwen veel gebruikte mosterd.
Slaapbol (afb. 116, 6) werd gekweekt voor de winning van olie waartoe het zaad vermalen werd. Maar men kende ook andere toepassingen. Zoals de naam al aanduidt werd het ook gebruikt als slaapmiddel. Tegenwoordig wordt het zaad over brood gestrooid, het zogenaamde ,,maanzaadbrood''.
In het monster zijn fragmenten van tarwe gevonden, die alle gemineraliseerd waren. Naast de verkoolde vorm is dit de enige vorm waarin granen in beerputten bewaard blijven.
De grote hoeveelheid zemelen die in het monster aangetroffen werd, duidt erop dat er veel meelprodukten geconsumeerd zijn. Dit valt ook op te maken uit de aanwezigheid van veel fragmenten van zaden van bolderik en korenbloem.
Bramen, bosbessen en bosaardbeien (afb. 116, 3, 4, 7) zijn waarschijnlijk in het wild verzameld, alhoewel bekend is dat aardbeien al in de 13e eeuw geteeld werden.

M. A. G. Sengers

20. Mariaplaats 22

Het reeds eerder ter sprake gekomen huis Mariaplaats 22 (zie Kroniek 1984 MBOU 1985-4, 125-126), is van oorsprong een achtervleugel van het claustrale huis XII (thans Mariaplaats 19) in de immuniteit van St. Marie (afb. 117). Het bestaat uit een vermoedelijk uit 1519 daterend gedeelte aan de zuidzijde, dat kort nadien verbouwd werd en uitgebreid naar het noorden. In het tweede kwart van de 16e eeuw moet het nogmaals zijn verbouwd, waarbij het werd verfraaid met een vroege renaissance-erker aan de tuinzijde.

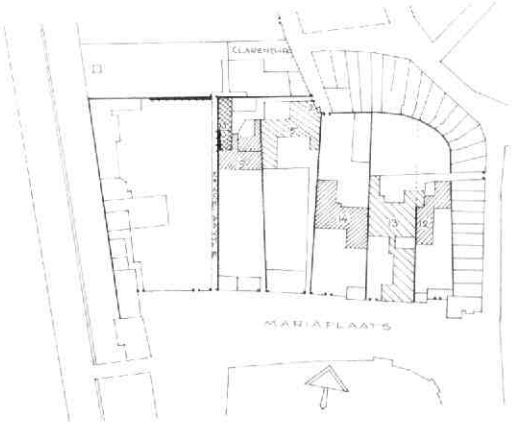

Afb. 117 Mariaplaats 22. Situatietekening met aanduiding van de thans nog bestaande delen van de middeleeuwse tuinmuur. Tek. A. F. E. Kipp.

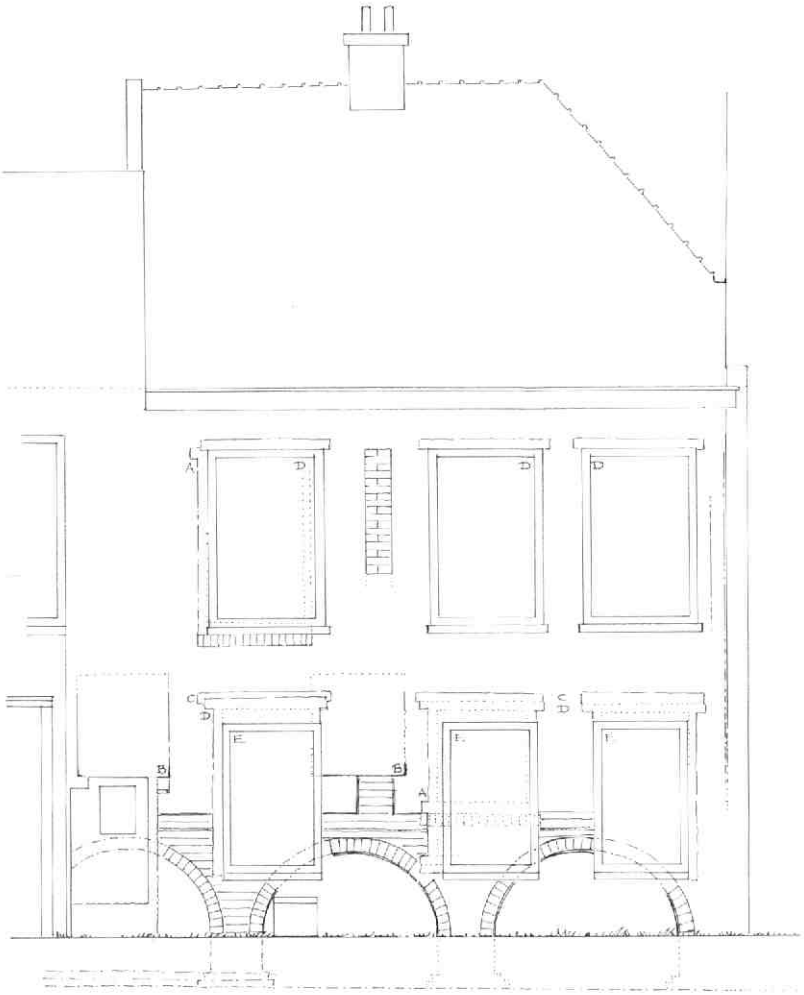

Afb. 118 Mariaplaats 22. De (huidige) voorgevel van Mariaplaats 22, met de aangetroffen bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp.

Het is gesitueerd tegen de scheiding met het claustrale buurerf XI. In 1526 werd langs deze erfscheiding over het terrein van deze buur het zogenaamde Kerkelaantje aangelegd als achtertoegang tot het huis Clarenburg.
Sedertdien ligt Mariaplaats 22 aan deze particuliere steeg. Oorspronkelijk was het pand op de eigen tuin georiënteerd: de huidige achtergevel moet als de oorspronkelijke ,,voorgevel'' worden beschouwd. Later heeft het huis zijn gezicht omgekeerd.
In het najaar van 1985 werd in verband met herstelwerkzaamheden de (huidige) voorgevel van dit huis ontpleisterd. Daarbij kwamen diverse bouwsporen aan het licht. Het meest merkwaardige was een aantal grote rondbogen in de benedenzone van de muur (afb. 118). Deze hebben tot de conclusie geleid, dat bij de bouw van dit huis - als achtervleugel van het bovengenoemde claustrale huis XII - voor de westgevel gebruik is gemaakt van een bestaande, forse tuinmuur. Deze tuinmuur bestond uit een groot formaat moppen van een strak model (ca 32 x 16 x 7,5 cm, 10 lagen = 87 cm) in groffe, gelige specie, wat een datering in de 13e eeuw aannemelijk maakt.
Het onderste gedeelte was anderhalve steen dik en voorzien van de genoemde grote rondbogen, die evenzovele spaarvelden vormden (afb. 119). De

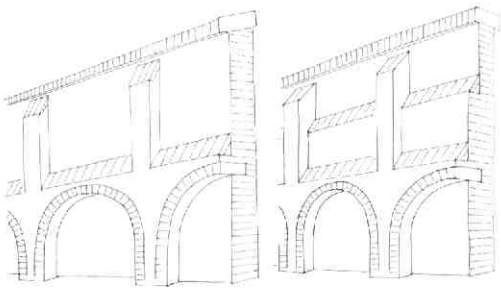

Afb. 119 Mariaplaats 22. Reconstructie van de 13e-eeuwse tuinmuur. Tek. A. F. E. Kipp.

muur was blijkens een vuile voeg eerst opgemetseld tot en met de eerste laag die over alle bogen heenliep. Vervolgens waren er nog twee lagen overheen gelegd, om daarna als éénsteens muur verder naar boven door te lopen. Dit bovenste deel werd gesteund door een reeks lisenen van anderhalve steen breed. De oorspronkelijke hoogte is onbekend, maar zal vermoedelijk in de buurt van de drie meter gelegen hebben. De onderkant van de fundering lag niet erg diep: ongeveer 50 cm onder het huidige maaiveld. Dit wijst erop, dat de maaiveldverhoging sedert de middeleeuwen ter plaatse slechts zeer bescheiden is geweest. (Tot eenzelfde conclusie leidde ook de vondst van het werkniveau van de bouw van de Mariakerk - in de 11e eeuw - dat vrij dicht onder het straatniveau van de Mariaplaats werd aangetroffen; zie Kroniek 1974-1975, MBOU 1979-1, 19-24). Later werd deze voormalige tuinmuur ondermetseld in verband met de onderkeldering van het huis. Binnen de boogvelden waren nog resten bewaard gebleven van een middeleeuwse vertinlaag van groffe, gelige mortel met een reeks witlagen eroverheen. Later is alles wat uitstak buiten de lijn van de boogvelden weggehakt om een vlakke muur te krijgen. Of dit samenviel met de bouw van Mariaplaats 22, danwel met de aanleg van het Kerkelaantje is niet bekend.

Deze scheidingsmuur tussen de claustrale erven XI en XII moet toebehoord hebben aan nr. XII, niet alleen door zijn constructie (de vlakke zijde aan de kant van het buurerf) maar ook gezien het feit dat er nog een ander deel van deze muur bewaard gebleven is, en wel op de scheiding tussen erf XII en het achterliggende perceel van het huis Clarenburg (afb. 120). Deze muur vertoont dezelfde opzet als de bovenbeschrevene, en hij mag daarmee tot de oudste bewaardgebleven Utrechtse tuinmuren gerekend worden.

Ten aanzien van de andere bouwsporen in de westgevel van Mariaplaats 22 kan vermeld worden, dat het muurwerk bovenop de tuinmuur hoofdzakelijk een laat-middeleeuwse indruk maakt en blijkens een naad koud tegen de achterzijde van het claustrale huis werd gezet (afb. 118). De bovenste halve meter is een wat latere verhoging; de oorspronkelijke daklijn is op zolder nog terug te vinden in de tussentopgevel.

Vensteropeningen uit verschillende perioden hebben hun sporen in deze muur achtergelaten. In de eerste plaats vensters met een onderdorpel op ca 2 m boven het maaiveld, zijnde de gangbare hoogte voor vensters in een muur op een erfscheiding. De toestemming voor het maken van deze vensters werd gegeven middels een acte uit 1519, waarin de bepaling is opgenomen, ,,dat die twee glasen int cleijn camerken, staende int weste, sellen hoech wesen seven voeten van der eerden binnenshuijs'', ofwel boven ooghoogte.

Een tweede serie vensters zat op ,,normale'' hoogte en betrof voorgangers van de huidige raampartijen. Zij waren op de begane grond alle wat breder en hoger dan de tegenwoordige, en stammen vermoedelijk van na de aanleg van het Kerkelaantje (1526), waardoor de erfgrensregeling wellicht kwam te vervallen.

Afb. 120 Mariaplaats 22. Thans nog bestaand gedeelte van de middeleeuwse tuinmuur tussen het XIe claustrale erf van St. Marie en het erf van het huis Clarenburg.

Op de beganegrond zijn deze vensters nogmaals vervangen, alvorens zij in het begin van de 19e eeuw plaats maakten voor de huidige, kleinere versie. Bij die gelegenheid is kennelijk de gevel ook van zijn gepleisterde afwerking voorzien.

A. F. E. Kipp

21. Nieuwegracht 137

Inleiding

Aan het eind van de jaren zestig werd door de heer M. H. Bloemendal in stortgrond te Overvecht een aardewerken beker gevonden in de gedaante van een uil (afb. 121). De stortgrond zou afkomstig zijn geweest uit de bouwput van het Wilhelmina Kinderziekenhuis aan de Nieuwegracht. Omdat de uilenbeker een zeldzaam (gebruiks)voorwerp is, is het alsnog de moeite waard er hier aandacht aan te besteden.

De uilenbeker

De uilenbeker bestaat uit twee gedeelten. De beker die het lichaam van de uil uitbeeldt en de deksel die de kop van de uil voorstelt. Beide zijn op de draaischijf vervaardigd van een witbakkende klei. Het geheel van beker en deksel heeft een hoogte van ongeveer 21 cm. Om de beker het uiterlijk te geven van een uil zijn poten, vleugels, ogen en een snavel eraan geboetseerd. Om bepaalde vogelkenmerken te verduidelijken is gebruik gemaakt van een stuk gereedschap waarmee cirkeltjes en lipjes in de klei gedrukt konden worden, en van een priemachtig voorwerp. De ,,priem'' is gebruikt om lijntjes te maken en kleine

Afb. 121 Nieuwe Gracht 137. Uilenbeker. Foto: P. C. von Hout.

gaatjes te prikken. De veren van de vleugels zijn aangegeven door middel van ingekraste lijnen. Op de poten zijn de veren aangeduid met een combinatie van lijntjes en gaatjes. De overige veren zijn door de maker van de uilenbeker aangebracht in de vorm van cirkeltjes en lipjes. Boven op de kop zit een ,,knobbeltje''.
Oorspronkelijk moeten er drie van deze knobbeltjes zijn geweest. Wat ze voorstellen is tot nu toe niet duidelijk. Op de kop is eveneens een ,,kuif'' aanwezig, waarin de pottenbakker een merkteken heeft aangebracht. Of dit het merkteken is geweest van de pottenbakker zelf of het huismerk van de eventuele opdrachtgever, is onbekend. Omdat de witbakkende klei waarvan de uil gemaakt is, overdekt is met een dunne laag loodglazuur, heeft hij een gele kleur. Alle in reliëf aangebrachte delen zijn echter overtrokken met een kleipap van roodbakkende klei waaraan op sommige plaatsen koperoxide is toegevoegd. Over deze delen is eveneens een dunne laag loodglazuur aangebracht, zodat na het bakken de kleuren roodbruin en groen zijn ontstaan.

Betekenis
Uilenbekers worden zeer weinig in Nederland gevonden. Uit het Duitstalige gebied zijn er wel verschillende bekend. Vooral bekers van steengoed en faience komen voor. De faiencebekers zijn vaak voorzien van een wapenschildje. De bekers zijn meestal blauw beschilderd op een witte ondergrond. De uilenbekers van steengoed worden beschouwd als gildebekers, vooral van pottenbakkers. De uil waakt 's nachts, net als de pottenbakker die 's nachts waakt bij het vuur van zijn oven.

De uil is een vogel die verschillende symbolische betekenissen heeft. Daarbij speelt steeds een rol dat het een nachtvogel is die goed in het donker kan zien.
In positieve zin betekent dit dat de uil wijs is, immers: de vogel ziet dingen die anderen in dezelfde situatie niet zien. Hij is dan ook de metgezel van Pallas Athene/Minerva, de godin der wijsheid, en komt voor op haar wapenschild.
In negatieve zin wordt de uil beschouwd als een vogel der duisternis, die het daglicht niet kan verdragen en die dus in verband gebracht kan worden met de duivel, vorst der duisternis, en met de dood.
Omdat de uil een vogel is die in het licht niet kan zien, wordt hij bespot door de andere vogels, een thema dat veel afgebeeld werd.
De uil wordt wel weergegeven met bril en fakkel of kaarsen: zelfs met al dit licht, kan hij niet zien en is hij een symbool voor domheid en dwaasheid: ,,Wat baeter kaers of bril als de uiyl niet sien en wil?''
Een specifieke vorm van dwaasheid is de dronkenschap. Een uitdrukking als ,,Zo zat als een uil'' getuigt hiervan. In dit verband komt de uil voor op het schilderij Malle Babbe van Frans Hals. De vogel zit op de schouder van deze dwaze vrouw, die een bierkan in haar hand heeft. Mogelijk kwam de uilenbeker als drinkgerei voor om de drinker te herinneren aan de dwaasheid van de dronkenschap. Misschien zou hij hierdoor zo wijs zijn als een uil en met mate drinken.

Datering en herkomst
Bij de datering van de uilenbeker stuiten we op het probleem dat de beker een losse vondst was en dus niet in een dateerbare context gevonden werd. Ook zijn er in Nederland geen vergelijkbare exemplaren gevonden.
Wel werd er in 1976 in een bouwput aan de Raamstraat te Groningen een scherf van een voorwerp in de vorm van een vogel gevonden.
Het Groningse fragment is echter te klein om een beeld te kunnen vormen over het uiterlijk van die vogel. De scherf kon echter gedateerd worden tussen 1577 en 1612. We vermoeden dat de uilenbeker uit Utrecht ook ongeveer in die tijd is vervaardigd.
Waar de uilenbeker gemaakt is weten we ook niet precies. Maar gezien het feit dat de meeste uilenbekers in Duitsland voorkomen is het mogelijk dat de Utrechtse uilenbeker daar geproduceerd is, bijvoorbeeld in het Rijnland.

LIT: H. van Gangelen, Een uilenbeker onder het

scherts-drinkgerei van loodglazuur-aardewerk omstreeks 1600. Antiek 1980 Nr. 7, 446-457.
E. Klinge, Siegburger Steinzeug. Kataloge des Hetjensmuseum. Düsseldorf 1972.
G. Reineking-von Bock, Steinzeug. Kataloge der Stadt Köln. Köln 1971.

P. C. von Hout/A. W. Voskuilen

22. Oude Gracht, riolering

De in 1984 begonnen werkzaamheden voor een nieuw rioolstelsel in de Oude Gracht (Kroniek 1984 MBOU 1985-4, 141-143) werden in 1985 voortgezet. De staat van onderhoud van de wallekant blijkt een belangrijke faktor te zijn voor het aantreffen van voorwerpen. Op plaatsen waar in deze eeuw groot onderhoud is verricht wordt niets van belang in de grachtbagger gevonden. De interessante trajekten lagen tussen de Jacobsbrug en de Viebrug, tussen de

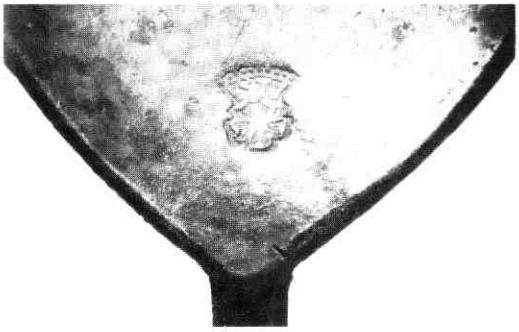

Afb. 122 Oude Gracht, riolering. Roosmerk in de bak van een tinnen lepel. Foto: P. C. von Hout.

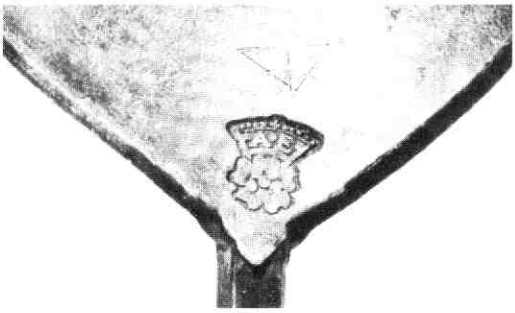

Afb. 123 Oude Gracht, riolering. Roosmerk en huismerk in de bak van een tinnen lepel. Foto: P. C. von Hout.

Afb. 124 Oude Gracht, riolering. Roosmerk in de bak van een tinnen lepel. Foto: P. C. von Hout.

Bezembrug en de Stadhuisbrug en tussen de Maartensbrug en de Viebrug. De meeste vondsten werden weer door A. den Hartog gedaan doch ook andere personeelsleden van aannemer CTB-Boshuis deden van zich horen. Opzichter H. Stokking (ROVU, afd. R. en W.) was zo vriendelijk de melding van nieuwe vondsten te coördineren.
De datering van de vondsten ligt tussen ca. 1400 en 1900. Vooral de periode 1550-1650 is goed vertegenwoordigd. Een kort overzicht mag hier niet ontbreken: een steengoed drinkschaaltje, geïmporteerd uit Siegburg bij Keulen, 15e eeuw; een bolbuikige wijnfles uit de 17e eeuw; een uit Luik afkomstige haardsteen met de borstbeelden van keizer Karel V en zijn vrouw ter weerszijden van een plant in een pot; een overeenkomstig exemplaar bevindt zich in de gotische schouw in de stijlkamer van het Centraal Museum; datering: midden 16e eeuw; een mes met een benen heft, 17e-18e eeuw; een versierde steengoed kan waarvan helaas de hals ontbreekt, import uit het Westerwald, datering 17e eeuw. Niet met enige zekerheid te dateren zijn: een natuurstenen kogel, een knikker van rood aardewerk, een koperen speld en een ijzeren bootshaak. Ook de functie van sommige voorwerpen is niet altijd even duidelijk: een kegelvormig koperen voorwerp met een lengte van 10 cm en een open basis van 3 cm kan een kaarsendover zijn; een bronzen voorwerp dat op een vijzelstamper lijkt (doch zonder gladde bolle uiteinden en slechts 7 cm lang) kan bedoeld zijn om tabak in de pijp aan te drukken.
Onder de vondsten komen veel tinnen lepels voor. De merken zijn meestal niet in het standaardwerk van Dubbe (zie LIT) terug te vinden. Het is dus nuttig hiervan uitvoeriger melding te maken omdat het verspreidingsgebied van een merk in de toekomst toeschrijving aan een bepaalde stad mogelijk kan maken en als ondersteuning bij meer gericht archiefonderzoek kan dienen. Het type wordt aangegeven met een romeins cijfer dat betrekking heeft op de indeling die Baart (zie LIT) heeft opgesteld voor de in Amsterdam gevonden lepels.

Inv.nr.	*Type*	*Merk*	*Plaatsing*	*Datering*	*Afb.*	*Opmerkingen*
OGLV 8	XII	Wapenschild Amsterdam RG in kroon; 17..	Achterzijde steel	XVIIIA	-	vgl. Baart, ill. 105
OGLV10	III/IV	Vijfbladige roos ST in roos	In de bak	XVIIA	122	
OGLV18	III	Vijfbladige roos AE in kroon	In de bak	XVIIA	123	huismerk
OGLV19	IV/V	Vijfbladige roos CG of GG in kroon	In de bak	XVId	-	
OGLV20	IX	Vijfbladige roos PDR in kroon	Achterzijde bak	XVIIIA	124	
OGLV21	XII	Duif met takje LONDON	Achterzijde steel	XVIIIB	125	import uit Engeland
OGLV23	II	Wapenschild Utrecht (stad); IW in kroon	In de bak	XVIIb	126	beeldmerk ,,wolf''
OGLV24	III/V	Vijfbladige roos en L WVH in kroon	In de bak	XVIIIbc	127	L = lepeltin
OGLV26	XI	Engel met bazuin PVW	Achterzijde steel	XVIIIB	128	

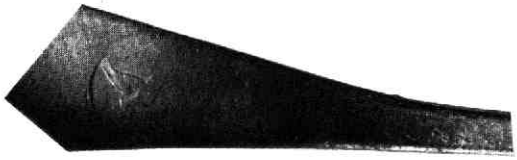

Afb. 125 Oude Gracht, riolering. Duif met takje en LONDON op de steel van een tinnen lepel. Foto: P. C. von Hout.

Afb. 126 Oude Gracht, riolering. Wapenschild van de stad Utrecht met een ,,wolf'' in het witte veld in de bak van een tinnen lepel. Foto: P. C. von Hout.

Afb. 127 Oude Gracht, riolering. Roosmerk met L in de bak van een tinnen lepel. Foto: P. C. von Hout.

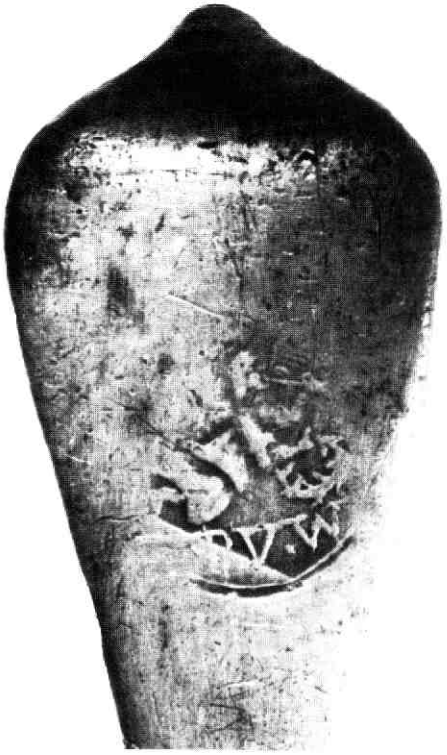

Afb. 128 Oude Gracht, riolering. Engel met bazuin op de steel van een tinnen lepel. Foto: P. C. von Hout.

Het merk op OGLV23 zou, gezien het beeldmerk, van I(ohannes) W(olfers) kunnen zijn. Deze Utrechtse tingieter wordt in dokumenten uit 1638 en 1643 vermeld. De kwaliteitsaanduiding L wordt in diverse plaatsen tussen 1717 en 1750 voor het eerst toegepast. In 1985 is nog een Utrechtse tinnen lepel ge-

Afb. 128a Oude Gracht, riolering, IJzeren kaarsen snuiter. Ca. 1600. Foto: P. C. von Hout.

vonden. Zie in deze Kroniek onder Zwarte Water.
Tot slot kan nog een bijzondere vondst gemeld worden. Het betreft een ijzeren kaarsensnuiter (afb. 128a). Midden op de plaat (niet zichtbaar op de foto) bevindt zich een onduidelijk merk: een lelie(?), een I(?) en een H of een R. De datering is ca. 1600.

LIT: J. Baart e.a. Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek. Amsterdam, 1977.
B. Dubbe, Zestiende eeuwse Mechselse snuitscharen. Antiek, nov. 1972, 257-276.
B. Dubbe, Tin en tinnegieters in Nederland. 2e druk, Lochem, 1978.
J. Hollestelle, Haardstenen. Bulletin KNOB, 1959, 257-278.
R. de Zwarte, Archeologische en Bouwhistorische Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 141-143.

R. de Zwarte

23. Oude Gracht 99

Inleiding
Tijdens de restauratie van het huis Oudaen werd in het noordelijke achterzijhuis een kelder gegraven (afb. 129). Het was vrijwel de enige plaats in het complex, die niet al vanouds onderkelderd was. Archeologisch onderzoek was dan ook geboden. De onderzochte ruimte werd aan de zuidkant begrensd door de (noordelijke) zijmuur van het huis Oudaen zelf, dat in aanleg uit 1276 dateert. Aan de noordzijde bevond zich de (zuidelijke) zijmuur van het buurpand, Oude Gracht 97. De westzijde werd afgesloten door de kelder van het achterzijhuis. De oostmuur, die de (oostelijke) gevel van het achterzijhuis gevormd moet hebben, lijkt twee bouwperioden te kennen: het onderste deel is zeer rommelig uit moppenbrokken opgebouwd, terwijl ook de bouwwijze van noord (versnijdingen) naar zuid (vrijwel verticaal) verschillen vertoont (afb. 130). Tegen deze fundering aan is, vooral in de noordoostelijke hoek, veel aardewerk uit de 15e eeuw gevonden.
Op het slordige werk van de zojuist beschreven fundering is een veel regelmatiger gemaakte muur opgetrokken, die de verderop in dit artikel te bespreken afvalkuil met majolica uit het midden van de 16e eeuw doorsneed. Voorlopig kan dus de onderkant van deze muur in de 15e of vroege 16e eeuw gedateerd worden. De herbouw (?) moet van na het midden van de 16e eeuw zijn.

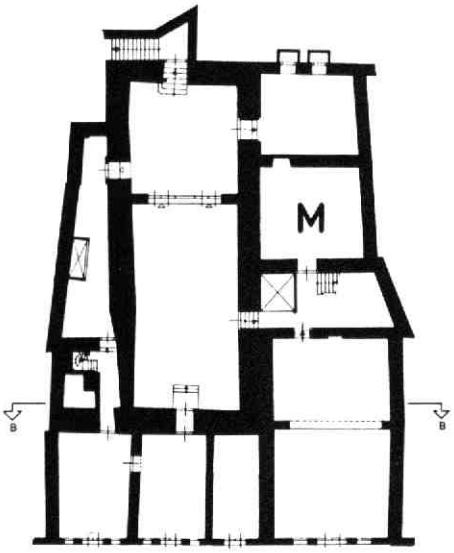

Afb. 129 Oude Gracht 99. Plattegrond van het huis Oudaen op kelderniveau. Tek. K. W. Cheng. De plaats waar de majolica productie gevonden is, is aangegeven met M. Het noorden is rechts.

Het is niet de bedoeling hier nader in te gaan op de oudere verschijnselen of de latere vloeren die bij het onderzoek in het noordelijke achterzijhuis tevoorschijn zijn gekomen. Zij kunnen beter met de beschrijving van de ontwikkeling van het totale complex gecombineerd worden. In het volgende zal uitsluitend aandacht besteed worden aan de resten van industriële activiteit die, geheel onverwacht, in de

Afb. 130 Oude Gracht 99. De oostelijke muur van het noordelijke achterzijhuis, gezien naar het zuidoosten. Het verschil tussen de rommelige onderkant van de fundering en de wat netter afgewerkte bovenkant is goed te zien.

Afb. 131 Oude Gracht 99. Overzicht van de opgraving naar het zuidoosten. Op de voorgrond is de ,,rode plek'' herkenbaar, waarin scherven van misbaksels te zien zijn. Op de achtergrond bevindt zich de bakstenen constructie, die zich tot nu toe aan iedere interpretatie onttrokken heeft.

grond van het noordelijke achterzijhuis werden aangetroffen.

Resten van een oven?

In het midden van de onderzochte ruimte werd een grote, rood verbrande plek gevonden (afb. 131). Daarin bevonden zich niet alleen halffabricaten en misbaksel van majolica, maar ook allerlei hulpstukken die in een oven gebruikt waren en brokken baksteen met een dikke laag lichtgroen glazuur. Al deze vondsten en verschijnselen tezamen wezen op productie van tingeglazuurd aardewerk ter plaatse. De hoop duidelijke restanten van de oven zelf te vinden, ging niet in vervulling. Onduidelijke baksteenconstructies die zich ten zuiden (afb. 131) en ten noordwesten (afb. 132) van de ,,rode plek'' bevonden, hebben zich tot nu toe aan een bevredigende verklaring onttrokken. Een grote kuil met aan zijn zuidzijde een opvallend verticale wand, die de zuidelijke baksteenconstructie respecteert, zou eventueel op een ter plaatse totaal weggebroken oven kunnen wijzen (afb. 133) . Ook het wat rechthoekig verloop van de ,,rode plek'', die grotendeels boven deze kuil lag, kan in die richting wijzen: majolica ovens waren rechthoekig van vorm.

Voorlopig moet echter volstaan worden met het gegeven dat ter plaatse van het noordelijke achterzijhuis van Oudaen productie van majolica heeft plaatsgevonden, dat de oven volledig verdwenen is, maar dat mogelijk daarbij behorende constructies gedeeltelijk bewaard zijn gebleven.

De hulpstukken

Naast de zwaar verbrande brokken baksteen, waarop een dikke laag lichtgroen (tin) glazuur was neergeslagen, werd ook een groot aantal voorwerpen gevonden dat diende om het te bakken materiaal zó in de oven te plaatsen dat het gaaf bleef. In de middel-

Afb. 132 Oude Gracht 99. Restant van een bakstenen constructie uit de 16e eeuw in de noordwest hoek van het opgegraven gedeelte, gezien naar het noordwesten. De functie is onduidelijk.

Afb. 133 Oude Gracht 99. Profiel door het noordelijke achterzijhuis, gezien naar het oosten. Is de grote kuil in het midden alles wat overbleef van de majolica oven?

eeuwse pottenbakkersovens voorkwam men het aan elkaar bakken van geglazuurde voorwerpen door een ingenieuze wijze van stapelen, zodat er zo min mogelijk aanrakingspunten waren. Bij het en masse produceren van schotelgoed was dat niet mogelijk. Daarom werden zgn. proenen of triangels gebruikt (afb. 136: 15 en 16 en afb. 134 a en b). Bij het onderzoek zijn vele tientallen van deze proenen gevonden, wat duidt op een grote productie van schotelgoed.
Bij het bakken van tegels, die in de middeleeuwen (alweer) op hun zijkanten op elkaar gestapeld werden, gebruikte men vanaf de 16e eeuw kleirolletjes om ze in de oven uit elkaar te houden. Tijdens het bakken werden deze rolletjes natuurlijk ook tot aardewerk: de afdrukken van de randen van de tegels bleven erin achter (afb. 134 d). Omdat er niet erg veel rolletjes in Oudaen gevonden zijn, zal de productie van tegels niet erg groot geweest zijn.
Eindeloos doorstapelen in de oven van te bakken materiaal brengt grote risico's met zich mee: één ongelukje en een hele ovenlading gaat verloren. Bij het bewerkelijke en dus kostbare majolica zou dat een ramp voor de pottenbakker zijn. Bovendien moet het beschilderde en geglazuurde materiaal zoveel mogelijk vrij blijven van rondvliegende as uit de stookruimte van de oven. Daarom werd een soort compartiment-

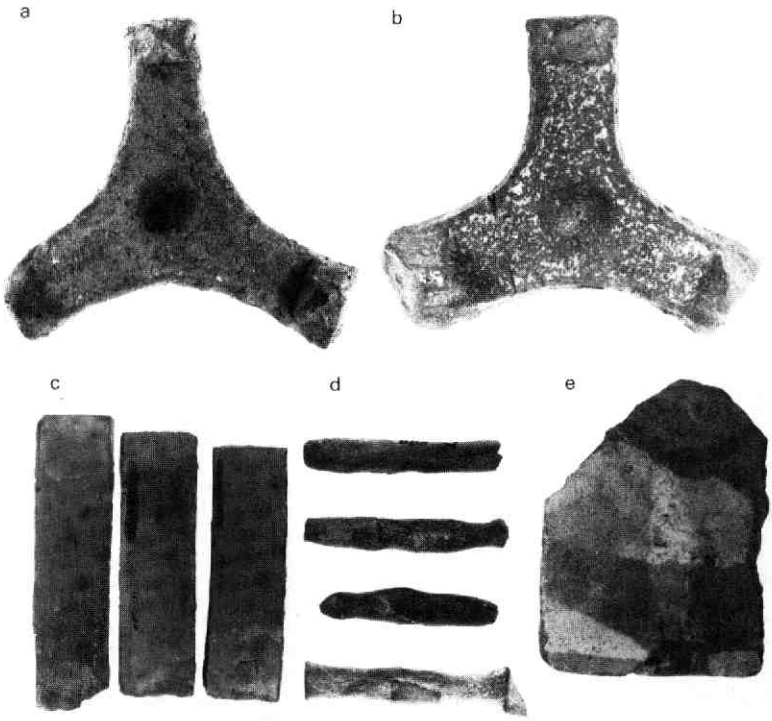

Afb. 134 Oude Gracht 99. Hulpstukken uit de oven. Foto's: P. C. von Hout. a: proen; afstand tussen de uiteinden: 9 cm. b: proen; afstand tussen de uiteinden: 11 cm. c: langgerekte ,,tegels''; max. bewaarde lengte: 22 cm, breedte: 5,5 cm, dikte: 2,5 cm. d: kleirolletjes voor het bakken van tegels; lengte tot 9,5 cm, dikte: 1,5 cm. e: fragment van een daktegel, die gebruikt is als bakplaat; bewaarde afmetingen: 18 x 13 x 1,5 cm. De witte neerslag van tinglazuur (?) is goed te zien. '

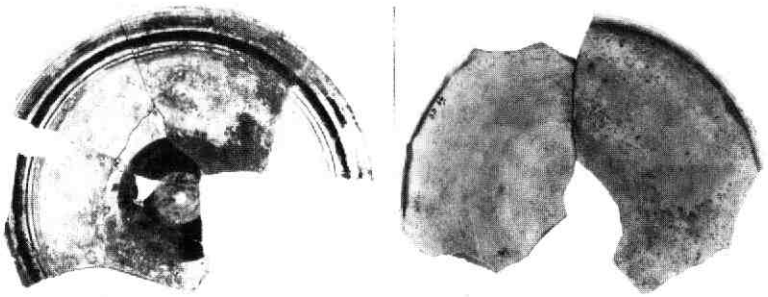

Afb. 135 Oude Gracht 99. a: fragment van een bord; biscuit; diameter: 22 cm. b: fragment van een bord waarop de pottenbakker zijn kleuren geprobeerd heeft (?). Foto's: P. C. von Hout.

jes in de oven gebouwd, waarvoor horizontaal daktegels werden gebruikt (afb. 134 e) en verticaal dunne, langgerekte ,,tegels'' (afb. 134 c).

Fabricage en grondstoffen

Majolica wordt in twee fasen gebakken. Eerst wordt het op de schijf gedraaide voorwerp (of de in een houten vormbakje gemaakte tegel) na het aanzetten van oren e.d. zonder beschildering of glazuur gebakken. Het resultaat van deze eerste bakgang wordt ,,biscuit'' genoemd. Tijdens deze eerste fase vinden de meeste ,,ongelukken'' plaats. Zeker 95% van het gevonden materiaal was biscuit. En van die 95% bestond weer een zeer groot gedeelte uit borden (afb. 135 a). Dit verschijnsel duidt enerzijds op een grote productie van schotelgoed - ook het aantal proenen wees daar al op -, anderzijds zijn borden en schotels door hun open en platte vorm eerder geneigd tot kromtrekken of barsten als zij aan hitte blootgesteld worden. Bolle, gesloten vormen als kannetjes lopen wat dat betreft minder gevaar. Bij hen zit het risico kennelijk veel meer in het loslaten van oren: er zijn veel losse oren gevonden die precies op het aanhechtingspunt losgeraakt waren.

Als het biscuit gebakken en goedgekeurd was, werden de voorwerpen van een laagje tinglazuur voorzien, dat een ondoorzichtige, witte ondergrond geeft, waarop de versieringen in blauw, geel groen en zwart geschilderd werden. Daar overheen kwam tenslotte een dun laagje transparant loodglazuur. Dan werd alles nogmaals gebakken en daarbij traden kennelijk minder problemen op. Bij de meeste voorwerpen die bij het onderzoek gevonden werden, was iets mis gegaan met het glazuur. In sommige gevallen leek het laagje loodglazuur te ontbreken: een poederig laagje met beschildering bedekte deze voorwerpen (afb. 139 en 142). Bij enkele borden lijkt het alsof de pottenbakker een proefstuk gemaakt heeft om te kijken of zijn kleuren wel voldeden (afb. 135 b).

De grondstoffen die de pottenbakker gebruikte, moeten nog aan een nadere analyse onderworpen worden. Hoe was de samenstelling van zijn glazuren en verfstoffen? Van de klei die hij gebruikte, kan al gezegd worden dat die van een fijne kwaliteit was. Een paar klompen klei, die bij de opgraving gevonden zijn, behoorden misschien tot zijn voorraad. Ook hier moet nader onderzoek die vraag beantwoorden. Opvallend is echter wel dat, zelfs bij identieke vormen, de kleur van de baksels uiteenloopt van vrijwel wit tot steenrood en oranje.

De producten

De niet zó grote rijkdom aan vormen, die de Utrechtse majolicabakker maakte, is bijeengebracht op afb. 136. Zoals boven al is meegedeeld lijken borden de hoofdmoot van de productie te zijn geweest. Daarnaast komen kleine drinkschaaltjes en schoteljes voor. Kannetjes, bekertjes, kommetjes met staande oren en bakjes met liggende oren horen tot de typische majolica vormen. Van de kleine en grote zalfpotten (de zgn. albarelli) is vrijwel niets aangetroffen.

Borden (afb. 135, 136: 4 en 5, 137, 138)

Alle borden hebben een zgn. standring, waarin vaak een gaatje aanwezig is. Dat zal in eerste instantie gediend hebben om het bord tijdens de bewerking in het atelier zonder het met de handen aan te raken, te kunnen hanteren middels een (ijzer)draadje. Voor het ophangen van het bord aan de wand lijkt het gaatje vaak minder geschikt. Opvallend is het opstaande randje van de borden, dat een vroeg kenmerk schijnt te zijn.

De versiering van de borden bestaat uit een paar elementen die in verschillende combinaties gebruikt zijn: een bloem met vier bloembladen met ,,boompjes'' daartussen, een ronde bloem met blaadjes daaromheen, een rankenrand, een geschulpte rand en een ,,ketting'' rand. Een aantal van deze motieven komt ook op andere stukken voor. Op de onderzijde van de rand van de borden is soms een kruis aangebracht (afb. 137 f).

Bijzonder zijn de borden waarop IHS geschilderd is (afb. 138 a, b, e). Die letters zijn een afkorting van JHESUS, van IHESUS HUIOS SOOTER (Jezus Zoon Redder) of van IN HOC SIGNO (In Dit Teken). Van de stam van de letter h is door middel van een dwarsstreep een kruis gemaakt. Een wonderlijk exemplaar van een dergelijk IHSbord is een vrij slordig met goudluster (?) beletterd fragment (afb. 138 e).

Helaas zijn maar zeer kleine stukken van twee andere borden met religieuze symboliek gevonden (afb. 138 c, d). Daarop zijn afgebeeld het kruis van Christus met lijdenswerktuigen. Duidelijk herkenbaar zijn de doornenkroon, de spons op een stok (rechts) en de speer (links). De complete voorstelling is o.a. te vinden op een majolica kannetje uit het Princessehof te Leeuwarden (zie LIT).

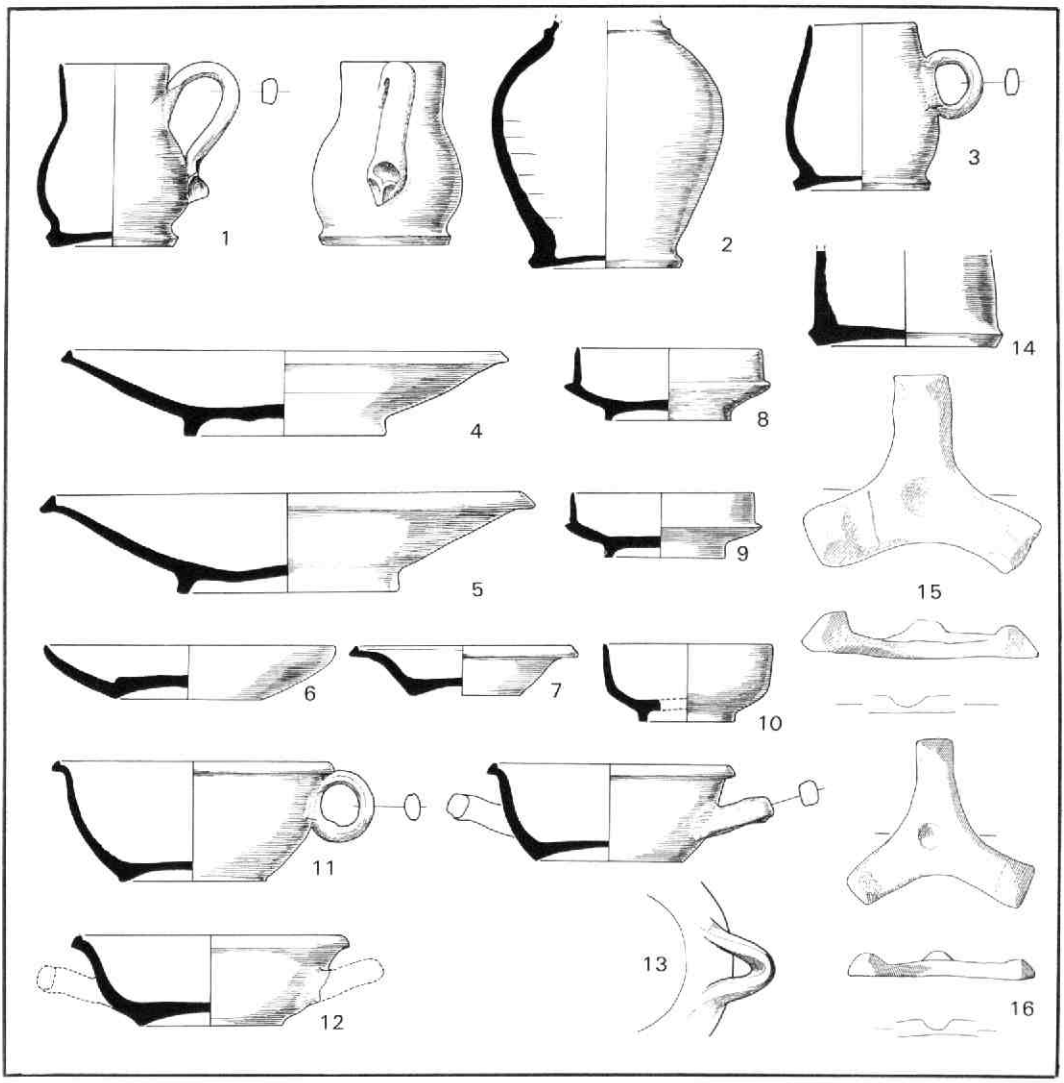

Afb. 136 Oude Gracht 99. Overzicht van de vormen van de majolica die in Oudaen vervaardigd zijn. Tek. J. E. Dilz. Schaal 1:4. 1: kannetje. 2: kan. 3: bekertje. 4: bord. 5: bord. 6: schaaltje. 7: schoteltje. 8: drinkschaaltje. 9: drinkschaaltje. 10: kommetje of drinkschaaltje. 11: kommetje. 12: bakje. 13: bakje. 14: onderkant van een albarello. 15: proen. 16: proen.

Drinkschaaltjes (afb. 136: 8, 9, 10 en 139)
De drinkschaaltjes hebben, in tegenstelling tot hun oudere soortgenoten uit Siegburg, een standring. De zijden zijn verticaal. De versiering bestaat uit een ,,ketting''motief (afb. 139 d), evenwijdige blauwe banen (afb. 139 e) of concentrische halve cirkels (afb. 139 f). Van het voorwerp op afb. 139 c is het niet duidelijk of het nu een klein kommetje of een hoogwandig drinkschaaltje is.
Kommetjes en bakjes (afb. 136: 11, 12, 13 en 140)
Zoals op afb. 136 te zien is, zijn de kommetjes met het verticaal geplaatste oor wat hoger dan de bakjes met de twee liggende oren. Tot nu toe is bovendien nog geen kommetje gevonden met twee verticaal geplaatste oren, terwijl het er bij de liggende kennelijk altijd twee zijn. Het aantal los gevonden liggende oren is groter dan dat van de verticale. De lage bakjes lijken dus algemener te zijn. De binnenkanten van kommetjes en bakjes zijn deels weer met de al van de borden bekende motieven versierd, inclusief IHS (afb. 140 f). Een uitzondering is het fragment van een bakje met liggend oor dat een decoratie met vierkanten heeft (afb. 140 e).

Bekertjes en kannetjes (afb. 136: 1, 2, 3; 141 en 142)
Het bekertje heeft een rankenmotief dat ook op de borden voorkomt. Het exemplaar op afb. 141 a is geen halffabrikaat, maar een waarvan het glazuur af-

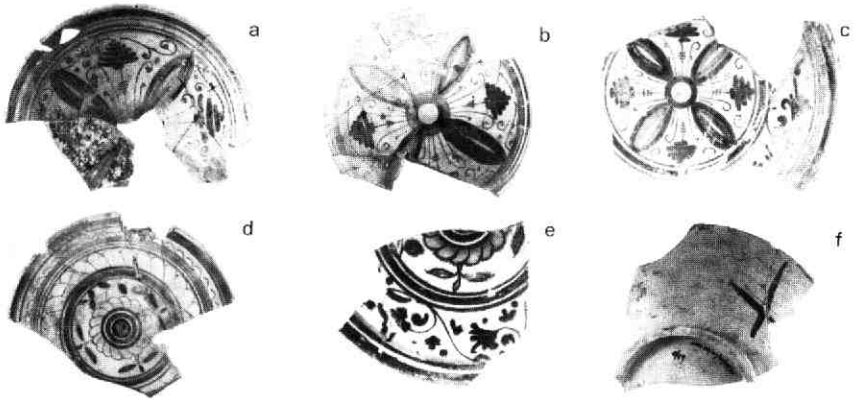

Afb. 137 Oude Gracht 99. Fragmenten van versierde borden. Foto's: P. C. von Hout. a: diam. 26 cm. b: diam. 22 cm. c: diam. 26 cm. d: diam. 24 cm. e: diam. 26 cm. f: achterzijde van e met kruis.

gesprongen is: een restje van het glazuur is nog onder het oor te zien.
Van het kannetje op afb. 141 e is duidelijk te zien waarom het de glazuurfase niet gehaald heeft. De versiering die voorkomt op afb. 141 f heeft een vierbladige bloem gehad, zoals die ook op de borden voorkomt. Het halsfragment (afb. 141 c) kan een versiering als op afb. 141 d gedragen hebben.
Het glazuur van de grote kan op afb. 142 a, b is slecht gelukt, zodat ook de zeer bonte beschildering niet erg

Afb. 138 Oude Gracht 99. Fragmenten van borden met religieuze symbolen. Foto's: P. C. von Hout. a: IHS; diam. 21 cm. b: IHS; diam. standring 12 cm. c en d: fragmenten met kruis en lijdenswerktuigen; max. bewaarde afmeting van c: 10 cm. e: IHS in goud (?); diam. standring 10 cm.

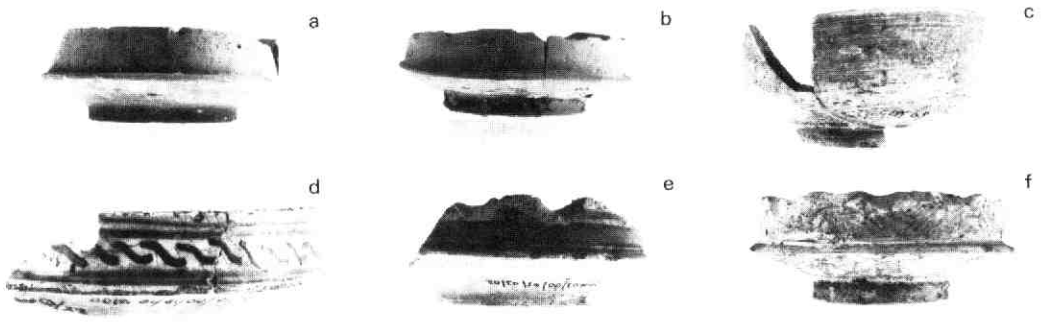

Afb. 139 Oude Gracht 99. Drinkschaaltjes. Foto's: P. C. von Hout. a: biscuit; grootste diam. 11 cm, hoogte 4 cm. De schuine zijde links wordt veroorzaakt door een breuk ter plaatse. b: biscuit; maten als bij a. c: een hoog drinkschaaltje (?); mislukt glazuur; diam. 9 cm, hoogte 4,5 cm. d: rand met kettingversiering; diam. 12 cm. e: versiering met evenwijdige lijnen; mislukt glazuur; diameter standring 6 cm. f: versiering met concentrische halve cirkels; mislukt glazuur; diam. 11,5 cm, hoogte 4 cm.

tot zijn recht komt. Op afb. 142 b zijn links en rechts op de kan granaatappels afgebeeld.

Overige voorwerpen

Op de tekening van afb. 136 zijn nog te zien: de onderkant van een grote zalfpot (albarello), een plat schaaltje met holle bodem en een diep schoteltje. Hoewel de productie van tegels is aangetoond door de aanwezigheid van kleirolletjes, zijn maar weinig fragmenten van tegels gevonden. Slechts één fragment draagt versiering: een fleur-de-lis (afb. 143). De andere gevonden fragmenten zijn niet verder dan het biscuit stadium gekomen.

Herkomst en datering

De vragen wie zich naast het grote huis Oudaen bezig heeft gehouden met het fabriceren van majolica en wanneer en hoe lang die productie heeft plaats gehad, zijn niet gemakkelijk te beantwoorden. De majolica techniek heeft zijn oorsprong in het Mid-

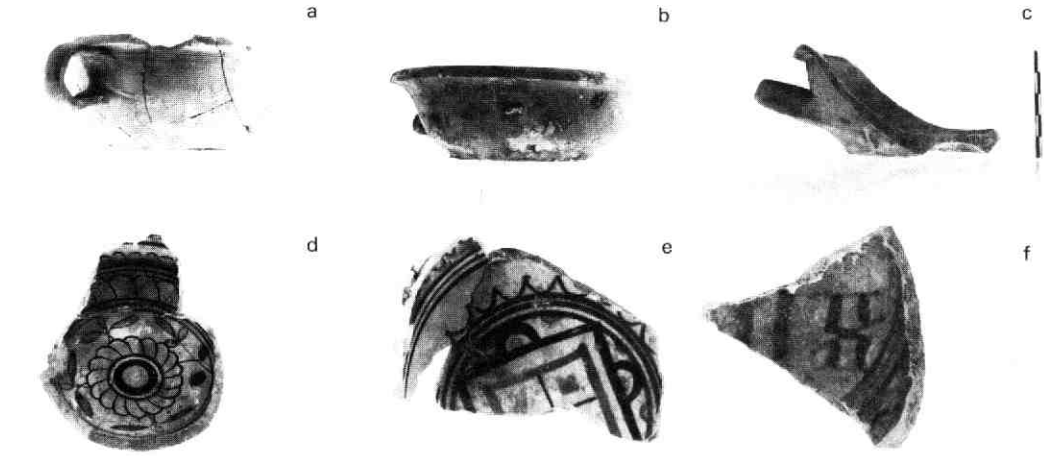

Afb. 140 Oude Gracht 99. Kommetjes en bakjes. Foto's: P. C. von Hout. a: kom met verticaal geplaatst oor; biscuit; diam. 16 cm, hoogte 6 cm. b: bakje met liggende oren (afgebroken); biscuit; diam. 13,5 cm, hoogte 5 cm. c: eenzelfde bakje als b maar nog met oor; maten als bij b. d: binnenzijde van een versierd kommetje; diam. bodem 10 cm, bewaarde hoogte 6,5 cm. e: bakje met liggend oor (aanzet) en versiering in vierkanten; diam. bodem 8 cm, bewaarde hoogte 4 cm. f: binnenzijde van een kommetje met IHS-motief; diam. bodem 10 cm, bewaarde hoogte 3,5 cm.

Afb. 141 Oude Gracht 99. bekertjes en kannetjes. Foto's: P. C. von Hout. a: bekertje; mislukt glazuur; hoogte: 9 cm. b: bekertje met rankenversiering; hoogte: 9 cm. c: hals van een kannetje met ooraanzet; biscuit; bewaarde hoogte: 9 cm. d: versiering op een halsfragment van een kannetje; afm. 3 x 3,5 cm. e: duidelijk misbakken kannetje; biscuit; bewaarde hoogte: 10 cm. f: fragment van de versiering op de buik van een kannetje; afm. 6,5 x 5 cm.

den Oosten. Vandaar verspreidde die zich in de middeleeuwen zowel naar Spanje als naar Italië. Importen uit die streken worden, zij het uiterst zelden, ook in Utrecht wel gevonden (zie bijv. Kroniek 1976-1977, MBOU 1980-1, 5-7, en in deze Kroniek onder Keukenstraat).

Het zijn Italianen geweest die de majolica techniek meenamen naar de Zuidelijke Nederlanden en met name naar Antwerpen. Dat gebeurde op zijn laatst in het begin van de 16e eeuw. Vanuit Antwerpen kwam het majolica bakken naar het Noorden, waar bijvoorbeeld in Haarlem een industrie bekend is in het derde kwart van de 16e eeuw. Inmiddels hadden ook Antwerpenaren en anderen het vak geleerd.

Waar past Utrecht in deze ontwikkeling? Helaas weten we (nog) weinig over de eigenaren en/of bewoners van Oudaen in de 16e eeuw. Rond 1555 wordt een zekere Lodewich van Cauwenhoven vermeld. In afwachting van nader archiefonderzoek kunnen misschien de scherven zelf enige indicatie geven.

Gezien de hoge kwaliteit van de bereide klei en van het draaiwerk moet de maker iemand geweest zijn die het vak zeer goed beheerste. In eerste instantie denkt men dan aan iemand van buiten, die met zijn kennis van zaken een bedrijfje in Utrecht opzette.

Van ,,buiten'' komen zeker de twee scherven van afb. 144 a, b, c. Zij passen noch wat hun materiaal en techniek, noch wat hun versiering betreft bij de rest van de productie. Het zijn onmiskenbaar Italiaanse scherven van een vrij harde, witbakkende klei; de bodem is met de draad losgetrokken en heeft geen standring (afb. 144 b).

Tenslotte is er de uiterst intrigerende scherf van een bakje waarop, direct op het biscuit, drie letters ge-

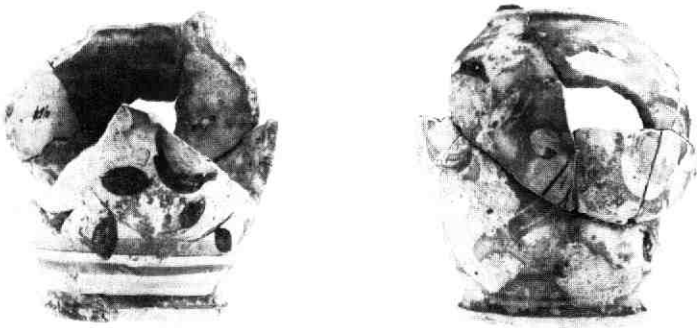

Afb. 142 Oude Gracht 99. Resten van een grote kan van twee zijden gezien; mislukt glazuur. Foto's: P. C. von Hout. Bewaarde hoogte: 13 cm. Op foto b zijn de granaatappels te zien.

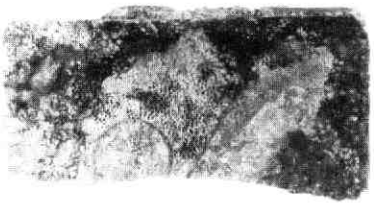

Afb. 143 Oude Gracht 99. Fragment van een tegel. Foto: P. C. von Hout. Mislukt glazuur. Afm. 11,5 x (11,5) x 2,5 cm.

schilderd zijn (afb. 144 c). Het baksel van dit voorwerp behoort tot het normale, gelige soort dat ter plaatse geproduceerd werd. De drie letters vormen het woord ,,nel''. Afgezien van de mogelijkheid dat het een meisjesnaam is (die voor zover bekend in de 16e eeuw niet gangbaar was) kan het ,,in de'' in het Italiaans betekenen. De laatste stap, nl. concluderen dat er een Italiaan in Oudaen werkzaam was, durf ik niet te zetten. Bij het verder zoeken naar gegevens in de archieven moet deze mogelijkheid wel in het achterhoofd gehouden worden.

Als laatste vragen blijven nog over: wanneer en hoe lang heeft de productie plaatsgevonden? Aan de hoeveelheid teruggevonden materiaal en de grote uniformiteit ervan zou men een vrij korte productieperiode kunnen afleiden.

Absolute gegevens omtrent de datering zijn niet gevonden. Wellicht zal de uitwerking van het bouwhistorisch onderzoek nog nadere gegevens verschaffen. Immers, de oostelijke muur van het achterhuis was, tenminste wat zijn bovenste deel van het fundament betreft, door de kuil met productie-afval heen gezet.

Voor een poging tot nadere datering moeten we ons dus op het glibberige pad van de parallelen begeven. In twee vondstcomplexen die goede sluitdata hebben, komen stukken voor die goed met de Utrechtse te vergelijken zijn. Het ene is het klooster Eemsteyn bij Zwijndrecht dat vóór 1575 verwoest is. Het leverde o.a. drinkschaaltjes op met met concentrische halve cirkels en een bord dat veel lijkt dat van afb. 137 b. Een bekertje heeft dezelfde decoratie als het Utrechtse exemplaar, maar de vorm van het bekertje wijkt wat af. (Renaud 1959). Bij opgravingen in het verdwenen klooster van de Kartuizers bij Delft (verwoest in 1572) kwam een bord met kruis en lijdenswerktuigen tevoorschijn; de overige decoratie van dit bord is echter geheel afwijkend (LIT).

De conclusie dat het Utrechtse materiaal van vóór 1570 zal dateren, ligt voor de hand. Over het geheel genomen lijkt het materiaal uit Oudaen echter iets ouder. De kannetjes en het opstaande randje van de borden dat naar onderen toe doorloopt zouden daarop wijzen. Wat bovendien opvalt, is het totaal ontbreken van de randversiering van ,,komma's'' die door de blauwe verf heen tot op de witte ondergrond gekrast zijn. Ook geometrisch versierde borden komen niet voor. Beide vormen van decoratie zijn wel in Vredenburg gevonden; zij dateren van vóór 1577. (zie voor een bord met komma's: Rauws 1981).

Tot nader order stellen we de datering van de Utrechtse productie op het midden van de 16e eeuw.

LIT: Juliette Bogaers, Nederlandse Majolica. Gave voorwerpen, scherven- en ovenvondsten tot 1630. Vouwblad bij een tentoonstelling in het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam, 25 april - 1 september 1986.

(J. D. van Dam) Nieuwe aanwinst. Nieuws van het Princessehof. Leeuwarden, april-mei-juni 1984.

A. G. Rauws, Uit scherven opgebouwd. Restauratie van opgegraven keramiek uit Utrecht. Vouwblad bij een tentoonstelling in het Centraal Museum Utrecht. 19 december 1981 - 31 januari 1982.

J. G. N. Renaud, Voorlopers van ,,Delfts'' uit opgra-

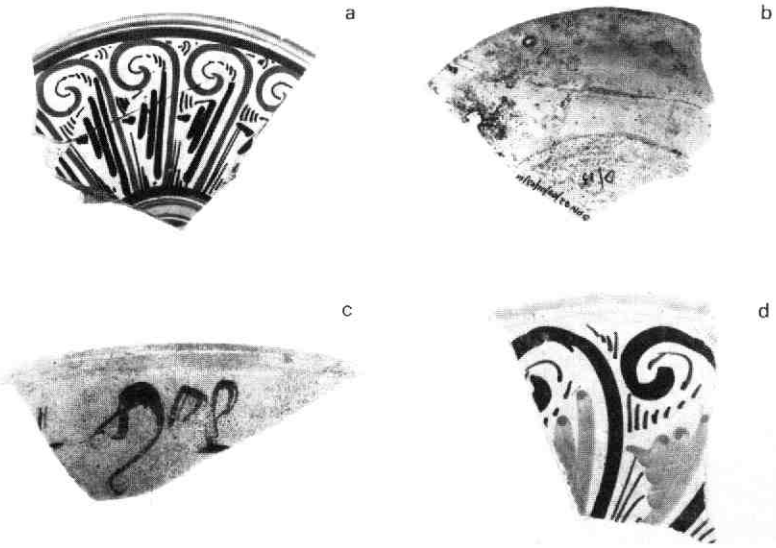

Afb. 144 Oude Gracht 99. Scherven van Italiaanse majolica en een scherf met letters. Foto's: P. C. von Hout. a: fragment van een bord; diam. 24 cm. b: onderzijde van a, waarop de treksporen van de draad te zien zijn. c: fragment van een bakje; biscuit, waarop de letters ,,n e l'' geschilderd zijn. d: nog een fragment van een Italiaans majolica bord; diam. 22 cm.

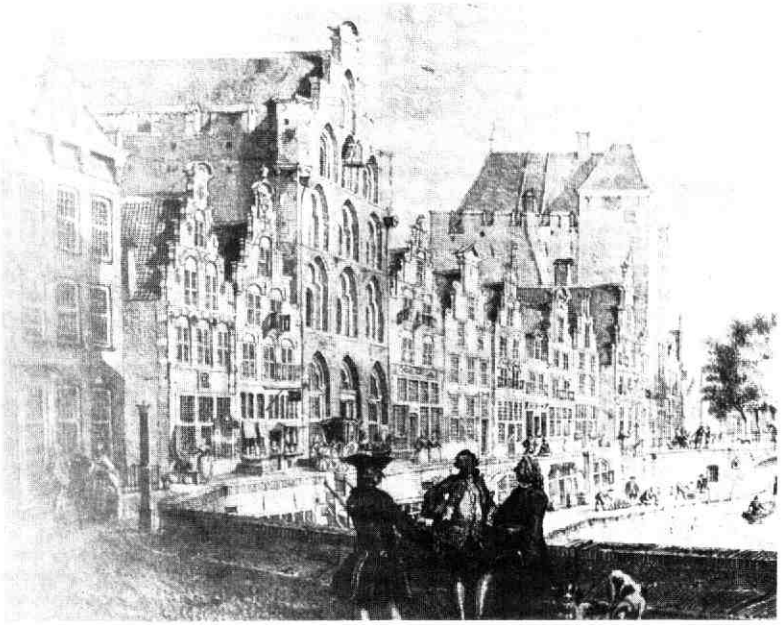

Afb. 145 Oude Gracht 113. Gezicht op de huizen Fresenburg en Oudaen. Cornelis Troost, ca. 1760. GAU TA Oude Gracht (Jansbrug - Bakkerbrug) ca. 1760. De spitsen van de hoektorentjes van de imposante voorgevel van Fresenburg zijn reeds verdwenen. De overige gevels in hetzelfde bouwblok zijn vrijwel allemaal vóór 1650 gebouwd.

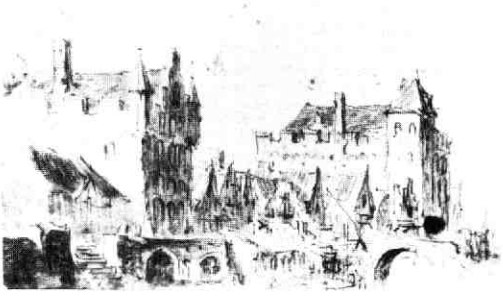

Afb. 146 Oude Gracht 113. Gezicht op de huizen Fresenburg en Oudaen. Toegeschreven aan Jan van Goyen, ca 1650. GAU TA. Origineel: Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam. De weergegeven toestand kan echter nooit door hem gezien zijn. Naast Fresenburg is de poort naar het erf zichtbaar. Op de hoek van de Drieharingsteeg staat een opmerkelijk dwarshuis met een soort Vlaamse gevel (zie afb. 147). Rechts van Fresenburg staat een rij huizen met spitse, kennelijk houten gevels: herkenbaar zijn overkragingen, windveren en makelaars. Er staat een dwarshuis met Vlaamse gevels en een getrapte stenen zijgevel tussen. Pas bij Oudaen staat de eerste trapgevel. De huizen zijn duidelijk een verdieping lager dan die op afb. 145. Zelfs Klein Fresenburg, dat in 1595 een nieuwe top op een al bestaande stenen gevel kreeg, is hier nog een éénlaags huis met houten gevel. Met deze tekening hebben we dus een uniek, laat-middeleeuws stadsgezicht uit ca. 1550. De tekening is hetzij in het bezit van Jan van Goyen geweest hetzij door hem gecopieerd naar een verloren gegaan origineel. Het begrip ,,stadskasteel'' behoeft met deze afbeelding geen nadere uitleg.

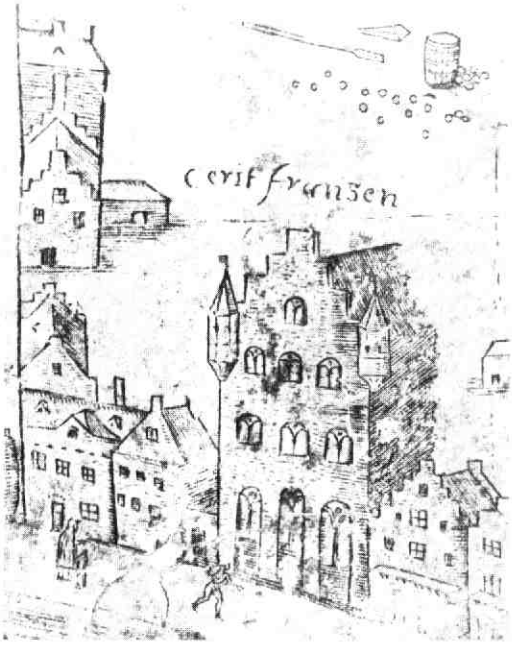

Afb. 147 Oude Gracht 113. Sterk uitvergroot detail van een gravure van het beleg van Vredenburg (1576/1577) met het huis Fresenburg (toen bewoond door Gerrit Fransen) en de Drieharingsteeg. GAU HA.Q 77-4. Ondanks de wat onbeholpen uitvoering is de situatie in grote trekken betrouwbaar weergegeven. Links van Fresenburg is de poort naar het erf en naar de zij-ingang te zien, die in de 17e eeuw bij het buurhuis is getrokken. Op de hoek van de steeg staat het opmerkelijke dwarshuis.

vingen. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 1959, 238-244.
J. G. N. Renaud, De vondsten gedaan bij het archeologisch onderzoek naar het voormalig Kartuizerklooster buiten Delft. In: R. Rothfusz en A. J. H. Rozemond eds., De Kartuizers en hun Delftse klooster. Delft 1975, 40-46 (ceramiek: Majolica).
D. Valentijn (m.m.v. A. F. E. Kipp), Het Huis Oudaen te Utrecht, Zuthpen 1986.

T. J. Hoekstra

24. Oude Gracht 113 (Fresenburg)

Samen met Oudaen (Oude Gracht 99) is dit een van de meest tot de verbeelding sprekende Utrechtse ,,stadskastelen''. Met zijn afmetingen van 30 x 11 x 16½ m (lengte, breedte en hoogte) is het tevens een der grootste, hoewel de sloop van de kap in 1926 daaraan enige afbreuk heeft gedaan. Het gebouw heeft een fraai gepleisterde voorgevel uit 1858, die echter bij lange na niet zo imposant is als de oorspronkelijke gevel die geheel uit in verschillende kleuren geglazuurde baksteen in romano-gothische stijl gemetseld was. Ons blijft slechts enige afgunst ten opzichte van de vele generaties Utrechters van de 13e tot de 19e eeuw voor wie deze gevel van internationale klasse een vertrouwd onderdeel van het stadsbeeld was. Wij moeten ons tevreden stellen met een reeks afbeeldingen. Deze zijn van uiteenlopende kwaliteit, maar een goede indruk biedt het grachtgezicht van C. Troost (afb. 145). Van architectuur-historische betekenis is de knappe opmetingstekening die J. van Asperen in 1858 maakte voordat het laatste deel van de gevel gesloopt werd (afb. 148). In deze tekening komen details voor die onder meer een rechtstreeks verband leggen met de beroemde gevel van het Overstolzenhuis (Rheingasse 8) in Keulen (afb. 149B). Het gaat daarbij met name om de wijze waarop de rondstaafprofielen van de vensterbogen vanaf de kapitelen van de vensterkolonetten met een soort Moorse boog ontspringen. Dit gegeven, gekombineerd met de bladmotieven van de kapitelen (afb. 149 C en D), die van Rijnlandse type zijn, doet een bouwtijd vóór 1250 veronderstellen. Daarmee kunnen we Fresenburg tot onze oudste bakstenen huizen rekenen.
De bouw moet in hoog tempo geschied zijn; er is een zo gigantische hoeveelheid bakstenen van dezelfde soort en maat gebruikt (32 x 15 x 7,5 cm; 10 lagen = 85 à 90 cm) dat ervan uitgegaan moet worden dat minstens één steenbakkerij speciaal voor Fresenburg produceerde, al was het alleen maar om de voor de voorgevel bestemde geel, bruin en groenzwart geglazuurde, al dan niet geprofileerde, stenen te bakken. Op de hoeken tonen de zijgevels (zichtbaar vanaf de Gracht) nu nog geglazuurde stenen.
Dat kosten noch moeite gespaard werden, blijkt uit het feit dat ook in de kern van de ca. 1,15 m dikke zijmuren op de beganegrond allemaal hele stenen verwerkt

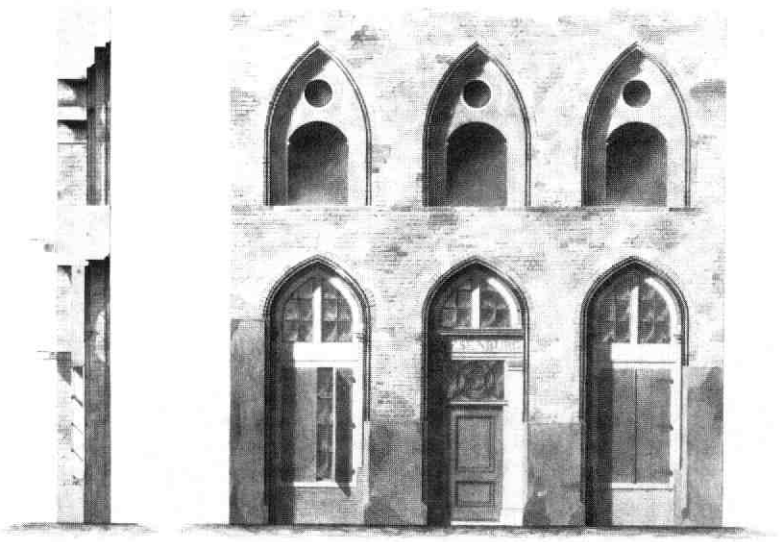

Afb. 148 Oude Gracht 113. Aanzicht en doorsnede van de voorgevel. J. van Asperen. 1858 (vlak vóór de sloop van het laatste restant) GAU TA Oude Gracht (Jansbrug - Bakkerbrug) 1858. De zeer nauwkeurige opmeting en weergave daarvan biedt veel informatie over de detaillering van met name de vensters. Een van de imposten (uitspringende stenen) onder de boog van de vensters op de verdieping is in de huidige gevel (hergebruikt) teruggevonden. Hij heeft inderdaad de a-symmetrisch spitsbogig toelopende vorm zoals die hier is getekend. Op de doorsnede is ook de tussenverdieping aangegeven.

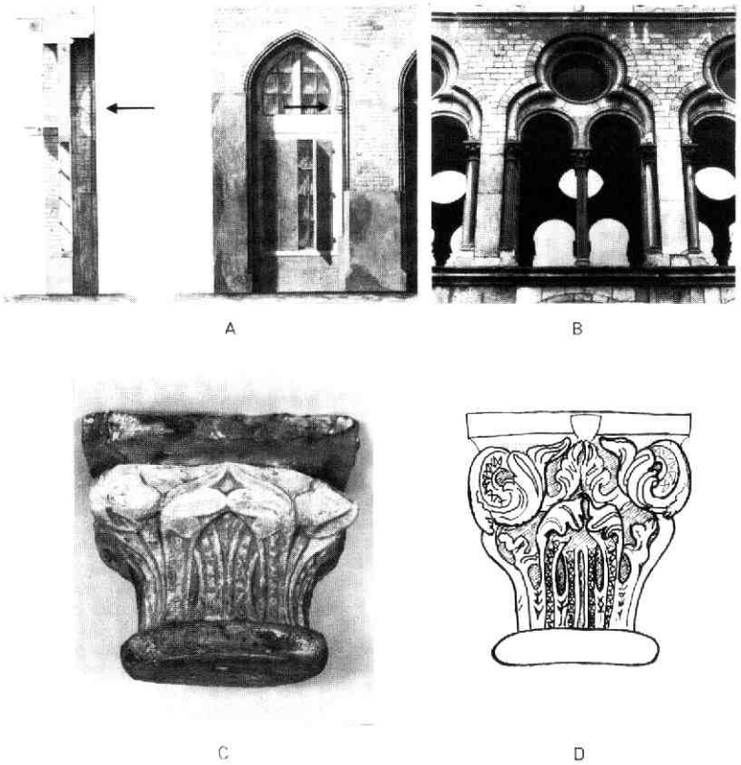

Afb. 149 Oude Gracht 113. A: Detail van de tekening van J. van Asperen met de hoek-kapitelen en het daarop in de vorm van een hoefijzer ontspringende rondstaafprofiel. B: Ter vergelijking: een venster van het Overstolzenhuis te Keulen. Foto: D. Valentijn. C: Zandstenen kapiteel van Fresenburg. De bladornamenten met diamantkopversiering op de stelen en omgeslagen bladslippen zijn kenmerkend voor de periode rond 1230. Foto: Centraal Museum Utrecht. D: Ter vergelijking: kapiteel van het slot Wildenberg (Odenwald), dat omstreeks 1225 is gebouwd. Naar Holz.

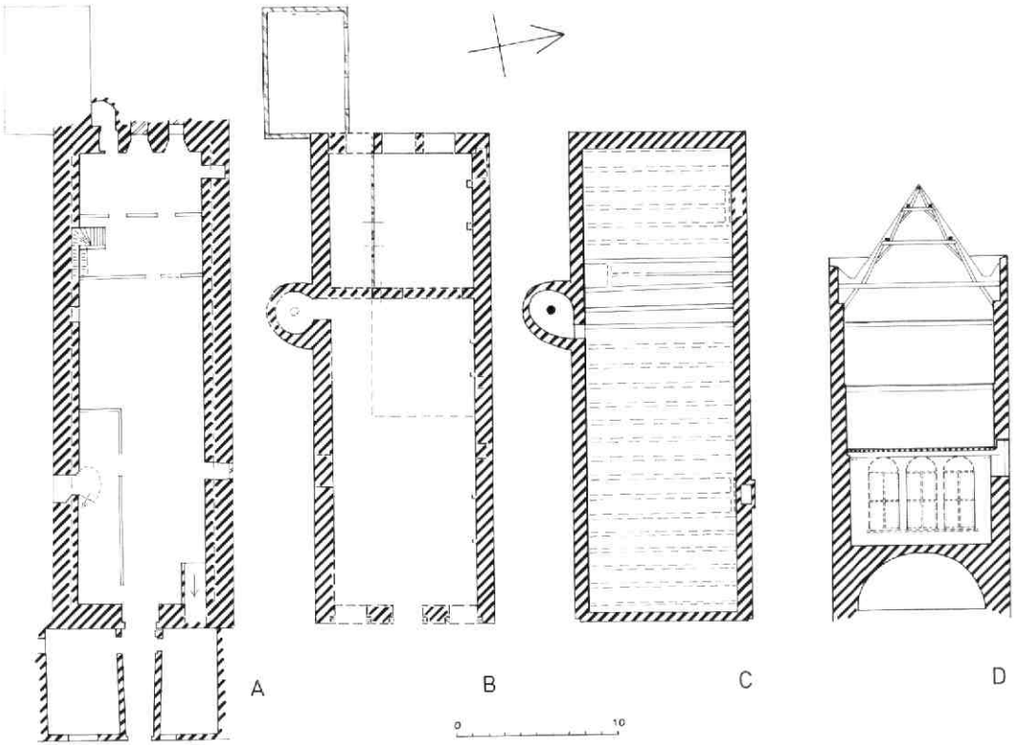

Afb. 150 Oude Gracht 113. Plattegronden en doorsneden. Tek. K. W. Cheng, B. J. M. Klück, K. Terhorst. a: plattegrond van de kelder. b: plattegrond van de beganegrond, waarin aangegeven de oorspronkelijke indeling met de toevoegingen uit het einde van de 16e eeuw. c: balklaag van de eerste verdieping. d: doorsnede naar het westen met de kap van na 1577. Gestippeld: de oorspronkelijke vensters in de achtergevel.

Afb. 151 Oude Gracht 113. ,,Veldtekening'' van de noordmuur op de beganegrond. Tek. B. J. M. Klück. 1: vloersleuf van de tussenverdieping. 2: schouw (16e eeuw). 3: nis of doorgang. 4: steigergaten (13e eeuw). 5: dwarsmuur (16e eeuw). 6: doorgang. 7: stookplaats (middeleeuwen tot 20e eeuw). 8: eiken deurstijl (waarschijnlijk 16e eeuw). 9: tussenmuur (13e eeuw). 10: stucplafond (ca 1790). 11: vensternis (14e eeuw). 13: schouw (vanaf 13e eeuw). 14: secreet. 15: gaten van de 13e-eeuwse balklaag.

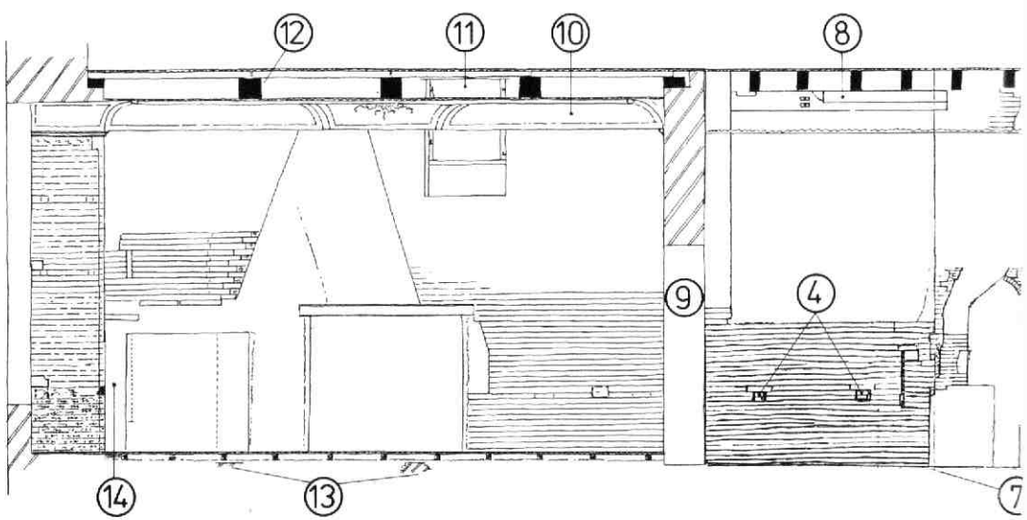

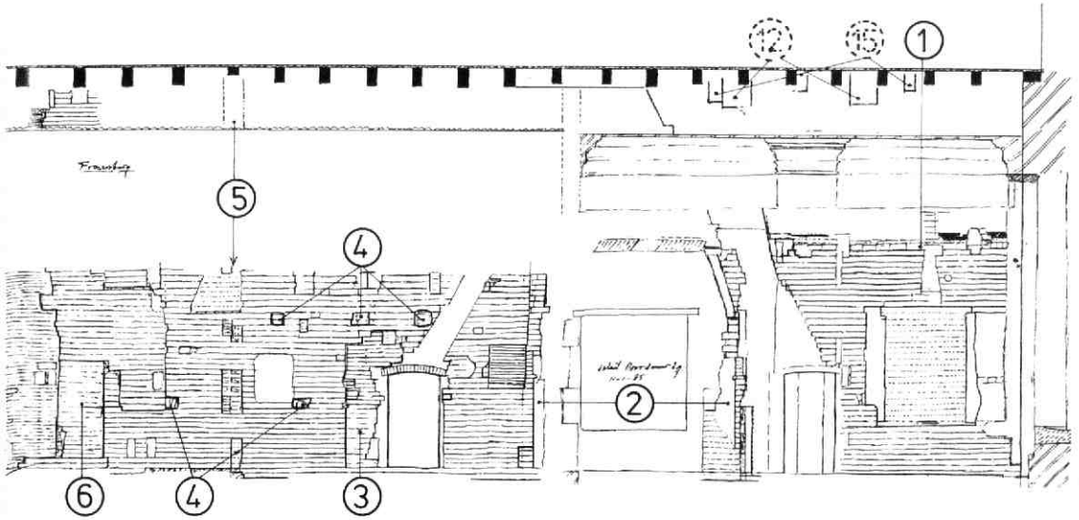

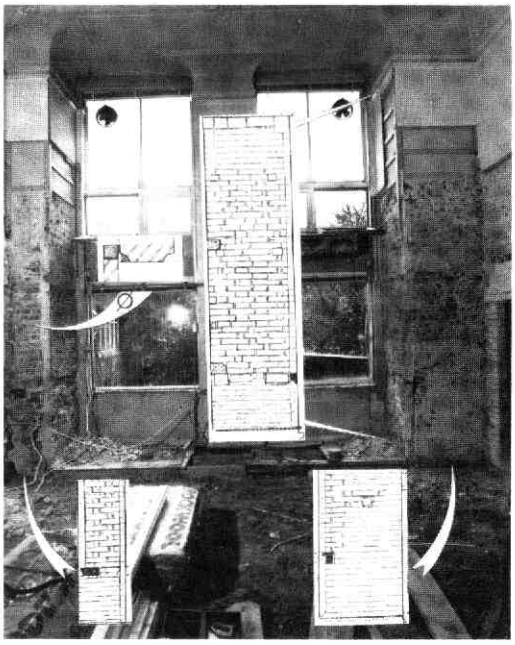

Afb. 152 Oude Gracht 113. Achtergevel op de beganegrond met penant en muurdam, waarin fragmenten van vensterbanken van Doornikse steen (zwart) en van een kruiskozijn van trachiet (gestippeld); holprofielen op de hoeken.

zijn (de meeste latere Utrechtse huizen zijn in belangrijke mate met gebroken stenen gemetseld).
Tot aan de verbouwing van afgelopen jaar was het onzeker of de huidige voorgevel onder zijn pleisterlaag nog oorspronkelijk 13e-eeuws werk zou bevatten. Dit bleek niet het geval te zijn: met gebruik van de oude stenen is de voorgevel geheel nieuw gemetseld. Zelfs zijn geglazuurde profielstenen teruggevonden in Oudaen, in een muurfragment uit 1858 (med. F. Kipp).
Uit de sloopsporen in de zijgevels bleek dat de voorgevel oorspronkelijk 1,30 m dik was, terwijl hij nu nog 0,80 m meet. Bovendien bleek dat in de 13e eeuw - in ieder geval op de beganegrond - hoekblokken van Doornikse steen waren gebruikt.
Wanneer we zoeken naar het gebruik van geglazuurde bakstenen in 13e-eeuwse gebouwen in andere plaatsen, dan komen we terecht in Lübeck, de noordduitse Hanzestad waarmee Utrecht betrekkingen onderhield. Daar, waar de baksteenbouw sinds de 12e eeuw een hoge vlucht genomen had, was het gebruik van geglazuurde stenen in gevels met afwisselend zwarte en bruine lagen al in de eerste helft van de 13e eeuw gebruikelijk.
Vandaaruit vond in de volgende eeuwen verspreiding over andere Hanzesteden en tot ver in het Oostzeegebied toe, plaats.

Het tijdens de verbouwing op de beganegrond grotendeels ontpleisteren van de noordelijke zijgevel en van de achtergevel bood een unieke kans tot onderzoek. Als belangrijke constatering kwam daaruit naar voren dat het huis op de vrijwel 6 m hoge (5,95 m) beganegrond oospronkelijk bestond uit een voorzaal en een min of meer vierkante achterkamer met een haard in de noordmuur (afb. 150). De alleen op de beganegrond voorkomende, 55 cm dikke scheidingsmuur - waarvan maar weinig over was - rustte op een geweldige éénsteensdikke boog over het gewelf van de kelder. Daarmee is tevens vastgesteld dat de reusachtige, tongewelfde kelder eveneens oorspronkelijk is. Door de ontlastende boogconstructie hoefde de kelder niet onderverdeeld te worden. Het schervenmateriaal dat in de oudste leemlaag op het gewelf is aangetroffen (andenne, pingsdorf) dateert uit de eerste helft van de 13e eeuw!
In de voorzaal werden in de noordmuur nog twee haarden aangetroffen, de rechter ervan horend bij een 16e-eeuwse opdeling van de ruimte, de linker van oudere datum, maar niet uit de bouwtijd (afb. 151). De rechterschouw sluit wel aan op een oorspronkelijk rookkanaal dat ter hoogte van de derde verdieping buiten de muur verschijnt en dat sinds 1858 een neogotische schoorsteen draagt. Oorspronkelijk moet dit het rookkanaal van een schouw op de verdieping zijn geweest. Een ander boeiend verschijnsel in de noordmuur was, dat hierop tot 1858 een tussenverdieping aansloot: op de opmetingstekening van J. van Asperen is deze nog te zien (afb. 148). Uit de verschillende pleistergrenzen over elkaar bleek dat reeds in de bouwtijd van een tussenverdieping sprake was. De zuidmuur kon op deze hoogte niet onderzocht worden om te zien of deze tussenverdieping over de volle

Afb. 153 Oude Gracht 113. Het 13e-eeuwse venster in de noordgevel op de verdieping.

breedte aanwezig was en ook is niet bekend hoe ver deze zich naar achteren uitstrekte.
Bij huizen van dergelijke afmetingen in Lübeck blijkt het heel gebruikelijk te zijn dat in een deel van de zeer hoge beganegrond kleinere ruimtes met een tussenverdieping gebouwd zijn. Ook in Fresenburg kan een dergelijke tussenverdieping beperkt gebleven zijn tot een - waarschijnlijk met vakwerkwanden afgescheiden - ruimte achter het rechter venster.
De achtergevel heeft een dikte van 1,30 m op de beganegrond en op de eerste verdieping, waarna een sprong tot 0,90 m op de tweede verdieping volgt. De zijgevels verspringen daar tot resp. 1,00 m en 0,93 m.
In de achtergevel kwamen op de beganegrond sporen tevoorschijn van de oorspronkelijke vensters, zoals gave dagkanten die eindigden op massieve borstweringen met zware vensterbanken van Doornikse steen. De muurdammen tussen de vensters waren afgewerkt met holprofielen, die in de 16e eeuw - toen de borstweringen weggebroken werden - naar onder toe doorgezet zijn. Van de onder-, midden- en bovendorpel van de oorspronkelijke kruisvensters werden resten, die van trachiet gemaakt waren, aangetroffen (afb. 152). De zwaardere onderdorpel was eveneens van een holprofiel voorzien. Een dergelijk groot formaat kruisvensters, eveneens van trachiet, treft men ook aan in de achtergevel van het Overstolzenhuis in Keulen.
Oorspronkelijk waren de vensters van de achtergevel van Fresenburg met rondbogen gedekt. Later zijn dit segmentbogen geworden die moeten dateren van de herstellingen aan de achtergevel die noodzakelijk waren geworden na de verwoestende beschietingen vanaf kasteel Vredenburg in 1576-77.
Enkelvoudige balklagen uit de bouwtijd werden aangetroffen boven de tweede verdieping en - zeker ten dele - boven de eerste verdieping. Deze naaldhouten balken hadden een ongeveer vierkante doorsnede met een hoogte van 34 en een breedte van 30 à 34 cm. Op het onderzochte punt lag ook een lichtere tussenbalk van 18 cm breed die vermoedelijk hoorde bij een oorspronkelijke trapopening (die overigens nog steeds functioneert voor de tweede verdieping). Er lag een eiken vloer met forse delen (ca 5 cm breed). Op de beganegrond was het mogelijk over de 19e-eeuwse plafonds te kruipen en de balklaag in te tekenen, terwijl in de achterkamer een nis van een vermoedelijk 14e-eeuws venster naast de schouw in de noordgevel de mogelijkheid bood over het fraaie, laat 18e-eeuwse stucplafond heen te kijken (afb. 150).
Daarbij bleek dat de beganegrond een samengestelde balklaag had met zware eiken moerbalken van 35 x 37 cm en eiken kinderbinten van 10 x 9 cm, die op een afstand van 10/12 cm gelegd waren, dit laatste mogelijk in verband met een vroegere plavuizen vloer op de verdieping.
Het plafond was in het einde van de 16e eeuw rood geschilderd, de vensternis had een decoratie in zwart. Een dergelijke 14e-eeuwse balklaag heeft ook de vroegere grote zaal gehad: de dichtgemetselde balkgaten werden tussen de dichtgemetselde gaten van de oorspronkelijke, enkelvoudige balklaag aange-

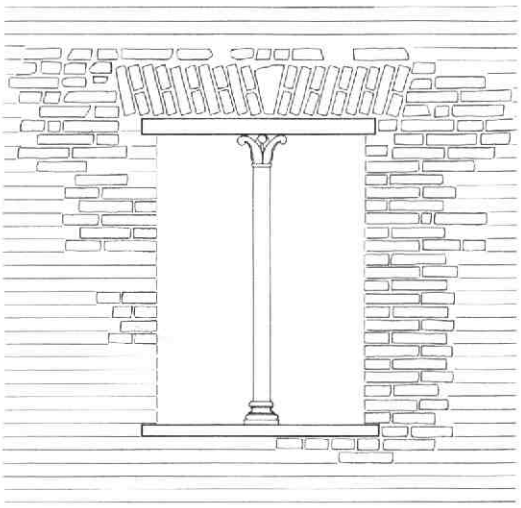

Afb. 154 Oude Gracht 113. Reconstructie van het 13e-eeuwse venster in de noordgevel op de verdieping. Tek. B. J. M. Klück.

troffen. Nu ligt er een eveneens enkelvoudige, naaldhouten balklaag - met balken van verschillend formaat (27 à 31 x 14 à 19 cm) - die bij de laat 16e-eeuwse verbouwing hoort (afb. 151).
In de achterkamer werd onder de 18e-eeuwse vloer tegen de achtergevel nog een rest aangetroffen van een laat 16e-eeuwse plavuizen vloer met bruin en groen geglazuurde vloertegels van 16 x 2,7 cm. Omdat de vloer hier steeds - in verband met het keldergewelf - op dezelfde hoogte gelegd werd, is bij iedere nieuwe vloer de vorige opgeruimd. Toch werden verstrooid niet alleen losse, geglazuurde plavuizen, van een 14e-eeuwse mozaïekvloer aangetroffen (met tegeltjes van 6 x 2,3 cm in geel en zwart-groen, zowel vierkant als driehoekig) maar ook geglazuurde plavuizen (groen, geel en bruin) van 13 x 2,5 à 3,5 cm dik van de 13e-eeuwse vloer. Eenzelfde soort vloertegels is ook in Oudaen aangetroffen. Aan de hand van enkele, op verschillende wijze diagonaal doorgehakte plavuizen kan vastgesteld worden dat deze vloer in diagonaal patroon gelegd was. Bij iedere vloervernieuwing bleek ook de stookplaats aangepast te zijn, totdat in de 18e eeuw een schouw met marmeren mantel gemaakt werd: blijkens de aftekening in de houten vloer was die van hetzelfde type als van die, welke nu nog in de achterkamer op de eerste verdieping staat. (Deze laatste schouw werd in 1858 gemoderniseerd door het aanbrengen van een nieuwe dekplaat en van marmeren console's, een wat curieuze stijlvermening.) De 14e-eeuwse schouw heeft een stookvloer gehad van op hun kant gezette daktegels.
Daar de achtergevel oorspronkelijk geen uitgang had, moet er een andere verbinding geweest zijn met het oorspronkelijk gigantische erf dat tot aan het Catharijneveld (het latere Vredenburg) doorliep.
In de noordgevel komt een bescheiden, dichtgemetselde doorgang voor, die vermoedelijk van later da-

tum is. In het voorste stukje zuidgevel dat in het zicht kwam, zit een éénsteens boog van een brede doorgang. De huidige doorgang in de achtergevel is in het einde van de 16e eeuw gemaakt. Daarvoor werd met een halfsteens muur met eiken vakwerk een gang van de achterkamer afgescheiden en werd een deur die tussen het vóór- en achterdeel lag, verplaatst. De in de muurdikte uitgehakte secreetnis - later heel toepasselijk vergroot voor een bankkluis - in de noordwesthoek is eveneens in deze periode gemaakt, dan wel vergroot.
De achterkamer werd betimmerd, waarschijnlijk met eiken paneelbeschot. Denken we daarbij gewitte wanden boven dit donkere beschot, met een zwarte band langs de balken van het rode plafond en een vloer van geglazuurde plavuizen in twee kleuren (waarschijnlijk in diagonaal patroon) en met een fraaie schouw, dan krijgen we enigszins een indruk van het laat 16e-eeuwse interieur, van waaruit de bewoners door de grote vensters uitkeken in een grote tuin. In de voorzaal is een klein fragment middeleeuwse muurschildering aangetroffen (zwart op felrood).

De verbouwingsperiode was eveneens gunstig om de gevels aan de buitenzijde nauwkeurig te bekijken. Een verrassende ontdekking vormde een tweetal 13e-eeuwse vensters op de tweede verdieping in het midden van de noordgevel. Het linker venster, dat half dichtgemetseld is, is nog het meest gaaf (afb. 153 en 154). Het was een rechthoekige opening van 125 x 175 cm met een latei en een onderdorpel van Doornikse steen en een deelzuiltje met een verweerd knopkapiteel van dezelfde steen. Boven de latei bevindt zich een gestrekte ontlastingsboog van vroeg model: de naar links en rechts schuin geplaatste stenen ontmoeten elkaar met een wig. Niet alleen het gebruik van Doornikse steen maar ook het hele venstermodel doet zeer sterk denken aan Vlaamse, vooral Gentse, typen uit de 13e eeuw. Fresenburg is een architektonisch symbool van de contacten die Utrecht in de 13e eeuw had met Lübeck (Oostzee), Keulen (Rijnland, Italië) en Gent (Vlaanderen, Engeland).
Het tweede venster is later verkleind. Oorspronkelijk zullen beide vensters met luiken aan de binnenzijde zijn gesloten. Ook in de zuidgevel heeft op de eerste verdieping ten minste één dergelijk venster gezeten, waarvan echter alleen een deel van de gestrekte boog over is.
Over de functie van deze vensters kunnen we gissen; mogelijk was het diepe huis op de verdiepingen in een voor-, midden- en achterstuk verdeeld.
Helaas zullen we over de oorspronkelijke zolder - nu derde verdieping - weinig kunnen zeggen na de omstreden sloop van de kap in 1926. Van de eenvoudige opmeting van de kap, die vóór de sloop is gemaakt, kunnen we afleiden dat het een spantenkap was die waarschijnlijk van de herstelling na 1577 dateerde, wat gezien de zware schade die het gebouw toen opliep niet te verwonderen is.

Sinds de laatste verbouwing van Fresenburg valt er meer te vertellen over de intrigerende traptoren tegen

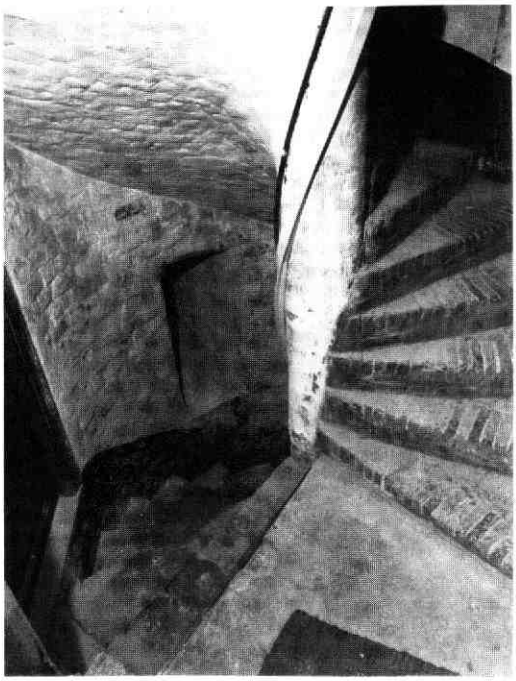

Afb. 155 Oude Gracht 113. De traptoren vanaf de eerste verdieping. Naar beneden de oorspronkelijke treden van bazaltlava, naar boven de treden van na 1577 over het oorspronkelijke gewelf. Het kleine venstertje is van oorsprong een veel diepere (schiet)spleet.

de zuidgevel. Bij vergelijking van het metselwerk valt op dat deze toren niet tegelijk met het hoofdhuis is gemetseld, de lagenmaat is 10 l = 82 cm (dus 3 à 7 cm minder dan bij het hoofdhuis). Ook blijkt dat een deel van de buitenmuur van het huis is uitgehold om een ronde binnenruimte voor de toren te creëren. De toren bevat een bakstenen spil waaromheen een kurketrekkergewelf draait met daarop stenen treden (afb. 155). De eerste 6 treden zijn in de 17e eeuw vervangen door een recht stuk trap, toen er een gang gemaakt werd onder een huis aan de Drieharingsteeg naar de voet van de toren. De volgende 21 treden zijn oorspronkelijk en zij zijn - op één uitzondering van Doornikse steen na - van basaltlava gemaakt. Voor een latere tussenverdieping boven de hal en de gang is halverwege de trap een verbinding gemaakt. Ter hoogte van de eerste verdieping bevindt zich een kwart bordes, geheel van basaltlava. Vanaf het bordes is het kurketrekkergewelf met de treden in het laatst van de 16e eeuw geheel vernieuwd rond de oude spil die ter hoogte van het laatste bordes met een plaat basaltlava is afgedekt. De doorgangen naar de verdieping hebben een brede segmentboog - verkleind bij de eerste verdieping - waaronder oorspronkelijk de deuren aan duimen in een steensponning draaiden.
Het onderste venster van de toren - op ca 5 m hoogte

- bestaat uit een kleine opening, met aan de binnenzijde schuine dagkanten onder een keperboog; het is aan de buitenzijde slechts 10 cm breed (afb. 155). Deze spleet was oorspronkelijk veel dieper (140 cm), tot bijna op de trede (afb. 156). Vanuit deze (schiet)spleet kon zeer goed de zij-ingang bestreken worden. Daarboven zit een dergelijke (schiet)spleet, die zuidwaarts is gericht. Deze spleet is gedeeltelijk vervangen door een ongeveer vierkante vensteropening onder een segmentboog. Van dit type zijn alle overige vensters in de toren; zij hebben een latei en een onderdorpel van trachiet waarvoor fragmenten van kruisvensters hergebruikt werden. Alle oudste kenmerken van de traptoren wijzen op een bouwtijd in de 14e eeuw. Vóór het bouwen van de traptoren moeten de verdiepingen binnendoor bereikbaar geweest zijn (met houten steektrappen). Er zijn geen aanwijzingen voor de veronderstelling dat de traptoren met een spits bekroond werd; het is veel waarschijnlijker dat hij een platte afdekking had, waaromheen de kantelen doorliepen.

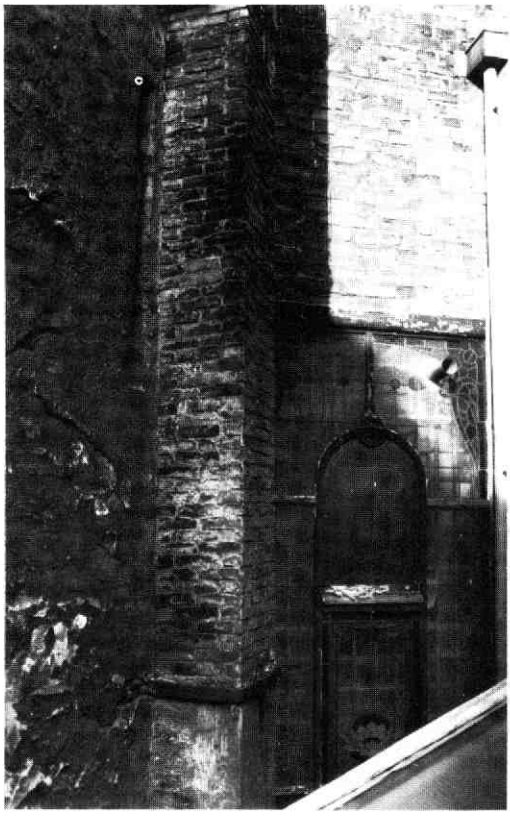

Afb. 156 Oude Gracht 113. Detail van de zuidgevel en van de traptoren met (schiet)spleet. Foto: B. J. M. Klück. Rechts: venster van de beganegrond met Jugendstil-decoratie.

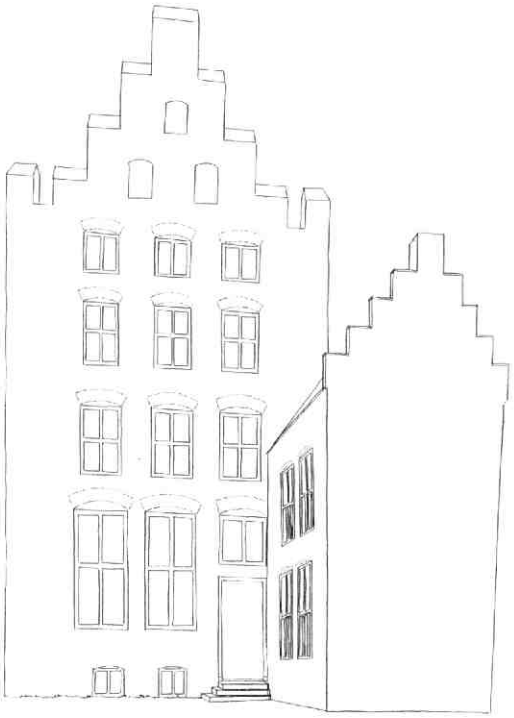

Afb. 157 Oude Gracht 113. Reconstructie van de achtergevel van Fresenburg na de laat 16e-eeuwse herstellingen. Tek. B. J. M. Klück.

Beide zijgevels droegen namelijk een kantelenrij, terwijl voor- en achtergevel merkwaardigerwijs vanouds trapgevels waren met op de hoeken uitkragende torentjes. De torentjes van de voorgevel kennen we van tal van afbeeldingen, maar dat ook de achtergevel hoektorentjes had, blijkt uit een beschrijving in een processtuk uit 1569: ,,hebbende op de vier houcken een toorncken''. In 1577 - bij het in puin schieten van de achtergevel - verdwenen ze en na de herbouw sloten de geveltrappen aan op de hoekkantelen (afb. 157).

Hoektorentjes zijn als bouwkundig verschijnsel afkomstig uit Vlaanderen; in Gent had het rond 1200 gebouwde huis ,,Groote Ameede'' ze reeds. Zij dienden om het gebouw een extra krijgshaftig accent te verlenen.

Voor het functioneren van de weergangen moeten ze verbindingen via de zolder gehad hebben. Er bestaat een merkwaardige tegenstelling tussen al het krijgshaftig vertoon van ca 1,20 m dikke muren, kantelen, hoektorentjes, (schiet)spleten in de traptoren enerzijds en de grote vensters in voor- en achtergevel op de beganegrond anderzijds. Deze tegenstelling is alleen te verklaren als we de eerstgenoemde òf puur als show opvatten òf serieus nemen, waarbij we moeten uitgaan van de aanwezigheid van een systeem om in tijden van gevaar de vensters met zware luiken te kunnen barricaderen. Een zekere mate van verdedigbaarheid van de grote middeleeuwse huizen in Utrecht is niet onwaarschijnlijk gezien de gewaldda-

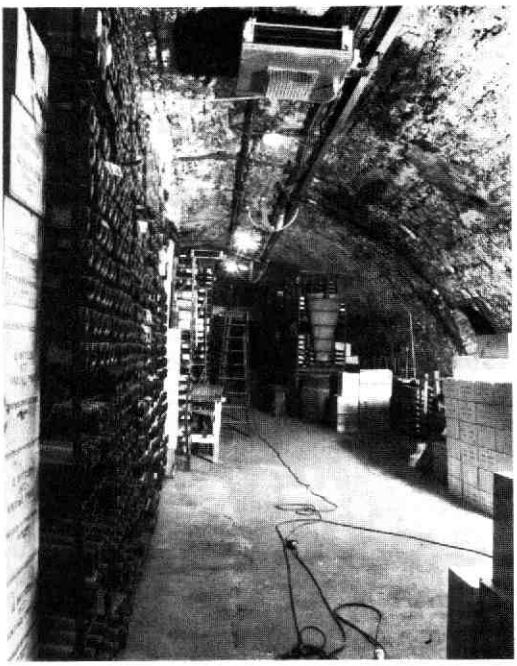

Afb. 158 Oude Gracht 113. De kelder met rechts - achter de dozen - de verbinding met Klein Fresenburg.

dige politieke conflicten waarin de bewoners van die huizen regelmatig verwikkeld waren.

Half tegen de achtergevel staat een 16e-eeuws huis van twee lagen waarvan de westgevel nog aan één zijde geveltrappen heeft. De verdieping is vanuit het hoofdhuis bereikbaar via de speciaal daarvoor gemaakte tussenverdieping in de zuidwesthoek. Tussen dit achterhuis en de traptoren heeft ook een aanbouw gestaan, waarvan de moeten van de zoldervloer en van het lessenaardak nog te zien zijn in de zuidmuur en in de toren. Ook hebben er verbindingen bestaan tussen Klein Fresenburg (Oude Gracht 111) en het erachter gelegen huis. Naar het laatstgenoemde huis was vanuit Fresenburg zelf - behalve in de kelder - een verbinding op de eerste verdieping, die nu als diepe muurkast dient. Een dergelijke nu ook tot kast gereduceerde verbinding is er op de eerste verdieping ook geweest tussen Fresenburg en Oude Gracht 115. Geen van deze huizen en aanbouwen behoort echter tot de oorspronkelijke opzet. Bij de verbouwingen van 1858 is een aantal vensters in de zijgevels gebroken en in de vroege 20e eeuw kregen twee vensters op de beganegrond fraai Jugendstil glas-in-lood (afb. 156). Het venster in de noordgevel heeft daarbij als latei een hergebruikte zware eiken deurstijl, waarschijnlijk uit 1577 (afb. 151).

De gigantische kelder met een tongewelf van 28 m lengte is ca. 85 cm smaller dan de beganegrond (afb. 150); hij was oorspronkelijk ongedeeld. Aan de voorzijde is een grote, poortvormige doorgang, die oorspronkelijk lijkt en die toegankelijk is via een gang tussen twee werfkelders. De noordmuur van de gang dateert waarschijnlijk uit de 14e eeuw, de andere muur en het gewelf van de gang zijn uit 1640. Daar de poortdoorgang (met steensponning) in ieder geval ouder is dan de oudste gangmuur, moeten we aannemen dat bij de oorspronkelijke opzet òf bij de werfkelder van een andere vorm, òf een gang naar het water hoorde.
Rechts van de ingang zit een kelderlicht, links - naast een dichtgemetselde strook - een opening met een trap. Wegens de grote hoeveelheid daar opgeslagen belegen wijnen was het niet mogelijk hier voor nadere datering dichtbij te komen, een beperking die ook op andere punten een rol speelde.
In de achtermuur bevinden zich twee oorspronkelijke keldervensters, terwijl een derde opening voorbij de achtergevel afbuigt en doodloopt tegen het achterhuis van na 1577. Niet duidelijk is of deze opening oorspronkelijk is. Hij bevat een steensponning voor een deur, die door middel van een ijzeren oog ook aan de buitenzijde kon worden afgesloten.
In de noordwand zitten twee, later ingehakte openingen naar Klein Fresenburg en naar het huis daarachter (dat ouder moet zijn dan het lijkt) (afb. 158). In de zuidmuur is een dergelijke opening gemaakt naar het buurhuis aan die zijde, gecombineerd met een (grotendeels gesloopte) 17e-eeuwse trap. Ook ter plaatse van de traptoren is een verbinding geweest en iets verderop is een forse trap - met waarschijnlijk 16e-eeuwse treden - die op de beganegrond naast de traptoren zou uitkomen. De plaats ervan komt overeen met het oorspronkelijke trapgat in de balklaag van de eerste verdieping, maar de werkelijke ouderdom zal voorlopig nog achter de in spinrag geweven wijnstellingen verborgen blijven.

LIT: Sophie Derom, De Gentse Stenen. Stadsarcheologie, Gent 1979.
Walter Holz, Pfalzen und Burgen der Stauferzeit. Darmstadt 1981.
Mr. S. Muller Fzn., Oude huizen te Utrecht. Utrecht 1911.
Dick Valentijn, De Utrechtse weerganghuizen. Doctoraalscriptie. Typescript. Utrecht 1984.
Anita Wiedenau, Romanischer Wohnbau im Rheinland, Köln 1979.

B. J. M. Klück

25. Oude Gracht 223

Het langs de zuidzijde van de Zwaansteeg gelegen huis Oude Gracht 223 heeft een opmerkelijke kelder die - na een intensieve opknapbeurt door de eigenaar - nu als galerie ook publiek toegankelijk is. Inclusief de werfkelder is het een meer dan 30 m diepe ruimte die in verschillende middeleeuwse perioden tot stand gekomen is (afb. 159).
Het huis van ca 23 x 6,5 m is gebouwd in de 14e eeuw. Aanvankelijk was alleen de voorste helft on-

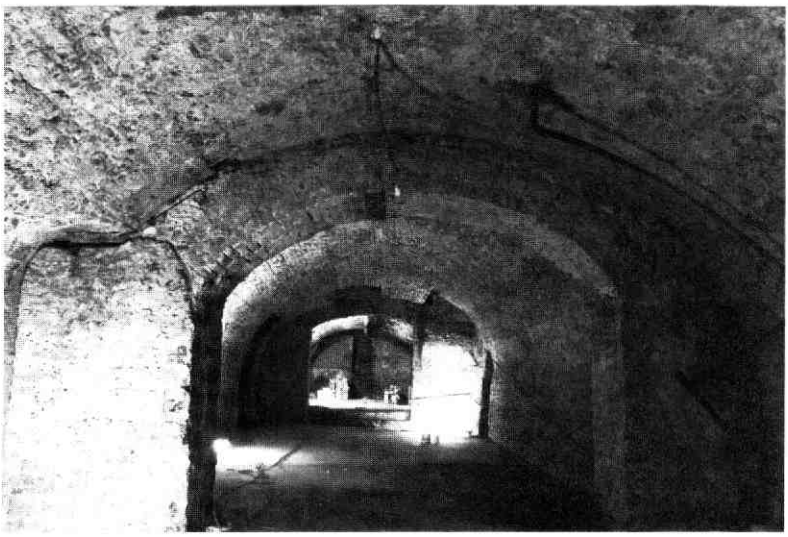

Afb. 159 Oude Gracht 223. Werfkelder, vóórkelder en achterkelder. Op de scheiding van vóór- en achterkelder zijn rechts de treden van een middeleeuwse trap te zien.

derkelderd met een korfboog-vormig gewelf. Deze kelder was toegankelijk vanuit het achterhuis. De kelderingang met afgeschuinde hoek is vanuit de achterkelder nog zichtbaar tegen de noordmuur. In het achterhuis was waarschijnlijk in deze hoek ook vanouds de trap naar de verdieping (afb. 160).
Niet duidelijk is of de middeleeuwse werfkelder eveneens uit de 14e eeuw stamt, dan wel later toegevoegd is. Het achterhuis werd in ieder geval kort daarna onderkelderd, waarbij het gewelf binnen de bestaande zijgevels op eigen muren kwam te rusten. De zware fundering van de achtergevel werd tot eindmuur van de kelder gemaakt door de aarde onder de grondbogen aan de kelderzijde te vervangen door metselwerk. Door het gewelf was de oude kelderingang onbruikbaar geworden en een nieuwe toegang met keldertrap kwam in de zuidoosthoek van de achterkelder. Mogelijk is de trap naar de verdieping in dezelfde hoek gebleven, wat de reden zou kunnen zijn dat even later de keldertrap weer terug verhuisde. Bij het afbikken van de tussenmuur kwam deze trap tevoorschijn. Hij is - na het wegbreken van een latere dichtmetseling - nu weer in gebruik genomen. Op de plaats van de oudere kelderingang is een secreet geweest.
Het metselwerk van het één steen dikke achterste gewelf toont hoofdzakelijk koppen van de bakstenen, maar op ruim 4 m van de tussenmuur loopt een zeer

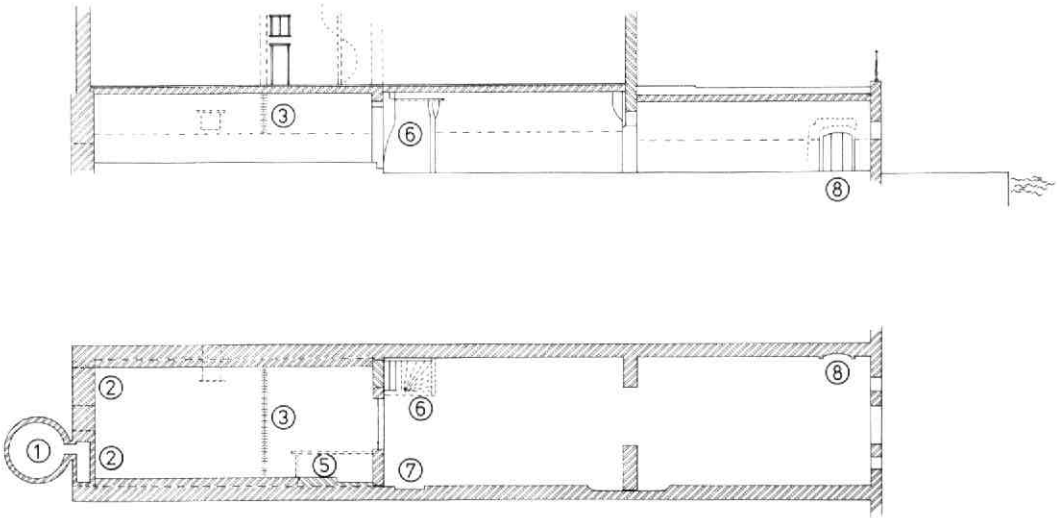

Afb. 160 Oude Gracht 223. Plattegrond en doorsnede van de kelders. Tek. B. J. M. Klück en K. Terhorst. 1: 17e-eeuwse beerput. 2: grondbogen. 3: de in staand verband gemetselde strook, die bedoeld was om een muur te dragen. 4: oorspronkelijke ingang van de vóórkelder. 5: oorspronkelijke toegang van de achterkelder. 6: laat middeleeuwse keldertrap. 7: 17e-eeuwse schouw. 8: 18e-eeuwse schouwtje in de werfkelder.

Afb. 161 Oude Gracht 223. Het vroeg 18e-eeuwse schouwtje in de werfkelder.

regelmatige baan van afwisselend koppen en strekken dwars over het gewelf, daardoor een sterke boog vormend waarop een dwarsmuur gezet kon worden. Waarschijnlijk verdween toen de oude dwarsmuur halverwege het pand.
Net vóór de nieuwe dwarsmuur - tegenwoordig ook al weer verdwenen - zit in de zijgevel langs de steeg een middeleeuwse doorgang met daarboven een even oud bolkozijn - als enige venster in de overigens van oorsprong blinde muur - dat licht gaf aan de hoek waar ook de (spil)trap stond.
In de 17e eeuw - toen men het huis ingrijpend verbouwde - werd in de zuidwesthoek van de voorkelder een schouw gemaakt, waarschijnlijk voor een keuken. De kelder kreeg een vloer van gele klinkertjes.
In de vroege 18e eeuw werd een schouwtje gemaakt in de werfkelder, die toen waarschijnlijk apart verhuurd werd, gelet op de fraaie zandstenen pilasters mogelijk zelfs als woning (afb. 161).
Op de verdieping is in de achterkamer - waar ook een dubbele, 14e-eeuwse kaarsennis tevoorschijn kwam - in de 17e eeuw een uitgebouwde plee gemaakt. De stortkoker daarvan kwam uit in een beerput tegen de achtergevel. Bij de aanleg van de put is vanaf de buitenkant de aarde onder een grondboog van de fundering weggegraven, waardoor de capaciteit van de put vergroot kon worden.

B. J. M. Klück

26. Oude Gracht 240

Tot de bezittingen van het Abraham Dolekloosterhebben ook huizen aan de Oude Gracht tussen Hamburgerstraat en Abraham Dolesteeg gehoord (Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 48-55 en 79-84). Zij werden evenwel aan burgers verhuurd krachtens een overeenkomst met de stadsregering, die het stadsbeeld niet al te zeer door het klooster wilde laten bepalen.
Het achter de voorgevel van 1810 nog zeer middeleeuwse Oude Gracht 240 is na de stichting van het klooster in 1412 gebouwd. Behalve de achtergevel - een tuitgevel met rollagen - treffen we uit de bouwtijd tussen de - met de buren gedeelde - zijmuren op beganegrond en verdieping eiken balklagen en in de kap genummerde, eiken spanten aan. Onder het pand bevindt zich een kelder met tongewelf. In het verlengde daarvan - onder achterhuisje en binnenplaats - ligt een iets hoger tongewelf, dat evenals de werfkelder middeleeuws is.
Merkwaardig is het dat deze kelder veel smaller is dan het huis zelf. Samen met dit gegeven leidde een vondst in de kap tot een verdere terugblik in de ge-

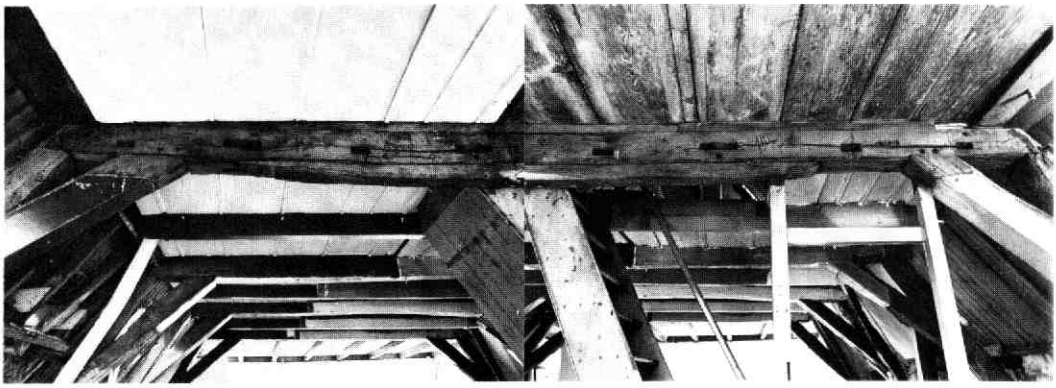

Afb. 162 Oude Gracht 240. De puibalk van de 14e-eeuwse houten gevel, die verwerkt is in een 15e-eeuws spant. De grote pengaten zijn genummerd van I tot en met V. Het laatste nummer staat links van het (verdwenen) pengat, dat dus bij de eindstijl hoorde. Tussen IV en V (met gaten van tussenstijlen van een drielichtvenster) zitten boorgaten voor een niet uitgevoerd pengat.

Afb. 163 Oude Gracht 240. De opgegraven strook langs de zuidmuur met het geplaveide steegje langs de fundering van het 14e-eeuwse huis. Het gewelf op de voorgrond is van de verbinding van nr. 242 met de kelder van nr. 240.

schiedenis. De dekbalk van het laatste spant bleek een hergebruikte puibalk te zijn: met stijlen en tussenstijlen van vensters en van een deur en pengaten voor blokkeels, die een overkragende houten gevel gedragen hebben (afb. 162). De einden waren afgezaagd, maar de gekraste nummers die bij de pengaten voor de stijlen hoorden, maakten het mogelijk de oorspronkelijke lengte te bepalen. Wanneer we met deze maten de pui reconstrueren, komen we net wat breder uit dan de kelder.

Een opgraving op de beganegrond bracht duidelijkheid; daar kwamen de funderingen tevoorschijn van anderhalfsteens zijgevels van een vrijstaand huis, waar de puibalk exact bij past. Tussen de fundering aan de noordzijde en de zijmuur van nr. 238 (nu gemeenschappelijke muur) ligt een strook van 24 à 34 cm: een zogenaamde ozendrop, een strook waarlangs het regenwater van beide daken afgevoerd werd.

De afstand van de zuidelijke fundering tot aan de zijgevel van nr. 242 (nu gemeenschappelijke muur) is ruim 90 cm: het is een echt steegje, nog geplaveid met moppen, waarin een afvoergootje is gemaakt (afb. 163). Bij de ontwikkeling van de bebouwing langs de Oude Gracht mogen we ervan uitgaan dat er een groter aantal steegjes en gangetjes geweest is dan wij nu nog kennen en dat veel huizen aanvankelijk eigen zijmuren gehad hebben (afb. 164).

In de fundering van de zuidgevel - met stenen van 29 à 31 x 14,5 x 7 cm - werd de hoek van een ingang vanuit de steeg aangetroffen. Ook kon aan de hand van de pleisterlaag vastgesteld worden dat de kelder later is toegevoegd.

Ondanks het feit dat het huis tot het maaiveld verdwenen is, valt de oorspronkelijke hoogte toch nog vrij nauwkeurig vast te stellen aan de hand van twee soorten verschijnselen in de huidige zijmuren. Ten eerste is daar de aanwezigheid van dichtgemetselde vensters in de noordmuur - de vroegere buitenmuur van nr. 238 - die weinig functie gehad zouden hebben naast een buurhuis van dezelfde hoogte. Ten tweede bleek bij het afzoeken van het ontpleisterde metselwerk dat zich op beide zijmuren - op ongeveer dezelfde hoogte - een smalle strook bevond met resten van een begroeiing van korstmossen en zelfs van bladmos (afb. 165). Deze mossen hebben zich alleen maar optimaal kunnen ontwikkelen op een zone, die voldoende lichttoetreding combineerde met voldoende vochtigheid. Voor de vochtigheid werd gezorgd door het regenwater dat van de gootloze dakvlakken van de voorganger van nr. 240 droop. Ook over de

Afb. 164 Oude Gracht 240. Reconstructie van de 14e-eeuwse situatie. Tek. B. J. M. Klück. Aangegeven zijn het steegje en de zij-ingang. Aan de andere zijde bevindt zich de ozendrop.

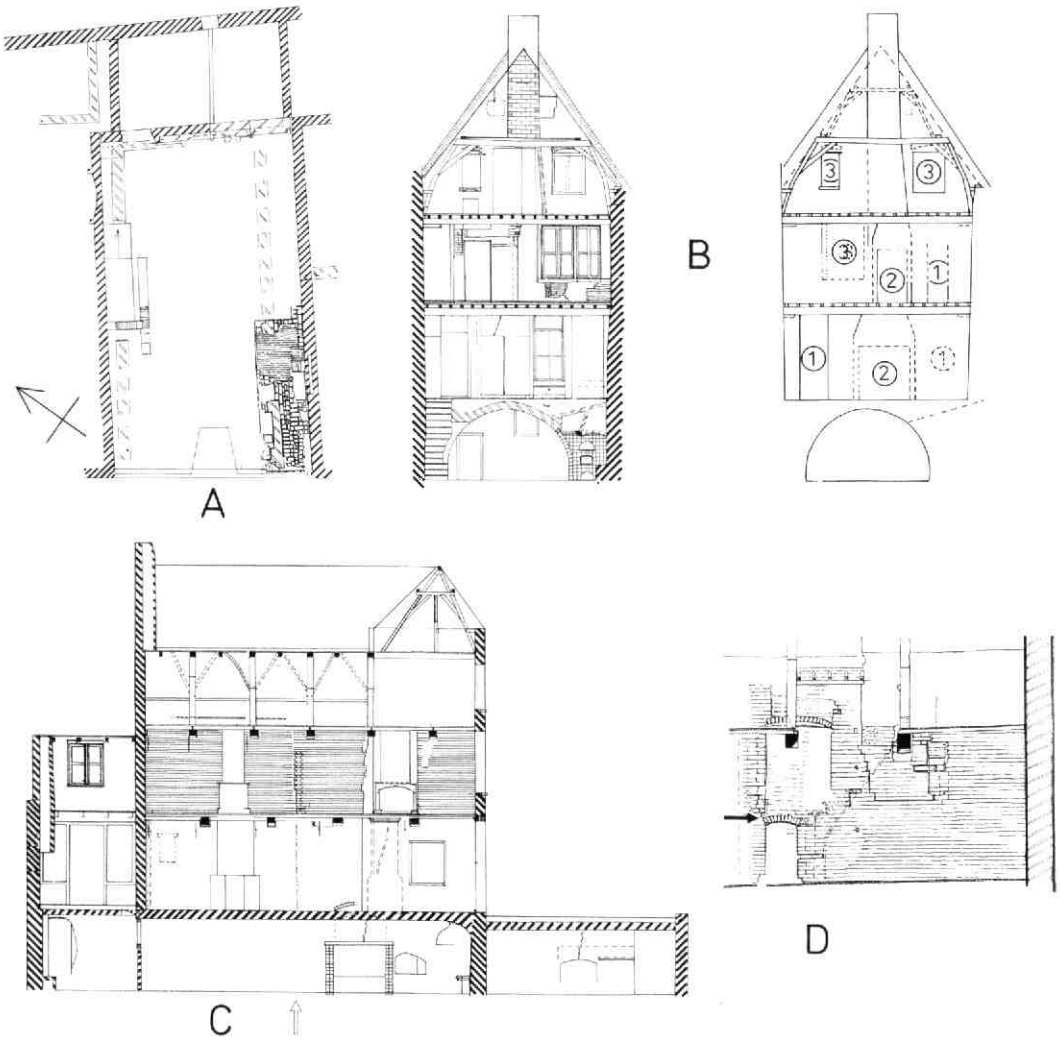

Afb. 165 Oude Gracht 240. Plattegrond, aanzichten en doorsnede. Tek. Brigitte Tenback en B. J. M. Klück. A: plattegrond van de beganegrond met o.a. de 14e-eeuwse funderingen. B: binnenaanzicht van de achtergevel met bouwsporen uit de 15e eeuw; 1: doorgangen, 2: stookplaatsen, 3: vensters. C: langsdoorsnede met de zuidmuur (= de buitenmuur van nr. 242). Halverwege bevindt zich het hoekverband van de eerste fase. D: Detail van de noordmuur met dichtgemetselde vensters van nr. 238 en met sporen van een spiltrap. Bij de pijl: resten van mossen en van korstmossen.

oorspronkelijke dakbedekking zijn we ingelicht: zowel in de ozendrop als in het steegje lag een dikke laag gebroken leien, omlaag gegooid als eerste handeling van de sloop.

De achtermuur van het huidige achterhuisje en van het binnenplaatsje - een moppenmuur met een dichtgemetseld venstertje - dateert ook uit deze vroege periode.

Het ontpleisteren van de zuidmuur bracht tevens aan het licht dat nr. 242 oorspronkelijk de helft van de diepte had.

De voorganger van nr. 240 - die we in de 14e eeuw moeten plaatsen - verdween toen op het achtergelegen terrein het Abraham Dolekloosterge sticht werd. Toen de 15e-eeuwse nieuwbouw het steegje en de ozendrop opslokte, werd het vervolg van de ozendrop tussen de achterhuizen van nr. 240 en nr. 238 bij het laatste huis getrokken (afb. 165).

Het gewelf van de grote kelder sluit koud aan tegen het wat hogere gewelf van de achterkelder, waarbij de 15e-eeuwse achtergevel op beide gewelven rust met extra steun van een halfsteens scheidingswand tussen beide kelders. Dat is een ongebruikelijke situatie, die slechts enigszins bevredigend te verklaren is als we aannemen dat de achterkelder ouder is en als we nog enkele feiten en waarnemingen met elkaar

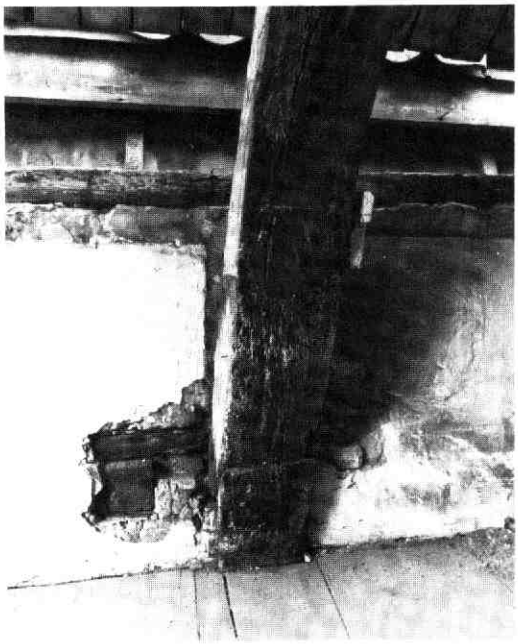

Afb. 166 Oude Gracht 240. Detail ter plaatse van het achterste spant met de 15e-eeuwse las aan het spantbeen. Onder: de muurplaat met spant-blokkeel van nr. 242. Boven: de muurplaat van nr. 240.

verbinden. Bij de stichting van het klooster zou de vroegere tuin verloren gegaan zijn, waarna een nieuwe buitenruimte gemaakt werd door het achterhuis te slopen. Mogelijk werd toen de kelder onder het hoofdhuis gemaakt - in open verbinding met de bestaande - en werd daarop een achtergevel gebouwd (de vorige hoeft niet van steen te zijn geweest). Vóór deze theorie pleit dat - als de kelder pas bij de vergroting in de 15e eeuw aangelegd is - er geen enkele reden zou zijn een gewelf tussen de funderingen van gesloopte muren te maken. Bovendien is er haaks op het einde van de oorspronkelijke noordmuur een éénsteens fundering aangetroffen, die onder een enigszins andere hoek dan die van de huidige gevel óver het gewelf heen is gemetseld. En daarop is dan in de 15e eeuw de anderhalfssteens achtergevel (vanaf de balklaag éénsteens) gemetseld.
Deze nieuwe gevel begint met zijn helling vanaf de eerste geveltrap van nr. 242, waarvan de zijmuur werd verhoogd. De gemeenschappelijke goot kreeg zijn afvoer via de opening tussen de kanteelvormige geveltrappen (afb. 166). Op de beganegrond is niet veel meer over van de achtergevel. Maar met de vondst van de zware bovendorpel van een deurkozijn en van sporen van een stookplaats - met resten van haardpotten uit de 15e en uit de 16e eeuw - is meer dan de helft te reconstrueren (afb. 165).
De deur heeft een bovenlicht met glas-in-lood gehad en gaf dus toegang tot een buitenruimte. Tegen het andere deel van de gevel kan echter een aanbouwtje gestaan hebben, want op de verdieping zijn sporen van een doorgang gevonden. Ook de verdieping had een stookplaats in het midden van de achtergevel, maar die was wel smaller. Links daarvan was oorspronkelijk een kruisvenster. Op zolder bevond zich aan beide zijden van het rookkanaal een venster.
Uit het verschil in de verdeling van de moerbalken op de beganegrond en op de verdieping blijkt dat ook de verdwenen 15e-eeuwse voorgevel een overkraging had (afb. 165). Een groot deel van de verdiepingsvloer bestaat nog uit de oorspronkelijke eiken delen, met taps toelopende breedte - zoals ze uit de boom zijn gezaagd - om en om gelegd en zonder verbindingen. Alleen bij de balklaag van de verdieping is nog

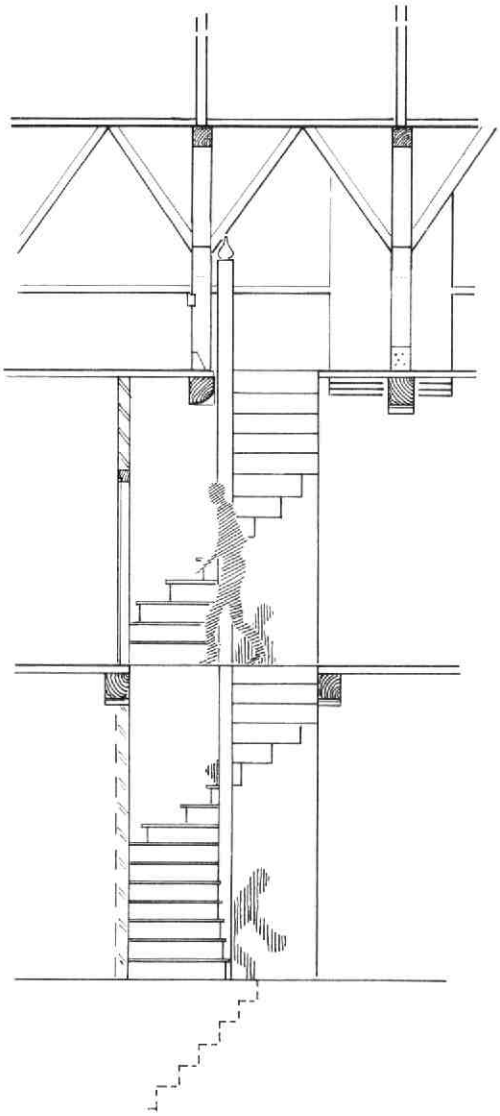

Afb. 167 Oude Gracht 240. Reconstructie van de spiltrap met de verspringing van de balklagen. Tek. B. J. M. Klück.

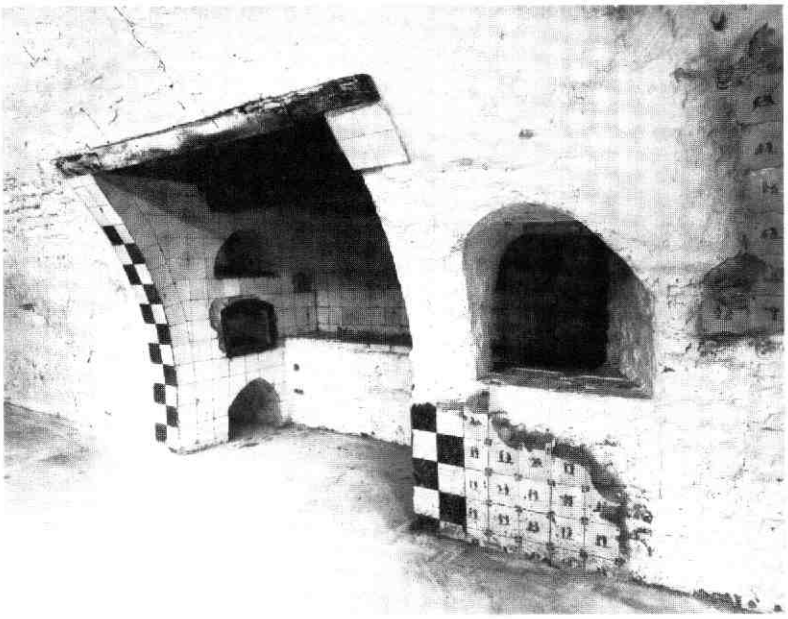

Afb. 168 Oude Gracht 240. De 18e-eeuwse kelderkeuken met oven. De ovennis had een ijzeren deurtje. De nis erboven werd gebruikt om het brood in te laten rijzen. De nis op de vloer was voor brandstof of gereedschap.

een peerkraal-sleutelstuk overgebleven; het is een type uit de eerste helft van de 15e eeuw.
Op zolder zijn vier van de oorspronkelijk vijf genummerde eiken spanten nog aanwezig. Het tweede juk van de spanten is in vrij recente tijd verdwenen. Een merkwaardigheid bij de laatste spanten was dat de spantbenen met een schuin gelast stuk op lengte gemaakt waren; dit was geen latere reparatie, maar een oorspronkelijke constructie (afb. 166). In het licht van de vrees die moderne bouwtechnici vaak bevangt als ze een gelast spantbeen of een gelaste balkkop bij een te verbouwen of te restaureren huis aantreffen, is dit een aardig voorbeeld van de degelijkheid die een dergelijke verbinding - zelfs na vijf eeuwen - nog kan hebben.
Van de spiltrap zijn op de verdieping, boven het vijfde balkvak van de beganegrond sporen van treden, een houten en stenen wand en resten van een deurstijl gevonden. Alles bij elkaar is dat voldoende om een reconstructie van die trap te maken (afb. 167). Deze begint dan met een diagonaal geplaatste trede, zodat er voldoende hoogte is op het punt waar de stenen keldertrap onder de spiltrap begint af te dalen. Op de verdieping heeft de trap iets meer dan een halve draai nodig om op zolder te komen; het was daarbij wenselijk dat men niet te lang was: de moerbalken liggen op de verdieping niet recht boven die van de beganegrond en bij het gebruik van de trap ontmoet men een balk, die vlak langs de spil loopt. Door het afschuinen van de hoek van de balk en door het achterwege laten van het sleutelstuk was de kans op hoofdpijn evenwel verminderd. In de 19e eeuw is de spiltrap gesloopt.

In 1602 verkochten de rentmeesters van het Abraham Dolekloosterhet huis aan Reynier Haeck, die er nog geen jaar plezier van gehad heeft; zijn erfgenamen verkochten het huis al in 1603 aan Claes de Vriesch, een ,,laeckencooper''. Aan het meest belangrijke gereedschap van deze man dankt het huis de naam ,,de Gulde Scheer'', waarmee het bij de verkoop in 1616 werd aangeduid. Na deze datum werd het huis verbouwd. De schouw werd verplaatst van de achtergevel naar de zuidmuur, de zolder kreeg een nieuwe vloer (met brede delen tot 50 cm) en er werd een vliering gemaakt. Dezelfde familie bewoonde het huis gedurende 75 jaar, tot 1691. Toen kocht Isaacq van Paddenburg - vermoedelijk een koopman - het huis. Het achterhuis werd gebouwd en van het interieur op de beganegrond is een reep goudleer-behang - een hele luxe - uit deze tijd tevoorschijn gekomen.
De volgende twee eigenaren hadden beiden het beroep van koopman, daarna volgde de apotheker Dirck

Afb. 169 Oude Gracht 240. Detail van de voorgevel met de bouwdatum 1810 en de initialen A V R.

Laats, van 1729 tot 1755. In die periode werd in de kelder een keuken gemaakt: een keukenschouw met oven in de nis van de vroegere gang naar nr. 242, een pomp met een nog bewaard gebleven pompbak en in de hoek daartegenover een toilet. Het geheel was rijk betegeld (afb. 168). De woonkamer op de beganegrond werd opnieuw behangen, nu met blauw geschilderd linnen met bloemmotieven. De verdieping had eenvoudig gewitte muren met een zwarte plint. Het huis ging toen ,,De Vergulde Scheer'' heten, een mooi voorbeeld van inflatie.
In 1755 is weer een koopman eigenaar. Diens kleinzoon Hendriik Harlingh - een apotheker - kreeg het huis in 1810. Er werd nu een ingrijpende verbouwing uitgevoerd. De voorgevel werd vernieuwd en met de uiterste zorg in kruisverband gemetseld en roodbruin geverfd. In een van de eerste stenen op de puibalk is het jaartal 1810, samen met de initialen AVR (de metselaar?) gekerfd (afb. 169). De gevel kreeg twee verdiepingen: de voorste vier meter van de zolder werden verhoogd. Er kwam daar een dwarsgeplaatste kap met heel zorgvuldig timmerwerk, waarin ook de fraaie kroonlijst werd uitgevoerd.
Het is een opvallend verschijnsel in deze periode dat veel Utrechtse huizen met één verdieping, over hun voorste deel een tweede verdieping kregen - waarvoor dan één of twee spanten verwijderd werden - en dat boven dit deel een meestal dwarsgeplaatste kap getimmerd werd. Op deze wijze werd binnen enkele tientallen jaren het stadsbeeld sterk gewijzigd. De levendigheid van allerlei soorten trap-, hals- en tuitgevels - veelal met luifels - maakte plaats voor de klassieke strengheid van lijstgevels.
LIT: M. W. J. de Bruijn, Elfduizend maagden, enz. Typescript. Utrecht 1984

B. J. M. Klück

27. Pauwstraat

Inleiding
Dat de oppervlakte van een opgraving geen enkele relatie met het belang van de verkregen resultaten hoeft te hebben, bleek overduidelijk toen direct in aansluiting op de werkzaamheden aan de Keukenstraat (zie het verslag in deze Kroniek) het onderzoek aan de Pauwstraat plaatsvond. Kunnen de resultaten van de opgraving Keukenstraat, niettegenstaande de grootte van het onderzochte gebied, tamelijk pover genoemd worden, bij de Pauwstraat was dat met een onderzocht terrein van ongeveer 180 m² zeker niet het geval (afb. 170). Voor de volledigheid zij natuurlijk wel gezegd, dat voor de geschiedenis van de topografie van een stad, een ,,lege plek'' ook een belangrijk gegeven is!
Reeds een aantal jaren bestond na - zoals tijdens het onderzoek bleek - rigoureuze sloop van de bestaande bebouwing tussen Pauwstraat 6 en 24 een tijdelijk parkeerterrein. In verband met nieuwbouwplannen ter plaatse werd op 13 september met een archeologisch onderzoek begonnen dat op 18 oktober werd afgesloten.

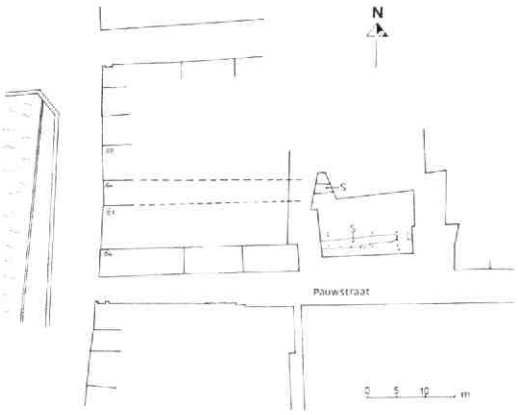

Afb. 170 Pauwstraat. Situering van de opgraving. Tek. H. L. de Groot. Met ,,S'' zijn de twee sloten aangegeven. ,,L'' is de plaats van de houten waterput L. De stippen geven de plaatsen van palen weer.

Het terrein bevindt zich op ongeveer 50 m ten oosten van het hart van de Oude Gracht. Reeds bij eerdere opgravingen en incidentele waarnemingen aan de westzijde daarvan - Oude Gracht 51/53, Oude Gracht 49 en Jan Meijenstraat - werd aangetoond dat dit gedeelte van de gracht niet op een oude rivierloop terug te voeren is, maar dat het is gegraven. De opgraving aan de Pauwstraat diende om te onderzoeken of deze conclusie aan de oostzijde van de Oude Gracht bevestigd zou worden.

Grondopbouw
Vanaf de diepst waargenomen lagen - van ongeveer O NAP tot 1,50 m + NAP - bestond de grond uit een vrijwel horizontaal gelaagd zandpakket van fluviatiele oorsprong. Hier en daar bevonden zich in dit zandpakket dunne, horizontale kleibandjes. Deze rivierafzettingen dienen als een oeverwal of kronkelwaardrug geïnterpreteerd te worden die - gezien de waargenomen afzettingsrichting - bij een rivier behoord heeft die ten noorden van de Pauwstraat min of meer in oost-westrichting heeft gestroomd.
Het lijkt derhalve gewettigd in deze oeverwal de voortzetting te zien van de grote oeverwal die ten westen van de Oude Gracht werd waargenomen en waarop de Jacobikerk staat.
Dat betekent dat dit deel van de Oude Gracht dwars door deze oeverwal heen gegraven moet zijn. Immers, zou de gracht ooit het restant van een rivierloop zijn geweest, dan zouden noch de afzettingen ten westen - Oude Gracht 51/53, (Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9, 133-134) - noch die ten oosten horizontaal lopen, doch naar de gracht toe afhellen.
Op de rivierafzettingen lag een pakket fosfaathoudende klei, dat zeer wel opgebracht kan zijn. Het is zeker dat alle lagen erboven - humeuze grond met veel kuilen - niet van natuurlijke aard zijn. Het huidige maaiveld bevindt zich gemiddeld op 3,50 m + NAP.

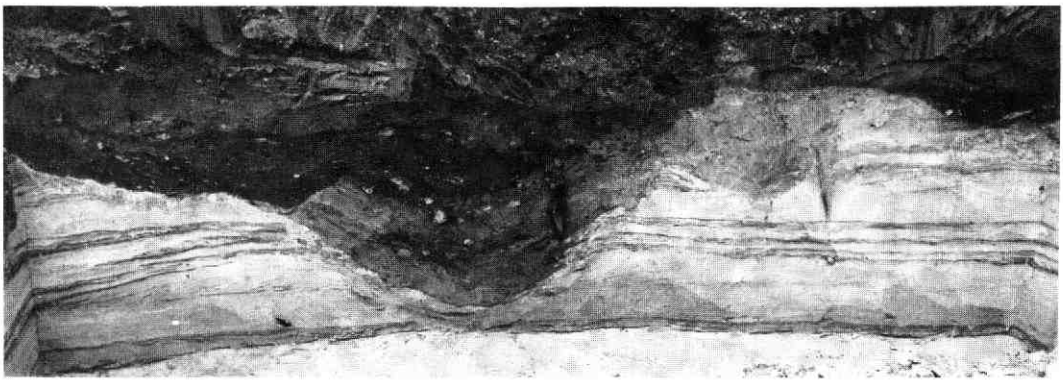

Afb. 171 Pauwstraat. Profiel door de noordelijke sloten, gezien naar het westen. Duidelijk is te zien dat beide sloten tot in de rivierafzettingen zijn gegraven. De linkersloot is door de dichtgeslibde oudere heengegraven. Beide hadden aan de rechterzijde een beschoeiing, waarvan nog palen in het profiel zijn te zien.

De oudste bewoningssporen

De eerste tekenen van menselijke activiteit bestonden uit twee sloten die in oost-westelijke richting waren gegraven; ze reikten niet verder dan de westelijke helft van het opgravingsterrein. Er werd vastgesteld dat ze naar het westen toe wat dieper werden zodat ze waarschijnlijk op de Oude Gracht afgewaterd hebben. Ze moeten bij een maaiveld behoord hebben dat vrijwel correspondeerde met de top van de natuurlijke afzetting en ze hadden een diepte van maximaal 1,20 m. Een datering van de zuidelijke sloot werd verkregen door aardewerkscherven uit de vulling. Het wa-

Afb. 172 Pauwstraat. Vlak met resten van houten bebouwing. Vijf zware palen, die in kuilen geplaatst zijn, steken boven dit vlak uit. Het waren er te weinig om een plattegrond te kunnen reconstrueren.

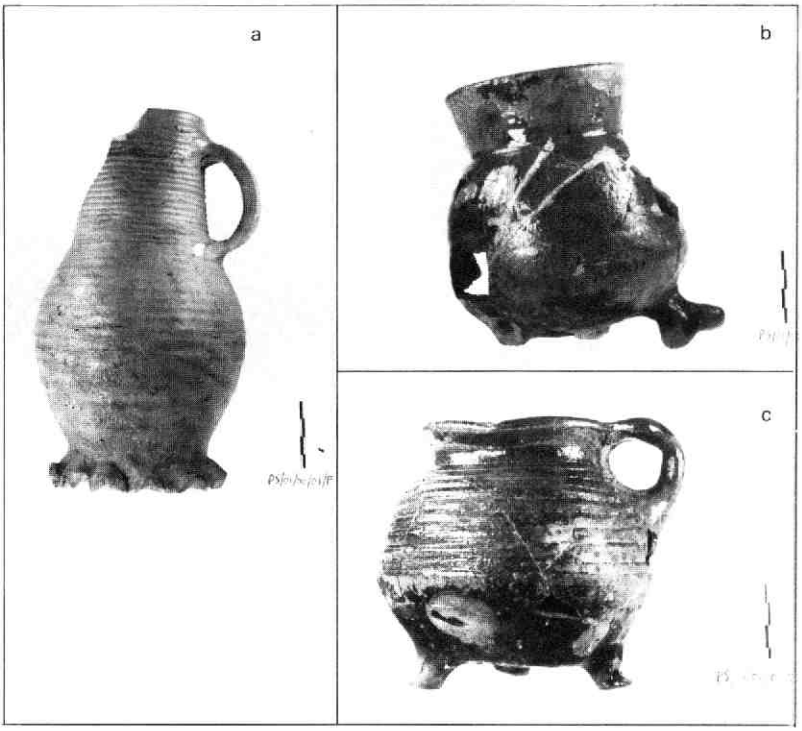

Afb. 173 Pauwstraat. Enkele vondsten uit put F. Foto's: P. C. von Hout. a: Steengoedkan (Siegburg), tweede helft 14e eeuw; b: Roodaardewerk (kook)kan met slibversiering en opvallende klauwpoot, rond 1400; c: Roodaardewerk kookkan, rond 1400.

ren naast fragmenten pingsdorf en kogelpot ook een aantal scherven van reliëfbandamforen. Het lijkt er daarom op dat die sloot in de 11e eeuw werd gegraven en nog in de 12e eeuw in gebruik was.
Opnieuw kon geconstateerd worden dat perceelsgrenzen uit de 11e en 12e eeuw soms zeer lang ongewijzigd blijven. De as van de zuidelijke sloot correspondeerde nl. met de grens van de percelen Oude Gracht 62 en 64. Deze sloot had een breedte van ongeveer 2 m.
De noordelijke sloot bleek - voorzover kon worden waargenomen - naar het westen toe steeds breder te worden. Een aantal palen, waarvan slechts verkleuringen in de grond overgebleven waren, duidt erop dat deze sloot aan de noordzijde een beschoeiing had.
In een wat latere periode is - min of meer evenwijdig hieraan en wat zuidelijker - door de toen reeds dichtgeslibde sloot een tweede sloot gegraven. De maximaal vastgestelde breedte van deze sloot - waarin langs de noordrand eveneens een palenrij werd aangetroffen - bedroeg 2,80 m (afb. 171). Uit de oudste van deze twee sloten zijn geen vondsten afkomstig, zodat een goede datering niet mogelijk is. Stratigrafisch is hij ouder dan de tweede sloot die - vanwege het voorkomen van scherven pingsdorf- en kogelpot aardewerk naast een enkele scherf andenne en paffrath - in de 12e eeuw kan worden gedateerd.
Het is niet onwaarschijnlijk dat de verbreding van de sloot zich nog westwaarts heeft voortgezet. Het is opvallend dat de as van deze noordelijke sloot niet met een perceelsgrens overeenkomt, maar vrijwel onder het midden van perceel Oude Gracht 60 uitkomt. Dit nu blijkt een smal perceel te zijn, slechts 4,50 m breed. Is er in dit geval sprake van een vrij brede sloot die pas later een zelfstandig perceel is geworden en die dus een tijdlang de noordgrens vormde van Oude Gracht 62?
Hoe het ook zij, uit de combinatie van bovenstaande gegevens kan - met enig voorbehoud - het volgende beeld geschetst worden: het noordelijke gedeelte van de Oude Gracht is gegraven door een oeverwal, die langs de zuidzijde van een rivier is ontstaan.
Deze rivier was de Vecht. Ter ontwatering van de percelen zijn sloten gegraven die naar de gracht toe afwaterden. Het corresponderen van één sloot met een perceelsgrens en van een andere met een opmerkelijk smal perceel, wijst op een oriëntatie op die gracht. Uit de datering van het functioneren van de sloten - vanaf de 11e eeuw - kan dus een datum ante quem afgeleid worden voor het graven van dit gedeelte van de Oude Gracht. Met andere woorden, het lijkt zeer waarschijnlijk dat het noordelijke gedeelte van de Oude Gracht reeds in de 11e eeuw is ontstaan.

Bebouwing
Op het terrein zijn sporen aangetroffen van houten bebouwing. Ongeveer 4 m noordelijk van en vrijwel evenwijdig aan en haaks op de noordelijke rooilijn van de Pauwstraat werden vijf palen aangetroffen. De meeste palen waren vierkant (ca. 25 x 25 cm) en bleken te zijn ingegraven (afb. 172). Uit de ingravingen kwamen wat aardewerkscherven tevoorschijn -

Afb. 174 Pauwstraat. Een bijzondere waterput. Duidelijk is het houten raamwerk onder in de put te zien. Daarboven de uitgeprepareerde ,,koker'' van ,,tenen'' of rijshout.

pingsdorf, andenne en kogelpot - die op een datering in de 12e eeuw wijzen. De ingravingen van de palen waren door een pakket grijze klei afgedekt, waar een aantal palen echter naar boven toe doorheen stak. De onderlinge afstand varieerde van 1,75 tot 2,00 m. Het is niet duidelijk geworden of alle palen uit één periode stamden; daarvoor was het aantal palen te gering.

Twee dicht bij elkaar staande palen zouden op een herstelling kunnen wijzen. Er zijn evenmin uitspraken te doen over de vorm of de afmeting van het betreffende gebouw. Helaas bleek geen van de palen geschikt voor dendrochronolgische datering. Er dient dan ook volstaan te worden met de constatering dat hier in de 12e eeuw een houten gebouw heeft gestaan, waarvan de vorm en de functie onbekend zijn. Wel lijkt het gebouw achter op één perceel van de Oude Gracht gestaan te hebben. Van stenen bebouwing is vrijwel niets gevonden ten gevolge van de al eerder genoemde sloop. Slechts de aanwezigheid van een aantal bakstenen beerputten - de meeste van jonge datum - duidt op het voorkomen van stenen huizen ter plaatse. Behalve een merkwaardig geconstrueerde waterput (zie hierna), bleek vooral beerput F interessant te zijn. Zie het botanisch verslag van M. A. G. Sengers.

Enkele aardewerkvondsten uit deze put zijn te zien op afb. 173. Een merkwaardige drinkkan uit de late 16e eeuw (afb. 175) mag niet onvermeld blijven.

Tenslotte dient nog een waterput van een zeer bijzondere constructie te worden genoemd (afb. 174). Diep in de natuurlijke zandlagen werd een vierkant raamwerk van kruiselings gestapelde balken aangetroffen. Dergelijke constructies zijn vooral bekend uit de romeinse periode. Op dit raamwerk stond een ,,koker'' van rondgebogen ,,tenen''. Het ging hier niet om vlechtwerk, want de verticale staken - waaromheen de tenen worden gevlochten - ontbraken. De waterput was geheel met mest gevuld, terwijl onderin een aantal turven werd gevonden (waterfilter?).

Een enkele scherf steengoed uit de insteek van de put duidt op een mogelijk functioneren in de 14e eeuw.

H. L. de Groot

Afb. 175 Pauwstraat. Imitatie van een steengoed snelle door een pottenbakker uit het Weser gebied. Foto: P. C. von Hout. De bovenrand en het oor ontbreken. De onderste aanzet van het oor bevindt zich ongeveer op halver hoogte bij een beschadiging. De strepen op deze drinkkan zijn rood en groen op een gele achtergrond.

Soorten	Aantallen
Cultuurgewassen:	
Vitis vinifera (druif)	5
Prunus cerasus (zure kers)	6
Prunus insititia (kroosje)	fragm.
Malus domestica (appel)	7
Pyrus communis (peer)	4
Malus/Pyrus (appel of peer)	fragm.
Mespilus germanica (mispel)	4
Morus nigra (moerbei)	1
Ficus carica (vijg)	738
Cannabis sativa (hennep)	veel fragm.
Anethum graveolens (dille)	2
Papaver somniferum (slaapbol)	56
Brassica nigra (zwarte mosterd)	14
Brassica rapa/napus (raap- of koolzaad)	4
Triticum spec. (tarwe)	enkele fragm.
Testa spec. (zemelen)	veel fragm.
Verzamelgewassen:	
Rubus fructicosus (braam)	30
Vaccinium myrtillus (blauwe bosbes)	196
Fragaria vesca (bosaardbei)	80
Akkeronkruiden:	
Agrostemma githago (bolderik)	zeer veel fragm.
Centaurea cyanus (korenbloem)	veel fragm.
Scleranthus annuus (eenjarig hardbloem)	6
Sinapis arvensis (herik)	enkele fragm.
Polygonum lapathifolium (duizendknoop)	13
Polygonum persicaria (perzikkruid)	4
Polygonum aviculare (varkensgras)	6
Polygonum convolvulus (zwaluwtong)	1
Rumex acetosella (schapezuring)	454
Hypochaeris glabra (glad biggekruid)	24
Stellaria media (vogelmuur)	10
Spergula arvensis (gewone spurrie)	20
Chenopodium album (melganzevoet)	2
Chenopodium glaucum/rubrum (zeegroene of rode ganzevoet)	2
Overigen	
Rumex conglomeratus (kluwenzuring)	2
Rumex acetosa (veldzuring)	24
Bidens tripartitus (driedelig tandzaad)	2
Urtica urens (kleine brandnetel)	6
Myrica gale (gagel)	2
Atriplex hastata (spiesmelde)	14
Atriplex patula (uitstaande melde)	8
Alisma plantago-aquatica (grote waterweegbree)	4
Alliaria petiolata (look-zonder-look)	fragm.
Galeopsis spec. (hennepnetel)	1
Cirsium spec. (vederdistel)	1
Lepidium spec. (kruidkers)	2
Carex spec. (zegge)	1
Spagnum spec. (veenmos)	fragm.

Opm.: Zaden van bolderik, hennep en korenbloem zijn voornamelijk in fragmenten aangetroffen.
Op grond hiervan is het erg moeilijk een schatting te maken van hun grote aantal.

Afb. 176 Pauwstraat. Soorten en aantallen van pitten en zaden aanwezig in één liter beermonster uit beerput F. Determinatie M. A. G. Sengers.

Botanisch onderzoek

Inleiding

Beerput F kwam bij toeval aan het licht doordat het noordprofiel van sleuf 1 tijdens graafwerkzaamheden instortte. Het formaat van de stenen, waaruit de put was opgetrokken, duidde er al op dat het een ,,oudje'' was. Dit werd bevestigd toen de put nader bekeken werd en, op grond van het schervenmateriaal, gedateerd kon worden in de eerste helft van de 15e eeuw. Naast een groot beermonster zijn er op twee willekeurige plaatsen in de onderlaag van de put pittenverzameld.

Van het beermonster is 0,5 liter gezeefd over zeven met maaswijdten van 2, 1, 0,5 en 0,25 mm. Omdat er weinig grote zaden en pitten in de 2 mm zeeffraktie werden aangetroffen is er 2 liter monster extra gezeefd over deze zeef.

De aantallen van de aangetroffen soorten zijn teruggerekend op hun aanwezigheid in één liter monster en weergegeven in afb. 176.

De twee pittenmonsters zijn alleen gezeefd over de 2 mm zeef. De hierbij aangetroffen soorten en hun aantallen zijn weergegeven in afb. 177. Aangezien er geen volume bekend is van het monster waaruit de pitten afkomstig zijn, is het niet mogelijk de resultaten van afb. 176 absoluut te vergelijken met die van afb. 177.

De resultaten van afb. 177 moeten dan ook meer gezien worden als een bevestiging dan wel als aanvulling van de aanwezigheid van de in afb. 176 genoemde plantensoorten.

Gebruik en toepassing van de aangetroffen plantensoorten

(Zie ook in deze Kroniek onder Keukenstraat en Lange Lauwerstraat).

Kersen, appels, peren, mispels, druiven, vijgen en walnoten (afb. 178: 1 en 7) zijn terugkerende soorten die in verschillende andere monsters reeds gevonden zijn. Dit duidt erop dat ze veel gegeten werden.

Pitten van kroosjes (of kriekpruimen) zijn in het beermonster slechts als fragmenten teruggevonden. In de twee pittenmonsters zijn ze echter ruim vertegenwoordigd. Het in grote concentratie plaatselijk voorkomen van pitten (z.g. nesten) wijst op keukengebruik. Na bereiding van sap, jam of compote uit de vruchten werden de achtergebleven pitten, vaak in

	pitten monster A	pitten monster B
Cultuurgewassen:		
Malus domestica (appel)	5	–
Pyrus communis (peer)	3	–
Malus/Pyrus (appel of peer)	7	–
Mespilus germanica (mispel)	6	–
Prunus cerasus (zure kers)	20	29
Prunus institia (kroosje)	6	24
Morus nigra (moerbei)	1	–
Vitis vinifera (druif)	43	3
Juglans regia (walnoot)	fragm.	fragm.
Ficus carica (vijg)	5	–
Brassica nigra (zwarte mosterd)	–	1
Verzamelgewassen:		
Rubus fructicosus (braam)	3	–
Akkeronkruiden:		
Agrostemma githago (bolderik)	fragm.	–
Centaurea cyanus (korenbloem)	2	–
Polygonum lapathifolium (duizendknoop)	3	–
Rumex acetosella (schapezuring)	1	–

Afb. 177 Pauwstraat. Soorten en aantallen van pitten en zaden aanwezig in twee monsters uit beerput F, die speciaal genomen waren wegens hun rijkdom aan pitten. Determinatie M. A. G. Sengers.

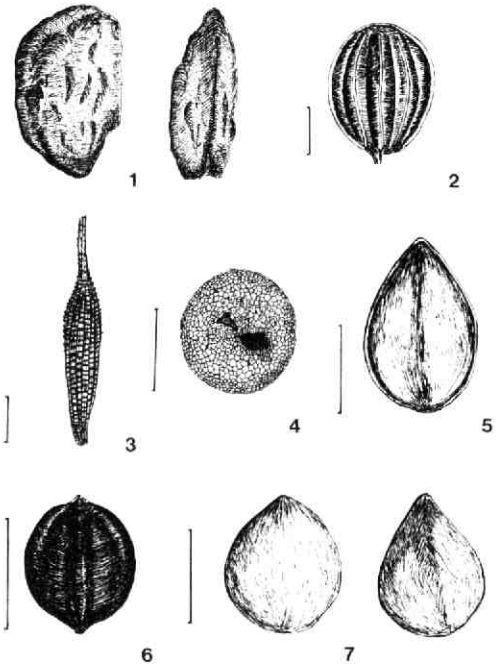

Afb. 178 Pauwstraat. Pitten en zaden uit put F. Tek. M. A. G. Sengers. 1: Mespilus germanica L. 2: Anethum graveolens. 3: Hypochaeris glabra L. 4: Brassica nigra L. 5: Urtica urens L. 6: Rumex acetosella L. 7: Ficus carica L. Elk streepje stelt één millimeter voor.

grote hoeveelheden tegelijk, in de put gegooid waardoor ze dicht opeen gepakt kunnen voorkomen.
De moerbei werd voornamelijk gebruikt voor de bereiding van wijn. Voor de bereiding van olie werden zaden van hennep en/of slaapbol vermalen.
Het zaad van zwarte mosterd (afb. 178: 4) werd tezamen met dat van herik vermalen. De mosterd die zo ontstond, was in de Middeleeuwen zeer geliefd, vandaar dat deze zaden in bijna alle onderzochte monsters voorkomen.
Net als de gedroogde vruchten van gagel werd ook dille (afb. 178: 2) in de Middeleeuwse keuken gebruikt voor het kruiden van gerechten. Terwijl dille nu nog steeds in de keuken gebruikt wordt, is het gebruik van gagel tegenwoordig miniem te noemen.
Bramen, bosbessen en bosaardbeien zullen in het wild verzameld zijn. Door de verwerking tot jam of sap konden ze het hele jaar genuttigd worden.
Aangezien granen slecht bewaard blijven in een put (alleen in gemineraliseerde of verkoolde vorm) geven de grote hoeveelheden fragmenten van bolderik, korenbloem en zemelen (die met het graan zullen zijn vermalen) een indikatie dat graanprodukten in ruime mate geconsumeerd zijn.

M. A. G. Sengers

28. Pauwstraat 30

Ondanks het feit dat de gevel van Pauwstraat 30 aan de zijde van de Loeff Berchmakerstraat op de beganegrond recent hersteld was, bleven hier verzakkingen voorkomen. Onderzoek van de fundering bracht niet

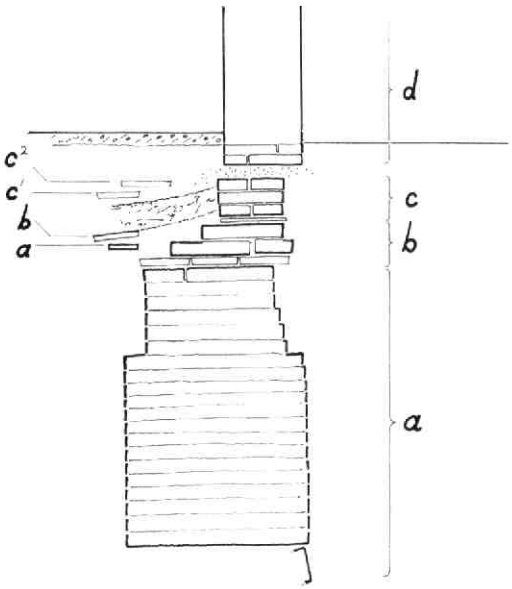

Afb. 179 Pauwstraat 30. Doorsnede door de fundering langs de Loeff Berchmakerstraat. Tek. B. J. M. Klück. a: 14e eeuw. b: 15e eeuw. c: ca 1550. d: ca 1800.

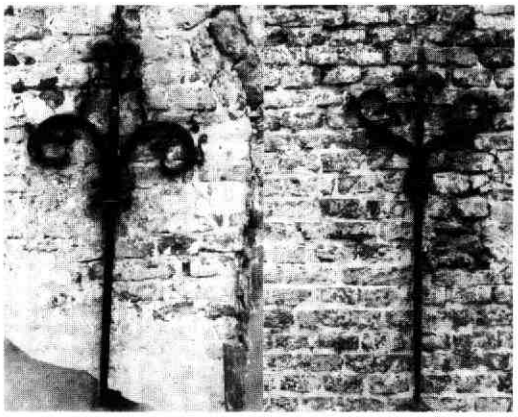

Afb. 180 Pauwstraat 30. Vroeg-renaissance ankers van de beganegrond (links) en van de verdieping (rechts).

alleen de oorzaak daarvan, maar ook een stuk geschiedenis aan het licht: liefst vier funderingen uit verschillende perioden werden aangetroffen (afb. 179).
De oudste is een zware fundering op spaarbogen, waarop een anderhalfsteens moppenmuur van een 14e-eeuws huis gestaan heeft. Er hoorde een vloerrest bij van geglazuurde plavuisjes (12,5 cm), die in een diagnonaal patroon gelegd waren met een rand. Dit huis is vermoedelijk afgebrand: er werd een brandlaagje vastgesteld. Op de tot onder het maaiveld gesloopte muur werd een nieuwe fundering gemetseld voor een éénsteens moppenmuur, die 5 cm vóór de oude kwam te staan. Ook van deze 15e-eeuwse fase was een vloerrest in een diagonaal patroon aanwezig met plavuizen van 17,5 cm. Rond het midden van de 16e eeuw werd ook deze muur gesloopt toen het huidige huis gebouwd werd, dat omstreeks 1800 zijn voorgevel met overkragende verdieping verloor. De rechte gevel - mogelijk een halsgevel - met houten onderpui die toen gebouwd werd, kwam weer iets verder naar voren en daarmee verschoof ook het zwaartepunt. Bovendien rustte de gevel op een puinlaag in plaats van op het metselwerk daaronder. Als gevolg van een en ander vertoonde de gevel de neiging van de onderliggende fundering af te glijden.
De vloerrest, die van het 16e-eeuwse huis teruggevonden is, bestond uit een combinatie van plavuizen van de voorgaande perioden.
De werkzaamheden van het onderzoek naar de verzakking omvatten ook het ontpleisteren van de gevel aan de Pauwstraat (afb. 180). Daarbij bleek dat de verdieping oorspronkelijk alleen aan de voorzijde een venster had (afb. 181). Dit werd al in de 17e eeuw dichtgemetseld en vervangen door een venster aan de rechterkant, waardoor een betere lichtspreiding op de verdieping mogelijk was (zie ook Kroniek 1982. MBOU 1983-3, 118-119). Op de beganegrond was - behalve een venster - in het midden een brede segmentboog met een vroegere opening die toegang gaf tot het vroegere pothuis, vanwaaruit oorspronkelijk

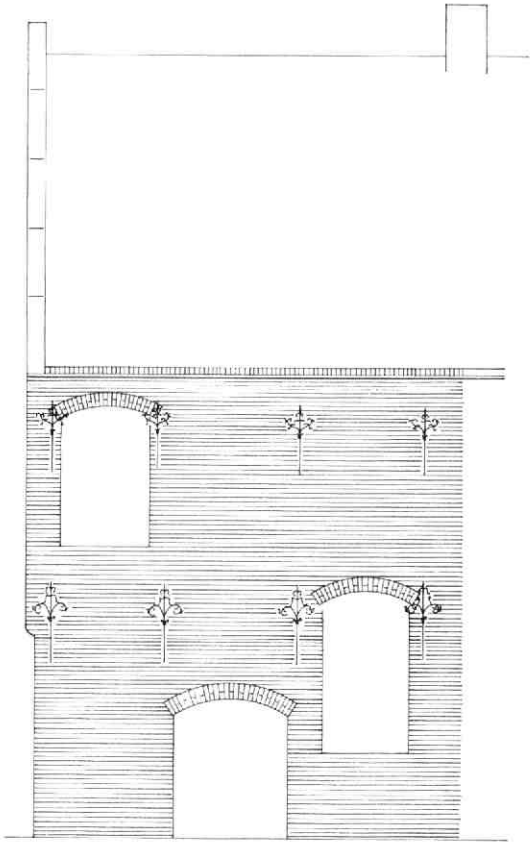

Afb. 181 Pauwstraat 30. De gevel uit ca 1550. Tek. K. W. Cheng.

de kelder te bereiken was. De kelder bevindt zich alleen onder het zuidelijk deel van het huis en was daardoor niet, zoals gebruikelijk, bereikbaar via de spiltrap. Het achterste kelderdeel is mogelijk een overblijfsel van een vorige bouwfase.
Inwendig zijn er in de 17e eeuw nog kleine aanpassingen gemaakt: een nieuwe vloer, nieuwe sleutelstukken in de heersende stijl onder de voorste moerbalk; ook de spiltrap lijkt te zijn vernieuwd.
Het pothuis werd rond 1800 vergroot en voorzien van een schoorsteen, misschien ten behoeve van rokerij. De kelder is toen toegankelijk gemaakt via een luik binnenshuis.

B. J. M. Klück

29. Prins Hendriklaan 50

Het was een boeiende ervaring bij het gedegen bouwhistorisch onderzoek van het Rietveld-Schroederhuis, dat door de met de restauratie belaste architect B. Mulder wordt uitgevoerd, te zien hoe daar een in jaren jong huis consciëntieus op dezelfde wijze werd onderzocht als middeleeuwse woonhuizen en andere oude monumenten. Ook hier werden middels proef-

ontpleisteringen bouwsporen gezocht en gevonden die betrekking hadden op de oorspronkelijke opzet en inrichting. Met schuurpapier en pennemesjes werd het oorspronkelijke kleurgebruik onderzocht. Onder latere vloerbedekking kwamen aanwijzingen tevoorschijn over de oudste indeling en afwerking van het interieur alsmede over latere wijzigingen daarin, die door middel van systematisch archiefonderzoek nauwkeurig konden worden gedateerd. Als bron van gegevens speelde ook hier oude documentatiefoto's een belangrijke rol, alsmede, meer dan gebruikelijk, menselijke herinneringen. Dit laatste gold niet alleen de herinneringen van bewoners en bezoekers van het huis, maar zelfs direct of indirect die van de bouwers. Alles is zorgvuldig in foto's en tekeningen vastgelegd en gedocumenteerd.
Het ligt in de bedoeling dat de resultaten van dit onderzoek en van de uitvoerige documentatie binnen afzienbare tijd onder meer in gepubliceerde vorm toegankelijk zullen zijn.
Hoeveel huizen uit 1924 zou een dergelijk bouwhistorisch onderzoek in de toekomst beschoren zijn?

A. F. E. Kipp

30. Springweg 54 en 56

De in het verleden gelanceerde doorbraakplannen hebben voor sommige straten een verwaarlozing tot gevolg gehad (onzekerheid leidt tot verval), die alleen met een nieuwe visie en een grote inzet te keren was. De positieve gevolgen van deze nieuwe visie en inzet beginnen erg merkbaar te worden langs de Springweg. Eén van de pas aangepakte huizen is nr. 54, een pand met een opvallende halsgevel dat een halve eeuw lang naast een gat op de hoek van de Haverstraat prijkte (afb. 182). In dit huis werden resten aangetroffen die horen bij een huis uit de eerste helft van de 16e eeuw, dat tegelijk met een voorganger van nr. 56 werd gebouwd op een fundering uit ca. 1400. Beide waren éénlaagshuizen met tuitgevels (met invlechtingen in de geveltop) aan de achterzijde, en mogelijk houten gevels aan de straat. De achtergevel was uitgevoerd in schoon metselwerk (baksteen 26 x 13 x 6 cm, 10 lagen = 72 cm) met afgestreken voegen, de stootvoegen met een dubbele dagstreep. In het bewaard gebleven fragment zijn de sporen gevonden van een deur en een (kruis)venster, beide met een segmentboog, en daarboven een kloostervenster (afb. 183). Beide vensters bevinden zich net links van de as van de gevel. Uit wat er van de rechter gevelhelft over is, blijkt die in de oorspronkelijke opzet vensterloos te zijn geweest. Dit houdt verband met een stookplaats, op de aanwezigheid waarvan roetsporen in een spleet tussen de noordelijke zijgevel en de achtergevel èn ook nog een strijkbalk-console naast het venster duiden. De stookplaats in de noordgevel is in ieder geval niet ouder dan de 17e eeuw.
De enige overgebleven moerbalk op de begane grond (een eiken balk) dateert uit de beginfase van het huis, evenals een restant van een eiken muurplaat - met inkeping ter plaatse van het vroegere spant - in de zuidmuur. Uit de aanwezigheid van sleuven in de opgehoogde muur is op te maken dat nr. 56 het eerst met een verdieping verhoogd werd; de onderkanten van de daksparren van nr. 54 werden daarbij ingemetseld.
De kap van nr. 54 wordt nu nog gedragen door twee eiken jukken met middeleeuwse telmerken. Deze spanten zijn genummerd met 3 en 4, ook een aanwijzing voor het tweelingschap met nr. 56, waar nrs. 1 en 2 gedacht moeten worden.
Sinds de vroege 17e eeuw heeft nr. 56 drie moerbalken per balklaag en ook drie spanten en een spiltrap

Afb. 182 Springweg 54 en 56. De hoek van de Springweg en de Haverstraat in 1931. Nr. 56 is half gesloopt, zodat de balklagen en de 17e-eeuwse spiltrap te zien zijn. GAU TA Coll. DOW.

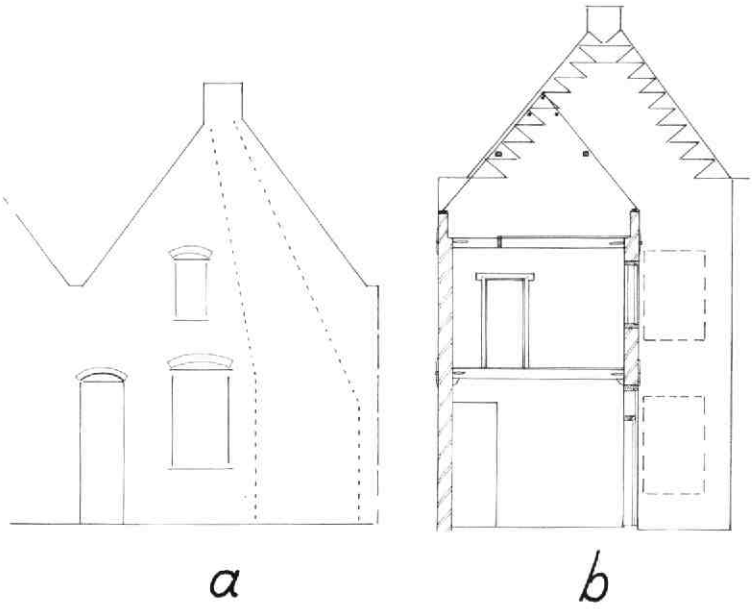

Afb. 183 Springweg 54 en 56. Reconstructies van de achtergevel van nr. 54. Tek. B. J. M. Klück. a: 16e eeuw; gestippeld: de plaats van de schouw. b: 17e eeuw met muren en vloer van het achterhuis.

in het derde - grootste - balkvak (afb. 182). Onder het achterste balkvak van nr. 54 bevond zich in de 16e-eeuwse opzet een keldertje; het had een tongewelf dat tot een meter vóór de zuidmuur eindigde. De oostmuur van het keldertje was onder de oude fundering geprutst.

In de eerste helft van de 17e eeuw werd ook nr. 54 verbouwd. Daarbij werden de kinderbinten, strijkbalken en vloerdelen vernieuwd (alles in grenen), stookplaatsen tegen de noordmuur gemaakt en een nieuwe spiltrap geplaatst. Bovendien werd het huis met een verdieping verhoogd en uitgebreid met een keukenaanbouw met verdieping. De nieuwe achtergevels van het huis en van de aanbouw hebben alle de vorm van tuitgevels met invlechtingen (baksteen 23,5 x 11,2 x 4,5 cm, 10 lagen = 58,5 cm) (afb. 183). De begane grond kreeg een plavuizen vloer met een plint van groen en geel geglazuurde plavuisjes (14 x 14 cm).

Achter de plafondbetimmering kwam de grenen spil van de trap tevoorschijn, waar hij als extra balk was hergebruikt (afb. 184). Een reconstructie (afb. 185) levert een spiltrap op die van het oude beganegrondniveau naar de verdieping voert (3,40 m), te beginnen met een steektrapje naar een bordesje ter hoogte van het onderkelderde achterhuisje en dan met een halve draai doorgaand naar de verdieping (afb. 185). Een dergelijke trap laat zich goed inpassen in de zuidoost-

Afb. 184 Springweg 54 en 56. Balklaag van nr. 54 op de beganegrond met moerbalk (16e eeuw), strijkbalk en kinderbinten (17e eeuw) en de in de 19e eeuw opgehangen spil van de trap, die oorspronkelijk rechts gestaan heeft. Links in de zijgevel: de 17e-eeuwse stookplaats.

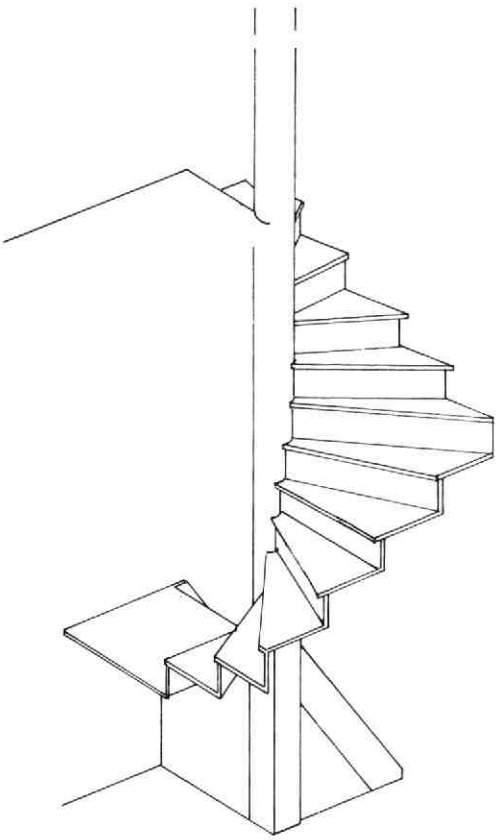

Afb. 185 Springweg 54 en 56. Reconstructie van de spiltrap van nr. 54 met steektrapje en bordes tot het niveau van het achterhuis. Tek. B. J. M. Klück.

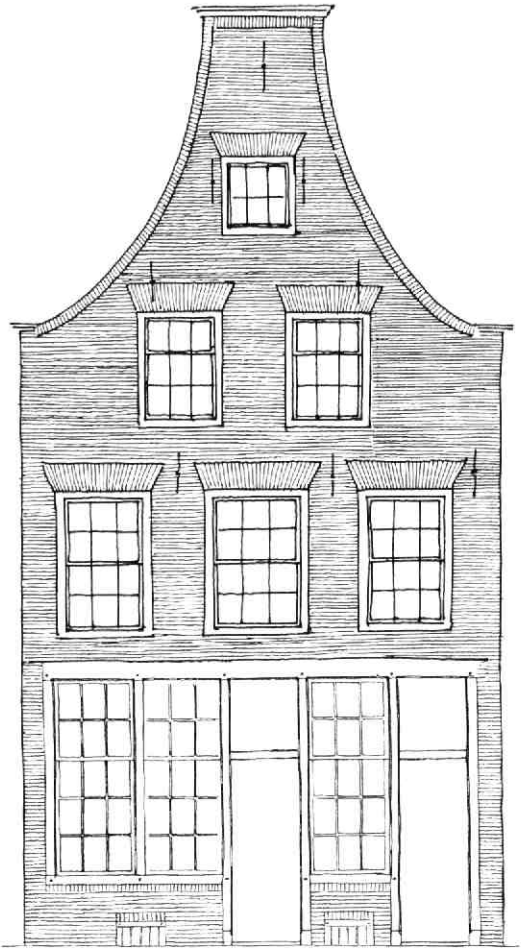

Afb. 187 Springweg 54 en 56. Reconstructie van de 18e-eeuwse voorgevel van nr. 54. Tek. B. J. M. Klück.

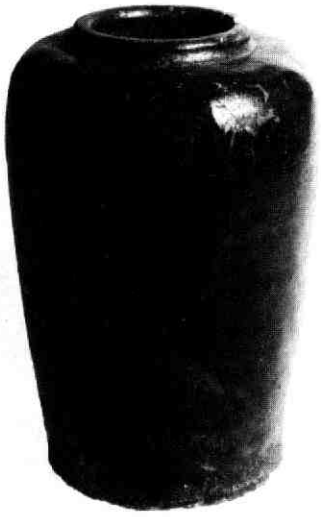

Afb. 186 Springweg 54 en 56. De in de 18e eeuw als haardpot gebruikte (gember?) pot.

hoek van het huis; ook de balklaag biedt aanwijzingen daarvoor. Links naast de toegang tot de trap kwam het keldertrapje uit. Op de verdieping zit een dichtgemetselde doorgang die uitkwam juist vóór de spiltrap van nr. 56. Deze gemeenschap heeft niet lang standgehouden; al vroeg is de deur weer toegemetseld.
De balklaag van de verdieping is enkelvoudig, evenals de balklagen van het achterhuisje, waarvan nog sleutelstukken (kwartrond) zijn overgebleven.
Het achterhuis had een grote keukenschouw op de beganegrond en een woonkamerschouw op de verdieping. Daar waren ook de oorspronkelijke bolkozijnen en de 17e-eeuwse doorgang naar het voorhuis nog aanwezig. Het zoldertje was met een eigen steektrapje bereikbaar.
Het gewelfde keldertje - dat toegankelijk was via een luik - houdt vóór de schouw op. Naast het vroegere keldervenstertje in de noordmuur zit een ingemetselde beerput; het secreet bevond zich oorspronkelijk buiten. De zuidmuur van het achterhuis is van oor-

sprong de noordmuur van het wat oudere achterhuis van nr. 56 en heeft een stookplaats.
Bij het onderzoek na de sloop van het achterhuisje kwamen - tegen de wangfundering van de keukenschouw - twee in elkaar geplaatste haardpotten tevoorschijn, die beide zeer opmerkelijk zijn. De oudste en grootste is een uitheemse pot van ongeglazuurd aardewerk, vermoedelijk van zuid-Europese herkomst. De kleinere pot - die daar later ingeplaatst werd - is helemaal uit Oost-Azië afkomstig (afb. 186). Mogelijk zijn beide gebruikt bij importen van zuidvruchten en tropische waar. Dit moet misschien in verband gebracht worden met een wijziging van de functie van het pand in de 18e eeuw, waarbij in de - onder het hele huis uitgebreide - kelder een oven werd gebouwd, waarschijnlijk een bakkersoven. Bij een bakkerij - die misschien al eerder bestond - past aanvoer van bijvoorbeeld vijgen, sucade en gember.
Het laatste kwart van de 18e eeuw heeft als belangrijkste bijdrage de huidige voorgevel opgeleverd, met drie schuiframen op de verdieping, twee op de zolder, en één op de vliering en een houten onderpui, die via de bewaard gebleven puibalk en enkele hergebruikte, zware stijlen te reconstrueren was (afb. 187). Er waren twee ingangen, waarvan er één als winkeldeur gezien moet worden. Deze pui werd na enige decennia weer vernieuwd, nu met één deur. Aan het eind van de 19e eeuw vond er weer een wijziging plaats waarbij het huis gesplitst werd in een winkel/woning op de begane grond - met daarbij het hele achterhuisje - en een bovenwoning. De kelder onder het woongedeelte werd verhoogd en het achterste stuk zolder, evenals het achterhuis, kregen een extra verdieping. Bij deze verbouwing veranderde ook het interieur sterk.

B. J. M. Klück

Afb. 188 Springweg 69-71. Toestand na de restauratie. De gevelsteen is weer in zijn originele kleuren geschilderd.

31. Springweg 69 - 71

Dit in de kleinschalige bebouwing van de Springweg tamelijk fors uitgevallen huis wordt reeds in 1375 vermeld als ,,hoffstede Maes van den Zande'' (afb. 188). Het oorspronkelijk erbij behorende perceel strekte zich naar het zuiden uit tot en met de Tuinstraat en naar het westen tot aan de stadswal.
Het huis heeft een gevelsteen met de naam Scherpenburch; rond 1480 woonde hier Henrik van Scarpenborch. Nader onderzoek leerde dat van beide vermelde perioden nog sporen aanwezig zijn in het ongeveer 15 x 7,5 meter grote huis dat muren van een halve meter dik heeft.
Voor de oudste periode komen in aanmerking: sporen in de zuidgevel, de fundering van de noordgevel, de achtergevel en een groot vloerfragment. In het hart van de zuidmuur zit een dichtgemetselde, oorspronkelijke ingang met ernaast een - eveneens dichtgemetseld - venster (afb. 189). Naast dit venster heeft een dwarsmuur gelopen, die het huis in een grote voorzaal en een achterkamer splitste, waarvan het vloerniveau hoger lag door de aanwezigheid van een kelder. Deze kelder - met dwarsgeplaatst tongewelf en nissen in de zijmuren - was toegankelijk door mid-

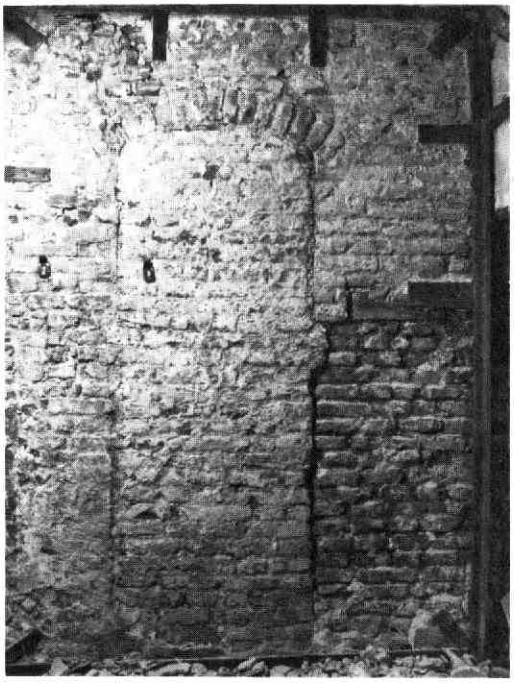

Afb. 189 Springweg 69-71. De 14e-eeuwse ingang in de zuidgevel.

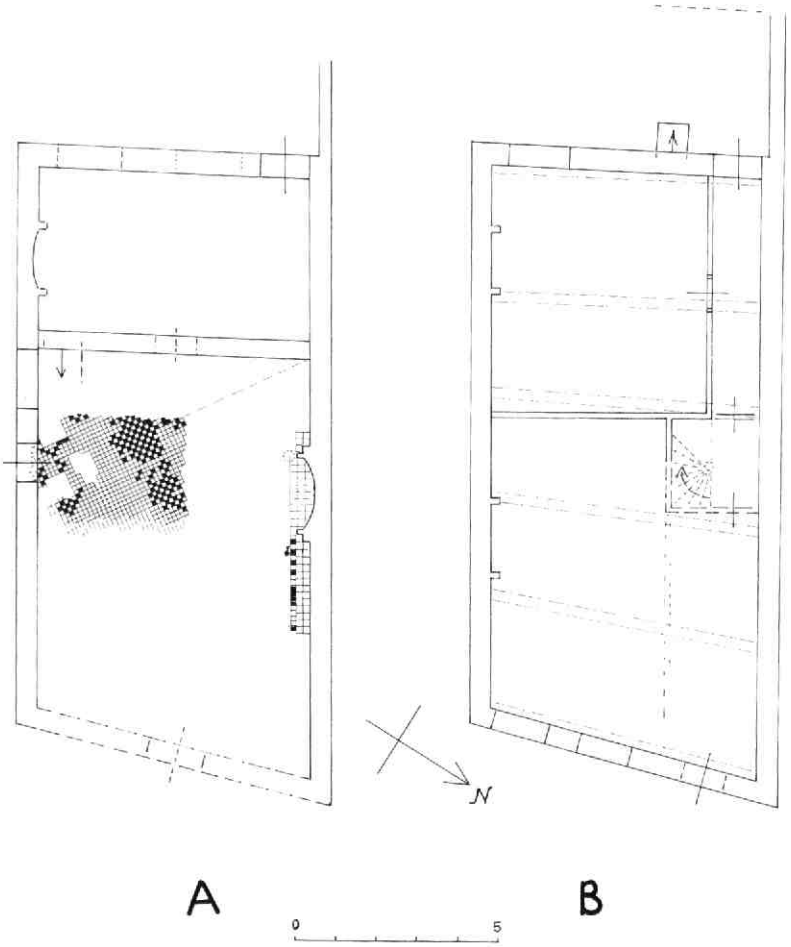

Afb. 190 Springweg 69-71. Plattegrond van de beganegrond. Tek. B. J. M. Klück. A: toestand vóór 1400; de achterkamer is onderkelderd en ligt iets hoger. B: toestand in de 17e eeuw.

del van een trap vanuit de zuidwesthoek van de zaal. De zaal werd verwarmd door een grote schouw tegenover de zij-ingang. De achterkamer had een stookplaats in de zuidmuur. Deze indeling is een vertrouwd verschijnsel bij de grote, diepe stenen huizen, die we uit de 13e en 14e eeuw kennen (afb. 190). De teruggevonden fundering van de haard in de zaal had naar voren verspringende, afgeschuinde wangen en een sterk gekromde achterwand (afb. 191). Er lag een stookvloer in van ongeglazuurde plavuizen (17 x 17 x 3 cm). Vóór de linkerwang zaten nog scherven van een gesmoorde grijsaardewerken haardpot. Ter weerszijden van de haard liep langs de noordmuur een dubbele strook van dezelfde ongeglazuurde plavuizen, waartegen een geblokte rand aansloot van geel en zwart geglazuurde plavuisjes van circa 12 x 12 cm. De rest van de vloer - die voor een groot deel nog aanwezig is - was in schaakbord-patroon gelegd, langs een wat merkwaardige diagonaal tussen de noordoost- en zuidwesthoek (afb. 192).

Over de voorgevel tasten we in het duister; de huidige gevel dateert uit de 17e eeuw. In de - overigens in de 17e eeuw sterk verbouwde - achtergevel waren nog drie geveltrappen herkenbaar, waaruit bleek dat het

Afb. 191 Springweg 69-71. De resten van de oorspronkelijke stookplaats en van de vloer langs de noordmuur.

Afb. 192 Springweg 69-71. Detail van de 14e-eeuwse vloer.

oorspronkelijke huis niet hoger dan één laag geweest was (afb. 193). Het is denkbaar dat de voorgevel als schijngevel opgetrokken was om forser te ogen. Het metselwerk van deze eerste periode heeft bakstenen van 29,5 x 14,5 x 7 cm (10 lagen = 81 cm). De noordgevel liep in deze situatie nog over de volle hoogte door tot voorbij de achtergevel; hij vormde tevens de perceelsgrens.
De laatste twee balkvakken op de begane grond zijn nog middeleeuws; eiken moerbalken en kinderbinten, kopschotjes tussen de kinderbinten en (verdwenen) spreidsel toonden dat aan. Een afgehakt sleutelstuk is van het peerkraal-type. In de enige moerbalk die tijdens de recente verbouwing van bovenaf bekeken kon worden, bleek geen pengat voor een spantbeen te zitten, zodat dit niet de oudste balklaag kan zijn. Ook de constructiewijze duidt eerder op de tweede helft van de 15e eeuw. Dit komt heel goed overeen met de oorspronkelijke constructie van de kap, zoals die is af te leiden uit de verschillende eiken onderdelen die in de 17e-eeuwse kap zijn hergebruikt. De 15e-eeuwse versie bestond uit samengestelde spanten van twee jukken (de onderste met gekromde spantbenen) en eiken sporen-paren die met haanhouten gekoppeld waren (verbinding met houten toognagels); er was een vliering-vloer.
In deze 15e-eeuwse situatie moet het huis al een verdieping hebben gekregen, een verbouwing waarvoor we waarschijnlijk Hendrik van Scherpenburch verantwoordelijk kunnen stellen. De schouw van de zaal werd naar de zuidmuur verplaatst, wat er op duidt dat de voordeur - die in oorsprong waarschijnlijk in het midden van de gevel geplaatst was - naar rechts opschoof. Deur en venster in de zuidmuur werden dichtgemetseld. Een restant van een vensterboog in de achtergevel kan zowel uit de eerste als uit de tweede periode stammen.
De zijgevels - die tot hoog boven de zoldervloer doorliepen - eindigden met een zogenaamde keellijst; enkele profielstenen daarvan waren elders hergebruikt.
Rond 1600 volgde een tweede grote verbouwing. Daarbij werd een geheel nieuwe voorgevel gemaakt, werden balken vernieuwd (grenen moer- en kinderbinten) en een nieuwe kap getimmerd (afb. 193). Ook de achtergevel werd aangepakt. Met een lessenaardak, aansluitend op de erfscheidingmuur, werd een keukenaanbouw gemaakt, die een rechtstreekse verbinding met de kelder kreeg. Daardoor konden er maar twee vensters op de verdieping gemaakt worden. De zolder van de keuken is vanaf de verdieping toegankelijk. De keuken zelf is langs de vloer betegeld geweest met tulptegels, later uitgebreid met andere voorstellingen.
De voorgevel was vrij rijk uitgevoerd (afb. 193). Hij is drie traveeën breed, waarvan de rechter travee - met de ingang - wat breder is dan de andere. Het metselwerk bestaat uit kleine moppen van 26 x 12,5 x 5(,5) cm (10 lagen = 64 cm) in kruisverband. Vermoedelijk was de top als trapgevel afgewerkt. De vensters hebben bogen gehad. Alleen een brede band siermetselwerk in vlechtpatroon tussen de onder- en bovenvensters is bewaard gebleven. In die band is - precies in het midden - de zandstenen gevelsteen geplaatst, waarop een burchtpoort tussen bomen is afgebeeld met het opschrift „dit huis heet Scherpenburch" (afb. 194). De steen was geschilderd en de laatste kleurversie - nogal somber, wat de afbeelding plomp maakte - bleek de zevende in een reeks te zijn. De eerste variant was een fris ogende uitvoering met helde-

Afb. 193 Springweg 69-71. Gevels. Tek. B. J. M. Klück. A: de achtergevel in de 14e eeuw. B: de achtergevel in de 17e eeuw. C: de voorgevel in de 17e eeuw.

Afb. 194 Springweg 69-71. De gevelsteen. Tek. B. J. M. Klück.

re kleuren op een witte ondergrond en met gouden letters.
De beganegrond werd opnieuw ingedeeld met halfsteens wanden, gemetseld met leem en versterkt met stijlen en regels. Zo ontstonden een grote voorkamer en een bijna vierkante achterkamer - met een bedstede links van de schouw - en een gang langs de noordmuur met halverwege een spiltrap. Op de verdieping kreeg de spiltrap licht van een klein zijraampje. Een dwarswand verdeelde ook hier de ruimte in twee vertrekken van ongelijke grootte.

De grote zolder telt vijf spanten, samengesteld uit jukken met middeleeuwse krommers en driehoekspanten met geschoorde dwarsbalk en een haanhout. De onderdelen zijn met beitel en guts genummerd. Ter hoogte van de wormplaten maken de dakvlakken een lichte knik; kennelijk bestond er geen behoefte aan een al te hoge zolder, wat ook blijkt uit de afwezigheid van een vliering (afb. 195). In de 18e eeuw werd de keukenaanbouw vergroot en uitgebreid met woonruimte voor het personeel. Er werd een gangfontein gemaakt en in de achterkamer zitten - boven het verlaagde plafond - nog resten van geschilderd linnenbehang. In de tweede helft van de 19e eeuw werd het huis gesplitst in een boven- en benedenwoning. De indeling van het voorste deel van de beganegrond en van de verdieping werden gewijzigd. Door het verdwijnen van de geveltoppen verloor het huis zijn imposante uiterlijk.

B. J. M. Klück

Afb. 195 Springweg 69-71. De 17e-eeuwse, lichtelijk geknikte kap met middeleeuwse spanten.

32. Springweg 149

De vrij ingrijpende renovatie van dit bescheiden huis op de hoek van de Wolfaartsteeg bood gelegenheid enigermate de vroegere opzet ervan te onderzoeken. Duidelijk bleek daarbij, dat het huis reeds een minstens zo ingrijpende renovatie achter de rug had, en wel in het begin van de 17e eeuw.
Het basisgegeven werd gevormd door een middeleeuws, mogelijk 16e-eeuws, huis met éénsteens muurwerk van kleine moppen en een moer- en kinderbalklaag van vier vakken diep. De bovenste vier lagen van de zijmuur langs de steeg kraagden uit op een muizentandlijst. Duidelijke aanwijzingen omtrent de middeleeuwse stookplaats werden niet aangetroffen.

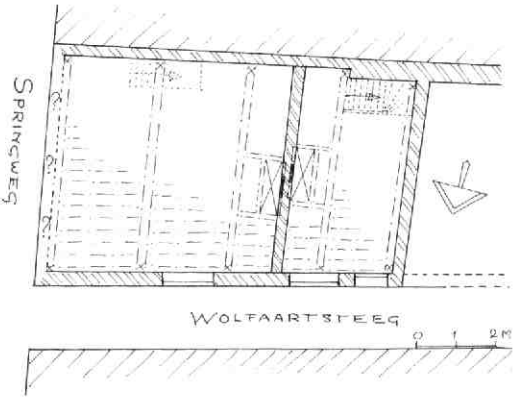

Afb. 196 Springweg 149. Plattegrond van de beganegrond met aanduiding van de balklaag. Tek. A. F. E. Kipp.

Kennelijk werd dit huis in het begin van de 17e eeuw grondig verbouwd (afb. 196). Om meer ruimte te krijgen werd de linker zijmuur over de voorste drie balkvakken weggebroken, en werden ter plaatse de moerbalken middels nieuwe sleutelstukken „opgehangen" aan de tot gemene muur geworden zijmuur van het buurpand. In verband met de geringere bouwdiepte van dit buurhuis moest het achterste deel van de eigen middeleeuwse zijmuur gehandhaafd blijven. Van de balklaag zelf lijken de moerbalken op dezelfde plaats te zijn gelaten, maar voorzien van nieuwe sleutelstukken; de kinderbalken werden vervangen. Het huis werd vervolgens door een scheidingsmuur in het midden van het derde vak in twee woningen verdeeld. Deze tussenmuur bestaat uit kennelijk opnieuw gebruikte moppen, en had rug aan rug stookplaatsen met ravelingen in de resterende halve balkvakken. De kinderbinten liepen door de muur heen

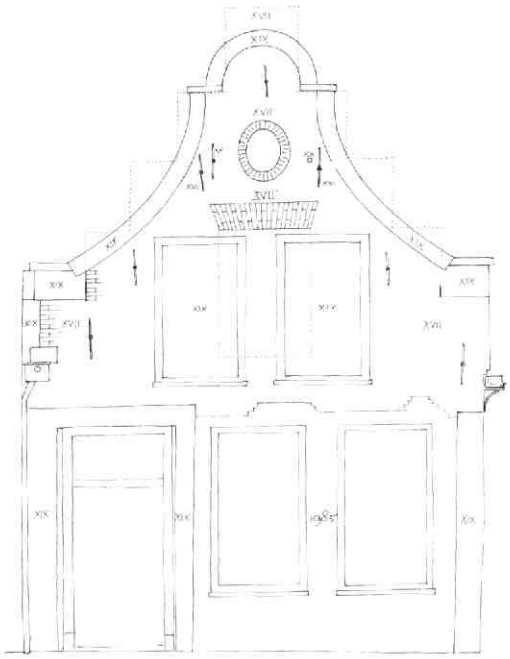

Afb. 197 Springweg 149. De 17e-eeuwse voorgevel met een nieuwe 19e-eeuwse contour. Tek. A. F. E. Kipp.

zonder strijkbalken tegen de muur. De stookplaats in de ,,achterkamer'' vertoonde sporen van een ijzeren haardplaat met een diagonale betegeling ter weerszijden. De stookplaats in het voorhuis zat asymmetrisch, rechts van de as. Van de kap met eiken krommers was alleen het achterste gedeelte, zij het in vergaand vergane staat, nog bewaard gebleven. De voorgevel werd vervangen door een nieuwe trapgevel met een osseoog op vlieringniveau (afb. 197). In het begin van de 19e eeuw werd de pui vernieuwd en werd de gevelbeëindiging veranderd in een klokgevel. De oorspronkelijk gootloze zijgevel kreeg later een houten balkgoot.

A. F. E. Kipp

33. Twijnstraat

Inleiding

Een goed voorbeeld van de verrassingen die de Utrechtse bodem soms bevat, vormden de overblijfselen van houten bebouwing uit de 12e/13e eeuw onder de Twijnstraat. Wie had immers kunnen vermoeden dat de resten van een aaneengesloten houten bebouwing uit die periode slechts 75 cm onder het asfalt aanwezig waren? In april en mei 1985 werd het riool in de Twijnstraat vervangen. Tegelijkertijd werd het gehele wegdek verwijderd en een cunet gegraven om een nieuw bestratingsplan te kunnen uitvoeren. Dankzij het prettige overleg met collega's van de afdeling R en W van de ROVU en de aannemer was het mogelijk tijdens de werkzaamheden archeologische waarnemingen te doen en een en ander op tekening vast te leggen.

De ondergrond

Door middel van een aantal waarnemingen aan het profiel van de rioolsleuf kon worden vastgesteld dat zich riviersedimenten onder de gehele Twijnstraat bevinden. Dat is niet verwonderlijk, want reeds lang wordt op goede gronden verondersteld dat het gedeelte van de Oude Gracht langs de Twijnstraat een overblijfsel is van de oude middeleeuwse Rijnloop. Tot een hoogte van 2,70 m + NAP werden zandpakketten waargenomen, afgewisseld met dunne laagjes zavelige klei. Deze sedimentatiestructuur duidt op de aanwezigheid van een oeverwal, die hier echter voor een ,,middeleeuwse Utrechtse oeverwal'' bijzonder hoog is. Op enkele plaatsen werd op 2,65 m + NAP, een dun erosieniveau waargenomen, waarin enkele pingsdorfscherven werden aangetroffen. Zouden we ook hier met de gevolgen van een overstroming uit de 12e eeuw te maken hebben? Uit de oeverafzettingen zelf werden geen vondsten geborgen. Direct op de rivierafzettingen ligt een dik pakket zeer humeuze

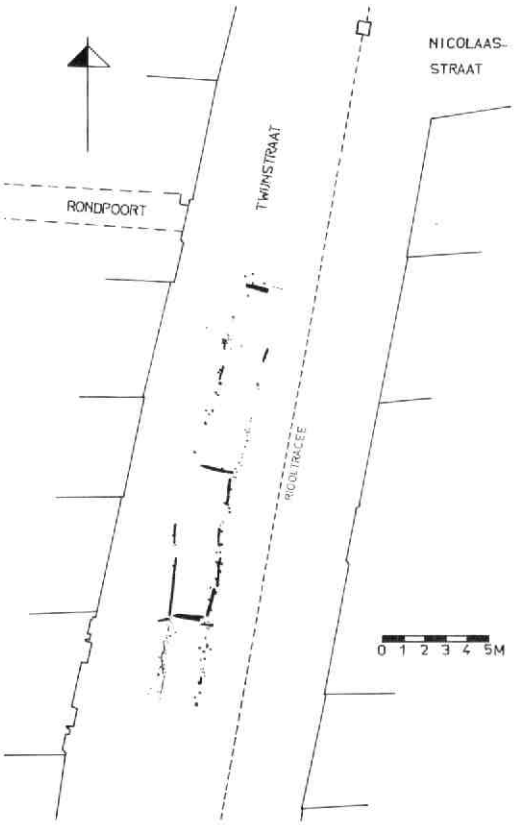

Afb. 198 Twijnstraat. Overzicht van de meest volledig gevonden ,,kraamsteden''. Opm. H. L. de Groot en M. A. G. Sengers. Tek. T. J. Hoekstra.

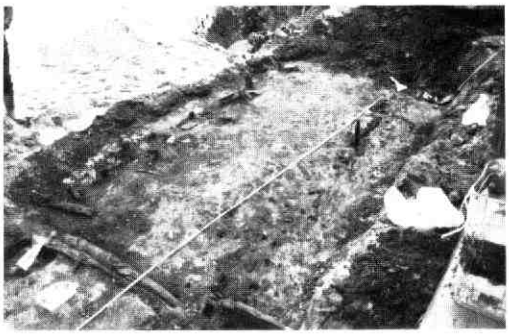

Afb. 199 Twijnstraat. Een ,,kraamstede'', waarvan de lemen vloer bewaard was gebleven, gezien naar het zuidoosten. Naar een dia van H. L. de Groot. Linksachter moet zich de weg hebben bevonden, waarlangs deze kraamsteden lagen. De ,,diepte'' van de voorzijde tot binnenwand was twee meter.

grond, de in Utrecht zo langzamerhand welbekende ophogingslagen (tot 3,75 m + NAP). In deze grond nu werden de resten van de houten bouwsels gevonden.

De bouwsporen

Voor een klein gedeelte in de rioolsleuf - maar voornamelijk ten westen ervan - werden in de bodem van het wegcunet de overblijfselen van houten gebouwtjes aangetroffen. Bij het ene bouwsel bestonden zij uit liggende eiken balken, waarop stijlen zullen hebben gestaan (vakwerk?), bij een ander uit restanten van vlechtwerk. Ook werden combinaties van beide bouwwijzen waargenomen. Uit sommige profielen bleek dat in enkele gevallen van drie opeenvolgende fasen sprake was (herbouw).

In het algemeen waren de gebouwtje ca. 7 m breed, met een diepte van ongeveer 2 m (afb. 198). In één geval werd binnen de resten van de wanden nog een vrijwel intacte lemen vloer aangetroffen (afb. 199).

Hoewel in een verder stadium van de werkzaamheden het cunet wat minder diep ontgraven werd, en derhalve slechts sporadisch resten van houtbouw aan het licht kwamen, mag aangenomen worden dat deze bebouwing zich aan de westzijde langs de gehele lengte van de Twijnstraat heeft voortgezet.

De aardewerkscherven die in de ophogingsgrond werden gevonden, dateren de bebouwing in de vroege 13e eeuw: pingsdorf, andenne en protosteengoed.

Na uitwerking van de tekeningen en een nadere bestudering ervan lijkt de conclusie gewettigd dat de gevonden constructies te zwak waren om ze aan huizen van enige importantie te kunnen toeschrijven. Veeleer zal er sprake zijn van zogeheten ,,kraamsteden'', overdekte en ondiepe uitbouwsels vóór aan de straat, waarachter zich de eigenlijke huizen bevonden. In deze luifelachtige ruimten - middeleeuwse ,etalages'' - werd handel gedreven en werden ambachten uitgeoefend. Als deze interpretatie juist is, zou de Twijnstraat de oudste Utrechtse winkelstraat zijn die het archeologisch onderzoek tot op heden heeft opgeleverd.

Een houten weg?

Over de straat, waaraan deze ,,kraamsteden'' lagen, valt ook iets te zeggen. Aan het noordeinde van de Twijnstraat, ongeveer 25 m ten zuiden van de Voldersbrug, kwamen resten van een houten constructie tevoorschijn die niet als overblijfselen van een gebouw konden worden geïnterpreteerd. Een aantal aangepunte, in de grond geslagen palen droeg houten liggers, waarop haaks een aantal stammen strak tegen elkaar lag (afb. 200). Hoewel de omstandigheden voor het waarnemen verre van ideaal waren - de constructie kwam op de rand van het riooltracé tevoorschijn - mag toch geconcludeerd worden dat het hier een houten weg betrof. Fragmenten van dergelijke wegen zijn de laatste jaren op vrij uitgebreide schaal in Zutphen gevonden en de overeenkomst met het wegrestant van de Twijnstraat is opvallend. Naast de oudste winkelstraat is de Twijnstraat nu ook de enige in Utrecht waar een houten wegdek teruggevonden is.

De Tolsteegpoort

De rioolwerkzaamheden die zich voortzetten totaan de Tolsteegbarrière maakten het mogelijk hier en daar een blik te werpen op gedeelten van de oude stenen stadsverdediging van Utrecht. Op een aantal plaatsen werden zware muren doorsneden. De interpretatie heeft op het moment van schrijven nog niet plaatsgevonden. Wèl is duidelijk dat van de jongere stadsmuur - gebouwd rond het midden van de 16e eeuw - een aantal steunberen in zicht is geweest; zij lagen in een vrijwel oost-west verlopende lijn.

Midden onder de Tolsteegbarrère werd een van de ronde torens van de oostelijke Tolsteegpoort doorsneden (afb. 201). Deze poort werd bij de vernieuwing in het midden van de 16e eeuw afgebroken en dateert uit het einde van de 14e eeuw.

Reeds in 1926 zijn bij de bouw van de nieuwe Tol-

Afb. 200 Twijnstraat. Restant van de houten weg. Naar een dia van H. L. de Groot. De constructie bestaat uit liggers die op aangepunte, in de grond geslagen paaltjes rusten. Haaks op deze liggers zien we de aaneengesloten stammen, die het eigenlijke wegdek vormden.

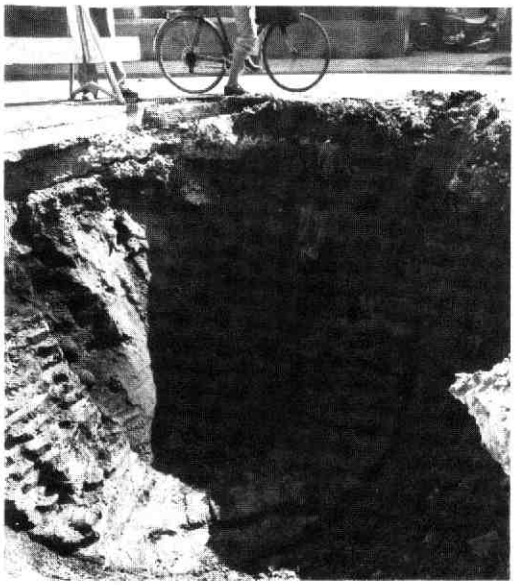

Afb. 201 Twijnstraat. Deel van een ronde toren van de oostelijke Tolsteegpoort (vóór 1550), gezien naar het oosten. In de vulling van de poort zijn links tegen de muur twee stenen kanonskogels te zien.

steegbrug grote delen van deze poort in zicht geweest. Nu, in 1985, is binnen de resten van deze toren een aantal stenen kanonskogels gevonden (afb. 201).

H. L. de Groot

34. Vechtdijk 134

Deze miniboerderij aan de Vecht blijkt, ondanks latere aanpassingen, in wezen zo goed bewaard gebleven te zijn, dat het een goed voorbeeld is van een complete,

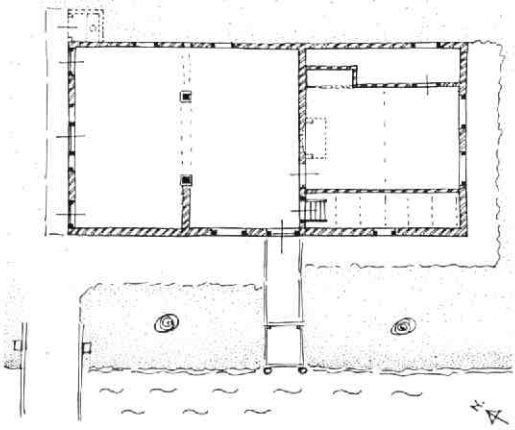

Afb. 202 Vechtdijk 134. Reconstructie van plattegrond en doorsneden van de boerderij. Tek. A. F. E. Kipp. a: achterhelft. b: voorhelft.

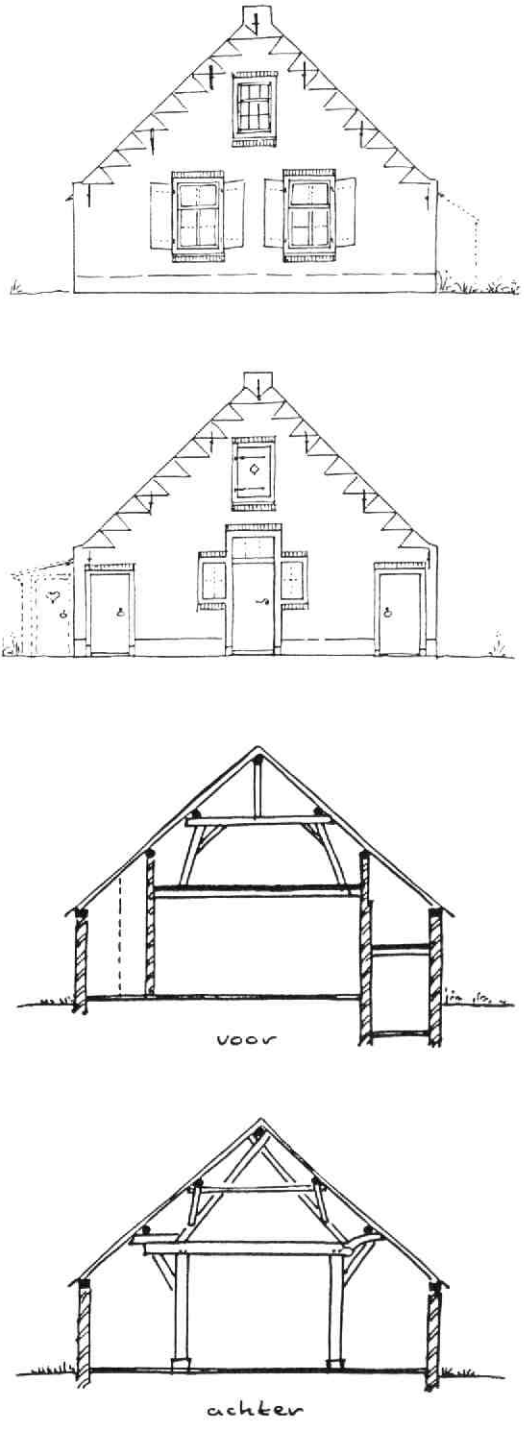

Afb. 203 Vechtdijk 134. Oorspronkelijke opzet van de voor- en achtergevel van de boerderij. Tek. A. F. E. Kipp.

traditionele boerderijopzet op zeer kleine schaal. Hij ligt, met de bijbehorende schuur, op een klein erf en beide hebben hun kap evenwijdig aan de Vechtdijk. De vroegere landerijen zijn in het recente verleden opgegaan in Overvecht en in het Vechtzoompark.

De boerderij bestaat uit een woongedeelte aan de zuidzijde en een wat groter stalgedeelte aan de noordzijde (afb. 202). Deze delen zijn gescheiden door een brandmuur, waartegen de, later vernieuwde, stookplaatsen van woonkamer en keuken zijn aangebracht. Naast de woonkamer bevindt zich aan de Vechtzijde de provisiekelder met een bergzolder daarboven, die toegankelijk is via de oorspronkelijke deur vanuit de keuken. Aan de landzijde is eveneens een strook afgescheiden met een stenen binnenmuur. Hier bevindt zich een zijkamertje aan de voorzijde en daarachter kennelijk de vroegere bedstede, vlak naast de kachel. Beide binnenmuren lopen door tot in de kap en dragen daar de onderste vlieringbalken bij wijze van muurplaat.
Het achter de brandmuur gelegen bedrijfsgedeelte is thans door diverse wanden onderverdeeld, maar het was van oorsprong een ongedeelde ruimte, met uitzondering van de keuken aan de Vechtzijde. Deze had oorspronkelijk opzij een keukendeur, uitkomend bij de nog bestaande waterstoep. Naast die keukendeur bevond zich een venster. Daarachter en aan de overzijde was blijkens de beide groepdeuren in de achtergevel de plaats voor het vee. In het midden van de ruimte staat een interessante spantconstructie. Deze bestaat uit twee grote staanders met een dekbalk daaroverheen; deze heeft aan de ene zijde een zijtak als uithouder voor de onderste gording, aan de andere kant een extra blok. Op deze dekbalk staat een A-spant. Het spant boven de woonruimte bestaat alleen uit een jukspant met een standvink voor de nok, aangezien hier de onderste gording reeds door de beide binnenmuren wordt gedragen.
Voor- en achtergevel zijn topgevels met vlechtingen in Utrechts plat (afb. 203). De voorgevel heeft een zoldervenster en twee vensters voor de woonkamer. Deze waren oorspronkelijk voorzien van luiken. De achtergevel heeft twee groepdeuren aan de zijkant en een middendeur met een voormalig hooiluik erboven.

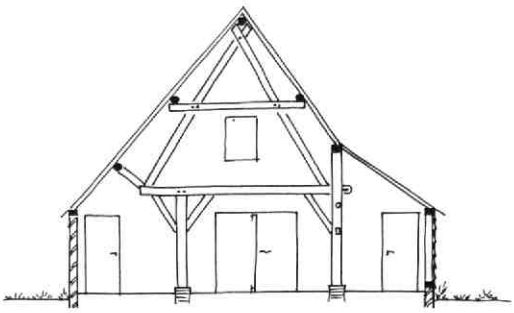

Afb. 204 Vechtdijk 134. Doorsnede door de houten schuur. Tek. A. F. E. Kipp.

In het metselwerk is nog te zien, dat deze middendeur oorspronkelijk een zogenaamd ,,melkmeisje'' was, dat wil zeggen een deur met twee zijvensters in een gecombineerd kozijn. Links om de hoek is nog de aftekening te zien van de vroegere aangebouwde plee. Daarachter zaten twee kleine stalvensters.
De bijbehorende losstaande schuur is driebeukig van opzet, en heeft gepotdekselde houten wanden, waarvan er één later in steen werd vernieuwd. Uit de asymmetrische spantconstructie blijkt, dat aan de landzijde het grote vee stond en in de smallere zijbeuk aan de Vechtzijde het kleinvee c.q. jongvee (afb. 204). In de frontgevel zitten een dubbele middendeur alsmede twee groepdeuren en een hooiluik.

A. F. E. Kipp

35. Zwarte Water

Bij vernieuwing van de beschoeiïng langs het Zwarte Water is in de bagger een tinnen lepel gevonden. De lepel is van het type XII volgens de Amsterdamse indeling. De lengte is 20,5 cm. Het merk is op de achterzijde van de steel ingeslagen (afb. 205). Uit het

Afb. 205 Zwarte Water. Utrechts wapenschild op de steel van een tinnen lepel. Foto: P. C. von Hout.

wapenschild blijkt dat de lepel in de stad Utrecht is gegoten. In het rechterveld - heraldisch linkerveld - staan de letters IIVM. Dubbe vermeldt de Utrechtse tingieter Iustus Ioannes Van Maurik, geboren in 1816 en overleden na 1862. Lepels van het type XII komen echter in de 18e eeuw voor. De vader van Iustus Iohannes heette Iohannes en was eveneens tingieter van beroep. Een hypothetische grootvader, weer Iustus Iohannes genaamd, kan niet geheel als maker van de lepel worden uitgesloten.
LIT: zie bij Oude Gracht, riolering.

R. de Zwarte

Lijst van panden en percelen waar in 1985 bouwhistorisch of archeologisch onderzoek werd verricht, dat in deze kroniek niet of slechts ten dele wordt behandeld.

Achter Clarenburg 2
Achterom 2-6
Eerste Achterstraat 2, 8
Ambachtstraat 8
Andreasstraat 8-10
Bemuurde Weerd 27, 62-64, 68
Biltstraat 65, 77-81
Boothstraat 6, 11bis
Boterstraat 20
Domplein, Domkerk
Drift 2, 3, 4
Geertekerkhof 2
Haverstraat 6
Herenstraat 13
Janskerkhof 13, 13a, 15a
Jansveld 14
Jeruzalemstraat 8, 10
Keistraat 2
Keizerstraat 35
Keukenstraat 4, 6, 8
Krome Nieuwe Gracht 33
Lange Lauwerstraat 64, 89-91
Lange Nieuwstraat 26, 30
Lange Rozendaal 1-3-5
Lange Smeestraat 40
Lauwerecht 10-12
Lepelenburg 1
Lijnmarkt 14, 42-44, 50, funderingen
Maliebaan 59
Manenburg 2
Mariaplaats 14
Molenstraat 7, 15
Nicolaasdwarsstraat 14-16
Nicolaaskerkhof, Nicolaaskerk(toren)
Nieuwe Gracht 53
Nieuwe Kamp 2-12, 61
Oosterkade 13
Oude Gracht 58, 99, 152-154-156, 179, 187, 194, 227, 245, 276, 307, 373-375, 417, werven
Oude Kamp 12
Pieterskerkhof 18-22
Stadhuisbrug 1, kelders
Steenweg 25
Springweg 4, 6, 51, 53, 91, 157, 159
Twijnstraat 50
Vechtdijk 134
Vismarkt 23
Visserssteeg 9-11-13
Vinkenburgstraat 20
Zonnenburg

EEN WANDELING OVER SOESTBERGEN

Soestbergen is een stad. Een stad, die de levenden bouwden voor de doden. Een stad van de dood, gebouwd als monument voor het leven.
Zoals elke stad heeft ook Soestbergen een centrum. Het is de heuvel, de rotonde, met de keldergewelven voor hen, wier ouders grafkelders in één van de Utrechtse kerken bezaten. Zij rusten hier met hun namen en titels in de beschutting van het bouwwerk, een overgangsvorm tussen het vertrouwde begraven in de kerken en het moderne begraven in de open lucht.
Rond het centrum liggen de wijken van de welgestelden. Het zijn de vakken 9, 10, 11, 7 en 5, die langs vriendelijke slingerpaden ruimte bieden aan Utrechters in goeden doen. Daaromheen liggen de graven van de armen, de wezen, de busdoden en de naamlozen.
Alleen vak 12, uiterst links vanuit de ingang gezien, aan de oostzijde dus, onttrekt zich aan de strenge maatschappelijke regels voor levenden en doden. Klein en groot zijn dáár één. De slaaf is er vrij van zijn heer.
In de oorlogsjaren werd vak 14 in gebruik genomen. Het bleef een schaarstesymbool bij uitstek. Aan de oorlogstijd herinneren ook de ,,Engelse graven'', wier aanwezigheid reeds aan de ingang wordt vermeld.

De ingang

Bij de ingang letten we eerst op het hek met de pilasters en de omgekeerde fakkels. Oorspronkelijk stond het hek op een brug over de gracht rond de begraafplaats. Bij een rekonstruktie van de Gansstraat is dit veranderd. Aan weerszijden zijn teksten aangebracht, die wijzen op de vergankelijkheid van het aardse leven en de geborgenheid in Christus, resp. Psalm 103 : 15 en I Thessalonicenzen 4 : 14b.
De beide vakken aan de straatzijde, 5 en 9, behoren met de rotonde tot de oudste gedeelten van de begraafplaats. De prent uit 1844 laat zien, dat deze gedeelten toen nog grotendeels onbenut waren. Het invullen van de andere vakken was meestal van zeer tijdelijke aard.
Bij het tweede pad slaan we rechtsaf, naar het westen dus. Dit gedeelte is nog geheel in de landschapsstijl ingericht. De slingerende paden en de hoge, oude bomen zijn kenmerkend voor de romantische parken uit de vorige eeuw. Door ruiming en hergebruik van de graven is er geen sprake van een strikte chronologie, hoewel tijdgenoten zowel in het oudere als in het jongere gedeelte vaak naast elkaar rusten.
De meest uitbundige graftekens zijn het oudst. De versobering van de monumenten begon in de negentiende eeuw en heeft zich tot in onze tijd voortgezet. Soms zullen we een echt eigentijds ,,grafgezicht'' opmerken, maar deze wandeling richt zich vooral op de oude grafvormen met hun symbolische decoraties.
Graftomben, stèles, afgeknotte zuilen, obelisken, piramiden en kruisen vormen het hoofdbestanddeel van iedere oudere begraafplaats. De tombe of stèle met schelpvormige hoekversiering (acroteria) zullen we veelvuldig aantreffen. De klassieke oudheid vormt ook op Soestbergen een belangrijke inspiratiebron voor de funeraire architektuur.
Doodshoofden, al dan niet vergezeld van knekels, zijn de meest direkte verwijzingen naar de dood. Ook andere motieven symboliseren deze laatste vijand. Zandloper of tijdglas, soms van vleugels voorzien, geknakte bloemen, klimopbladeren, palmtakken, blader- of bloemenkransen, guirlandes, vlinders, bijen, de cirkelvormige slang, die zich in zijn staart bijt (Ouroboros), schelpen, sterren, omgekeerde toortsen, urnen, kaarsen, het opengeslagen boek, zij allen spreken over tijd en eeuwigheid, over afsterven en voortleven, over verleden, heden en toekomst.
De wandelaar op deze begraafplaats wordt voortdurend tot denken aangezet, over de dood en het hiernamaals. Hij herdenkt en gedenkt. Over dat herdenken zal het hier vooral gaan.

Men kent en vindt . . .

Aan de ingang van Soestbergen staat een forse suikeresdoorn (Acer sacchar Laciniatum), een vrij zeldzame boom in het stadsbeeld. Op het ingeslagen pad staan Japanse coniferen (Cryptomeria japonica). Links zien we het familiegraf Gravemeijer, met o.a. dr K. H. E. Gravemeijer, een voorman in de Nederlands Hervormde kerk. Vooral in de Tweede Wereldoorlog verwierf hij grote bekendheid. Hij overleed in 1970. Het grafmonument wordt gesierd met schelpvormige hoekelementen, de acroteria. De elementen uit de Romeinse grafkultuur zijn hier wat afgezwakt. Opvallend is het open boek met de tekst Job 19 : 25 en verder ook de ,,gotische'' driepas aan de voorzijde van het monument.
Daarna komt het familiegraf Van Walré, omtuind met een gietijzeren hek, zoals veel graven uit die tijd. Classicistische elementen versieren de voorzijde, de acroteria zijn hier slechts rudimentair weergegeven. Alleen het tympaanvormige bovenstuk is duidelijk zichtbaar. Zo'n graf wordt in de wandeling een ,,ledikant'' genoemd. Rechts boven het familiegraf Grothe staat een grillig gevormde es (Fraxinus excelsior 'Pendula'). Links weer een classicistisch aandoend graf met gotische elementen: een driepas met een vierpas erin, verder rozetten, typerend voor de negentiende eeuw, die historische stijlen eclectisch toepast.
Links een groot grafmonument voor vice-admiraal Koopman, omgeven door een hek met omgekeerde toortsen, die het gedoofde levenslicht weergeven. Guirlandes, beroepsattributen, bovenin het wapen en daarboven een ster, symbool van de dag die overgaat

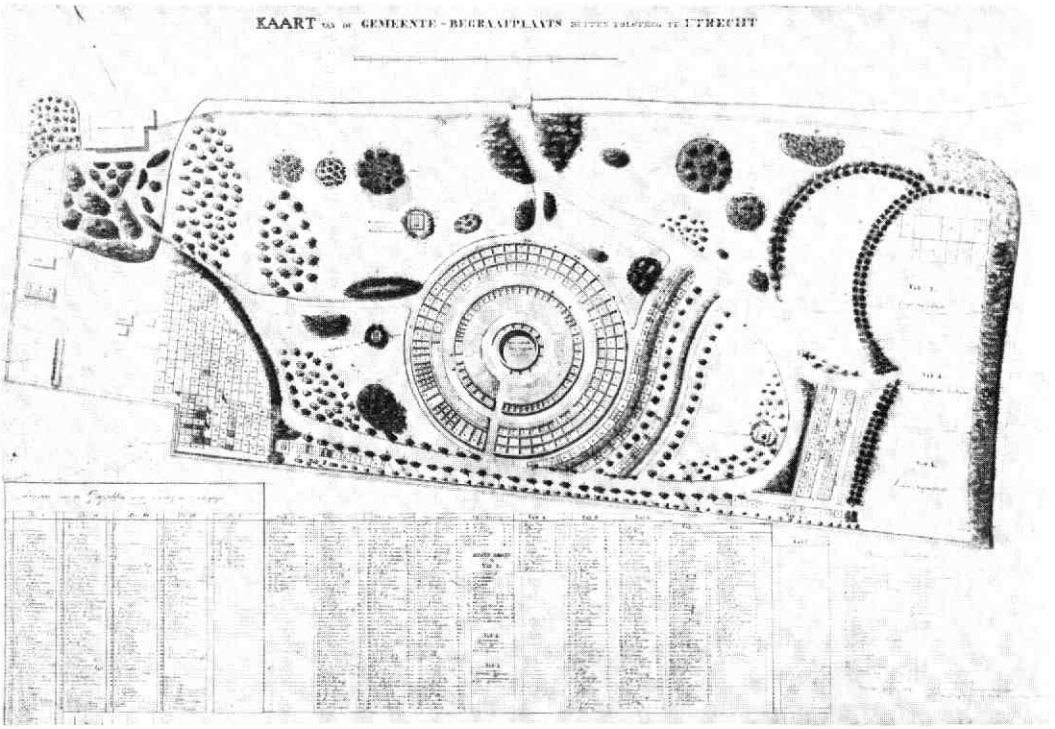

Plattegrond van de 1ste Algemene begraafplaats aan de Gansstraat met ,,Ranvooy van de grafkelder in de Rotonde of het Cirkel gelegen'', 1844. Toegeschreven aan J. D. Zocher.
G.A.U. Top. Atl. Zr 1.

in de nacht, ook van de hoop, van het licht in de duisternis. Rechts een zeer zeldzame, sterk gekronkelde, hoogstammige iep (Ulmus glabra). Links een plaquette in ovale vorm op een monument, klimopbladeren als symbool van onsterfelijkheid, ook wel van vriendschap en trouw, van vegetatieve krachten en zinnelijkheid, zoals bij de met klimop bekranste Bacchanten. Het portret ontbreekt evenwel en we moeten volstaan met een inscriptie.
Hier zien we ook de spreuk ,,Ruhe sanft, lieb Vaterherz''. We lopen door naar de grafkapel Van Beuningen, een mengeling van stijlen. Het kloeke hengselwerk op de deur lijkt op de verankering van een middeleeuwse kerkdeur. Het opschrift is rond de ingangsdeuren aangebracht, tussen de namen bevinden zich rozetten, het tandfries heeft een boogvorm en eindigt in een gestileerde pijnappel. De acroteria krijgen hier een geheel eigen vorm.
Alvorens terug te lopen zien we links het graf van mevrouw De Groot-Middelveld met weer de hoekversieringen bovenaan de steen. De vlinders duiden op het voortleven van de ziel: de rups wordt na verloop van tijd een gevleugeld insekt. Het Griekse psychè betekent zowel vlinder als ziel. In het christendom geldt de vlinder enerzijds als een opstandings- en onsterfelijkheidssymbool, anderzijds als zinnebeeld van nutteloze ijdelheid en nietigheid, soms ook van bevrijding en een nieuw begin. De korte levensduur van de vlinder speelt natuurlijk ook een rol. Interessant zijn de fossielen in de stenen en de aders van grotere resistentie tegen de verwering. Tenslotte nog voluten onder het fries.
We lopen nu verder terug en gaan rechtsaf bij het familiegraf Ten Broecke Hoekstra, een Haags geslacht. De Haagse ooievaar prijkt dan ook op de steen. Links een afgeknotte zuil, het plotseling beëindigde leven weergevend. Rechts een graf van de levensverzekeringsmaatschappij ,,De Utrecht'', zoals bekend nauw betrokken bij het Utrechtse begrafeniswezen. Boven het graf van de familie Jongeneel, houthandelaars in Utrecht, een bijzondere esdoorn (Acer pseudoplatanus Leopoldii), solitair en parkboom.
Op het graf links, van een ,,trouwe Vriend'', zien we de staartbijtende slang, symbool van eeuwigheid en oneindigheid: een ontwikkelingscyclus, die in zichzelf opgesloten is. Het attribuut behoort bij Kronos of Saturnus, de god van de tijd. In dit gedeelte is de authentieke tuinaanleg van Zocher het beste bewaard gebleven. Ook elders op Soestbergen, zoals in vak 8, is de aanleg ook nog wel aanwezig, maar de op- of invulling is strak en modern geworden, zoals we ook in vak 12 nog zullen zien.

Victus Vincam

We houden links aan, langs het familiegraf Tombrink, voorzien van guirlandes, die waardigheid uitstralen evenals de kussens, die op sommige graven de attributen tonen. Rechts nog eens een afgeknotte zuil.

We gaan rechtdoor, naar het zuiden en letten op de fraaie, cirkelvormige kastanjepartij (Aesculus hippocastanum). Rechtdoor, het graf van prof. Van Oosterzee, het welsprekendheidswonder van de negentiende eeuw. Het graf is één van de bekendste van Soestbergen en bezit tal van symbolen: het Latijnse kruis, daaronder het Christusmonogram, daaronder een papaverbloem, behorend bij de slaap. Een meanderlint en de persoonlijke gegevens van Van Oosterzee, hoogleraar in de godgeleerdheid en zijn zinspreuk: Victus Vincam (Overwonnen zijnde zal ik overwinnen).
De zerk is overal gebarsten, onvermijdelijk bij gelaagde hardsteen, die door ongelijke uitzetting van de verschillende gesteenten vroeg of laat moet bezwijken. De liggende zerk moest zoveel mogelijk lijken op de grafsteen in de kerk, maar hier zijn de stenen licht afwaterend geplaatst, wat overigens weinig heeft mogen baten. De stenen van de oudere Haagse begraafplaatsen liggen volkomen horizontaal, maar zijn veelal van graniet, dat veel resistenter is. Aan de zijkanten ornamenten, die aan Griekse tempels zijn ontleend: tryglyphen met guttae (gleufjes en gestileerde tranen). Een marmeren palmtak als symbool van zege, vrede en vreugde. Ook de opstanding en het eeuwige leven kunnen door de groene takken aangeduid worden. Ook hier zijn fossielen duidelijk waar te nemen. De tekst luidt: Door de genade Gods ben ik die ik ben.
We komen nu in vak 1, geen paden, weinig stenen over, graven dicht naast elkaar, vroeger nog kelders aan de rand. Wezen en diakonessen liggen hier begraven, maar meestal anoniem en bijna altijd onherkenbaar. Het vak is in slechte toestand, maar er staan wel drie mooie, gave beuken (Fagus sylvatica), verder een gemengde beplanting met coniferen. Bijzonder is de op kerkhoven weinig voorkomende conifeer Abies homolepis 'Canadensis'. Een paar ledikantgraven zien er onttakeld uit. Zeer bijzonder is de zerk, die totaal is ingegroeid in een forse kastanje. Door organische verwering zal deze zerk geheel kapotgedrukt worden. We bevinden ons nu aan de zuidwestzijde van de begraafplaats. Van de vegetatie dient hier de valse Christusdoorn (Gleditschia triacanthos 'Elegantissima') vermeld te worden, een zeer zeldzaam exemplaar. Op de Derde Begraafplaats, Tolsteeg, komt er ook nog een voor. Links achter de Christusdoorn een cirkelvormig aangelegde partij beuken, verder grote kastanjes.

Zijn leven was lieven

De rode beuken zijn waarschijnlijk uit de tijd van de aanleg van de begraafplaats en zij hebben ook de droge zomer van 1975 doorstaan. We lopen nu terug naar punt 1A en zien daar het graf van prof. Otto van Rees (1825-1868), de grootvader van de kunstschilder Otto van Rees (1884-1957). Het graf is voorzien van een zespuntige ster, misschien een Magen David, in elk geval een symbool van hoop, van licht in de duisternis, van goddelijke leiding en van de Messias en van het in elkaar opgaan van de zichtbare en de onzichtbare wereld.
Onder de Christusdoorn door komen we nu bij het

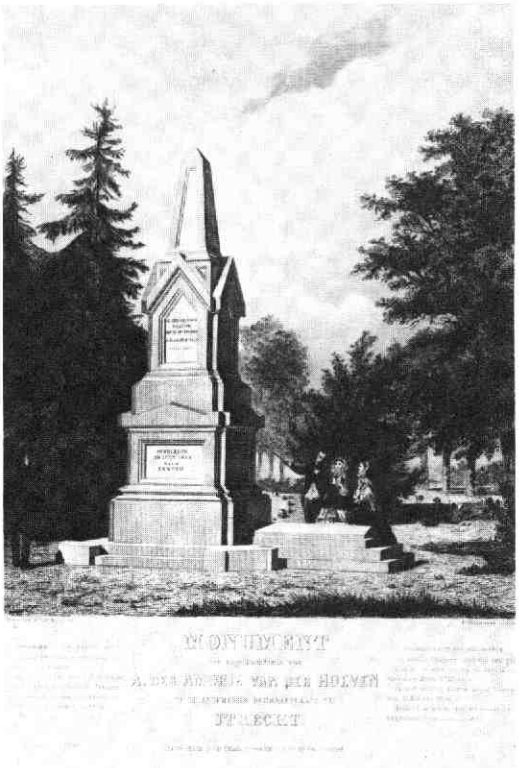

Grafmonument van ds A. des Amorie van der Hoeven, door F. Molenaar. Staalgravure van H. M. Tetar van Elven, 1855.
G.A.U. Top. Atl. Zr 9.

graf van prof. Schroeder van der Kolk, een pionier op het gebied van de zwakzinnigenzorg. Door dankbare liefde gewijd . . . Zijn leven was lieven, zijn werken was weldoen, zijn vriendschap een zegen. Hij beschouwde krankzinnigheid niet als een bron van volksvermaak, maar als een ziekte, die wellicht te genezen is. Het is een echt neoclassicistisch graf, helaas in niet al te beste toestand. De bladmotieven in het tympaan komen uit de klassieke oudheid. Links zien we nog een opengewerkt grafteken, dat we later van dichtbij zullen bekijken. Prachtige beuken aan de zuidzijde. De graven liggen hier wat hoger en zijn meestal omtuind.
Links zien we een obelisk, verder veel vazen of urnen om bloemen in te zetten of op te vatten als rookpotten, die de vluchtigheid van het leven uitdrukken. We lopen nu op de rotonde toe, rechts een graf met een palmtak, verder het graf van de Utrechtse huisarts E. J. Haanschoten, dan twee graven met urnen, afwisselend staande en liggende zerken, o.a. die van W. G. van de Hulst, schrijver van kinderboeken. Hier staan ook twee ceders uit de tijd van Zocher (Cedrus atlantica 'Glauca').

De rotonde

Linksaf, de heuvel op, dan direkt rechts. Een al-

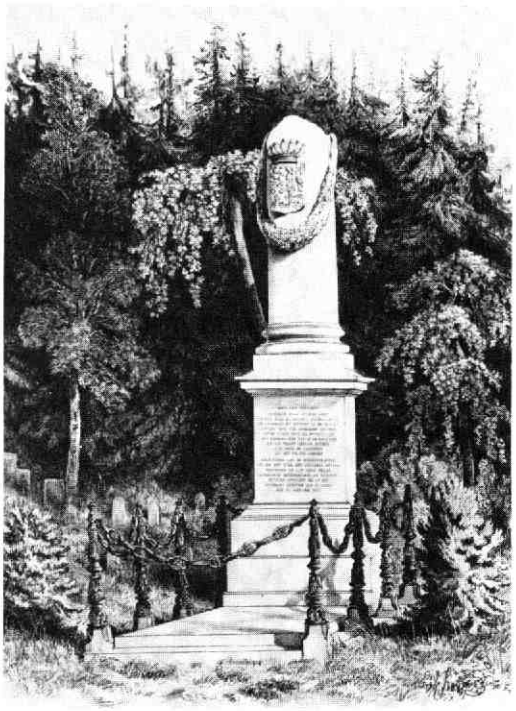

Grafmonument van Jhr H. A. Lopez Suasso Diaz da Fonseca. Litho van D. van Lokhorst, ca. 1850. G.A.U. Top. Atl. Zr 15.

leenstaand kruis staat meestal op een Roomskatholiek graf, wat hier niet waarschijnlijk lijkt. Het kruis is voorzien van omgekeerde rozen in marmer. Rechts, tegenover 42 het graf Van der Felden Hinderstein met fraai marmeren wapenschild. Rechts komt de grafkelder van de Aartsbisschoppelijke geestelijkheid van Utrecht (38) en de grafkelder (37) van de Oud-R.K. Aalmoezenierskamer.
De Oud-Katholieken kregen op Soestbergen speciale rechten in verband met het ruimen van hun begraafplaats bij de Mariakerk.
Links de omgekeerde toorts op de grafkelder Deketh (33) en eveneens links op graf nr. 27 een hand, die ooit een kruis vastgehouden heeft. Verder rechts het graf Van Voorst van Beest en graf nr. 20, waarin o.m. is bijgezet N. J. Kamperdijk, die een aantal spoorwegstations heeft ontworpen, alsmede het eerste hoofdgebouw (HGB I) van de Spoorwegen aan het Moreelsepark te Utrecht. Achter de muur zien we nog het inmiddels bekende grafmonument van vice-admiraal Koopman.
Boven het graf Kamperdijk trekt een zeldzame treures (Fraxinus excelsior) de aandacht. Rechts een buxusboom, zoals die nu weer in de klassieke tuinen wordt aangeplant. Links diezelfde buxusboom, maar nu als miniatuurhegje. We dalen nu de heuvel af.

Geloof, hoop en liefde

Vanaf de rotonde lopen we rechtdoor en gaan dan rechtsaf langs het grasveld. Bij een paar taxusgroepjes (Taxus baccata) slaan we linksaf en zien hier een ovaal. Een eveneens kleine grafsteen behoort aan de familie Kol, een Utrechts bankiersgeslacht, dat hier meerdere graven bezit. Een gestutte zerk is hier moedwillig omgegooid. Links het graf van de voortrekker van de Nederlandse farmacie, Rudolf Magnus, wiens werk later door de Rockefellerfoundation is geëerd met een nieuw instituutsgebouw.
Rechts, aan het andere pad, drie joodse graven Artler, met de opschriften geloof, hoop en liefde. Misschien zijn het christenjoden geweest, misschien ook manifesteerden zij hun emancipatie van 1796 door af te zien van een plaats op de begraafplaats bij de Rode Brug. Kenmerkend voor joodse en islamitische graven is dat zij slechts één overledene bevatten. Linksom, langs de zuidkant, waar het minst aantrekkelijke deel van Soestbergen ligt. Spoorlijnen en autosnelwegen vormen de prozaïsche begrenzing en van de drie oude Utrechtse begraafplaatsen. Vak 14 getuigt van ruimtenood. Pas in 1954 kreeg de gemeente Utrecht weer ruimte, toen de sinds 1920 zo vurig gewenste grenscorrectie eindelijk zijn beslag kreeg. In 1965 kwam er in het nieuwverworven gebied een begraafplaats bij, de Vierde Algemene Begraafplaats ,,Daelwijck'' op Overvecht.
De grote omtuinde grafpartij is van de familie Van Son. Rode beuken, als het ware met luchtwortels, sieren het geheel. We volgen de spoorlijn verder en slaan bij het graf Hooghiemstra linksaf. Een opvallend graf rechts doet in zijn ronde hoekvormen denken aan de Amsterdamse School, maar dateert uit later tijd, nl. uit 1952. Links het familiegraf Rencker met een Alziend Oog. De driehoek is het Triniteitssymbool, het oog is Gods alziendheid en alwetendheid. Aan het oog wordt van oudsher een afwerende kracht toegeschreven. Een lauwerkrans met acanthusbladeren en in het middenveld van de stèle een krans met linten in een Louis-XVI motief.
Achter het familiegraf Rencker staat een zeer laaggeënte kastanje (Aesculus carnea). Verder zien we een geknotte zuil met het boek des levens, een wapen met toorts, lauweren, een lier aan de andere zijde. De lauwerkrans symboliseert de overwinning. Op het boek is een dichtwerk aangebracht, dat spreekt over het kille lijk en de zaligheid, die daarboven reikt. Recht voor ons drie grafzerken, resultaat van een prijsvraag naar de ideale grafsteen.
We slaan hier rechtsaf en zien links een zeldzame conifeer (Chamaecyparisp.), waaronder het graf van Frederik (Frits) Bosch, overleden in Exeter. We zien nog een eik en lopen verder naar het zuiden, weer een iep. Bij het graf van de theoloog prof. Valeton ,,Van zijn leerlingen'' gaan we rechtsaf en zien links een paar ovalen.

De oorlog

Op sommige begraafplaatsen bestaan strenge voorschriften betreffende de ,,opsmuk'' van graven. Deze gelden hier niet of er is minder de hand aan gehouden. Op een kindergraf staat een moderne grafversiering in plastic en daar tegenover bevindt zich één van de zeldzame beeldfiguren op dit kerkhof. Het is het graf

van de Van Genechtens, Vlaamse aktivisten, die in de Tweede Wereldoorlog landelijke bekendheid verwierven. Robert was leider van het NSB-Opvoedingsgilde en ook Frits werkte aktief mee met de bezetter. We zien het eikenloof, Germaans symbool van kracht, in de handen van de treurende vrouw/moeder. Verder zien we hier een treurbeuk (Fagus sylvatica 'Pendula') en een tot boom uitgegroeide haagbeuk (Carpinus betulus).
Dit is een modern deel van de begraafplaats met een strakke aanleg. Ds C. M. van Endt was jarenlang voorzitter van de kerkeraad van de Hervormde gemeente van Utrecht en leraar aan het Christelijk Gymnasium. Links achter zijn graf een fraaie boom. Acht grafsteden verder op het graf van de familie Heetveld een geknakte korenaar, symbool van de dood. Links voor ons een opvallend monument in de stijl van het Utrechtse Hoofdpostkantoor. Rechtsaf, het volgende pad in, langs het graf van dr J. G. Imhoff, scheikundeleraar en langs het graf van De Liefde, de kranteuitgever, die bij zijn dood aan alle personeelsleden een bedrag naliet, waarvoor velen een huis kochten . . . Kunstbloemen, in het zuiden zeer gebruikelijk, in het noorden zeldzaam, op het graf van de familie Boumeester-Buijen van Weelderen. Op het graf Van Hardenbroek links een lauwerkrans.
Op de hoek het graf van ds Klaarhamer, daterend uit de tijd, dat gereformeerd Utrecht werd bediend door Jan (dr J. C. Rullmann), Piet (ds P. J. Klaarhamer) en Klaas (ds K. Fernhout). De plavuizen zijn hier zeer opvallend. Het monument is misschien opgebouwd uit reeds bestaande delen.
Linksaf en meteen het volgende pad in. Het familiegraf Freesen met zandloper en rozen. De roos was in de oudheid aan Venus gewijd als symbool van liefde, genegenheid en vruchtbaarheid. Ook verwees de roos naar de wonden en het vergoten bloed van Christus en naar de liefde van God. In de Middeleeuwen was de roos het zinnebeeld van de maagdelijkheid en van Maria en van de verering van overledenen.
Op een kleine staande steen een treurwilg en het opschrift ,,Mien trouwe kameraad''. De overige liggende stenen dateren alle uit de begintijd van de begraafplaats. Verder zien we opvallende graven als tijdsbeeld van de woonkultuur uit de jaren dertig. Aan het eind van het pad rechtsaf. ,,Die Liebe höret nimmer auf'' kennen we reeds uit de taal van Soestbergen. Rechts een zeemansgraf vol symbolen uit de zeevaart, die ook voor christelijke symbolen voor houvast, trouw en hoop kunnen doorgaan. Ook op sarcofagen komt het anker als oudchristelijke symbool wel voor. Rechtdoor, het volgende pad slaan we in. Rechts het graf Snellen. Let op de zandloper met symmetrische vleugels. Dan twee bronzen portretten, zeldzaam op Soestbergen. Klaprozen verbeelden de slaap, maar ook de onwetendheid, naast vergankelijkheid en teerheid. Het afbeelden van overledenen was gebruikelijk bij de Romeinen, maar raakte bij de christenen in onbruik. Verder een grote haagbeuk, weer uit de tijd van de aanleg van Soestbergen.
We lopen door naar de zuidkant, waar een bakstenen monument opvalt als een typisch bouwwerk uit de jaren dertig . . . Omgekeerde toortsen, een zeis, de zandloper, we zien hier weer voortdurend deze symbolen van het wegvlietende of afgesneden leven. Vak 12 is de zakelijk ingevulde oostgrens van de begraafplaats. Aandacht verdient een speels monumentje voor Janus de Winter, kunstschilder, in vlamvorm (licht en warmte). Verder een monument in het vrije veld, terwijl aan de overkant het Stichts Asyl voor Dieren aan het Oude Houtensepad nadrukkelijk aanwezig is. In vak 12 valt de strakke vormgeving op: er zijn nog wel symbolen, maar gestileerd en sterk vereenvoudigd: palmtak, klimop.
Langs vak 12 naar de noordzijde, bij 702 rechtsaf, aan het eind van het laantje linksaf. Nu volgt het Oudkatholieke veld met een kubistische skulptuur. Daarna liggen vóór ons de graven van de 21 geallieerde vliegers, die in 1943 en 1944 in en rond de stad Utrecht neergestort zijn. Ook slachtoffers van een Britse luchtaanval op het stationsemplacement op 6 november 1944, waarbij de Neurologische Kliniek grotendeels werd verwoest, liggen begraven op Soestbergen. In vak 4 rusten in graf 205 de verpleegsters R. Brummelkamp, B. Drenth, T. Groen, D. Zijlstra en A. M. Zwaal.

Salus mea Christus

Een fraaie blauwspar (Picea pungens) valt hier op, verder wat berken, die een beschermende funktie willen uitdrukken. We zien hier ook het lijkenhuisje, vroeger ook wel gebruikt om schijndoden in op te baren. In de 19e eeuw was men zeer bevreesd schijndoden te begraven. Bij epidemieën bewees het huisje ook goede diensten. We lopen nu in een boog om vak 3, langs de Gansstraat. Dit gedeelte ademt weer de geest van Zocher, al is het later ingevuld. Rechts, waar de heg ophoudt, een eik. We gaan onder zeer opvallende heesters door, de Lonicera maackii. Boven het graf Van der Steeg een treurbeuk. Langs het graf van Jan Wouda komen we bij één van de meest markante grafmonumenten van de begraafplaats. Het is het graf van ds A. Des Amorie van der Hoeven, een driedelig monument, bekroond met een obelisk. De vier zijden zijn van opschriften voorzien. In de obelisk is een neogotische vierpas aangebracht. F. Molenaar heeft indertijd een bekend geworden prent van dit monument gemaakt. Ook ds Des Amorie gold als een welsprekendheidswonder. Hij was Remonstrants predikant evenals zijn zoon en naamgenoot, die hij overigens overleefde. Het monument dateert van 1855.
Rechtsaf, langs het familiegraf Van der Goes: palmtakken, acroteria, een afgeknotte zuil met op Dorische hoekzuilen geïnspireerde versieringen en gotiserende elementen in de omtuining. Een kring van oorspronkelijk zes beuken, waarvan één door de droogte is bezweken. Verder essen.
Op het graf van P. J. van Oort fraaie ornamenten: fakkels, ster en zandloper, hier met de vleugel van een vogel en van een vleermuis, om het voortsnellen van de tijd in dag en nacht weer te geven.
De anonieme graven zijn van Beets en zijn vrouw. De

ijzeren bloemenkrans is van koningin Wilhelmina. God is mijn Licht, staat er op de zerk uit 1903. Zijn vrouw kreeg de spreuk Salus mea Christus (Christus mijn Heil).
Links een fraai, maar verwaarloosd monument van de Suasso's, een Spaans-Portugees bankiersgeslacht, dat reeds in de Tachtigjarige Oorlog een rol speelde. Het hekwerk is voorzien van omgekeerde toortsen. Ook van dit grafmonument bestaat een bekende afbeelding uit de vorige eeuw.
Op het graf van Joan Vlug valt de waterschelp op, een klassiek motief, een herlevingssymbool, dat Venus in verband brengt met de schelp. Verder hier een bronzen krans. Het grafmonument heeft geen inschrift, maar een opschrift. Bij de Suasso's teruggekeerd lopen we door langs de familiegraven van ds Schouten, enz.
Linksaf en dan linksom, langs de buitencirkel van de rotonde, vinden we kelders, die nog in gebruik zijn en soms uitgegraven moeten worden. Veel Stichtse adel en andere rechthebbenden, o.a. burgemeester Van Asch van Wijck, (20), tijdens wiens ambtsperiode de begraafplaats is gesticht. Een rood zandstenen graf, niet te verwarren met het door rode verf en roest eveneens rode ijzeren grafmonument van de familie Schuyt, waarin mevrouw Scholte begraven werd.
Opvallend is graf nummer 19, waar de een Van den Boetzelaar en de ander Van Boetzelaar heet. Zo'n naamskwestie doet zich ook voor in vak 5, waar de echtlieden Slotemaker-De Bruine liggen. Hun zoon, geboren in 1869, kreeg in 1889 de namen van beide ouders, een grote zeldzaamheid, zeker in die tijd, waarvoor ze dan ook veel moeite hebben moeten doen. Als prof. dr J. R. Slotemaker de Bruïne was hij later jarenlang minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. In graf nummer 17 van de familie Van Schermbeek ligt ook Helena Suzanna van Hall-van Schermbeek begraven. Zij stierf op 27 januari 1844, vier dagen na Sara Maria Brandt, de eerste mevrouw Scholte, wier roodijzeren graf hier vlakbij is. Het graf is van hier te zien als men langs de fraaie obelisk van de familie Jenken kijkt.
Links biddende handen, een kopie van de afbeelding van Albrecht Dürer. De steen ,,Ingang'' is het graf van de Lutherse kerkeraad, ook rechthebbend in verband met het vervallen van eigen graven in de Lutherse kerk. De grafkelder wordt bij een begrafenis geopend en moet dan eerst een paar dagen luchten. Daarna kan de bijzetting plaats vinden. Een graf met geglazuurde stenen, kenmerkend voor de jaren dertig, valt hier op. Fraai zijn de wapens op het graf van de Oudheer van Zuilichem; paarden en een helmbos met gesloten vizier.
Het graf Hooft van Vreeland t.o. 49 is geheel overgroeid met klimop. Weer zien we het opengewerkte grafteken, dat haast gemaakt schijnt om er een puteemmer aan te bevestigen. Het graf is kenmerkend voor de jaren veertig en is van een geheel andere steensoort gemaakt.
Eén van de bekendste graven van Soestbergen is het graf tegenover 43 van May Twiss uit 1865. Weer een fraaie rode beuk en nogmaals een blik op het graf, nr. 31, van de vice-admiraal, nu op de achterzijde. Ook vertegenwoordigd is de familie Van Tuyll, die op het slot Zuylen één van de oudste begraafplaatsen van ons land bezit. Op die begraafplaats ligt o.m. begraven prof. F. C. Donders, de beroemde oogheelkundige en in zijn tijd de bekendste Utrechtse hoogleraar. Het beheer erover berust bij de Kerkvoogdij NH-gem. Utrecht.
Verder zien we een fraai in marmer uitgehakte krans voor ds Pikaar en het graf van prof. Doedes, de hoogleraar in de theologie, die college gaf in zijn tuinhuis achter zijn woning aan de deftige Breedstraat, waar ook de Van Schermbeeks woonden. Opvallend is ook het graf van Lena Viersen, dichtbij de uitgang, verlucht met rozen.

Nawoord

Uit dit artikel is wel gebleken, dat de wandeling niet méér kon zijn dan een compromis. Men kan zelf de wandeling uitbreiden en aanvullen naar behoefte.
Het is niet onmogelijk, dat wij al wandelende sommige dingen over het hoofd hebben gezien. Voor op- en aanmerkingen houden we ons dan ook aanbevolen. Adres: postbus 1703, 1200 BS Hilversum.

Ook de Tweede Begraafplaats leent zich stellig voor het uitzetten van een wandeling door de Utrechtse historie. Op deze plaats dragen wij graag de fakkel over . . .

Hilversum *Wim Smit*

SARA SIBILLA VERDION UIT BATAVIA OF INDISCHE WELSTAND IN UTRECHT

Een familiearchief - een papieren monument van en voor een familie die in het maatschappelijk leven haar sporen heeft verdiend - kan interessant zijn.
Het merendeel van de archivalia bestaat uit contracten, waarbij meestal een notaris ingeschakeld was. De notaris was nodig voor het opmaken van de huwelijkse voorwaarden, het testament, de koopcontracten en - wanneer het leven was geëindigd - de boedelbeschrijvingen. Vooral de boedelbeschrijvingen zijn boeiend om te lezen. Ieder stukje huisraad, van de kelder tot de zolder, wordt hierin opgesomd.

Nog interessanter wordt een familiearchief, wanneer er ook correspondentie tussen de familieleden in

voorkomt. Een voorbeeld hiervan is de bewaard gebleven correspondentie tussen de Utrechtse hoogleraar Matthias van Geuns (1735-1817) en zijn zoon Jacob (1769-1832) in het gelijknamige familiearchief. Enkele decennia - van 1790 tot 1817 - hebben zij regelmatig brieven aan elkaar geschreven. Een nogal plechtstatige vader en een spontaan schrijvende zoon. Laatstgenoemde geeft in zijn brieven een aardig beeld van het alledaagse leven.

In het onlangs geïnventariseerde familiearchief Van Hengst komt helaas nauwelijks correspondentie voor, of het zouden brieven moeten zijn over het belijden van het Christelijk geloof en een paar bedelbrieven van arme familieleden aan meer gefortuneerde. Blijft over: de grote massa officiële papieren. Zij geven een aardig beeld van de opkomst en het zich kunnen handhaven van een familie die zich al in de 18e eeuw mocht rekenen tot de notabelen van de stad Utrecht.
In 1912 stierf de familie Van Hengst in mannelijke lijn uit[1]). Reeds in 1903 was het familiearchief Van Hengst aangeboden aan de toenmalige gemeentearchivaris dr S. Muller Fz. Maar hij vond het zo'n ordeloze massa - en misschien ook niet zo bijster interessant-, dat hij van het aanbod afzag[2]).
Pas in 1962 kreeg het archief de plaats, die het verdiende. Van de zolder van een nakomeling van de familie Van Hengst verhuisde het archief naar het depot van de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht[3]).
De Van Hengst die het maatschappelijk het verst heeft geschopt, was Hendrik Jacob (1742-1817), een zoon van Cornelis van Hengst en Sara Sibilla Verdion. Over Hendrik Jacob wil ik kort zijn, want over hem gaat dit verhaal niet[4]). Toch volgt hier een opsomming van de functies die hij achtereenvolgens bekleedde: substituut-griffier bij het provinciale hof, hoogheemraad van het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams, lid van de vroedschap van Utrecht, lid van het provinciaal bestuur van Utrecht, lid van de Nationale Vergadering en lid van het Wetgevend Lichaam. Hij was een overtuigd patriot, maar dat was voor hem geen beletsel om in de tweede echt te huwen met de gefortuneerde Woltera Elbertina barones van Neukirchen gen. Nijvenheim (1741-1809). Als patriot heeft Hendrik Jacob, na de Pruisische inval, toen de grond hem te heet onder de voeten werd, het hazepad moeten kiezen. Na verloop van tijd kon hij naar Utrecht terugkeren, maar niet voordat hij een forse boete betaald had voor zijn ,,faux pas''. Typerend voor deze overtuigde patriot was, dat hij, nadat stadhouder Willem V naar Engeland was overgestoken, zolang volhield en aandrong, dat hij de door hem indertijd betaalde geldboete terugkreeg. Vervolgens kwam hij op goede voet te staan met Louis Bonaparte, de jongere broer en, als koning van Holland, zetbaas van de grote Keizer Napoleon[5]). Tegenwoordig zou je zoiets collaboratie noemen. Maar na de terugkomst van de zoon van de stadhouder - nu als koning van Nederland - was alles vergeven en vergeten en kon Hendrik Jacob van Hengst op 27 februari 1817 in alle gemoedsrust voorgoed de ogen sluiten.

Familiewapen Verdion.
G.A.U., familiearchief Van Hengst, inv. nr. 1078.
Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.

Hendrik Jacob mag dan de meest interessante Van Hengst zijn geweest, maar het meest heeft mij zijn moeder - Sara Sibilla Verdion - geïntrigeerd. Al was het alleen maar om het grote kapitaal - *f* 280.000, –, in 1741 een immens bedrag - dat zij bij haar huwelijk met de zes jaar jongere Cornelis van Hengst inbracht.

Sara Sibilla

Wie was Sara Sibilla Verdion? Van haar komen we alleen iets te weten uit de bewaard gebleven archivalia. Daar is echter geen eigenhandig geschreven brief bij. In het begin van deze eeuw moet er nog een geschilderd portret van haar hebben bestaan, maar het is niet bekend waar dit zich nu bevindt[6]).
Laat ik met haar levensverhaal beginnen, daarbij geholpen door de schaarse mij ter beschikking staande bronnen: de dorre archivalia.
Sara Sibilla Verdion werd op 12 september 1709[7]) te Batavia gedoopt als dochter van Govert Verdion (1681-1711) en Anna Catharina Comans (1684-1731), die beiden zelf ook in Oost-Indië waren geboren en opgegroeid[8]). Govert Verdion, onder-koopman bij de V.O.C., was een zoon van Godart Verdion, die op zijn beurt omstreeks 1649 te Rouen geboren was en goud- of zilversmid in Batavia moet zijn geweest[9]).
Sara Sibilla zal dus ook wel een typisch Indische jeugd hebben gehad. Dat begon er al mee, dat zij als baby niet gebakerd werd. Daar was de temperatuur niet naar. Verder zal zij - want haar vader was als onderkoopman bij de V.O.C. zeker in goeden doen - twee of drie baboes hebben gehad, die over haar waakten en haar vertroetelden. In die tijd had zelfs de armste Nederlander wel twee slaven, of beter gezegd: be-

Vermoedelijk portret van Sara Sibilla Verdion (1709-1767). Schilderij in bezit van de nakomelingen van haar dochter Anna Elisabeth van Hengst (1745-1819).
Foto Ir J. A. Walland, 's-Gravenhage.

diendes tot zijn beschikking. Eén voor de huishouding en de ander om op straat de onmisbare pajong boven zijn hoofd te houden[10]).
Wat voor opvoeding Sara Sibilla heeft genoten, is de vraag. Europese meisjes werden aan de zorgen van bediendes toevertrouwd, over wie de kinderen heer en meester waren. Zij kregen nauwelijks of geen onderwijs en behoefden geen vinger uit te steken in de huishouding[11]).
Het is te hopen dat dit bij Sara Sibilla Verdion anders geweest is. Wellicht had zij een zorgeloze jeugd en ongetwijfeld is zij veel opgetrokken met haar volle nicht van zowel vaders als moeders kant: Sara Catharina Verdion, die op 8 februari 1705 te Batavia gedoopt was als dochter van Willem Verdion en Cornelia Comans[12]). Deze Sara Catharina Comans zal als gefortuneerde weduwe van Warmold van Maneil in 1787 in Nederland sterven. De erfgenamen werden vanzelfsprekend de beide kinderen van haar nicht en hartsvriendin: de reeds genoemde Hendrik Jacob van Hengst en Anna Elisabeth van Hengst (1745-1819)[13]).

In Batavia werd jong getrouwd. Het was geen zeldzaamheid dat meisjes van twaalf, dertien of veertien jaar in het huwelijksbootje stapten. Maar even snel werd zo'n jong bruidje weer weduwe. En zoals het in ,,Oud Batavia'' van De Haan staat: ,,men stierf gauw te Batavia, vergat snel en hertrouwde in galop''[14]).
Sara Sibilla Verdion trouwde pas toen zij twintig jaar oud was. Allereerst werd in het stadhuis van Batavia door het oppermachtige College van Huwelijkse Zaken het certificaat van ondertrouw afgegeven aan Sara Sibilla en haar bruidegom Willem Hendrik Lons, koopman in dienst van de V.O.C. Op deze belangrijke dag - 17 november 1729 - trad haar nicht Sara Catharina Verdion als getuige op[15]). Een paar weken later, op 4 december 1729, vond de huwelijksvoltrekking plaats in de Hollandse kerk, die een paar stappen lopen van het stadhuis vandaan lag. Het kerkelijk huwelijk werd in Batavia als een formaliteit beschouwd, omdat het College van Huwelijkse Zaken bepaalde wie met wie trouwde[16]).
De onvermijdelijke testamenten daargelaten, is ook een brievenboek[17]) met kopieën van aan familieleden en andere relaties verzonden brieven uit de periode 1730-1736 bewaard gebleven van de huwelijksjaren met de hardwerkende Lons.
Nog enige gegevens over de bruidegom Lons. Hij was te Utrecht op 7 november 1708 gedoopt als zoon van Hendrik Lons en Clara ter Smitten[18]). Als twintigjarige jongeman kwam hij op 23 december 1728[19]) te Batavia aan om er zijn fortuin te zoeken als dienaar van de V.O.C. Hij werd onderkoopman en tweede administrateur ,,op d'eylanden Onrust en De Cuyper''[20]) en maakte blijkbaar zo snel kapitaal, dat hij zich samen met zijn echtgenote Sara Sibilla Verdion omstreeks oktober 1736 als gezeten burger in Utrecht kon vestigen[21]). De riskante overtocht van Oost-Indië naar Nederland werd pas ondernomen, nadat ten overstaan van een notaris te Batavia op 6 oktober 1735 een nieuw testament was opgesteld[22]). Helaas heeft Lons niet lang van zijn welverdiende rust kunnen genieten. Hij stierf op 13 juni 1740 en werd in de Jacobikerk begraven, waar hij een paar maanden tevoren op 31 januari 1740 een doodgeboren zoon of dochter ten grave had gedragen[23]).
Kort daarop sloot Sara Sibilla Verdion, die als kinderloze weduwe achterbleef, een overeenkomst met haar gewezen schoonvader Hendrik Lons, zodat ieder de helft van het vermogen van Willem Hendrik Lons kreeg[24]).
Met haar *f* 280.000,– [25]) was Sara Sibilla nog steeds een aantrekkelijke partij, ondanks het feit dat zij inmiddels de dertig gepasseerd was.

Op 13 maart 1741 hertrouwde zij te Maarssen met de zes jaar jongere Cornelis van Hengst (1715-1769)[26]). Uit dit huwelijk werden wel kinderen geboren die het tot volwassenheid brachten. Hoe zij verder haar leven gesleten heeft als echtgenote van de ,,commissaris op het wijnkantoor'' en ,,raad in de vroedschap-van Utrecht''[27]), is in nevelen gehuld. Ik hoop dat zij gelukkig was. Toch zal zij vaak met heimwee teruggedacht hebben aan haar zorgeloze jeugd in het verstikkend warme Batavia. In ieder geval had zij tot haar dood op 11 juli 1767 nog steeds een ,,swarte meyt'' om zich heen, die met haar uit Batavia was meegekomen. Op 16 juli 1767, 's avonds om tien uur, reed een deftige begrafenisstoet, bestaande uit een lijkkoets met 18 volgrijtuigen, uitsluitend gevuld met heren, van het sterfhuis in de Minrebroederstraat naar de Buurkerk, waar het stoffelijk overschot van Sara Si-

billa Verdion ,,gesonken'' werd. De stoet was omsloten door 42 flambouwdragers.

In de ,,rekening der dootschulden van vrouw Sara Sibilla Verdion'' springt de post van *f* 500, –, de te betalen boete voor het 's avonds begraven, er uit. Maar dat vond men toen heel chique. Om nog een paar posten te noemen uit deze minutieus vastgelegde rekening:

,,voor 't afleggen van 't lijk *f* 42, –
aan de keukemeyt Kaatje voor wake en rouwstuk *f* 60,10
voor de swarte meyt Sibilla *f* 53, –
voor 120 Rouwkrakelingen *f* 12, –
twee huylders *f* 14, –
aan I. Visch voor drukken der 70 rouwbrieven & swart lak *f* 8, –
voor de dootkist *f* 44,10
boete voor 't ophangen van 't wapen *f* 24, –''

De totale begrafenisrekening bedroeg *f* 2171, –. Zo'n hoog bedrag is voor de begrafenis van geen enkele Van Hengst ooit uitgegeven[28]). Maar dat mocht dan ook wel: Sara Sibilla Verdion bracht het kapitaal in de familie Van Hengst. Het vermogen alleen al aan waardepapieren, zoals Nederlandse obligaties, Engelse en Franse effecten, bedroeg *f* 200.000, –! Ook de ,,swarte meyt Sibilla van Batavia'' werd in het testament bedacht: de beide kinderen van Sara Sibilla Verdion, die universeel erfgenaam waren, moesten ieder jaarlijks *f* 50, – geven aan het overgebleven souvenir uit Oost-Indië of haar anders in huis nemen[29]).
Misschien heeft De Haan in zijn boek ,,Oud Batavia'' gelijk. Daarin leest men: ,,Voorname geslachten in Nederland rekenden het eene eer, indien nooit een lid der familie naar de Oost was gegaan. Men zou een belangwekkend maar misschien wat aanstootelijk werk kunnen schrijven over patricische families in Nederland, die met behulp van Indisch geld zich staande gehouden hebben''[30]).

A. B. R. du Croo de Vries

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
Alexander Numankade 199

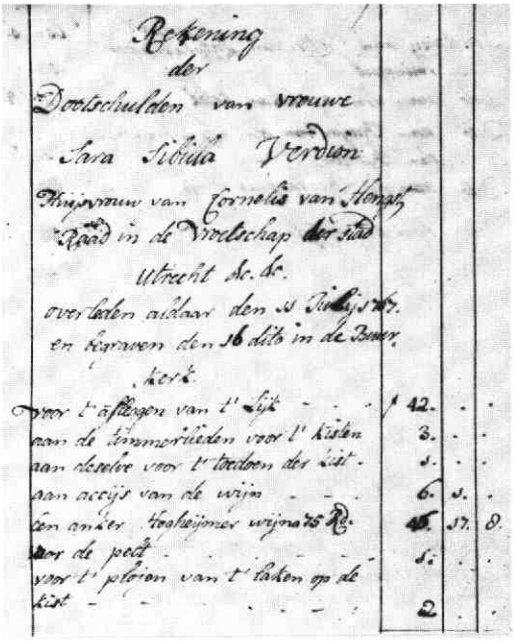
Rekening
der
Dootschulden van vrouwe
Sara Sibilla Verdion
Huisvrouw van Cornelis van Hengst
Raad in de Vroetschap der stad
Utrecht &c. &c.
overleden aldaar den 11 Julij 1767.
en begraven den 16 dito in de Buur-
kerk.

voor t' afleggen van t' lijk	f 42.	.	.
aan de timmerlieden voor t' kisten	3.	.	.
aan deselve voor t' toedoen der kist	5.	.	.
aan accijs van de wijn	6.	5.	.
een anker Hogheijmer wijn a 75 Rd.	45.	17.	8.
voor de pelt	5.	.	.
voor t' ploijen van t' laken op de kist	2	.	.

Eén pagina van de begrafenisrekening van Sara Sibilla Verdion, overleden op 11 juli 1767 te Utrecht. G.A.U., familiearchief Van Hengst, inv. nr. 41. Foto Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.

Noten:
De gegevens zijn voornamelijk uit de collectie papieren van de familie Van Hengst, die gedeponeerd is bij de gemeentelijke archiefdienst van Utrecht, en waar naar verwezen wordt met de volgende aanduiding: ,,Van Hengst, inv. nr. . . .''
De overige gegevens zijn uit ,,Oud Batavia'' door dr F. de Haan, dat in 1935 is heruitgegeven. De verwijzingen naar dit boek worden aangeduid met: ,,De Haan, blz. . . .''

1) Willem Nicolaas Jacob van Hengst (1833-1912).
2) Archief van het archief, Notulen archiefcommissie, dd. 21 november 1903.
3) Archief van het archief, br. nrs. 320 en 321, dd. 19 september 1962.
4) Van Hengst, inv. nrs. 194 en 196.
5) Van Hengst, inv. nrs. 220-238.
6) Van Hengst, inv. nr. 366.
7) Van Hengst, inv. nr. 115.
8) Van Hengst, inv. nrs. 19 en 482.
9) De Haan, blz. 454. Zie voor genealogie Verdion: De Navorscher, 1892, blz. 280; De Indische Navorscher, 1938, blz. 82; Kwartierstatenboek Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, 1958, blz. 97; Van Hengst, inv. nr. 19.
10) De Haan, blz. 355-356.
11) De Haan, blz. 360; Kleurig Memoriaal van de Hollanders op Oud-Java, door Van Embden en Willem Brandt, blz. 129.
12) Van Hengst, inv. nrs. 485 en 491.
13) Van Hengst, inv. nr. 494.
14) De Haan, blz. 548.
15) Van Hengst, inv. nr. 116.
16) Van Hengst, inv. nr. 117, blz. 4; De Haan, blz. 548 e.v.
17) Van Hengst, inv. nr. 117.
18) Doopregister Utrecht, nr. 9.
19) Van Hengst, inv. nr. 117, blz. 4.
20) Van Hengst, inv. nr. 118, testament dd. 20 juni 1731.
21) Van Hengst, inv. nr. 117, blz. 232.
22) Van Hengst, inv. nr. 118.
23) Overlijdensregister Utrecht, nr. 133.
24) Van Hengst, inv. nr. 121.
25) Van Hengst, inv. nr. 124.
26) Van Hengst, inv. nr. 125.
27) Van Hengst, inv. nrs. 141 en 142.
28) Van Hengst, inv. nrs. 41, 128 en 129.
29) Van Hengst, inv. nrs. 121 en 130.
30) De Haan, blz. 429.

BOERDERIJ ,,DE BOEIJE''

Het bestuur van de vereniging Oud-Utrecht ontving van een lezer een brief waarin het voortbestaan van de boederij ,,De Boeije'', Weg naar Rhijnauwen/Vossegatsedijk 2, aan de orde werd gesteld. Het voornemen bestaat de boerderij te slopen en te vervangen door een loopstal met woonhuis. De heer Maes is bereid gevonden een korte historische schets van de boerderij te schrijven, waaruit het belang van behoud duidelijk blijkt. Het is te hopen dat de plannen nog ten goede gekeerd kunnen worden.

Historische boerenhofstede ,,De Boeije'' verloren?
De 16e-eeuwse boerenhofstede De Boeije, onder Bunnik, aan de Vossegatsedijk is één van de fraaie hoeven die langs de Kromme Rijn liggen, grenzend aan de Amelisweerden en Rhijnauwen. Met o.a. de Knapschinkel, de Zonnewijzer, Rhijnauwen en 't Goed ten Rhijn, is de Boeije niet weg te denken in het landschap van de landgoederen. De Boeije is in de genoemde reeks tevens de oudste.
De hofstede met bakhuis en oude paardenstal, hoogopgaande linde en es, is deels omgeven door, van de Kromme Rijn afgeleide sloten, mogelijk restanten van een vroegere omgrachting. De boerderij is van het zogenaamde krukhuistype, waarschijnlijk ontstaan door samenvoeging van het oorspronkelijke 16e-eeuwse huis met een latere, 18e-eeuwse achterbouw. Het stalgedeelte is van 1868. Het woonhuis heeft een rieten wolfsdak en is onderkelderd. Opmerkelijk is de paardenstal, uit de eerste helft van de 19e eeuw, onder een rieten schilddak, met een korfboogingang.

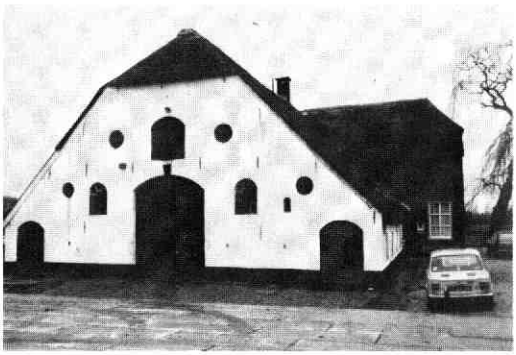

De hofstede wordt thans bedreigd door sloop, juist nu er een beheersplan klaar ligt bij de gemeente Utrecht over de landgoederen met de omliggende agrarische bedrijven. Het beheersplan gaat juist uit van behoud van de cultuurhistorische waardevolle bebouwing omdat die niet los te zien is van de parkbossen . . . Hetzelfde geldt voor de interessante historische structuur van het landschap met zijn niveauverschillen, slotenpatroon en begroeiing. Een probleem is dat de hofstede niet op de monumentenlijst voorkomt. Een ernstig verzuim van de overheid. Vermoedelijk is dit een gevolg van het feit, dat iedereen de waarde van deze boerderij zo vanzelfsprekend vindt. Met enig overleg moet het toch mogelijk zijn deze historische boerderij te behouden!

N. Maes

Boekenschouw

Dr R. E. de Bruin, Burgers op het kussen. Volkssouvereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht 1795-1813. Uitgave van de Stichtse Historische Reeks no. 12. Winkelprijs f 62,50. Begunstigers van de S.H.R. kunnen het boek bestellen voor f 41,50. Begunstiger bent u al voor f 25, – per jaar (Postbank 3542557 penn. S.H.R.). U kunt dan alle andere uitgaven van de S.H.R. ook met 33% korting kopen.

Baanbrekend is het proefschrift van Renger de Bruin misschien niet, maar degelijk en belangrijk is het zeker. Vooral voor het eliteonderzoek van de stad Utrecht in de periode 1795 tot 1813 is het een standaardwerk dat in toekomstige publicaties nog veelvuldig zal worden aangehaald. Met de publicatie van dit proefschrift kunnen delen uit oudere publicaties (zoals bijv. Vijlbriefs ,,Van anti-aristocratie tot democratie'' uit 1950) definitief als verouderd beschouwd worden. Vijlbrief beperkte zich bijvoorbeeld tot literatuur en pamfletten, waardoor onvermijdelijk een uiterst subjectief beeld werd verkregen; De Bruin daarentegen zag er niet tegenop om grote delen van het Utrechtse gemeentearchief door te werken waardoor hij zijn werk de diepgang kon geven die aan eerdere publicaties vaak ontbrak. Door zich te beperken tot de 114 raadsleden die van 1795 tot 1813 Utrecht bestuurden, kon hij hun achtergronden, politieke stellingname en beweegredenen in de diepte volgen. De Bruin toont in zijn werk aan dat er maar een gedeeltelijke continuïteit was in de situatie van vóór 1786 en die van na 1813. Deze werd enige malen onderbroken. Tot 1786 was het Ancien Régime hier oppermachtig. De Pesterse Cabbale (de kliek van Oranjegezinde regenten die onderling baantjes verdeelde) zag haar macht in 1786 verloren gaan door de Patriottische omwenteling in de stad Utrecht die wereldwijd veel belangstelling trok. Al een jaar later herkreeg de oude elite door het Pruisische ingrijpen haar macht.

Deze periode duurde tot de Franse inval van 1795. Daarna volgt een omwenteling die volgens De Bruin het standaardpatroon van revoluties volgt: na een periode van gematigd bestuur nemen radicale elementen in 1798 de macht over. Door diverse botsingen met de Franse bezettingsmacht volgt in 1801 een gedeeltelijke restauratie die in 1803 een hoogtepunt bereikte. Vanaf 1804 wordt de directe Franse invloed steeds sterker. Keizer Napoleon parkeert in 1806 zijn broertje in ons land. Deze heeft zijn hof zelfs enige tijd in Utrecht maar na vier jaar besluit Napoleon om ons land maar helemaal in te lijven. Voor de stad Utrecht is deze periode het dieptepunt in haar geschiedenis. Utrecht is niet langer de hoofdstad van een gewest en alle bestuurders trekken weg. Gelukkig duurt deze periode maar tot november 1813. De oude regenten komen dan terug, vooral in het landsbestuur. Toch is er van alles veranderd. Bepaalde mensen hebben hun kansen gezien en gegrepen. Vanuit de hogere middenstand en burgerij zijn *burgers op het kussen* geklommen. Bepaalde families zijn gestegen, andere gedaald. Lang niet alle (democratische) ontwikkelingen worden teruggedraaid.

Renger de Bruin (1956) studeerde van 1974 tot 1979 geschiedenis in Utrecht, in de ,,goede'' jaren, toen kwaliteit nog prevaleerde boven bezuinigingen. Vijf jaar lang, van 1980 tot 1985 werkte hij aan zijn proefschrift in welke tijd hij zich ontwikkelde tot een vraagbaak voor historici die met plaatselijk onderzoek bezig zijn. Dat geldt niet alleen voor stadshistorici maar ook voor hun collega's die met omliggende plaatsen bezig zijn. De promovendus gaat in zijn stellingen in op een lang sluimerend probleem in de archieven. Twee soorten mensen bezoeken die archieven, historici die dat voor hun beroep doen en familieondezoekers die er hun vrije tijd komen doorbrengen. Nu is het op zich heel plezierig dat velen interesse hebben in hun ,,roots'' maar de groeiende stormloop van deze genealogen legt een enorm beslag op de zaalruimte en de tijd van de archiefmedewerkers, juist nu er op hun aantal wordt bezuinigd en deskundige leeszaalambtenaren worden vervangen door goedkopere krachten. Wachttijden in de archieven lopen op omdat weinig archieven een onderscheid maken tussen de twee groepen bezoekers. Het Utrechtse gemeentearchief is met twee aparte studiezalen een gunstige uitzondering. Het overkomt steeds meer (aankomende) historici dat ze op een archief *moeten* zijn om stukken voor een artikel, een onderzoek of een werkgroep te raadplegen maar dan te maken krijgen met enorme wachttijden zodat ze hun werk niet op tijd af hebben. Komen de stukken wel, dan zitten er overal mensen die niet gehinderd door enige kennis van zaken luidkeels overleggen over de vader van hun tante Pietje. Renger de Bruin zegt daarover in zijn 8e stelling bij het proefschrift: ,,Historici die in verband met prosopografisch onderzoek doop-, trouw- en begraafboeken raadplegen, stuiten bij hun genealogische geïnteresseerde medegebruikers op verregaand onbegrip.'' Een veelgehoorde vraag - die ook mij meermaals is gesteld - luidt: ,,Maar als u er geen familie van bent, waarom doet u het dan?''

Nog een stelling belicht ik gaarne: ,,De verhouding van de Utrechtse maire uit de jaren 1812-1813, mr P. W. Bosch van Drakestein, tot het stedelijke patriciaat vertoont overeenkomsten met die van Olivier B. Bommel tot markies de Cantecler''. De Bruin vertelt dat het leek of alles wat Bosch aanraakte in goud veranderde. Ondanks deze rijkdom werd hij bij het stedelijke patriciaat niet geaccepteerd. De poorten van sociëteiten bleven voor hem gesloten. Tijdens de verdediging van het proefschrift op 26 september j.l. kreeg de promovendus dan ook de vraag wat de arme Bosch van Drakestein nu eigenlijk wèl had moeten doen om geaccepteerd te worden? Voor een antwoord op die vraag moet u zelf ,,Burgers op het kussen'' maar lezen. Aan de vele literatuur over de regionale geschiedenis van ons gewest is een waardevol boek toegevoegd.

Bunnik *Henk Reinders*

W. P. Gerritsen, Doris Edel, Mieke de Kriek, De wereld van Sint Brandaan. Utrecht, Hes Uitgevers, 1986. 132 p. met illustr. ISBN 90 6194 106 7. Prijs f 24,50.

De RU Utrecht heeft bij haar 70ste lustrum met het onderdeel van de Brandaan-expositie in de zomer van 1986, en het daaraan gekoppelde bovengenoemde boek, een project gepresenteerd dat in brede kring weerklank heeft gevonden. De tentoonstelling trok onvermoed hoge aantallen bezoekers, en het boekje is een vrucht van blijvende waarde. Het is vooral het werk van de neerlandicus W. P. Gerritsen, die als afsluiting een eigen proza-bewerking van *De reis van sint Brandaan* aanbiedt. M. L. de Kreek geeft een interessante studie over de iconografische aspecten van de ,,Ierse Odysseus'', en de keltologe D. R. Edel zet het verhaal tegen zijn Ierse achtergrond.

Gerritsen schetst de ontwikkeling van het verhaal vanaf de Middeleeuwen tot in de Nieuwe Tijd. Hij zou de lijn, met enkele excursies op het terrein van de volkskunde, tot op de dag van vandaag hebben kunnen doortrekken. Rond 1950 las ik *De reis van sint Brandaan* in het verkennersblad *Alle Hens*, en er zijn nog steeds scouting-groepen ('s-Gravenhage, Barendrecht) die naar Brandaan genoemd zijn. In een programma van oude volksliedjes kon men onlangs een Rotterdamse zeeman het dubbelzinnige lied horen aanheffen: ,,Sint Brandaan komt overal aan'', terwijl het Groot Gebedenboek (2de druk, 1951) in zijn kalender op 16 mei vermeldt: ,,In Ierland de H. Brendanus, abt van Clonfert (omstr. 580)''.

Met deze Nederlandse bundel hebben auteurs en uitgever goed werk geleverd. Het geeft achtergronden bij een spannend oud verhaal met het meest diepzinnige motief dat zich denken laat: de tocht van hier naar een onbekende bestemming.

Het boek is opgedragen aan de Utrechtse emeritahoogleraar Maartje Draak. Zij was het die in 1949 de middelnederlandse tekst van het verhaal bezorgde.

v.S.

In de bundel *Kwade mensen. Toverij in Nederland* onder redactie van Willem de Blécourt en Marijke Gijswijt-Hofstra (uitg. P. J. Meertens-Instituut van de Kon. Ned. Ak. v. W., 1986) staat een nauwkeurige analyse van een reeks onderzoeken inzake toverij voor het Amersfoortse gerecht gedurende de jaren 1590-1595. De conclusie is o.m. dat ,,officiële'' theorieën over hekserij, b.v. in de beruchte *Heksenhamer,* een veel geringere rol blijken te spelen dan de gewone voorschriften betreffende het strafrechterlijk onderzoek in die dagen. Het artikel heet *Toversters voor het gerecht. Enkele opmerkingen naar aanleiding van de Amersfoortse procesreeks 1590-1595.* De auteur is Joke Spaans. De bundel is tevens een themanummer v. h. *Volkskundig Bulletin* 12,1 (april 1986). Te bestellen bij de boekhandel of bij het P. J. Meertensinstituut. Prijs *f* 35,–. *v.S.*

TENTOONSTELLING ,,BURGERS IN DE BUURKERK''

Sinds meer dan 20 jaar houden bij de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht groepen van vrijwilligers zich bezig met het leesbaar maken van oude, moeilijk te ontcijferen teksten. Deze z.g. paleografische werkgroepen waren eerst doende hand- en spandiensten te verrichten voor artikelen, boeken of tentoonstellingen over onderdelen van de geschiedenis van de stad Utrecht. Later pakten zij planmatig reeksen van handgeschreven bronnen aan: rekeningen, notulenboeken e.d. Om duidelijk te maken wat deze werkgroepen deden (en nog steeds doen!) wordt van vrijdag 21 november 1986 tot en met zaterdag 3 januari 1987 in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199 te Utrecht een expositie gewijd aan de Buurkerk, een gebouw waarover dankzij de ijver, de vindingrijkheid en de kundigheid van deze speurders veel meer bekend geworden is. Het publiek krijgt op die manier een blik in de keuken van het historische handwerk en op de ingrediënten waarmee anderen een smakelijke maaltijd kunnen bereiden. Door dit doorgaans onopvallende werk op de achtergrond is het mogelijk de feiten met meer materiaal en met meer inzicht te beschrijven.
In kort bestek is de ontwikkeling te zien van Utrecht's oudste openbare en veel gebruikte kerk, de Buurkerk, tot een modern en aantrekkelijk museum: het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement.

De tentoonstelling is van maandag tot en met vrijdag te zien tussen 9.00 en 17.00 uur; op zaterdag zijn de openingstijden 9.00 - 12.30 uur. Tijdens de beide kerstdagen en op Nieuwjaarsdag is de tentoonstelling gesloten.
De toegang is gratis.

Agenda

Woensdag 28 januari 1987. Lezing door mw drs L. Kranenburg-Vos over ,,Historisch onderzoek restauratie 't Loo''. Mevrouw Kranenburg heeft gedurende vier jaar vooronderzoek gedaan voor de restauratie-architect Baron Van Asbeck. Tijdens de restauratie heeft zij de vondsten en werkzaamheden bijgehouden voor de Rijksgebouwendienst.
Plaats: Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht.
Aanvang: 20.00 uur.

Erratum
Bij dit maandblad ingesloten treft u een herziene versie aan van de pagina's 174, 140, 141 en 210 zoals deze voorkwamen in de Archeologische Kroniek, Maandblad november 1986.

maandblad oud-utrecht

59e jaargang nr. 12 - december 1986

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 34.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,–.

Ledenadministratie:
H. J. Jurriëns
Sophialaan 1,
3542 AR Utrecht,
tel. (030) 43 44 74

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Harz 92, 3524 DC Utrecht,
tel. (030) 89 06 13

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14
I.S.S.N.: 0030-6738